ТОМ 1

ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УНІВЕРСИТЕТ ЕКОНОМІКИ І ПРАВА «КРОК»

На правах рукопису

УДК 338.4:330.3:658

КОПИТКО Марта Іванівна

КОМПЛЕКСНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ПІДПРИЄМСТВ (НА МАТЕРІАЛАХ ПІДПРИЄМСТВ ТРАНСПОРТНОГО МАШИНОБУДУВАННЯ)

Спеціальність: 21.04.02 – Економічна безпека
суб’єктів господарської діяльності

Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора економічних наук

Науковий консультант:
Алькема Віктор Григорович
доктор економічних наук, професор

Київ – 2015

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ …….. 5

ВСТУП …… 6

РОЗДІЛ 1. *Теоретичний базис дослідження комплексного забезпечення економічної безпеки підприємств* ……. 19

1.1. Дестабілізуючі чинники діяльності підприємств як об’єкт наукових досліджень ……..... 19

1.2. Інтерпретація сутності категорії «комплексне забезпечення економічної безпеки підприємств» ……..... 43

1.3. Компонування елементів комплексного забезпечення економічної безпеки підприємств ……... 67

Висновки до розділу 1 ……... 89

РОЗДІЛ 2. *Методологічні засади комплексного забезпеченням економічної безпеки підприємств* …… 92

2.1. Принципові основи формування системи економічної безпеки суб’єктів господарювання ……..... 92

2.2. Концептуальні підходи до структуризації системи економічної безпеки підприємств …….. 110

2.3. Засади формування інституційної структури суб’єктів забезпечення економічної безпеки підприємницьких структур ... 138

Висновки до розділу 2 ……... 165

РОЗДІЛ 3. *Діагностика економічної безпеки підприємств транспортного машинобудування в Україні* ……..... 168

3.1. Аналіз діяльності вітчизняних підприємств транспортного машинобудування ……..... 168

3.2. Архітектоніка дестабілізуючих чинників зовнішнього середовища економічної безпеки підприємств транспортного машинобудування ……..... 189

3.3. Функціональна характеристика дестабілізуючих чинників внутрішнього середовища економічної безпеки підприємств транспортного машинобудування ……... 222

Висновки до розділу 3 ……... 236

РОЗДІЛ 4. *Науково-методичні підходи до формування системи заходів протидії впливу дестабілізуючих чинників економічній безпеці суб'єктів підприємництва у транспортному машинобудуванні* …….. 239

4.1. Ідентифікація дестабілізуючих чинників економічній безпеці підприємств транспортного машинобудування ……..... 239

4.2. Моделювання підходів щодо попередження та ліквідації наслідків впливу дестабілізуючих чинників внутрішнього середовища підприємств транспортного машинобудування …… 260

4.3. Методичні аспекти формування заходів протидії дестабілізуючим чинникам зовнішнього середовища та їх впливу на економічну безпеку підприємств транспортного машинобудування …….. 284

4.4. Імплементація зарубіжного досвіду протидії впливу дестабілізуючих чинників зовнішнього середовища в українську практику комплексного забезпечення економічної безпеки підприємств …… 301

Висновки до розділу 4 ……... 324

РОЗДІЛ 5. *Напрями організування комплексного забезпечення економічної безпеки на підприємствах транспортного машинобудування* ……... 328

5.1. Методика оцінювання рівня економічної безпеки підприємств транспортного машинобудування ……..... 328

5.2. Стратегічне моделювання комплексного забезпечення економічної безпеки підприємств транспортного машинобудування …….. 345

5.3. Оцінювання ефективності комплексного забезпечення економічної безпеки підприємств транспортного машинобудування …….. 361
Висновки до розділу 5 ……... 395
ВИСНОВКИ ……... 397
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ……. 402

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ПП – промислове підприємство

ЕБ – економічна безпека

ПТМ – підприємства транспортного машинобудування

ЕБПТМ – економічна безпека підприємств транспортного машинобудування

СЕБ – система економічної безпеки

СЕБПТМ – система економічної безпеки підприємств транспортного машинобудування

НДДКР – науково-дослідні та науково-конструкторські роботи

НДР – науково-дослідні розробки

ІПП – інноваційна політика підприємства

ЛМР – лінійна множинна регресія

КЛМР – квазілінійна множинна регресія

НТП – науково-технічних прогрес

GCI – глобальний індекс конкурентоспроможності

SIA – Орган індустріальної безпеки Великобританії (*Security Industry Authority*)

МБРР – Міжнародний банк реконструкції і розвитку

ТАВ – трансакційні витрати

ТЕ – тіньова економіка

M&A – процес злиття і поглинань компаній (*Merger and Acquisition*)

ТІ – міжнародна неурядова організація по боротьбі з корупцією «Трансперенсі Інтернешнл» (*Transparency International*)

ЗЕД – зовнішньоекономічна діяльність

ВСТУП

Актуальність теми. Процес забезпечення економічної безпеки підприємств є одним з визначальних аспектів їх успішної діяльності; йому притаманна низка специфічних особливостей у залежності від обсягу, виду діяльності, забезпеченості фінансовими ресурсами, активності інноваційно-інвестиційної та зовнішньоекономічної діяльності, кількості та фаховості персоналу кожного підприємства. Домінантність цього процесу зумовлює необхідність комплексного підходу до здійснення забезпечення економічної безпеки, що дозволяє розробити її адекватну систему, визначити та врахувати вплив дестабілізуючих чинників внутрішнього і зовнішнього середовищ, використати можливості, які створюються цими середовищами, для досягнення інтересів суб’єкта господарювання.

Підприємства з виробництва транспортних засобів – одна з визначальних ланок української економіки, тому створення для них безпечних умов ведення діяльності є стратегічним завданням. Необхідність забезпечення економічної безпеки цих підприємств зумовлюється ще й тим, що впродовж останніх років простежується стрімке падіння частки вищезазначеної галузі у валовому внутрішньому продукті України; так упродовж 2008 – 2014 рр. вона знизилася з 11 % до 3 %. Така негативна тенденція засвідчує наростання проблем у національній економіці загалом та у галузі транспортного машинобудування зокрема, що вимагає розроблення науково-обґрунтованих рекомендацій для зупинки стрімкого падіння показників діяльності галузі та їх покращення в найближчій перспективі.

Дослідженням процесу забезпечення економічної безпеки з урахуванням особливостей впливу загроз та галузевої приналежності суб’єктів господарювання присвячені праці низки вітчизняних та закордонних науковців, зокрема, Алькеми В.Г., Бандурки О.М., Безбожного В.Л., Белоусової І.А.,

Бендікова М.О., Білошкурської Н.В., Боброва Є.А., Борисенко З.М., Варналія З.С., Васильціва Т.Г., Галиці І.О., Гічови Н.Ю., Грушка В.І., Денисенка М.П., Живко З.Б., Захарова О.І., Зеркалова Д.В., Іванюти Т.М., Камлика М.І., Козаченко Г.В, Корецького Б.М. Користіна О.Є., Куркіна Н.В., Лаптєва С.М., Логутової Т.Г., Мазура І.І., Макаркіної Г.В., Мак-Мака В.П., Мартинюка В.П., Марченко О.М., Матвєєва Н.В., Мігус І.П., Міщенко С.П., Нікітіної А.В., Петрової І.Л., Половнєва К.С., Пригунова П.Я., Пушака Я.Я., Реверчук Н.Й., Рокочої В.В., Сідака В.С., Тимошенка В.А., Терехова В.І., Токаря В.В., Флейчук М.І., Франчука В.І., Хоми І.Б., Чернявського А.А., Шемаєвої Л.Г., Шкарлет С.М., Шульги І.П., Юрків Н.Я., Яременко О.Ф., Ярочкіна В.І.

Віддаючи належне науковцям, результати досліджень яких сприяли становленню економічної безпеки підприємств як науки, доцільно зазначити, що нині відсутній універсальний підхід до здійснення комплексного забезпечення економічної безпеки підприємств загалом та підприємств транспортного машинобудування зокрема.

Процес забезпечення економічної безпеки, який здійснюється на вітчизняних підприємствах, не завжди адекватний до існуючих потреб, особливо у сфері виявлення, попередження, оцінювання та протидії впливу дестабілізуючих чинників і залучення необхідних суб’єктів. Наукова проблема полягає у необхідності розроблення теоретико-методологічних основ формування комплексного забезпечення економічної безпеки підприємств з урахуванням впливу дестабілізуючих чинників мікро- та макрорівнів.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана відповідно до плану науково-дослідних робіт кафедри управління фінансово-економічною безпекою ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК» згідно з темою науково-дослідної роботи «*Забезпечення захисту економічної безпеки держави та суб’єктів господарської діяльності в умовах євроінтеграції України*» (номер державної реєстрації 0114U006338). Особистий внесок автора полягає у дослідженні

процесу комплексного забезпечення економічної безпеки підприємств транспортного машинобудування та розробки рекомендацій щодо його структурної побудови і прикладного застосування.

Дослідження з теми проводились також відповідно до плану науково-дослідної роботи Львівського державного університету внутрішніх справ і є фрагментами таких тем: *«Економіка і безпека: стан, проблеми і перспективи»* (державний реєстраційний номер 0109U097852), у якій автором розроблені пропозиції щодо методичних основ оцінювання впливу макроекономічних загроз на рівень економічної безпеки підприємств; *«Фіскально-бюджетні механізми забезпечення фінансової безпеки держави»* (державний реєстраційний номер 0109U007856), авторський внесок становить дослідження особливостей умов ведення бізнесу в Україні, що має визначальний вплив на рівень фінансової безпеки підприємств, запропоновано шляхи мінімізації впливу негативних тенденцій в економіці на виробничо-господарську діяльність суб'єктів господарювання; *«Стратегія сталого розвитку економіки: теорія і практика»* (державний реєстраційний номер 0112U007496), в межах якої автором розроблені рекомендації щодо формування механізму забезпечення безпеки підприємства; РВНЗ «Кримський гуманітарний університет»: *«Методологія та практика управління організаційно-економічними системами»* (державний реєстраційний номер 0112U003074), у якій авторський внесок полягає у структуризації організаційно-управлінського механізму забезпечення економічної безпеки промислових підприємств та розробленні комплексної моделі управління нею; в аналітично-прикладних дослідженнях наукового журналу «Економіка і фінанси»: *«Розробка концепції забезпечення економічної безпеки в умовах глобалізації світової економіки»* (державний реєстраційний номер 0113U007516), відповідно до якої автором уніфіковано структуру системи економічної безпеки промислових підприємств з деталізацією її елементів та удосконалено систему економічної безпеки промислових підприємств з урахуванням впливу макросередовища у розрізі суб'єктів та мікросередовища; *«Проблеми соціально-економічного розвитку*

підприємництва» (державний реєстраційний номер 0114U006191), внеском автора є розроблення методики моделювання впливу персоналу на економічну безпеку підприємств транспортного машинобудування.

Мета і завдання дослідження. Мета дисертаційного дослідження полягає у розробленні теоретико-методологічних основ і практичних рекомендацій щодо комплексного забезпечення економічної безпеки підприємств транспортного машинобудування.

Досягнення поставленої мети зумовило необхідність вирішення низки **завдань**, які полягали у такому:

- доповнити наявний категоріальний апарат економічної безпеки підприємства шляхом уточнення сутності понять «економічна безпека підприємств», «система економічної безпеки підприємств», «дестабілізуючі чинники», «комплексне забезпечення економічної безпеки підприємств»;

- обґрунтувати методологічний підхід до побудови структури комплексного забезпечення економічної безпеки підприємств та розробити алгоритм його реалізації;

- розробити методичні рекомендації щодо систематизації дестабілізуючих чинників внутрішнього та зовнішнього середовищ і визначити специфіку їхнього впливу на рівень економічної безпеки та ступінь реалізації інтересів підприємств транспортного машинобудування шляхом аналізу взаємодії з іншими суб’єктами економіки України;

- сформувати методологічний підхід до організації системи управління персоналом у процесі комплексного забезпечення економічної безпеки підприємств шляхом розроблення відповідного інструментарію та комплексу рекомендацій, спрямованих на ефективне використання кадрового потенціалу з метою мінімізації ймовірності негативного впливу на рівень економічної безпеки;

- побудувати модель управління персоналом у процесі комплексного забезпечення економічної безпеки підприємств транспортного машинобудування шляхом урахування часової зміни впливу факторів, які

можуть сприяти виникненню загроз для безпеки підприємств у кадровій сфері, а також деталізації заходів тактичного та стратегічного рівнів управління;

- розробити методологічний підхід мінімізації негативного впливу дестабілізуючих чинників зовнішнього середовища на діяльність підприємств транспортного машинобудування шляхом обґрунтування пропозицій щодо організації функціонування бізнес-асоціацій спільно з державними і суспільними інститутами;

- вдосконалити методичний підхід до організації процесу виявлення слабких сигналів прояву дестабілізуючих чинників у сфері комплексного забезпечення економічної безпеки підприємств транспортного машинобудування шляхом розроблення рекомендацій для його поетапної побудови;

- розробити методику оцінювання рівня економічної безпеки підприємств транспортного машинобудування в Україні з урахуванням впливу зовнішніх і внутрішніх загроз на основі визначення сукупності індикаторів тактичної та стратегічної оцінок за функціональними складовими економічної безпеки з можливістю обчислення єдиного інтегрального показника;

- обґрунтувати методологічні засади вибору базової стратегії забезпечення економічної безпеки підприємств транспортного машинобудування шляхом використання методів математичного моделювання;

- запропонувати методичний підхід до оцінювання ефективності комплексного забезпечення економічної безпеки підприємств транспортного машинобудування шляхом урахування рівня безпеки у розрізі основних функціональних складових економічної безпеки підприємства, ступеня досягнення основних цільових орієнтирів, повноти реалізації основних інтересів у сфері економічної безпеки.

Об'єктом дослідження є процес комплексного забезпечення економічної безпеки підприємств.

Предметом дослідження є теоретико-методологічні засади щодо здійснення комплексного забезпечення економічної безпеки на підприємствах (на матеріалах підприємств транспортного машинобудування).

Методи дослідження. Теоретичною і методологічною основою дисертаційної роботи є фундаментальні дослідження українських та зарубіжних учених щодо забезпечення економічної безпеки підприємств.

У процесі написання дисертації автором було використано низку методів: **загальнонаукові**, зокрема: *теоретичного узагальнення* (для формування власного підходу до розуміння ключових понять у сфері забезпечення економічної безпеки підприємств – п. 1.1, 1.2, 1.3), *метод порівняння* (для співставлення різних підходів щодо оцінювання рівня економічної безпеки суб'єктів господарювання – п. 5.1), *метод аналізу* (для діагностики рівня розвитку підприємств транспортного машинобудування (п. 3.1), при визначенні структури системи економічної безпеки підприємств транспортного машинобудування (п. 2.1) і переліку дестабілізуючих чинників та їх впливу на діяльність підприємств (п. 3.2, п. 3.3)) та *метод синтезу* (при формуванні з окремих елементів структури комплексного забезпечення економічної безпеки підприємств (п. 1.3)); **специфічні**, зокрема: *метод експертних оцінок* (для визначення пріоритетності проявів внутрішніх і зовнішніх загроз безпеці промислових підприємств – п. 3.2), *графічний метод* (при побудові ієрархічної схеми відображення взаємозв'язків дестабілізуючих чинників у сфері економічної безпеки – п. 3.2), *кількісні методи,* в тому числі економічний аналіз (при розрахунку коефіцієнтів у запропонованій методиці оцінювання рівня економічної безпеки – п. 5.1), статистичний аналіз (для визначення тенденцій в економіці України та світу, що спричинюють мотивуючий чи демотивуючий вплив на діяльність суб'єктів господарювання у промисловості – п. 3.1, 3.2, 3.3), факторний аналіз (при формуванні інтегрального індексу економічної злочинності регіонів України та визначенні впливу кількості економічних злочинів на рівень валового регіонального продукту – п. 3.2), *метод системного аналізу і теорії графів* (для формалізації подання зв'язків

між ключовими факторами і загрозами, визначеними опитуванням експертів; ієрархічного впорядкування факторів і загроз за важливістю негативного впливу на економічну безпеку автомобілебудівних підприємств (п. 3.2); прогнозування впливу на економічну безпеку підприємств факторів, пов'язаних із персоналом (п. 3.4), *метод матричного аналізу* (для відображення результатів парних порівнянь вагомості факторів і загроз – п. 3.2), *метод теорії моделювання* (для побудови моделі оцінювання рівня економічної безпеки підприємств транспортного машинобудування – п. 5.1), *метод теорії нечітких множин* (для обґрунтування вибору однієї з трьох базових стратегій економічної безпеки – п. 5.2).

Інформаційною базою для проведення дослідження та написання дисертаційної роботи були дані Державного комітету статистики України, Головного управління статистики у Львівській області, Департаменту інформаційних технологій МВС України, фінансової звітності промислових підприємств, пошукових систем та ресурсної бази мережі Інтернет.

Наукова новизна основних результатів, що були одержані автором під час проведення наукового дослідження, полягає у такому:

вперше:

– розроблено методологічний підхід до побудови структури комплексного забезпечення економічної безпеки підприємств шляхом виокремлення сукупності елементів (аналіз та відслідковування змін вхідної інформації від зовнішнього і внутрішнього середовищ, стратегічне і тактичне планування, організування процесу забезпечення економічної безпеки, моніторинг і контроль, мотивування працівників та управління лояльністю персоналу), результатом реалізації якого є ефективне функціонування системи економічної безпеки; розроблений підхід став підґрунтям для побудови алгоритму комплексного забезпечення економічної безпеки підприємств, специфікою якого полягає у можливості урахування всіх рівнів управління для перерозподілу функцій та завдань суб'єктів забезпечення економічної безпеки з метою досягнення стабільного рівня економічної безпеки;

– побудовано модель управління персоналом у процесі комплексного забезпечення економічної безпеки підприємств транспортного машинобудування, що враховує часову зміну впливу факторів, які можуть сприяти виникненню загроз для безпеки підприємств у кадровій сфері, практичне застосування якої дозволяє спрогнозувати найбільш реалістичний сценарій та аналітично відтворити прогнозний розвиток подій з можливістю передбачення реалізації сукупності першочергових заходів на тактичному і стратегічному рівнях управління;

– обґрунтовано методологічні засади вибору однієї з трьох базових стратегій (захисна, адаптаційна та пасивна), використовуючи теорію нечітких множин, відповідно до наявних можливостей підприємства та з метою здійснення прогнозування шляхом побудови моделі вибору стратегії забезпечення економічної безпеки підприємств транспортного машинобудування, яка враховує результати оцінки рівня економічної безпеки підприємства, рівні внутрішніх та зовнішніх загроз;

– методичний підхід до оцінювання ефективності комплексного забезпечення економічної безпеки підприємств транспортного машинобудування шляхом поетапного трирівневого визначення інтегрального показника ефективності, що обчислюється за оцінками: досягнення та підтримки необхідного рівня економічної безпеки підприємств у розрізі їх основних функціональних складових; ступеня досягнення основних цільових орієнтирів; ступеня реалізації основних інтересів у сфері економічної безпеки, на засадах використання непараметричних підходів до вимірювання динамічних зв’язків; це дає змогу здійснювати тактичний і стратегічний контроль та реалізовувати оперативні рішення в процесі комплексного забезпечення економічної безпеки підприємства;

вдосконалено:

– категоріальний апарат економічної безпеки підприємств шляхом уточнення сутності понять «економічна безпека підприємств» та «система економічної безпеки підприємств», «дестабілізуючі чинники», які стали

основою для розробки методології комплексного забезпечення економічної безпеки підприємств (під ним запропоновано розуміти цілісний процес, який передбачає узгоджену взаємодію суб'єктів різних рівнів управління з метою всебічного дослідження причинно-наслідкових залежностей між впливом чинників зовнішнього і внутрішнього середовищ підприємства, оцінювання вхідних параметрів, зміну і розвиток їх значень у просторі та часі, аналіз вихідних параметрів для прийняття рішень з метою досягнення бажаного рівня економічної безпеки), та, на відміну від існуючих, спрямовані на досягнення стратегічних і тактичних цілей підприємств шляхом захисту інтересів суб'єкта господарювання від впливу дестабілізуючих чинників, до переліку яких запропоновано включити «виклики», «ризики», «загрози», «небезпеки»; це розширює межі існуючих наукових підходів і дозволяє чітко розподілити дестабілізуючі чинники за видами для прийняття адекватних управлінських рішень з метою попередження, нівелювання впливу або ліквідації наслідків;

– систематизацію дестабілізуючих чинників зовнішнього та внутрішнього середовищ підприємств транспортного машинобудування на підставі встановлення та статистичного підтвердження ключових загроз, що дало змогу обґрунтувати пріоритетні напрями комплексного забезпечення економічної безпеки підприємств шляхом взаємоузгодження дій на макро- та мікрорівнях;

– організацію процесу виявлення слабких сигналів прояву дестабілізуючих чинників (під такими сигналами запропоновано розуміти первинні ознаки майбутніх змін у внутрішньому і/або зовнішньому середовищі, які свідчать про ймовірне настання впливу дестабілізуючих чинників та відслідковують джерела негативних наслідків для суб'єкта господарювання, а в сфері комплексного забезпечення економічної безпеки підприємств – це виклики, що спричиняються змінами умов зовнішнього чи внутрішнього середовищ) шляхом розроблення рекомендацій для його поетапної побудови, що дозволить підвищити рівень управління з метою досягнення високих показників функціонування системи економічної безпеки суб'єктів господарювання;

– методику оцінювання рівня економічної безпеки підприємств транспортного машинобудування, яка, на відміну від існуючих, уможливлює визначення інтегрального показника, що враховує рівень безпеки щодо кожного окремого індикатора та функціональної складової і передбачає виокремлення тактичної та стратегічної оцінок як базових для розроблення адекватних до ситуації рішень у процесі управління;

дістали подальшого розвитку:

– методологічний підхід до взаємодії підприємств транспортного машинобудування та інших суб'єктів економіки України через здійснення комплексного забезпечення економічної безпеки, що дозволить реалізувати інтереси сторін шляхом формування системи заходів з використання можливостей і протидії впливу дестабілізуючих чинників макро- та мікросередовищ;

– методологічний підхід до організації системи управління персоналом у процесі комплексного забезпечення економічної безпеки підприємств, який містить: обґрунтування принципів ідентифікації дій персоналу як домінуючої загрози економічній безпеці підприємств транспортного машинобудування у внутрішньому середовищі (компетентність, законність дій, лояльність та здатноість до розвитку), моделювання взаємозв'язку процесу управління лояльністю працівників підприємств транспортного машинобудування з рівнем його конкурентоспроможності та економічної безпеки, формування системи дій керівництва підприємств для підвищення рівня лояльності персоналу, що дозволить підприємствам транспортного машинобудування підвищити ефективність діяльності та мінімізувати ймовірність виникнення загроз з боку персоналу;

– методологічний підхід мінімізації негативного впливу дестабілізуючих чинників зовнішнього середовища на діяльність підприємств транспортного машинобудування, що передбачає розроблення пропозицій для об'єднання зусиль бізнес-асоціацій з державними і суспільними інститутами з метою

протидії впливу дестабілізуючих чинників та формування комплексу заходів з його зниження.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що результати дисертаційного дослідження можуть бути використані у процесі комплексного забезпечення економічної безпеки вітчизняних підприємств загалом і підприємств транспортного машинобудування зокрема.

Виконані розробки у сфері забезпечення економічної безпеки підприємств транспортного машинобудування застосовуються для формування: засад економічної політики міста Львова та розвитку промисловості регіону (довідка № 35/01 від 29.01.2015 р.); Програми соціально-економічного розвитку Львівської області на 2015-2017 рр. та Стратегії економічного і соціального розвитку Львівської області на період до 2027 р. (розділ – промисловість) (довідка № 1-44-3444 від 27.07.2015 р.).

Результати досліджень використані підрозділами органів внутрішніх справ при формуванні методичних рекомендацій для виявлення економічних злочинів у сфері хабарництва за участю посадових осіб у промисловості (довідка № 5/4113 від 07.09.2015 р.).

Розроблені рекомендації щодо вибору стратегії економічної безпеки з урахуванням впливу зовнішніх та внутрішніх загроз, а також оцінювання рівня економічної безпеки набули практичного застосування у діяльності ТДВ «Стрий Авто» (довідка № 10 від 11.02.2015 р.), СП «Електронтранс» (довідка № 9 від 02.03.2015 р.), ПАТ «Дрогобицький завод автомобільних кранів» (довідка № 127 від 07.04.2015 р.), ВАТ «Укравтобуспром» (довідка № 037 від 22.04.2015 р.), ПАТ «Конвеєр» (довідка № 85 від 06.05.2015 р.), ТзОВ-фірма «Віслок» ЛТД (довідка № 05/15 від 02.06.2015 р.).

Широкий спектр результатів дослідження використано у навчальному процесі Львівського державного університету внутрішніх справ під час викладання дисциплін «Основи економічної безпеки», «Управління системою безпеки підприємства», «Менеджмент безпеки персоналу», «Конкурентна розвідка», «Управлінські рішення» (довідка № 5 від 18.02.2015 р.) також у

Навчально-консультаційному центрі Національного транспортного університету у м. Львові під час викладання дисциплін «Менеджмент», «Зовнішньоекономічна діяльність» (довідка № 59-01/15 від 11.02.2015 р.). Розробки можуть бути використані при викладанні навчальних дисциплін економічного профілю в інших вищих навчальних закладах України.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є одноосібною науковою працею, в якій відображено авторський підхід щодо теоретико-методологічних основ і практичних аспектів формування комплексного забезпечення економічної безпеки підприємств (на матеріалах підприємств транспортного машинобудування). Основні наукові положення, висновки і рекомендації, що виносяться на захист, одержані автором особисто. Внесок здобувача у працях, написаних у співавторстві, вказано у переліку публікацій.

Апробація результатів дисертації. Результати наукового дослідження обговорювалися і отримали схвалення на 55-и міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях, зокрема, на VII konferencji naukowo-praktycznej „Energia w nauce i technice” (Сувалкі, Республіка Польща, 27-28 червня 2008 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Економічна безпека України в умовах загострення світових фінансових стосунків» (Львів, 7 квітня 2009 р.), 6-ой международной практичной конференции «Образование и наука 21 века» (Софія, Болгарія, 17-25 жовтня 2010 р.), IV міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми та перспективи розвитку економіки України» (Луцьк, 19-20 травня 2011 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Дослідження та оптимізація економічних процесів «Оптимум-2012» (Харків, 6-7 грудня 2012 р.), II международной научно-практической конференции «Актуальные проблемы социально-экономических исследований» (Москва, Російська Федерація, 20 грудня 2012 р.), I міжнародній науково-практичній конференції «Розвиток національних економік в умовах глобальної нестабільності» (Одеса, 15-16 лютого 2013 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Легалізація економіки та протидія корупції в системі економічної безпеки держави» (Львів, 31 травня 2013 р.),

Международной научно-практической конференции «Общество и экономическая мисль в XXI в.: пути развития и инновации» (Воронеж, Російська Федерація, 25-27 квітня 2013 р.), IX mezinárodní vědecko-praktická konference «Aplikované vědecké novinky – 2013» (Прага, Чехія, 27 липня – 05 серпня 2013 р.), conf. intern. şt.-practică «Dezvoltarea inovațională din Republica Moldova: problemele naționale şi tendințele globale» (Комрат, Республіка Молдова, 7-8 листопада 2013 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Забезпечення економічної безпеки країн в умовах фінансової нестабільності» (м. Київ, 17-18 січня 2014 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні наукові підходи до стабілізації економічного розвитку та економічної безпеки» (Чернігів, 21-22 лютого 2014 р.), X international scientific and practical conference «Fundamental and applied science» (Шефілд, Великобританія, 30 жовтня – 07 листопада 2014 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Перспективи стабільного економічного розвитку та економічної безпеки України та її регіонів» (Ужгород, 8 травня 2015 р.).

Публікації. Основні положення і результати дисертаційного дослідження викладені у 98 опублікованих наукових працях загальним обсягом 153,82 др. арк., з них 1 одноосібна монографія (32,3 др. арк.), 10 колективних монографій (10,25 др. арк.), 1 підручник з грифом МОН (44 др. арк.), 1 навчальний посібник з грифом МОН (34 др. арк.), 1 навчально-методичний посібник з грифом МОН (10 др. арк.), 20 статей у наукових фахових виданнях (8,65 др. арк.), 5 статей у наукових виданнях за кордоном (1,71 др. арк.), 4 статті у наукових нефахових виданнях (1,93 др. арк.) та 55 матеріалах і тезах доповідей на наукових конференціях (10,98 др. арк.).

Структура дисертації. Дисертація складається з двох томів: том 1 (вступ, п’ять розділів, висновки, список використаних джерел); том 2 (додатки). Обсяг основного тексту становить 401 сторінку, 18 додатків, що займають 145 сторінок, список використаних джерел із 670 найменувань. Матеріали дисертації містять 70 таблиць і 79 рисунків, з яких 30 – займають усю площу сторінки.

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИЧНИЙ БАЗИС ДОСЛІДЖЕННЯ КОМПЛЕКСНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ПІДПРИЄМСТВ

1.1. Дестабілізуючі чинники діяльності підприємств як об’єкт наукових досліджень

Діяльність кожного підприємства здійснюється в умовах варіативності протікання реальних соціально-економічних процесів. У момент прийняття рішення менеджерам невідомий достовірно результат, адже існує значна кількість факторів, які впливатимуть на його результати. Все це – наслідки тієї невизначеності, яка є об’єктивною формою існування навколишнього світу. Результатом невизначеності може стати недосягнення бажаних результатів, зміна їх змісту чи кількісного вираження, розвиток небажаних подій.

Згідно з визначенням Гарвардської школи, вплив невизначеності середовища господарювання на діяльність окремого підприємства проявляється як частота появи та ступінь серйозності проблем у ринковому оточенні, що вимагають негайної реакції вищого менеджменту підприємства. Тому процес забезпечення ЕБП на початковому етапі повинен передбачати визначення та ідентифікацію факторів, що мають вплив на попередження, мінімізацію чи повну ліквідацію негативних наслідків реалізації дестабілізуючих чинників.

На думку Айвазян С.А., Балкінд О.Я., Басніної Т.Д. [546], економічна безпека підприємства – це такий стан суб’єкта господарювання, при якому життєво важливі компоненти структури і діяльності підприємства характеризуються високим ступенем захищеності від небажаних змін. Для кожного підприємства існуватиме свій, притаманний лише йому, набір «небажаних змін». При цьому небажані зміни характеризуватимуться такими показниками: виклики, ризики, загрози та небезпеки. Саме ці поняття є

базовими у дослідженні проблематики забезпечення ЕБ підприємств, крім того вони стали об’єктом наукової дискусії, адже до сьогодні відсутні встановлені чіткі відмінності між ними.

Найменш дослідженими є виклики, адже їх, здебільшого, не позиціонують як прояв небажаних змін для суб’єкта господарювання. Специфіка викликів полягає в тому, що вони не завжди проявляються у сукупності обставин негативного впливу, на які необхідно відреагувати; при цьому їх ігнорування може спричинити позитивні чи негативні наслідки для підприємства. У внутрішньому і зовнішньому просторі промислового підприємства таких викликів є значна кількість, що створює необхідність їх постійного моніторингу та вироблення заходів реагування [418, с. 43], адже їх ігнорування може призвести до виникнення загроз чи, у подальшому, – ризиків та небезпек.

Утотожнює поняття «ризики, загрози та небезпеки» автор словника російської мови Ожегов С.І., який визначає небезпеку як загрозу чогось дуже поганого; загрозу – можливу небезпеку; ризик – можливу небезпеку або дію, що може мати негативні наслідки [442, с. 388, 591]. Марущак С.М. одним з представників наукової школи, яка не вбачає відмінностей між поняттями і пропонує таке визначення ризику як загрози або небезпеки виникнення невдач у тій чи іншій діяльності, виникнення несприятливих наслідків, змін зовнішнього середовища, що можуть викликати втрати ресурсів, збитки, а також небезпеку, від якої слід застрахуватися [388].

Професор Васильців Т.Г. [66, с. 28-33] позиціонує як синоніми поняття «загроза» та «ризик».

Протилежної думки дотримується професор В.М. Ячменьова [644, с. 313], яка стверджує, що "загроза" є наслідком неконтрольованого збігу обставин, умов та подій зовнішнього середовища, що сприймаються суб'єктами ринкової економіки (підприємствами) як реальність, та безвихідні обставини, які при наявності резервів ресурсів необхідно усунути або навчитися з ними співіснувати, якщо не можна цьому запобігти.

Розмежовують дані поняття і науковці Мігус І.П. та Лаптєв С.М. [407]; їхній підхід базується на визначенні «загрози» як певної події, що впливає на діяльність суб'єктів господарювання, тоді як «ризик» виступає результатом впливу загроз на господарську діяльність суб'єктів господарювання.

Серед науковців [100, 328, 481] простежується і думка, що ризики є джерелами загроз; так Н.Н. Пойда-Носик [481] вважає, що таке твердження є вірним для сектору фінансової безпеки суб’єктів господарювання, оскільки саме ризики генерують потенційну можливість завдання шкоди суб'єкту господарювання. Схожа позиція і у науковця Корольова М.І. [328, с.57], який визначає ризик як ймовірність настання загрози, оскільки загроза визначається як різниця між параметрами зовнішнього середовища та середовища підприємства.

Співвідносить поняття «ризик» та «загроза» К. Горячева [100, с. 8], яка сформулювала наступні твердження:

– ризик по відношенню до загрози – категорія первинна, тоді як загроза – вторинна і випливає з ризику;

– ризик – категорія загальна, неконкретна, це те, що ще не виявлено, загроза – це те, що виявлено, тобто категорія конкретна;

– ризик наявний завжди, коли є фінансова діяльність, тоді як загроза – ні, вона може бути, а може і не бути, і виникає тільки за наявності певних умов;

– залежність між рівнями ризику і фінансової безпеки зворотна: чим вищий рівень фінансового ризику, тим нижчим є рівень фінансової безпеки і навпаки.

Суперечливими визначають окремі положення із наукового доробку Горячевої К. науковці Мойсеєнко Г.П. та Марченко О.М. [415, с. 30], які пропонують вважати, що джерелом ризику є загроза, а не навпаки; крім того, не погоджуються з думкою, що ризик є категорією не конкретною, чимось, що не виявлено, адже знаючи про ситуацію невизначеності, невідомості під час прийняття рішення, ми усвідомлюємо, що ризикуємо, а отже ризик є виявленим. Крім цього, існують різні математичні та статистичні методи кількісної оцінки ризику, а отже, йому можна дати конкретну оцінку. Також

вони притримуються твердження, що значення, з яким вживається поняття «ризик» є ключовим у побудові відмінностей між поняттями «загроза» та «ризик». Випадок утотожнення загрози і ризику може мати місце за умови наявності в ризиках негативних наслідків для підприємства, тобто можливості або загрози відхилення результатів конкретних рішень або дій від очікуваних. Учені називають ризиком можливість невиконання поставок сировини, матеріалів і ресурсів, неотримання оплати за реалізацію продукції тощо. При цьому якщо внести у розуміння ризику певні уточнення і враховувати не небезпечні події, а ймовірності їх настання для підприємства, то ризик і загрозу можна чітко розмежувати: загроза – подія з негативними для підприємства наслідками, ризик – кількісна міра можливості її реалізації, ймовірність її настання [415, с. 31].

Особливу увагу Мойсеєнко Г.П. та Марченко О.М. зосереджують на твердженні, що «ризик» існує тоді, коли є ситуація вибору, і трактують економічний ризик як об’єктивно-суб’єктивну категорію, що пов’язана з подоланням невизначеності й конфліктності в ситуації неминучого вибору та відображає міру досягнення очікуваного результату, відхилення від цілей з урахуванням впливу контрольованих і неконтрольованих чинників [415, с. 31]. Тобто обов’язковими елементами ризику є необхідність прийняття рішення (неминучість вибору) і наявність альтернативи. Таке визначення дозволяє зробити висновки про певні відмінності між поняттями «ризик» та «загроза», але, водночас, свідчить про існування зв’язку. Якщо існує загроза впливу контрольованих та неконтрольованих чинників, то під час прийняття управлінських рішень виникає ризик відхилення їх результатів від запланованих; тому, коли йдеться про захищеність від загроз (що і передбачає поняття безпеки), то це означає і захищеність від ризиків [415, с. 31].

Власний погляд на визначення понять «ризик» та «загроза» має Валуєв Ю.Б. [63, с. 103-116], який стверджує, що загрози економічній безпеці можна розглядати і з точки зору ризиків. Таке дуалістичне розуміння загроз

цілком виправдане: коли немає загроз, немає ризиків, а коли йдеться про ризики маються на увазі загрози.

Ляшенко О.М. [379, с. 244] розглядає «ризик» як двофакторне поняття, оскільки з однієї сторони (аспект пасивного впливу) – це усвідомлена частина небезпеки, а з другої (аспект активного впливу) – це дія, що спрямована або на усунення небезпеки чи загрози або навпаки – на свідоме (вірогідне) отримання шкоди, збитку. Крім того, науковець зазначає, що за настання певних подій ризик може мати негативні наслідки та стати загрозою [379, с. 248-249].

Цікавою є позиція Реверчук Н.Й. [512, с. 28-29], яка деталізує та пояснює види «небезпеки» для підприємства:

- попередження – сукупність обставин, не обов'язково загрозливого характеру, які потребують реакції на них, з відсутності реакції підприємства може перерости у ризик;
- ризик – це можливість відхилення результатів конкретних рішень чи дій від запланованих, тобто це вид небезпеки, який потребує негайного реагування;
- загроза – це реальна можливість дії навмисного чи ненавмисного характеру, яка порушує режим функціонування підприємства та призводить до фінансових втрат.

Крім того, автор загрозу розглядає як будь-який конфлікт цілей підприємства із внутрішньою структурою чи зовнішнім середовищем або будь-які внутрішні чи зовнішні коливання, що виводять підприємство зі стану стійкої рівноваги, яка дозволяє йому стабільно функціонувати і розвиватися.

Не погоджується з твердженням, що ризик є видом небезпеки Ковалевський Є., який вважає, що інтерпретація ризику як небезпеки є методологічною помилкою, оскільки змішує причину (небезпечне явище) та її наслідок (ризик) [232, с. 24]. Тобто, ризик науковець визначає наслідком небезпеки, з чим погодитися також не можна, адже нівелюється значення загроз.

Франчук В.І. [599, с. 14] вважає, що економічна небезпека – це деструктивні граничні зміни в соціально-економічній системі, викликані реальними втратами, пов’язаними з реалізацією загрози. Тобто небезпека розглядається як наслідок реалізації загрози.

Олейніков Є.А. пов’язує між собою поняття «загроза» та «небезпека» і визначає їх наступним чином: «загроза – найбільш конкретна і безпосередня форма небезпеки або сукупність умов і факторів, що створюють небезпеку інтересам різних суб’єктів» [445, с. 10].

Взаємонаслідковість між загрозою та небезпекою прослідковується у праці [31, с. 10], в якій автори розглядають економічну загрозу як потенційну можливість завдання шкоди суб’єктам господарської діяльності з боку окремих чинників внутрішнього та зовнішнього середовища, тобто виникнення загрози визначає потенційну можливість економічних втрат для підприємства. Реакція підприємства на виникнення загрози повинна проявлятись у формуванні передумов для відбиття можливої небезпеки.

К. Горячова також вбачає взаємозв’язок між загрозою і небезпекою, при цьому стверджує, що загроза – ще одна форма небезпеки – небезпека на стадії переходу з можливості у дійсність як наявна чи потенційна демонстрація готовності: відносно суб’єктів господарської діяльності – одних суб’єктів завдати шкоду іншим або по відношенню до процесів, явищ – негативно вплинути на господарську діяльність підприємства [101, с. 66].

Підтримку такий підхід знайшов і у дослідженні Гостєвої І.С., яка у своїй праці [104] зазначає: «… не кожна потенційна небезпека є загрозою. Прояв будь-якої небезпеки може з часом перетворитися на загрозу та призвести до виникнення шкоди, якщо керівний склад підприємства вчасно не застосує адекватних заходів щодо нейтралізації такої небезпеки».

Ряд наукових праць вітчизняних та іноземних авторів обґрунтовують взаємозв’язок категорій «ризик» та «небезпека». Як зазначає авторський колектив монографії [483, с. 9], у закордонних словниках для позначення категорії “ризик” використовуються співзвучні слова: в англійській мові –

“risk”, у французькій – “risque”, в італійській – “rischio”, в німецькій – “risiko”, в іспанській “riesgo”; дана мовна категорія походить від латинського терміну “resecum”, що в перекладі означає “скеля” або “небезпека”. Етимологічно термін “ризик” завжди пов’язується, насамперед, з проявом небезпеки або з непевністю у різних сферах господарської діяльності та суспільно-економічного буття.

Рагозін Ф. [507, с. 17] ризик пояснює як усвідомлену небезпеку виникнення в будь-якій системі небажаної події з певними в часі та просторі наслідками. Загородній А.Г., Вознюк Г.Л. [170, с. 24] визначають ризик як усвідомлену можливість небезпеки виникнення непередбачених втрат очікуваного прибутку, майна, грошей через випадкові зміни умов економічної діяльності чи несприятливі обставини. Вишнівська Б. [73, с. 59] для пояснення терміну «ризик» використовує наступне визначення: «небезпека втрат, що випливають зі специфіки тих чи інших господарських операцій».

Вітчизняне законодавство також сформовано на співставленні понять «ризик» та «небезпека». Відповідно до Закону України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» ризик – «кількісна міра небезпеки, що враховує ймовірність виникнення негативних наслідків від здійснення господарської діяльності та можливий розмір втрат від них» [500].

Зважаючи на полярність поглядів представників різних наукових шкіл у працях Рудніченко Є.М. [519; 520, с. 190] здійснено спробу критично оцінити їх, при цьому автор озвучує такі твердження:

- загроза не є джерелом і формою небезпеки, а є її насідком;
- небезпека не є джерелом загрози.

Для наочного пояснення різниці між поняттями «ризик», «загроза», «небезпека» Рудніченко Є.М. наводить приклад алегоричного човна, під яким розуміє сучасне підприємство: в момент виходу корабля в плавання у відкрите море він опиняється у небезпеці (море – це потенційна небезпека (у випадку підприємства – це бізнес-середовище); при появі на курсі корабля айсберга –

виникає загроза (є чималий перелік загроз, які можуть виникнути у процесі функціонування підприємства; тобто відбувається об’єктивізація небезпеки або фіксація чинника потенційно негативної дії); команда корабля повинна прийняти рішення – ризикувати чи ні, тобто намагатися оминути айсберг чи повернути у зворотному напрямку і шукати безпечніший шлях (можливе зіткнення з айсбергом – це потенційний ризик, тобто невизначеність результату дії, рішення, обставин). Як наслідок, запропоновано наступні визначення термінологічних категорій: «*небезпека* – це об’єктивно існуюча реальність, яка може порушити стан рівноваги суб’єктів і призвести до негативних наслідків; *загроза* – це наслідок небезпеки у вигляді об’єктивізованого чинника потенційно негативної дії; *ризик* – це об’єктивно-суб'єктивна категорія, що пов'язана з певною мірою невизначеності результату внаслідок прийнятого рішення (дії і/або обставин)» [520, с.192].

Доцільно навести класичний підхід до трактування даних понять, який пропонує сучасний тлумачний словник [558]: *загроза* – це можливість, неминучість небезпеки, а *небезпека* – можливість, ймовірність якогось лиха, нещастя, шкоди тощо. Таким чином, фактор ймовірності втрат та переходу із потенційної можливості у реальну відображає різницю між загрозою економічній безпеці та небезпекою економічній безпеці суб’єктів господарювання. Виходячи із зазначеного, можна узагальнити, що загроза ЕБ підприємства – це потенційна можливість завдання шкоди суб'єктові господарювання внутрішніми або/і зовнішніми чинниками, а небезпека стає такою за умови отримання загрозою реального прояву.

М. Клапків основною причиною відсутності чіткої межі, яка б дозволила визначити поняття «небезпека», «загроза», «ризик», вважає те, що етимологічно слово «ризик» у різних мовах пов’язується з поняттям небезпеки або непевності, і відповідно різні дослідники цього поняття також пов’язують його із загальним розумінням небезпеки, збитку, знищення, загрози [232, с. 12, 15].

У зв’язку із тривалою науковою дискусією щодо визначення понять «ризик», «виклики», «загроза», «небезпека» у сфері забезпечення ЕБ підприємств, раціонально було б дотримуватися наступної дефініції понять:

- **виклики** – це сукупність обставин, не обов’язково негативного впливу, на які необхідно відреагувати, при цьому їх ігнорування може спричинити позитивні чи негативні наслідки для підприємства;
- **загроза** – це вплив зовнішнього середовища, його суб’єктів чи внутрішніх елементів системи, що може призвести до втрат;
- **ризик** – це настання суб’єктивних і/або об’єктивних подій у кожній зі сфер діяльності підприємства у зв’язку із актуалізацією загрози, що здатні призвести до позитивних чи негативних наслідків для нього і спричинити відхилення від запланованих параметрів;
- **небезпека** – форма прояву загрози, що призводить до реальних втрат.

Взаємозв’язок та взаємонаслідковість понять «виклики», «загрози», «ризики», «небезпеки» відображені схематично у вигляді «піраміди шарів» на рис. 1.1.

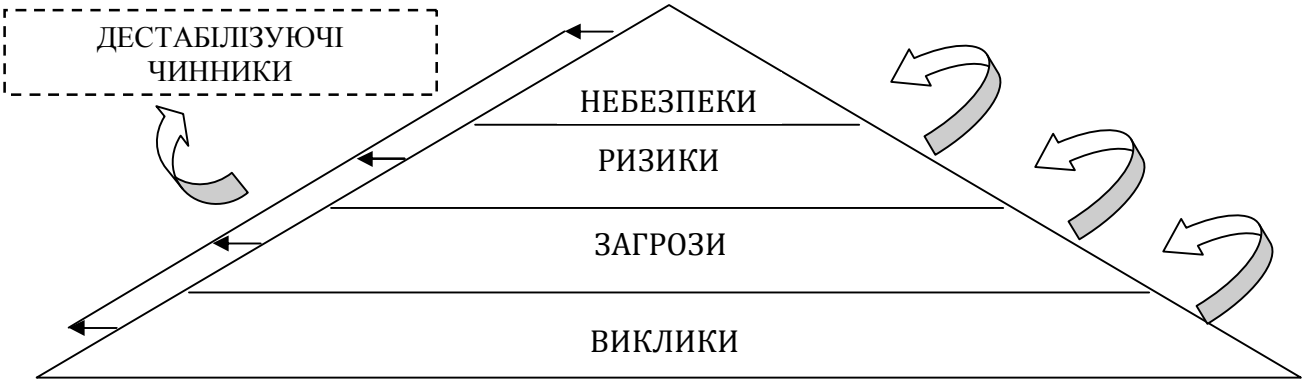

Рис. 1.1. Ієрархічна схема відображення взаємозв’язку понять «виклики», «загрози», «ризики», «небезпеки»

Джерело: авторська розробка

Термінологічні зв’язки категорій: виклики, загрози, ризики і небезпеки та їх наслідки для ЕБП графічно відображені на рис. 1.2.

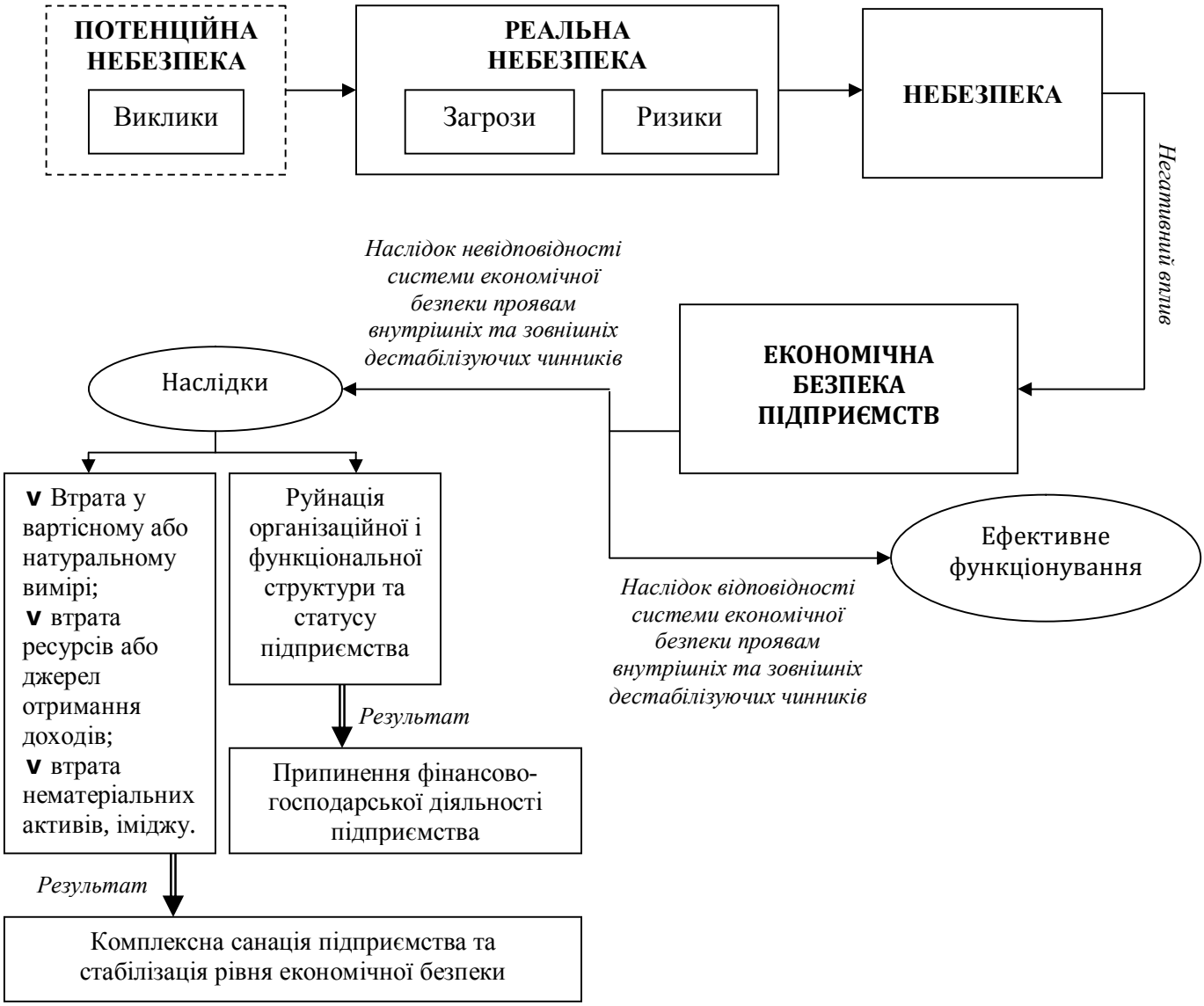

Рис. 1.2. Схема взаємозв’язків дестабілізуючих чинників економічної безпеки підприємства

Джерело: побудовано автором на основі [225, 314, 418,631]

Для діяльності підприємств і безпосередньо для забезпечення їхньої економічної безпеки важливим процесом є ідентифікація ризиків, загроз та небезпек з метою їх попередження, мінімізації пливу або нейтралізації. У зв’язку з цим доцільно акцентувати увагу на класифікації цих понять, адже вона дозволить детально проілюструвати сфери чи фактори, які матимуть вплив на діяльність підприємства.

Насамперед, необхідно класифікувати ризики у зв’язку з тим, що вони кількісно переважають небезпеки. У праці Цвігун Т.В. визначено, що

«класифікація ризиків – це поділ ризиків на окремі групи за певними ознаками для досягнення поставлених цілей» [608].

У сучасних наукових школах існує значна кількість підходів до класифікації ризиків, що спричинене приналежністю їх до певних галузей народного господарства, розмірів підприємств, умов функціонування, етапу життєвого циклу суб’єкта господарювання, факторів впливу зовнішнього середовища тощо.

Початковим етапом є класифікація загроз, які матимуть місце в результаті відсутності і/або невчасного реагування на виклики.

Питання класифікації загроз досліджувалося вітчизняними та закордонними науковцями з метою його уніфікації та систематизації, але впродовж багатьох років такі спроби не увінчалися успіхом, що надалі формує актуальність здійснення класифікації загроз, зокрема, у сфері забезпечення ЕБПТМ.

На основі аналізу фосліджень [30, 42, 62, 66, 67, 68, 110, 115, 135, 138, 140, 149, 211, 217, 229, 338, 374, 377, 406, 414, 416, 419, 416, 443, 469, 552, 599, 629] можна запропонувати таку класифікацію загроз ЕБП:

1) за місцем виникнення (класифікаційна ознака, яку виокремлює найбільша кількість науковців: внутрішні та зовнішні;

2) за масштабом: загроза певному виду діяльності, загроза господарській діяльності в цілому;

3) за можливістю передбачення: прогнозовані загрози, непрогнозовані загрози;

4) за можливістю попередження: загрози, що піддаються контролю і попередженню з боку підприємства, загрози, котрі не знаходяться в зоні впливу підприємства;

5) за тривалістю дії: тимчасові, постійні;

6) за об’єктами посягань: інформація, ділова репутація, матеріальні і нематеріальні активи, персонал, фінанси;

7) за сферами поширення: виробничі, експортно-імпортні, фінансові, технологічні, кадрові, інституційні, екологічні, організаційні, ринкові, інноваційні;

8) за сферами виникнення: фізичні, економічні (утиски зі сторони держави, неправомірні дії зі сторони суб'єктів господарювання, неправомірні дії зі сторони індивідів), психологічно-інформаційні (що посягають на психологічний клімат у колективі підприємства, що посягають на інформаційне середовище);

9) за можливістю прогнозування (авторська ознака): форс-мажорні (які виникають раптово і ймовірність їх виявлення є мінімальною), як наслідок реалізації викликів (ймовірність виявлення є великою);

10) за ступенем наслідків (авторська ознака): загрози, які спричиняють виникнення ризиків, загрози, які не спричиняють виникнення ризиків.

Таким чином, запропоновано інтегровану класифікацію загроз безпеці підприємств транспортного машинобудування, особливістю якої є дві класифікаційні ознаки, що підкреслюють авторський підхід і передбачають врахування передумови – реалізації викликів та наслідку – настання ризиків.

Наведемо узагальнену класифікацію ризиків з урахуванням певних відмінностей підходів вітчизняних та закордонних науковців [76, 79, 106, 129, 192, 363, 343, 362, 375, 394, 468, 508, 528, 578]. Ризики можна поділити за:

1) масштабами (спрямованість) впливу: одноосібні, групові;

2) ступенем системності: системні, несистемні;

3) рівнем виникнення: мегаризики, макроризики, мезоризики, мікроризики;

4) терміном дії: ретроспективні, поточні, перспективні;

5) джерелом виникнення: природно-екологічні, геополітичні, соціально-політичні, демографічні, законодавчі, адміністративні, макроекономічні, підприємницькі;

6) факторами виникнення: економічні, політичні;

7) характером зміни: статичні (ризики втрати активів підприємства внаслідок завдання шкоди власності, а також втрати доходу через

недієздатність організації), динамічні (ризики непередбачуваних змін вартості основного капіталу внаслідок прийняття управлінських рішень або непередбачуваних обставин);

8) терміном оцінки і врахування: випереджаючі, запізнілі;

9) рівнем (ступенем): мінімальні, допустимі, максимальні;

10) сферою впливу: зовнішні (економічні, політичні, законодавчі, адміністративні, соціальні, природо-екологічні, науково-технічні), внутрішні (виробничі (технічні, технологічні, інноваційні, організаційні), комерційні (маркетингові, майнові, торгівельні, транспортні, розрахункові), ресурсні (ризики персоналу,інформаційні, фінансові));

11) причинами виникнення: суб’єктивні, об’єктивні, уявні;

12) ступенем обґрунтованості: обґрунтовані, частково обґрунтовані, необґрунтовані;

13) часом прояву: короткострокові, довгострокові;

14) характером прояву: випадкові, систематичні;

15) факторами виникнення: обумовлені змінами зовнішнього ринкового середовища, господарські, пов’язані з певними особами, зумовлені природними явищами;

16) відношенням об’єкта: ризики активної діяльності, ризики пасивного очікування;

17) ступенем правомірності: правомірні, неправомірні;

18) можливістю страхування: ризики, які можливо застрахувати; ризики, які неможливо застрахувати;

19) специфікою економічної діяльності: операційні, фінансові, інвестиційні, комерційні, відсоткові, виробничі, кредитні, інноваційні, валютні;

20. джерелами мінімізації наслідків: ризики, наслідки яких можна мінімізувати або ліквідувати власними коштами; ризики, наслідки яких можна мінімізувати або ліквідувати залученими коштами;

21) рівнем впливу при стратегічному плануванні розвитку підприємства: на місію, на цілі, на завдання;

22) ситуацією прийняття рішення: стохастичний (в умовах невизначеності), конкуруючий (в умовах конфлікту), розпливчатий (в умовах нечітко сформульованих вимог), комплексний;

23) мірою перетворення (авторська ознака): ризики, які спричиняють появу небезпеки, ризики, які не спричиняють появу небезпеки.

Здійснюючи класифікацію небезпек ЕБП, доцільно наголосити на тому, що практично відсутні дослідження у цьому напрямку, що зумовлене тим, що переважна більшість науковців [66, 140, 233, 599] представляють єдину класифікацію для ризиків, загроз та небезпек при цьому не акцентують увагу на значних їх відмінностях і особливостях прояву чи наслідковості. Тому, з урахуванням авторського підходу до причинно-наслідкового зв’язку між поняттями «загроза – ризик – небезпека», можна запропонувати наступну класифікацію небезпек у сфері забезпечення ЕБП:

1) за причиною появи (авторська ознака): форс-мажорні, в результаті реалізації ризиків;

2) за місцем виникнення: зовнішні (зі сторони макросередовища), внутрішні (зі сторони підприємства);

3) за сферами поширення: виробничі, експортно-імпортні, фінансові, технологічні, кадрові, інституційні, екологічні, організаційні, ринкові, інноваційні;

4) за масштабом впливу: катастрофічні (ставлять під сумнів подальше функціонування підприємства), допустимі (наслідки ліквідовуються складно та значними витратами ресурсів), незначні;

5) за напрямом впливу: матеріальні (реальні збитки), моральні (збитки носять морально-психологічний характер);

6) за структурою впливу: системні (впливають одразу на всі складові елементи СЕБП, включаючи системоутворюючі елементи, системи забезпечення, внутрішні та зовнішні зв'язки тощо. За своїм характером є найбільш руйнівними і у разі активізації алгоритмів системної дестабілізації у переважній більшості випадків призводять до повного порушення цілісності

системи), структурні (впливають на окремі структурні одиниці промислового підприємства), елементні (впливають на окремі елементи системи економічної безпеки підприємства);

7) за характером: природні (проявляється внаслідок взаємодії навколишнього середовища та людини), антропогенні (проявляється внаслідок дії інших підприємств), соціальні (проявляються внаслідок дії суспільних чинників).

Таким чином, у дисертаційному дослідженні розроблено комплексний підхід до класифікації поняття «небезпека» у сфері забезпечення економічної безпеки, що дозволить їх враховувати в управлінській сфері з метою підвищення рівня ЕБП.

Зважаючи на наведений вище аналіз базових понять сфери забезпечення ЕБП (виклики, загрози, ризики, небезпеки), можна зробити висновок, що ці категорії у процесі управління можна позиціонувати як *дестабілізуючі чинники*, які, за визначенням Чернявського А.А., є реальними або потенційними діями, що заподіюють або можуть заподіяти шкоду діяльності підприємства, або зробити її неможливою [621, с. 45].

Схожу позицію займають науковці Мойсеєнко І.П. та Марченко О.М. [415, с. 36], які, досліджуючи сферу фінансово-економічної безпеки суб’єктів господарювання, пропонують одночасно із поняттям «загроза» розглядати поняття «фактор» або «чинник» безпеки підприємства і окреслюють фактор (від лат. *factor* – той, що робить, обумовлює) як рушійну сила будь-якого процесу (явища), яка визначає його характер або характерні ознаки, а під чинником розуміють умови, що є необхідними та визначальними для даного процесу (явища), а також причини, що безпосередньо обумовлюють його виникнення або отриманий результат, при цьому під чинником фінансово-економічної безпеки підприємства згадані науковці пропонують розуміти будь-який елемент (сукупність елементів) внутрішнього чи зовнішнього середовища підприємства, який обумовлює її рівень.

Щодо класифікації таких чинників, то автори дотримуються підходу, який дозволяє виокремити фактори макросередовища та фактори мікросередовища. Під макросередовищем розуміють зовнішні фактори, які опосередковано діють на підприємство, формуючи лише загальні перспективи, тенденції його розвитку, і на які воно не може впливати взагалі або має незначний вплив; а мікросередовище охоплює чинники, що безпосередньо діють на підприємство, і які, в свою чергу, через ефективні комунікації піддаються впливу з його боку [415, с. 37].

Провідні вчені у сфері забезпечення ЕБП Ортинський В.Л., Керницький І.С., Живко З.Б. погоджуються із зазначеною вище думкою і вважають, що дестабілізуючими факторами, які впливають на рівень безпеки діяльності підприємства є зовнішні та внутрішні.

До зовнішніх факторів належать: несприятливі зміни політичної ситуації; макроекономічні потрясіння (кризи, порушення виробничих зв’язків, інфляція, втрата ринків сировини, матеріалів, енергоносіїв, товарів); зміни законодавства, що впливають на умови господарської діяльності (податкового, відносин власності, договірного тощо); нерозвиненість інфраструктури ринку; протиправні дії кримінальних структур; рейдерство, корупція, поширення тіньової економіки, використання недобросовісної конкуренції; промислово-економічне шпигунство; моральні (психологічні) загрози, залякування, шантаж і фізичний, небезпечний для життя вплив на працівників та їх сім’ї (вбивства, викрадення, побиття); розкрадання матеріальних засобів; протиправні дії конкурентів, їх прагнення оволодіти контрольним пакетом акцій; зараження програм ЕОМ комп’ютерними вірусами; протизаконні фінансові операції; надзвичайні ситуації природного і техногенного характеру; несанкціонований доступ конкурентів до конфіденційної інформації, комерційної таємниці; крадіжки грошових коштів і цінностей; шахрайство; пошкодження будівель, приміщень тощо. Чинниками, що впливають на результати господарської діяльності, можуть бути: стан підприємницького середовища, наявність місцевих сировинних і енергетичних ресурсів, розвиток транспортних та інших

комунікацій, наповнюваність ринку, стан конкурентів, наявність вільних трудових ресурсів, рівень їх професійної підготовленості, рівень соціальної та політичної напруженості, орієнтування населення на продуктивну працю, рівень життя населення, його платоспроможність; криміналізація господарського життя (корумпованість чиновників, рекет, економічна злочинність) та ін. Всі зовнішні чинники, що впливають на економічну безпеку підприємства, можна згрупувати, виділивши наступні: політичні, соціально-економічні, екологічні, науково-технічні, технологічні, юридичні, природно-кліматичні, демографічні, криміналістичні тощо [140, с. 16].

До внутрішніх належать дестабілізуючі чинники, що виникають безпосередньо у сфері господарської діяльності підприємства. До основних чинників ризику можна віднести: недостатній рівень дисципліни; протиправні дії працівників; порушення режиму збереження конфіденційної інформації; вибір ненадійних партнерів та інвесторів; відтік кваліфікованих кадрів, неправильна оцінка їх кваліфікації, низька компетентність; недостатня патентна захищеність; аварії, пожежі, вибухи; перебої в енерго-, водо-, теплопостачанні; вихід із ладу обчислювальної техніки; смерть провідних фахівців і керівників; залежність окремих керівників від кримінального світу; низький освітній рівень керівників; істотні недопрацювання як у тактичному, так і в стратегічному плануванні, пов’язані насамперед із вибором мети, неправильною оцінкою можливостей підприємства, помилками у прогнозуванні змін зовнішнього середовища [140, с. 17].

Окрім аналізу поняття, взаємозв’язків та класифікації дестабілізуючих чинників виникає необхідність вивчення впливу невизначеності на діяльність вітчизняних підприємств.

Функціонування сучасних підприємств відбувається в умовах невизначеності. Економічне середовище містить значну кількість учасників, які характеризуються складною структурою та характером на ринку. Ці обставини зумовлюють появу факторів невизначеності у внутрішньому та зовнішньому середовищі кожного суб’єкта господарювання.

Невизначеність обумовлюється процесом діяльності людей, способом сприйняття, методами передачі та оброблення інформації. З огляду на це, невизначеність можна класифікувати наступним чином:

- невизначеність, передумовою якої є умисне або неумисне хибне трактування інформації індивідом (працівником);
- інституційна невизначеність – обумовлена стереотипним сприйняттям інформації, тобто вона формується на основі системи, яка підтримується через діяльність суспільних інститутів і може суттєво впливати на результати діяльності промислового підприємства;
- технологічна – формується на основі фізичної неспроможності отримати, проаналізувати та використати всієї існуючої у середовищі інформації з метою прийняття управлінських рішень;
- організаційна – виникає в результаті невідповідності часу сприйняття, опрацювання і передачі інформації інформаційними каналами всередині промислового підприємства та тривалості відрізка часу, протягом якого вона зберігає свою актуальність для прийняття адекватних управлінських рішень [396].

Підприємства у процесі діяльності підпадають під усі види невизначеності середовища, що значно ускладнює процес їхньої ідентифікації та подолання.

Досліджуючи сферу забезпечення ЕБП, можна встановити факт впливу на неї невизначеності умов середовища, що проявляється в існуванні викликів, загроз, ризиків, та небезпек. Існуючі невизначеності у процесі діяльності підприємств відображені графічно на рис. 1.3.

Істотна вагомість невизначеності полягає в тому, що вона є чинником недосягнення бажаних показників діяльності, в тому числі досягнення високого рівня забезпечення ЕБ. Невизначеність характеризують фактори внутрішнього та зовнішнього середовища, ступінь впливу і числові значення яких частково відомі або цілком невідомі [284, 605].

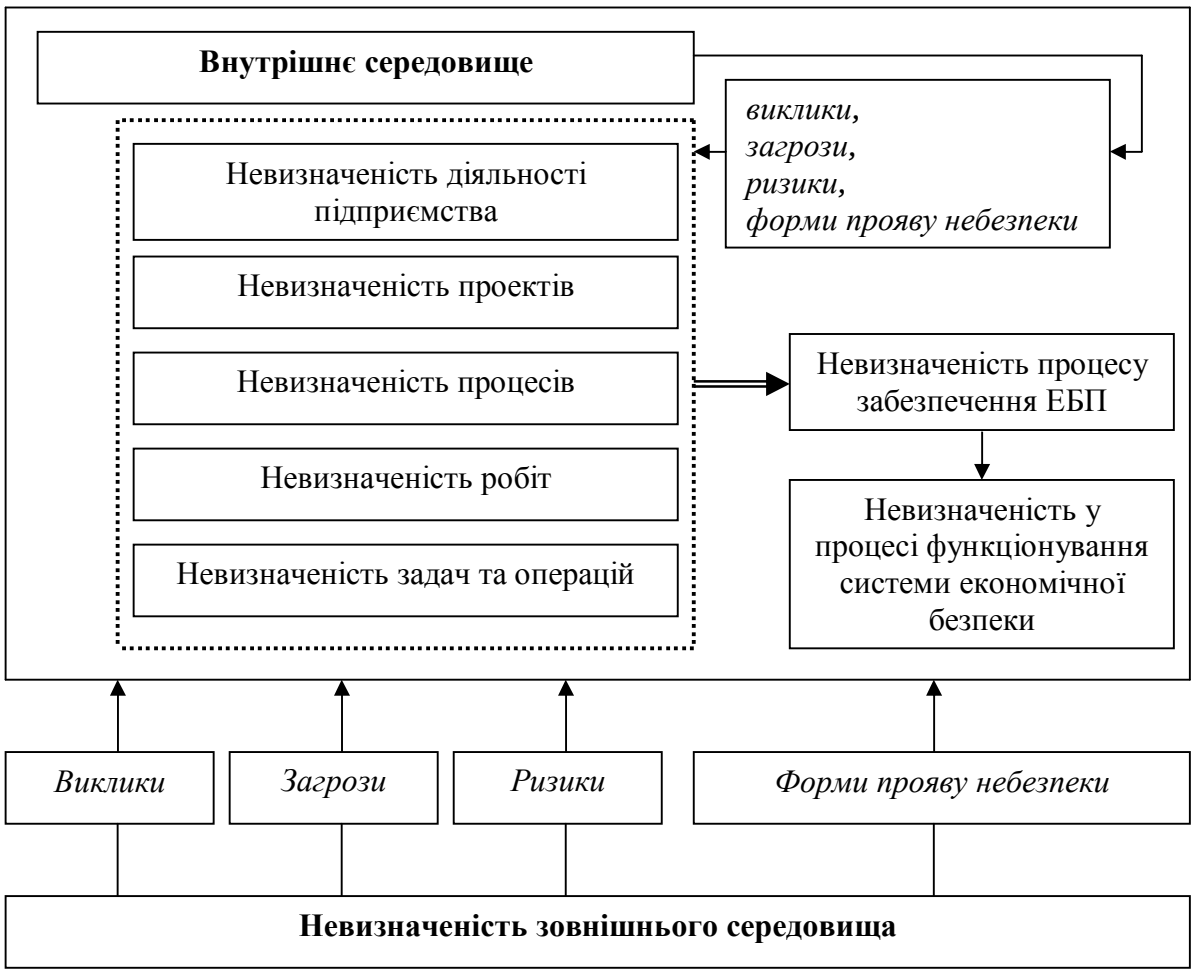

Рис. 1.3. Структурна схема невизначеності у процесі діяльності підприємств

Джерело: побудовано автором

Загалом невизначеність у моделях прийняття рішень відображається наявністю декількох можливих розв’язків кожної альтернативної ситуації. Невизначеність характеризується такими поняттями як непередбачуваність, випадковість, неоднозначність, нечіткість. У випадку притаманності зазначених характеристик управлінським рішенням вони не можуть визначати гарантований результат альтернативної ситуації. За таких умов обов’язковим є дослідження або всіх можливих, або найбільш ймовірних результатів.

Невизначеність доцільно класифікувати за двома ознаками:

- невизначеність середовища;
- невизначеність особистісна [351].

Невизначеність середовища обумовлюється неповнотою інформації про фактори впливу внутрішнього і зовнішнього середовища, а особистісна – неоднозначністю сприйняття однієї і тієї ж ситуації різними людьми в залежності від мотивів, рівня знань та досвіду, думок, емоційного стану тощо.

Здебільшого, невизначеність щодо діяльності підприємств проявляється в існуванні загрозливих ситуацій, виникнення яких у процесі забезпечення ЕБ може мати значні негативні наслідки.

Зважаючи на те, що діяльність підприємства постійно зазнає впливу дестабілізуючих чинників внутрішнього і зовнішнього середовища, виникає необхідність визначення діапазону значень показників тієї чи іншої функціональної складової діяльності, які дозволяють підтримувати належний рівень ЕБ, а також при якому настає ситуація, що потребує термінового втручання з метою її стабілізації. Управлінським рішенням, які приймаються для нейтралізації впливу згаданих негативних факторів, також притаманна невизначеність, що визначається як форма діалектичного зв'язку необхідного та випадкового [131].

Причинами невизначеності можуть бути:

- випадкові помилки управлінського персоналу;

- непередбачені зміни умов розвитку внутрішнього і зовнішнього середовища;

- неминучі похибки під час аналізу складної системи *«природа – суспільство – підприємство – колектив – людина»*;

- запізнення у впровадженні новітніх досягнень НТП;

- об'єктивним або суб'єктивним впливом людського фактора [131].

Обов'язковим аспектом під час прийняття управлінських рішень для стабілізації рівня ЕБ є чітке розуміння відмінностей між потенційною втратою (зумовлюється появою ризиків) та реальною втратою (зумовлюється появою загрози). Необхідно пам'ятати, що прийняті управлінські рішення в сфері забезпечення ЕБ також мають притаманний їм ступінь невизначеності та ймовірнісного характеру.

З метою уточнення процесу підтримки стабільного рівня ЕБП, а також попередження/нейтралізації впливу загроз/ризиків доцільно дотримуватися підходу, відображено схематично на рис. 1.4.

Розроблення сценаріїв прийняття або відхилення змін дозволяє визначити можливий шлях розвитку підприємства в майбутньому на фоні існування впливу ризиків та загроз, а також визначити набір управлінських рішень, що сприятимуть стабілізації ситуації.

Результативність управлінської діяльності щодо мінімізації впливу ризиків та загроз визначається рівнем впливу загрози, рівнем ризику, рівнем можливих втрат та рівнем ЕБП (рис. 1.5, *а*, *б*).

Для підтвердження стабільного рівня ЕБП, що свідчить про високий рівень ефективності управлінської діяльності, допустимими є лише низький рівень загрози та низький рівень ризику.

За таких умов управлінці можуть приймати рішення, що дозволяють підтримувати необхідні значення показників діяльності. У випадку вищих значень рівнів загроз та ризиків ускладнюється процес прийняття управлінських рішень, що може призвести до негативних наслідків діяльності та зниження рівня ЕБ суб’єкта господарювання.

Зона 1 (див. рис. 1.5) характеризується низьким рівнем ризику (загрози), що не створює перешкод для підтримки існуючого рівня ЕБП.

У зоні 2 рівень ризику (загрози) є вищим, що зумовлює потребу розроблення комплексу заходів щодо їхньої мінімізації:

1) хеджування – діяльність, що спрямована на зниження цінових ризиків через укладення ф’ючерсних угод (передбачають контрактну домовленість щодо постачання (купівлі) у визначений у майбутньому час певної кількості товару за ціною на момент укладання угоди);

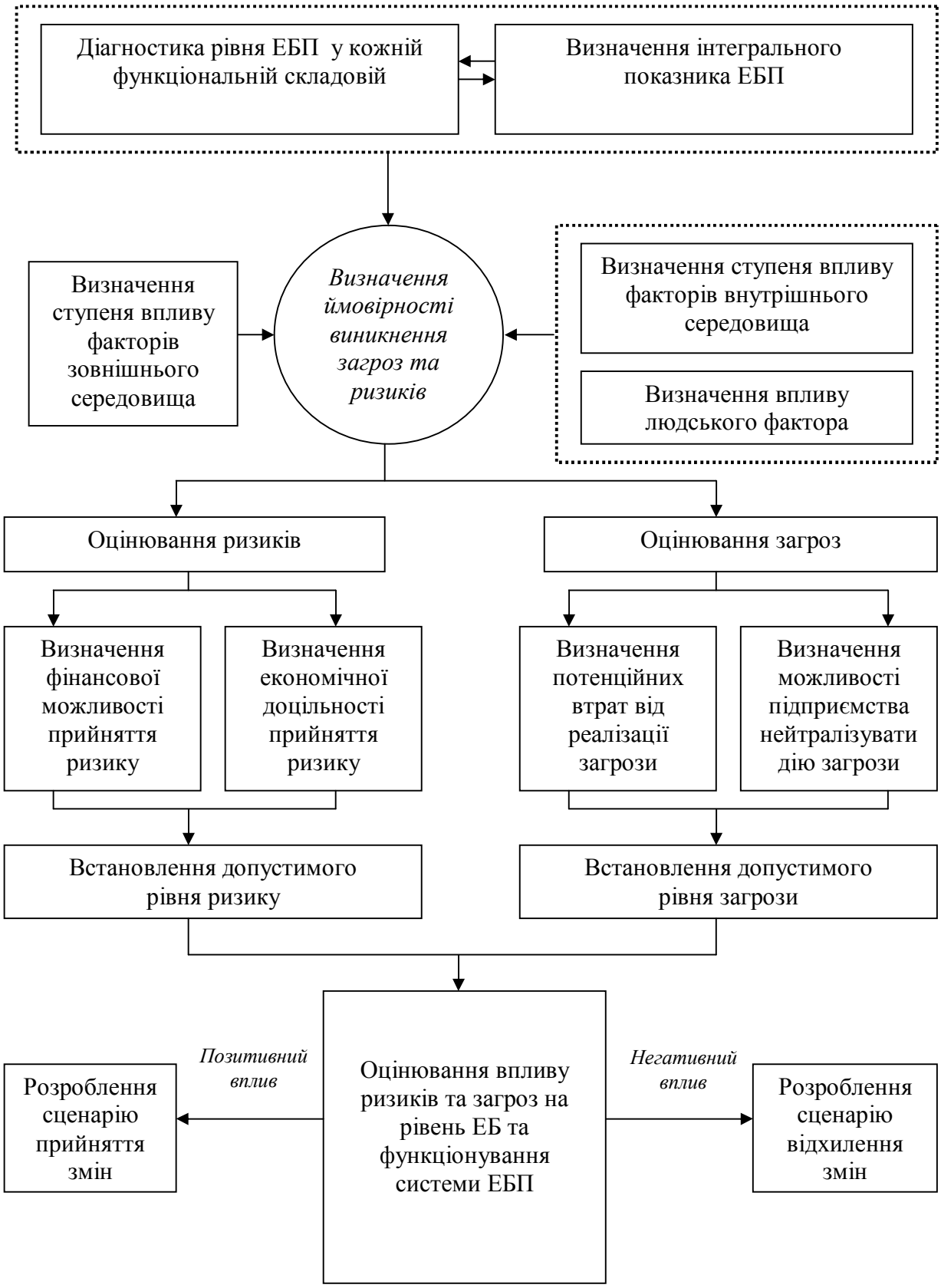

Рис. 1.4. Структурна схема процесу підтримки стабільного рівня економічної безпеки з урахуванням впливу ризиків та загроз

Джерело: побудовано автором

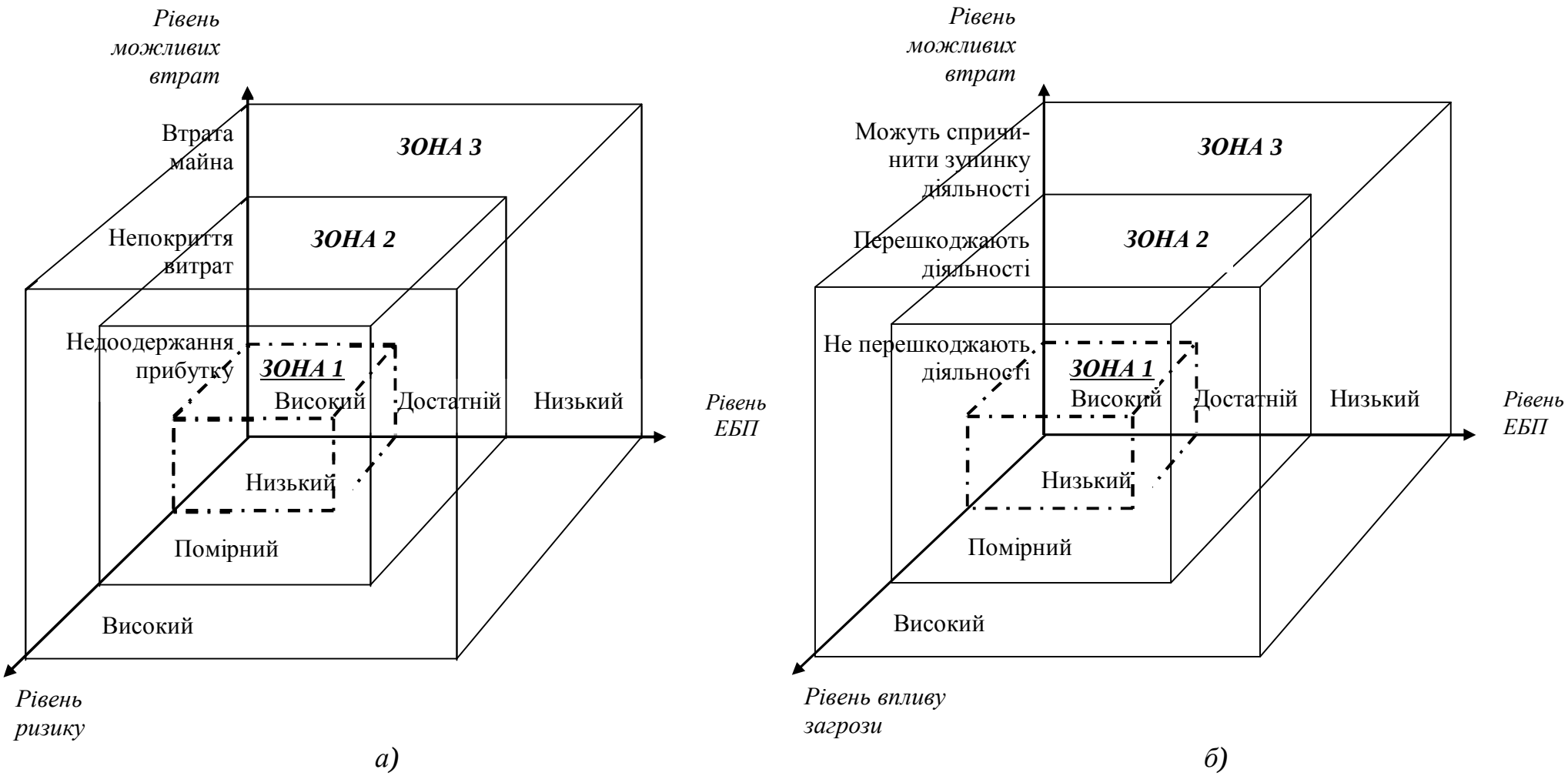

Рис. 1.5. Результативність управлінської діяльності щодо мінімізації впливу ризиків (*а*) та загроз (*б*) на рівень ЕБП

Джерело: побудовано автором на основі [70, 131, 533]

2) диверсифікація ризиків – дозволяє так розподілити кошти між проектами, де підвищення рівня ризику одного нівелюється зниженням рівня ризику іншого;

3) формування відповідної інформаційної бази, що дозволяє попередити зростання ризиковості;

4) формування удосконалених вимог до процедури підбору кадрів та їхньої атестації;

5) організація захисту підприємства, в тому числі фізична безпека, захист комерційної таємниці;

6) страхування – передбачає захист від несприятливих змін внутрішнього та зовнішнього середовищ та дозволяє гарантовано отримати запланований економічний ефект;

7) постійний моніторинг змін умов зовнішнього та внутрішнього середовищ [241];

8) виявлення слабких сигналів зовнішнього та внутрішнього середовищ і здійснення на їхній основі антисипативного управління.

У зоні 3 (див рис. 1.5) найдоцільнішим є використання методів антикризового управління, адже тут можлива втрата майна чи зупинка діяльності промислового підприємства. Антикризове управління передбачає здійснення ряду організаційних, виробничих, економічних, інвестиційних, зовнішньоекономічних, соціальних, екологічних заходів, спрямованих на фінансово-економічне оздоровлення підприємства, неспроможного виконувати свої зобов’язання [341].

Антикризове управління може вводитися лише за умови обґрунтованого висновку служби безпеки, погодженого з керівництвом підприємства.

У структурі СБ в залежності від розмірів та специфіки діяльності підприємства повинні бути задіяні ризик-менеджери, до повноважень яких делегуватиметься виявлення ризиків та інших дестабілізуючих факторів діяльності, а також управління ними і, що дуже важливо, координація зусиль різних підрозділів підприємства щодо мінімізації наслідків інцидентів

внаслідок прояву небезпеки. Крім того, діяльність з управління ризиками та загрозами повинна включати:

- розроблення і реалізацію методики виявлення та оцінювання ризиків (загроз);
- визначення умов зниження рівня ризику (загрози), які адаптовані до особливостей підприємства;
- реєстрація та аналіз інцидентів, що трапилися;
- реєстрація та оцінювання заходів щодо підвищення рівня опірності підприємства впливу дестабілізуючих чинників;
- постійний моніторинг проявів та слабких сигналів дестабілізуючих чинників;
- розроблення (адаптація) організаційної структури управління ризиками, розроблення положень та інструкцій для обумовлення її діяльності;
- постійне підвищення рівня кваліфікації ризик-менеджерів.

Здійснений ґрунтовний аналіз теоретичних аспектів розуміння сутності дестабілізуючих чинників як базових понять у сфері забезпечення ЕБП дозволяє інтегрувати їх у цілісну систему та встановити причинно-наслідкові зв’язки, а також чітко розмежувати самі поняття, що сприяє адекватному прийняттю управлінських рішень з метою стабілізації рівня економічної безпеки суб’єктів господарювання.

1.2. Інтерпретація сутності категорії «комплексне забезпечення економічної безпеки підприємств»

У зв’язку з тим, що ефективність діяльності підприємств залежить від вміння вчасно виявити прояви дестабілізуючих чинників внутрішнього та зовнішнього середовищ, розробити комплекс дій щодо мінімізації їхнього впливу та подолання наслідків у випадку їхньої актуалізації, тому

обумовлюється потреба забезпечення економічної безпеки, основне призначення якої – протидія впливу проявів дестабілізуючих чинників.

Економічна безпека (ЕБ) у сучасних умовах є однією із найактуальніших тем наукових досліджень та дискусій, над якою працюють видатні вітчизняні та іноземні науковці, які здійснили справжній прорив на цьому напрямку і активно впроваджують новітні результати наукового пошуку у сферу бізнесу та підприємницької діяльності. Передумовою цього стала масштабна світова економічна криза 30-х років XX століття і потреба у швидкому реагуванні на виникнення нових загроз. Починаючи з 70-х років XX століття вивчення економічної безпеки значно інтенсифікується, адже цей напрямок економічної науки розглядається як один із найважливіших складових національної безпеки держави. Саме у цей період науковці Західної Європи теоретично і практично довели необхідність використання економічних методів забезпечення національної безпеки [216, 483]. Подальше детальне вивчення даної теми зумовило її розгляд через призму діяльності суб’єктів господарювання, адже вони є складовою національної економіки, а результати їх функціонування мають значний вплив на рівень національної безпеки. Зважаючи на особливості їх діяльності та несприятливі умови господарювання, на перше місце виходить проблема пошуку і впровадження оптимальних методів діагностики, оцінювання та контролю стану поточних захисних функцій підприємств з метою побудови системи вихідної інформації для прийняття в подальшому відповідних управлінських рішень щодо стабілізації реальної ситуації [606, с. 13].

На первинному етапі теоретичних досліджень першочерговим завданням постає необхідність вироблення системної термінології і визначення, зокрема, поняття «безпека підприємства»

Як зазначається у праці [60, с. 10] безпека не може бути знеособленою; мається на увазі те, що небезпека, яка проявляється внаслідок актуалізації *загроз*, може бути породженою кимось або чимось, тобто *потенційним зловмисником* і одночасно скерована на щось або когось – *об’єкт*.

Іншим близьким за сутністю та змістом визначенням поняття «безпека підприємства» є запропоноване у [140, с. 11] трактування, згідно з яким – це стан і здатність економічної системи (суб'єкта господарювання) протистояти небезпеці руйнування її оргструктури і статусу, а також перешкодам у досягненні цілей розвитку. Крім того, у зазначеній вище праці є спроба наукового аналізу процесу побудови відмінностей між поняттями безпека, безпека підприємства та економічна безпека підприємства. Так, згідно з авторським підходом: б*езпека* – стан захищеності особи, суспільства, держави від зовнішніх і внутрішніх небезпек та загроз, що ґрунтується на діяльності людей, суспільства, держави, світової спільноти з виявлення (вивчення), ослаблення, усунення (ліквідації), віддзеркалення небезпек і загроз, здатних знищити їх, позбавити фундаментальних матеріальних і духовних цінностей, завдати неприйнятного (неприпустимого об'єктивно і суб'єктивно) збитку, закрити шлях до виживання й розвитку; *безпека підприємства* – стан захищеності життєво важливих і законних інтересів підприємства від зовнішніх і внутрішніх загроз у різних протиправних формах, що забезпечує його стабільний розвиток відповідно до статутних завдань; *економічна безпека підприємства* – захищеність його потенціалу (виробничого, організаційно-технічного, фінансово-економічного, соціального) від негативної дії зовнішніх і внутрішніх чинників, прямих або непрямих економічних загроз, а також здатність суб'єкта до відтворення [140, с. 11].

Представники російської безпекознавчої школи у праці [636, с. 264] наголошують на необхідності, насамперед, розмежувати поняття «економічна безпека підприємств» та «безпека функціонування підприємства». Перше за визначенням поняття передбачає, що предметом дослідження є внутрішні і зовнішні економічні загрози певному господарюючому суб'єкту, а також способи і механізми їх попередження. У якості інструментів дослідження використовують економіко-аналітичні механізми. У випадку тлумачення безпеки функціонування підприємства у ролі об'єкта дослідження виступають наступні об'єкти загроз цього підприємства: фінанси, персонал, матеріальні

цінності, інформація, результати інноваційної діяльності та діяльність підприємства загалом. Для вивчення загроз і шляхів їх нейтралізації використовують спеціальні методи, наприклад, захист інформації, роботу з персоналом, протидію недобросовісній конкуренції тощо. Тому, можна стверджувати, що поняття «безпека функціонування підприємства» є ширшим та включає в себе як складову поняття «економічна безпека».

Кокорєва О.В. [242] пропонує розмежовувати поняття економічна безпека підприємницької діяльності та економічна безпека підприємства, а саме: економічна безпека підприємницької діяльності – це система захисту консолідованої сукупності суб'єктів підприємницької діяльності від загроз та ризиків, що виникають у результаті їх діяльності, а також від неефективно функціонуючої державної політики з метою підвищення результативності діяльності підприємницького сектору, максимізації його прибутку, захисту інтересів національних, регіональних та галузевих виробників; *економічна безпека підприємства* – це сукупність заходів у системі економічної безпеки підприємницької діяльності, спрямованих на адаптацію суб’єктів соціально-економічних відносин до мінливого зовнішнього середовища, захисту інтересів підприємства, запобіганню внутрішніх і зовнішніх загроз та максимально ефективного використання його можливостей. Такий підхід, на думку автора, повинен сприяти уникненню неточностей, які можуть виникнути у процесі дослідження сфери підприємництва та діяльності підприємств.

Погоджуються із потребою диференціації зазначених вище понять і науковці Користін О.Є., Барановський О.І., Герасименко Л.В. [142], які пропонують наступні визначення: економічна безпека – державно-правовий захист економічної діяльності, де об’єктом цього захисту виступають відносини суб’єктів економічної діяльності, що виникають у процесі реалізації ними своїх законних прав, з урахуванням покладених на них обов’язків [142, с. 12]; безпека підприємницької діяльності забезпечується через ефективний захист від злочинного світу, захист від порушень закону з тим, щоб самим не потрапити під його санкції, захист від недобросовісної конкуренції, захист від протиправних

дій працівників [142, с. 326]. Відмінність такого підходу полягає у тому, що під час дослідження безпеки підприємницької діяльності не враховується вплив державної політики, при цьому економічна безпека підприємства не розглядається з позиції системи економічної безпеки підприємницької діяльності.

Професор Васильців Т.Г. [66] у процесі дослідження економічної безпеки підприємства та економічної безпеки підприємницької діяльності виокремлює поняття економічної безпеки підприємництва як сектора економіки, яке розглядається як інтегральна категорія, що базується на індикаторах рівня економічної безпеки на макрорівні ієрархії управління та показниках функціонування підприємства – суб'єкта підприємницької діяльності, а її компонентами є економічна безпека підприємства та економічна безпека підприємництва.

На основі проведених досліджень сформовано авторське тлумачення відмінностей між економічною безпекою підприємства та підприємницької діяльності. Так, перше поняття пропонується трактувати як «статичну» категорію, яка відображає існуючий стан ресурсів суб'єкта підприємницької діяльності, їх фізичного захисту та ефективності використання; при цьому «динамічна» категорія розглядається як економічна безпека підприємницької діяльності, адже саме вона відображає рівень захищеності економічних інтересів підприємства в процесі здійснення ним цієї діяльності [66, с. 19-20].

Упродовж останніх десятиліть суттєво змінювалися погляди щодо тлумачення поняття «економічна безпека підприємства», що в результаті дозволяє виділити наступні підходи.

1. Підхід до тлумачення поняття «економічна безпека підприємства» як процесу захисту інформації від несанкціонованого доступу.

Автори праці [415, с. 18] акцентують увагу на істотних аспектах досліджень у сфері економічної безпеки на макрорівні [46, 61, 66, 82, 241, 249, 268, 276, 319], основа яких базується на забезпеченні економічної безпеки підприємства як комплексу заходів, що дозволяє створити належні умови для

захисту секретів фірми. Процес забезпечення економічної безпеки передбачає організування надійної системи захисту інформації з обов'язковим урахуванням найслабшої її ланки – персоналу. Однак, діяльність суб'єктів господарювання враховує не лише використання інформації, тому такий підхід не достатньо глибоко відображає сучасні реалії підприємницької діяльності.

2. Підхід до тлумачення поняття «економічна безпека підприємства» як процесу гармонізації інтересів підприємства з інтересами суб'єктів зовнішнього середовища.

У праці [514] економічна безпека трактується як здатність долати/відвертати загрози через ефективне використання ресурсів, а також здатність до зменшення загроз через гармонізацію інтересів контрагентів. Аналізуючи підхід автора, який ґрунтується на позиціонуванні підприємства як внутрішньо несуперечливої системи, а його економічної безпеки, – як здатності виживати в істотно змінних умовах зовнішнього середовища через резервування ресурсів для долання цієї змінюваності, можна прийти до висновку, що не всі зміни провокують погіршення стану безпеки, тобто не завжди буде актуальним здійснення управлінського впливу, що може викликати додаткове необґрунтоване витрачання ресурсів, тобто виправданими такі дії будуть лише за умови стресогенності. Враховуючи ці особливості, автором опрацьовано наступне визначення економічної безпеки – це стан підприємства, що зумовлює умови протистояння істотній змінюваності середовища через резервування адаптаційного ресурсу.

Науковці Корчевська Л.О. та Деменська А.М. [332], досліджуючи поняття «економічна безпека підприємства», звертаються до заходів її гарантування і стверджують, що дану категорію доцільно трактувати як міру гармонізації економічних інтересів підприємства з інтересами суб'єктів зовнішнього середовища за умов гарантування захисту від дестабілізуючих чинників у конкретних геопросторово-часових координатах шляхом запровадження правових, фінансових, організаційних, технічних і соціально-психологічних заходів. Дану позицію щодо гармонізації економічних інтересів підприємства з

інтересами суб’єктів зовнішнього середовища поділяють і дослідники [475, 587], які розглядають економічну безпеку підприємства як міру узгодження його інтересів з інтересами зовнішнього середовища, а будь-який його інтерес – як взаємодію з суб’єктами зовнішнього середовища, що дозволяє отримати прибуток.

3. Підхід до тлумачення поняття «економічна безпека підприємства» як стану ефективного використання ресурсів.

Таке пояснення економічної безпеки підприємства є найпоширенішим у ряді наукових шкіл, адже враховує фактор досягнення цілей діяльності, зокрема, отримання прибутку шляхом використання обмежених ресурсів, якими володіє суб’єкт господарювання. Такий підхід, на думку Покропивного С.Ф., є гарантом стабільного становища фірми і перспективою динамічного розвитку у майбутньому. На основі цього, запропоноване визначення, яке пояснює економічну безпеку підприємства як стан корпоративних ресурсів і підприємницьких можливостей, при якому гарантується найефективніше їхнє використання для стабільного функціонування і динамічного розвитку підприємства [138, с. 401].

Позицію Покропивного С.Ф. поділяє і Кириленко В.І., але за умови, що ефективне використання корпоративних ресурсів повинне забезпечити захист від наявних небезпек і загроз та досягнення мети бізнесу за умов конкуренції і господарського ризику [228, с. 18, 19]. Окрім небезпек та загроз, вплив яких повинне мінімізувати ефективне використання ресурсів, Іванюта Т.М. та Заїчковський А.О. виділяють і непередбачувані обставини, тобто суб’єктивну категорію, що має певний вплив на підприємство і є вагомою умовою прибуткового його функціонування [188, с. 17].

Стабільне функціонування суб’єктів господарювання в сучасних умовах можливе за рахунок високої конкурентоспроможності на ринку; саме ця особливість є центральним стрижнем у визначенні економічної безпеки підприємства професора Васильціва Т.Г. Автор дану економічну категорію обґрунтовує як стан функціонування, за якого підприємство і його продукція є

конкурентоспроможними на ринку з одночасним гарантуванням найефективнішого використання ресурсів, інтелектуального та кадрового потенціалу; стабільності функціонування, стійкості та прогресивності розвитку; можливості протидіяти негативним впливам зовнішнього і внутрішнього середовища його функціонування [66, с. 18]. Доцільно зазначити, що окрім ресурсного потенціалу, наголошується на вагомості інтелектуального та кадрового потенціалу (людський фактор).

Оскільки конкурентоспроможність підприємства і його продукції на ринку є результатом управлінської діяльності, Яременко О.Ф. у дослідженні [642, с. 6] визначає економічну безпеку підприємства як стан, коли при максимально ефективному використанні ресурсів забезпечується уникнення, послаблення або локалізація небезпеки, і таким чином реалізується мета діяльності в умовах конкурентного середовища за допомогою методів сучасного менеджменту.

Зубок М.І. та Цігілік І.І. [180; 612, с. 3] одночасно з корпоративними ресурсами виділяють і підприємницькі можливості, тобто економічну безпеку підприємства розуміють як стан корпоративних ресурсів (ресурсів капіталу, персоналу, інформації та технології, техніки і устаткування, прав) і підприємницьких можливостей, за якого гарантується найефективніше їхнє використання для стабільного функціонування та динамічного науково-технічного і соціального розвитку, запобігання внутрішнім та зовнішнім негативним впливам (загрозам).

Близьким за змістом є визначення економічної безпеки, запропоноване Ілляшенко С.Н., – стан ефективного використання ресурсів підприємства та існуючих ринкових можливостей, який дозволяє запобігати внутрішнім і зовнішнім загрозам та забезпечує його тривале виживання і стійкий розвиток на ринку відповідно до обраної місії [183]. Особливістю цього визначення є досягнення обраної місії, що істотно відрізняє дане поняття від простого отримання прибутку. Як зазначено у [410], місія сприяє єднанню менеджменту, персоналу організації, створенню корпоративного духу, оскільки для працівників стають відомими і зрозумілими призначення та загальна мета

існування підприємства, що орієнтує їх зусилля у конкретному напрямку. Місія підприємства передбачає досягнення високих результатів діяльності у різних сферах, раціональних можливостей і ефективних способів її здійснення, формування власної філософії, а також досконалого іміджу підприємства. Економічну безпеку підприємства, зазначає Меліхов А.А., треба розуміти як стан ефективного використання ресурсів підприємства (капіталу, персоналу, інформації, технології, техніки тощо) та наявних ринкових можливостей, що дозволяє попередити негативний вплив внутрішніх і зовнішніх загроз та забезпечити його довгострокове виживання та стабільний розвиток на ринку відповідно до обраної місії (статутних завдань) [395].

У праці російського науковця Олєйніка Є.А. [637, с. 539] наголос робиться на часових діапазонах, тобто економічна безпека підприємства позиціонується як стан найефективнішого використання корпоративних ресурсів для попередження загроз і для забезпечення стабільного актуального функціонування підприємства та у майбутньому.

З позиції менеджменту дана категорія розглядається Іванютою Т.М. та Заїчковським А.О., які наголошують, що економічна безпека підприємства є системою створення механізму мобілізації та оптимального управління корпоративними ресурсами з метою найефективнішого їх використання і забезпечення стійкого функціонування та активної протидії будь-яким негативним чинникам впливу [189, с. 9].

4. Підхід до тлумачення поняття «економічна безпека підприємства» як способу захисту від кримінальних чи недобросовісних конкурентів та контрагентів.

Прихильники такого підходу враховують небезпеку, яку створюють кримінальні елементи та недобросовісні конкуренти, тобто ці загрози визначаються пріоритетними та такими, що мають найсуттєвіший вплив на діяльність вітчизняних підприємств. Зокрема, в економічній енциклопедії [145, с. 95, 438], саме з цієї позиції визначене поняття економічної безпеки підприємства, яка полягає у незалежності суб'єктів підприємницької діяльності

від недобросовісної конкуренції підприємств монополістів, непередбачуваних договорами дій підприємств постачальників і торговельних організацій, від нераціональної економічної, правової політики держави та інших чинників, яка дає змогу привласнювати більшу частину законних прибутків, тобто безпека підприємства – це стан захищеності життєво важливих інтересів підприємства, компанії від мафіозно-тіньових структур, нечесної конкуренції, некомпетентних рішень, недосконалих законів, а також здатність протистояти цим загрозам і реалізовувати внутрішні цілі.

У економічній енциклопедії за редакцією Воронович Л.М. [144, с. 58] поділяється позиція визначення з попередньої енциклопедії, але додатково враховуються неправомірні дії інших контрагентів: стан незалежності суб’єктів підприємницької діяльності від недобросовісної конкуренції підприємств-монополістів, непередбачуваних договорами дій підприємств-постачальників і торговельних організацій, від нераціональної економічної і правової політики держави та інших чинників, яка дає змогу привласнювати більшу частину законних прибутків.

Одінцов А.А. пояснює з правової сторони економічну безпеку суб’єктів господарювання як стан цивілізованого бізнесу, за якого відсутня економічна чи інша шкода, що її можуть завдати навмисно бізнесу фізичні особи чи соціальні організації (зокрема, юридичні особи) з порушенням закону чи етики підприємництва [441, с. 45-46].

5. Підхід до тлумачення поняття «економічна безпека підприємства» як способу/стану захищеності від негативних впливів та загроз.

Оскільки загрози та небезпеки є чинниками, на які спрямовані зусилля сфери гарантування економічної безпеки на всіх рівнях, тому ряд науковців [169, 237, 512, 640] дотримуються позиції, що доцільно визначати економічну безпеку як діяльність щодо нейтралізації цих чинників. Забродський В. визначає економічну безпеку як «кількісну і якісну характеристику властивостей фірми, що відбиває здатність «самовираження» і розвитку в умовах виникнення зовнішньої і внутрішньої економічної загрози» [169, с. 35];

Юрків Н.Я. – як «стан захищеності діяльності підприємства від негативного впливу зовнішнього середовища, а також здатності швидко усунути загрози, пристосуватися до наявних умов, що негативно впливають на його діяльність. Зміст цього поняття включає систему заходів, які забезпечують конкурентоспроможність і економічну стабільність підприємства, а також сприяють підвищенню рівня добробуту працівників» [640]; Ковальов Д. та Сухорукова Т. розглядають економічну безпеку підприємства як «...захищеність його діяльності від негативних впливів зовнішнього середовища, а також здатність швидко усунути різноваріантні загрози або пристосуватися до існуючих умов, що не позначаються негативно на його діяльності» [237, с. 48]; Реверчук Н. визначає економічну безпеку підприємства «...як систему активного захисту від можливих матеріальних, людських і фінансових втрат, у якій наявні чи можливі збитки, менші від встановлених норм. Активний захист ґрунтується на випередженні подій, що містять у собі загрозу для економічної безпеки підприємства. Якщо заходи із захисту приймаються після настання небезпечної події – це пасивне гарантування безпеки. Такий захист спрямований на виживання, а не на успішний розвиток підприємства» [512, с. 21].

Недоліком усіх наведених вище визначень є те, що діяльність підприємства повинна базуватися не лише на мінімізації впливу чи попередженні загроз, але й на використанні можливостей, активній інноваційній діяльності тощо.

6. Підхід до тлумачення поняття «економічна безпека підприємства» як стану підприємства та його відносин.

Підприємство є складним «організмом», в якому кожен «орган» повинен працювати безперебійно для нормального функціонування цілісної структури. За таких умов настає прийнятний стан, що свідчить про відсутність масштабних проблем і можливість інтенсивного розвитку у майбутньому. Саме стан цього «організму» з позиції забезпечення його безпеки є об’єктом дослідження ряду відомих науковців [49, 110-112, 148, 175, 204, 304, 337, 486, 496, 525, 547, 552, 562, 590].

Класичне підтвердження даного підходу можна зустріти у довіднику [547, с. 164], згідно з яким «економічна безпека підприємства (фірми) – це такий стан певного господарюючого суб'єкта, за якого життєво важливі компоненти структури та діяльності підприємства характеризуються високим ступенем захищеності від небажаних змін».

Враховувати фактори господарського ризику та умов конкуренції для підвищення рівня економічної безпеки підприємства пропонує Грунін А.О.; при цьому він обумовлює вагомість досягнення цілей бізнесу за рахунок попередження та/чи ліквідації загроз/небезпек з урахуванням зазначених аспектів. Автор пропонує трактувати поняття економічної безпеки підприємства як «такий стан суб’єкта господарювання, за якого він при найбільш ефективному використанні корпоративних ресурсів досягає запобігання, послаблення чи захисту від існуючих небезпек та загроз чи інших непередбачуваних обставин та в основному забезпечує досягнення цілей бізнесу в умовах конкуренції та господарського ризику» [110, с. 37-38]. Така ж позиція простежується і у праці [590, с. 224], в якій автор економічну безпеку підприємства розглядає як сукупний динамічний стан, що дозволяє формувати та здійснювати власну стратегію розвитку. Необхідність і важливість динамічного розвитку зазначає і Камлик М.І., який економічну безпеку суб’єкта підприємницької діяльності пояснює як «стан розвитку господарюючого суб’єкта, який характеризується стабільністю економічного й фінансового розвитку, ефективністю нейтралізації негативних факторів та протидії їх впливу на всіх стадіях його діяльності, тобто стан захищеності підприємства, що має динамічний характер» [204, с. 39].

Досить суперечливим є розуміння економічної безпеки підприємства у праці [148, с. 23] – «економічний стан підприємства, сталий до внутрішніх і зовнішніх змін фінансово-господарської діяльності, не пов’язаний з форс-мажорними обставинами; створення таких умов його діяльності, за яких забезпечується надійний захист економічних інтересів від різних загроз». Не завжди можна погодитися, що достатній рівень економічної безпеки не може

існувати при форс-мажорних обставинах. На підприємствах, де система менеджменту є налагодженою і кожна непередбачувана ситуація забезпечена комплексом заздалегідь розроблених управлінських дій для її нейтралізації, високий рівень безпеки гарантує незначні наслідки, за виключенням масштабних форс-мажорних обставин, які можуть призвести до повної ліквідації суб'єкта господарювання.

Іншим неоднозначним визначенням ЕБП є запропоноване авторами Зацеркляним М.М. та Мельниковим О.Ф.: «стан функціонуючого підприємства, за якого потенційні економічні загрози урівноважені адекватною системою заходів протидії (діючою на підприємстві системою економічної безпеки)» [175, с. 6]. Виникає запитання щодо «функціонуючого підприємства»: як можна говорити про рівень економічної безпеки підприємства, яке не функціонує; це суперечить економічним постулатам про наявність діяльності для виникнення факторів, що ускладнюють її ведення, а якщо вона відсутня, то що тоді повинне її ускладнювати?

Складно погодитися з визначенням економічної безпеки підприємства, запропонованим Тамбовцевим В.Л., за яким – це «стан підприємства, що означається як імовірність небажаної зміни будь-яких якостей, параметрів належного йому майна і його зовнішнього середовища» [562], адже неможливе існування незмінних ситуацій чи параметрів, все у світі плинне і з часом набирає інших форм та властивостей. Тому зміни є неминучими, а от їх наслідки для підприємства можуть бути позитивними чи негативними.

Кожне підприємство для якісного функціонування повинне так організовувати свою діяльність, щоб розвиватися, адже це є єдиною умовою утримання власної позиції на ринку, таке підґрунтя покладено у визначення економічної безпеки підприємства Кошембара Л.О. – «стан розвитку підприємства, який характеризується стабільністю економічного й фінансового розвитку, ефективністю нейтралізації негативних факторів та протидія їх впливу на всіх стадіях його діяльності» [337, с. 5].

Достатньо раціональним є визначення, запропоноване Саллі В.І., що трактує економічну безпеку підприємства як «стан, який визначається керівництвом і власниками підприємства як задовільний (прийнятний, бажаний, цільовий), і може проявлятися у досягненні певного рівня виробництва та бажаного рівня економічних показників та підтримуватися протягом певного періоду часу» [525].

З математичної точки зору економічну безпеку підприємства пояснює Соколенко Т.М. як «стан, при якому стратегічний потенціал підприємства знаходиться поблизу адаптивності, а погроза втрати економічної безпеки наростає в міру наближення ступеня адаптивності стратегічного потенціалу до граничної зони» [539].

З макроекономічної точки зору економічну безпеку підприємства розглядає Постова Т.В., тому її визначення базується на врахуванні впливу на суспільство та особистість, тобто пояснюється як стан, за якого підприємство здатне створювати матеріальні та фінансові ресурси, що є достатнім для життя та розвитку особистості, соціальної, військово-політичної стабільності суспільства, а також створює умови для економічного зростання [486, с. 5].

Раціональним визначенням, яке враховує більшість компонентів попередніх визначень, є трактування економічної безпеки підприємства Білошкурською Н.В., Білошкурським М.В., за яким дана категорія позиціонується як стан захищеності суб’єкта господарювання від негативного впливу чинників зовнішнього і внутрішнього походження, що досягається шляхом ефективного використання виробничих ресурсів, адаптації до змін, розробки та реалізації стратегічних напрямів розвитку для забезпечення стійкого функціонування та гармонізації власних інтересів з інтересами суб’єктів зовнішнього середовища [49, с. 88].

Не лише діяльність, але і відносини підприємства розглядаються Судоплатовим А.П., Лекарьовим С.В. у праці [552, с. 18], тобто економічна безпека підприємства визначається таким станом його правових, економічних та виробничих відносин, а також матеріальних, інтелектуальних та

інформаційних ресурсів, який виражає здатність підприємства до стабільного функціонування.

7. Підхід до тлумачення поняття «економічна безпека підприємства» як складової національної економічної безпеки.

Послідовниками даного підходу є Яценко Н.М. та Михайлюк С.О; науковці стверджують, що економічна безпека підприємства виступає підсистемою національної економічної безпеки і є економічним станом суб'єкта господарювання, які характеризується стійкістю до внутрішніх і зовнішніх змін, що не пов'язані із форс-мажорними обставинами [511, с. 63].

Адаптація знань зі сфери економічної безпеки підприємств зумовила значні досягнення у вивченні її теоретичних і практичних аспектів у розрізі конкретних галузей народного господарства. Дослідженнями економічної безпеки промислових підприємств займалися науковці Камишнікова Е.В., Хома І.Б., Половнєв К.С. [205, 482, 606]. На думку Половнєва К.С., економічна безпека промислового підприємства практично не має суттєвих відмінностей від економічної безпеки підприємств інших галузей економіки і тому він визначає її як «безперервний процес забезпечення на промисловому підприємстві, яке знаходиться в визначеному зовнішньому середовищі, стабільності його функціонування, фінансової рівноваги та регулярного отримання прибутку, а також можливості виконання поставлених цілей та задач, можливості до подальшого розвитку та вдосконалення на різноманітних стадіях життєвого циклу підприємства і в процесі визначення конкурентних ринкових стратегій» [482, с. 28].

Зважаючи на значну відмінність поглядів щодо визначення поняття «економічна безпека підприємства», доцільно їх систематизувати (рис. 1.6).

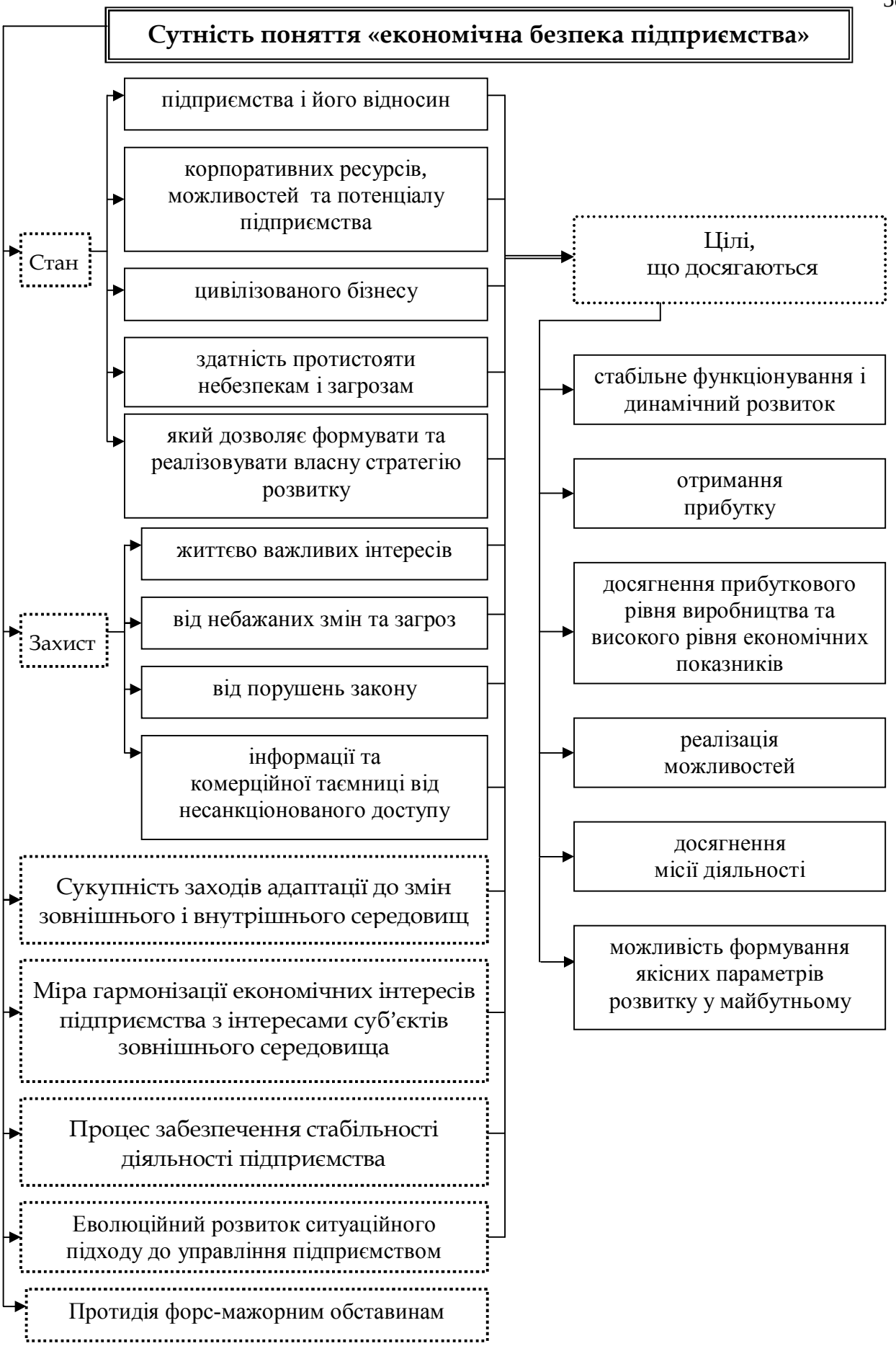

Рис. 1.6. Сутність поняття «економічна безпека підприємства»

Джерело: побудовано автором на основі [17, 48, 191, 240, 300, 316, 401, 412, 418]

Економічну захищеність підприємства (на відміну від економічної безпеки) досліджує Хома І.Б., яка робить акцент на сферах діяльності, що притаманні промисловому виробництву і трактує її як «економічну категорію, що характеризує на відповідному суб'єкті господарювання певне економічне явище або властивість, в основу яких покладено ступінь відсутності наслідків загроз впливу дестабілізуючих чинників внутрішнього і зовнішнього середовищ на економічний потенціал і загальну виробничо-господарську діяльність підприємства, яке займається фінансово-економічною, виробничою і, можливо, зовнішньоекономічною діяльністю» [606, с. 32].

Таким чином, на основі аналізу теоретичних досліджень, можна запропонувати авторське визначення: під економічною безпекою підприємств треба розуміти комплексне поняття, що характеризує стан і здатність підприємства так організувати свою діяльність (виробничу, інноваційну, фінансово-інвестиційну, зовнішньоекономічну тощо), щоб надійно захиститися від негативних факторів впливу дестабілізуючих чинників внутрішнього і зовнішнього середовищ, а також якісно адаптуватися до існуючих умов з найменшими втратами.

Іншим аспектом дослідження сутності категорії «економічна безпека підприємств» є визначення специфіки процесу забезпечення економічної безпеки підприємств.

Ряд науковців, які працюють у сфері вивчення особливостей економічної безпеки на різних рівнях, стверджують, що економічну безпеку необхідно «забезпечувати», в окремих випадках зустрічається термін «убезпечувати». Співзвучність та аналогічне змістове навантаження двох послідовних термінів викликають певні ускладнення у функціональному відтворенні самого процесу, а, відтак, у його причинно-наслідковому зв'язку. Виникає гостра необхідність у виробленні сучасного трактування даного комплексного поняття. Тут необхідно враховувати як професійно-економічний, так і філологічний аспекти формування визначень. З огляду на зазначене вище раціональним відтворенням змісту даного процесу можна вважати словосполучення «забезпечення

економічної безпеки», що достатньо точно відображає усі його ланки. Для підтвердження даної пропозиції автора доцільно звернутися до термінологічних словників української мови [45, с. 121; 171, с. 593; 435, с. 131; 534, с. 29; 535, с. 18]. Так, «забезпечення» пояснюється як постачання чогось у достатній кількості, створення надійних умов для здійснення чого-небудь, захист, охорона кого-, чого-небудь від небезпеки.

Підтвердженням адекватності терміну «забезпечення ЕБП» є праця Рудніченка Є.М., який під забезпеченням ЕБП розуміє процес із поєднання наступних дій: прогнозування загроз ЕБП; виявлення, аналіз та оцінка загроз ЕБП; оцінка відповідності індикаторам ЕБП; заходи з нейтралізації загроз НБП [519, с. 29]

З усталених філологічних понять (термінів) однозначно випливає, що забезпечення економічної безпеки суб’єктів господарювання логічно пояснювати як процес, що передбачає сукупність послідовних та обґрунтованих дій менеджерів з метою досягнення такого стану діяльності підприємства, який дозволяє з максимальною ефективністю використовувати доступні ресурси для захисту інтересів від впливу дестабілізуючих чинників.

Доцільно наголосити на особливостях даного процесу, які полягають в тому, що він повинен здійснюватися базуючись на обов’язковому авторизованому накладанні зобов’язань на відповідальних осіб та створенням часового коридору для виконання поставлених завдань. Авторизоване накладання зобов’язань є обов’язковою умовою, адже сфера економічної безпеки не може бути знеособленою і потребує виконання завдань та прийняття рішень для зміни її рівня чи підтримання стабільного функціонування. Створення часового коридору є необхідним у зв’язку з тим, що жоден процес не відбувається миттєво, а завжди потребує поступової реалізації протягом певного передбачуваного часу.

Необхідно розуміти, що процес забезпечення ЕБП є складним та багатоетапним, тому постає питання аналізу його компонент.

Вихідною компонентою є інтереси підприємства, які можна позиціонувати як його усвідомлені потреби, адже вони відображають взаємозв'язок поставлених цілей та шляхів їх досягнення. При цьому необхідно дотримуватися ряду принципів побудови переліку інтересів підприємства з урахуванням його потенціалу:

1. Загальна система інтересів має враховувати їх обмежену кількість, що дозволить організувати процес спостереження за їхнім дотриманням і вжити заходів із захисту інтересів підприємства. До системи інтересів підприємства повинні входити найбільш значимі для нього інтереси, відібрані за принципом пріоритетності. Водночас система інтересів підприємства повинна бути достатньо різнобічною за орієнтацією і враховувати етап життєвого циклу конкретного підприємства або цілої галузі.

2. Інтереси підприємства повинні бути пов'язані з суб'єктами зовнішнього середовища, тобто мати адресне призначення. Це дозволить забезпечити дієвий характер даної системи.

3. Інтереси підприємства повинні бути відтворені у вигляді економічних показників, що дозволить забезпечити їх кількісне представлення.

4. Наявна внутрішня суперечливість інтересів підприємства має компенсуватися загальними позитивними результатами діяльності. Такі інтереси підприємства як позитивна репутація виробленої продукції або послуг, збільшення обсягів виробництва та якості продукції, що не мають практичних механізмів співставлення, мають визначатися на основі оцінки їх впливу на кінцевий процес відтворення [52].

Дестабілізуючі чинники (див. п.1.1) характеризують вплив зовнішнього та внутрішнього середовища на ефективність діяльності суб'єкта господарювання. Саме протидія дестабілізуючим чинникам дозволить осягнути поставлених інтересів шляхом формування системи економічної безпеки (див. п. 2.1, п. 2.2.).

Необхідно розуміти, що неможливо побудувати виважений перелік інтересів підприємства та прослідкувати вплив дестабілізуючих чинників

попередньо не визначивши сфери діяльності. Такими сферами у процесі забезпечення економічної безпеки прийнято називати функціональні складові:

- внутрішні:

1) фінансова – демонструє загальний фінансовий стан підприємства;

2) кадрова – характеризує інтелектуальний та професійний склад працівників, якість використання людського капіталу, ефективність управління персоналом;

3) техніко-технологічна – характеризує рівень інноваційної активності, технологічної незалежності підприємства та його відповідність сучасним світовим аналогам;

4) інформаційна – характеризує ефективність інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності підприємства та забезпечення захисту інформації;

5) силова – характеризує ефективність фізичної безпеки підприємства, його персоналу, фінансових та інших ресурсів;

6) ресурсна – характеризує рівень забезпеченості та ефективність використання виробничих потужностей і ресурсів;

7) політико-правова – характеризує рівень дотримання чинного законодавства на підприємстві, правового забезпечення діяльності та юридичної підтримки господарських рішень, правової захищеності підприємства і його працівників;

- зовнішні:

1) ринкова – характеризує місце підприємства на ринку, можливість протистояти конкурентному тиску та втримати конкурентні переваги;

2) інтерфейсна – характеризує надійність взаємодії підприємства з економічними контрагентами.

Враховуючи комплекс функціональних складових, економічна безпека підприємства розглядається як процес, результатом реалізації якого повинне виступати досягнення поставлених цілей. Перелік таких цілей нараховує значну кількість позицій і залежить від галузі народного господарства, в якій функціонує суб’єкт підприємницької діяльності, розміру, кількості найманих

працівників, активності зовнішньоекономічної, інвестиційно-інноваційної діяльності тощо. У працях [140, с. 13-14; 186, с. 656] наведено орієнтовний перелік цілей економічної безпеки підприємств з урахуванням особливостей вітчизняної економіки:

- досягнення фінансової стабільності та незалежності, що передбачає отримання стабільно високого прибутку від усіх видів діяльності;
- створення високоефективної системи менеджменту та управління, оптимальної організаційної структури;
- забезпечення технологічної незалежності та досягнення високої конкурентоспроможності;
- створення умов виробництва з мінімально негативним впливом на довкілля;
- створення умов правового захисту усіх аспектів діяльності підприємства;
- гарантування захисту інформації підприємства, комерційної таємниці, а також створення умов для ефективного інформаційного забезпечення роботи всіх структурних підрозділів підприємства;
- ефективна організація безпеки персоналу підприємства, капіталу та майна, а також інтересів і можливостей підприємства.

Адаптуючи даний перелік цілей до специфіки функціонування вітчизняних підприємств, доречно доповнити його наступними цілями:

- створення максимально сприятливих умов для ведення інноваційної діяльності;
- активізація зовнішньоекономічної діяльності з можливою міжнародною кооперацією;
- створення умов для поглиблення диверсифікації виробництва;
- створення максимально гнучкої системи ефективного використання ресурсів;
- протидія впливу дестабілізуючих чинників.

Компоненти процесу забезпечення ЕБП відображено на рис. 1.7.

Специфіка забезпечення ЕБП проявляється через її напрямки (рис. 1.8).

У зв’язку з тим, що класифікація за цілями, ефективністю, рівнем достатності та суб’єктами здійснення є очевидною, зупинимося детальніше на аналізі видів забезпечення ЕБП з урахуванням класифікаційної ознаки «за конфігурацією».

Об’єктивна реальність функціонування вітчизняних підприємств демонструє ситуацію, за якої забезпечення ЕПБ здійснюється поелементно, що не дозволяє врахувати всі особливості функціонування та розробити адекватну систему економічної безпеки. Можна з певністю сказати, що лише застосування комплексного підходу щодо забезпечення ЕБП, який передбачає врахування всіх трьох аспектів: окремих процесів; систем, які об’єднують певні процеси; ситуацій, які вимагають прийняття рішення, дозволить суб’єктові господарювання досягнути поставлених цілей.

Крім того, важливим моментом є використання комплексної взаємодії суб’єктів забезпечення ЕБП, адже неефективним є функціонування служби безпеки без залучення зовнішніх субєктів, а то й розподіл її функцій між іншими підрозділами підприємства, що зустрічається у вітчизняній практиці.

З урахуванням проаналізованого вище під *комплексним забезпеченням економічної безпеки підприємств* запропоновано розуміти процес, основою якого є узгоджена взаємодія внутрішніх і зовнішніх підрозділів (суб’єктів) з метою всебічного встановлення причинно-наслідкових залежностей між впливом чинників зовнішнього та внутрішнього середовищ підприємства, оцінювання вхідних параметрів, зміну і розвиток їх значень у просторі та часі, аналіз вихідних параметрів для прийняття рішень з метою досягнення бажаного рівня економічної безпеки, що слугує підставою формування сукупності заходів, які сприяють підтриманню належного рівня конкурентоспроможності та економічної стабільності підприємства, і дозволяють забезпечити високу вмотивованість працівників за результатами їх трудових досягнень.

Компоненти процесу забезпечення економічної безпеки підприємств

Економічна безпека підприємств

Комплексне поняття, що характеризує стан і здатність підприємства так організувати свою діяльність (виробничу, інноваційну, фінансово-інвестиційну, зовнішньоекономічну тощо), щоб надійно захиститися від негативних факторів впливу дестабілізуючих чинників внутрішнього і зовнішнього середовищ, а також якісно адаптуватися до існуючих умов з найменшими втратами; при цьому змістом поняття є сукупність заходів, які сприяють підтриманню належного рівня економічної ефективності та конкурентоспроможності підприємства і дозволяють забезпечити високу вмотивованість працівників за результатами їх трудових досягнень

Забезпечення економічної безпеки

Процес, що передбачає сукупність послідовних та обґрунтованих дій менеджерів з метою досягнення такого стану діяльності підприємства, який дозволяє з максимальною ефективністю використовувати доступні ресурси для захисту інтересів від впливу дестабілізуючих чинників

Елементи процесу забезпечення економічної безпеки

- Інтереси
  - *Тактичні* → *Короткострокові, вирішують завдання фінансово-господарської діяльності*
  - *Стратегічні* → *Довгострокові, вирішують завдання розвитку підприємства, інноваційної діяльності, втримання конкурентних позицій на ринку*
- Дестабілізуючі чинники
- Система економічної безпеки

Сфери забезпечення економічної безпеки

- Зовнішні → Ринкова, інтерфейсна
- Внутрішні → Фінансова, кадрова, техніко-технологічна, політико-правова, виробнича, інформаційна, екологічна, силова

Цільові орієнтири діяльності

- захист законних прав та інтересів підприємства;
- досягнення фінансової стабільності та незалежності, що передбачає отримання стабільно високого прибутку від усіх видів діяльності;
- створення високоефективної системи менеджменту та управління, оптимальної організаційної структури;
- забезпечення технологічної незалежності та досягнення високої конкурентоспроможності;
- створення умов виробництва з мінімально негативним впливом на довкілля;
- створення умов правового захисту усіх аспектів діяльності підприємства;
- гарантування захисту інформації підприємства, комерційної таємниці, а також створення умов для ефективного інформаційного забезпечення роботи всіх структурних підрозділів підприємства;
- ефективна організація безпеки персоналу підприємства, капіталу та майна, а також інтересів і можливостей підприємства;
- запровадження світових стандартів у діяльності підприємства;
- підвищення виробничо-інтелектуального потенціалу;
- створення максимально сприятливих умов для ведення інноваційної діяльності;
- активізація зовнішньоекономічної діяльності з можливою міжнародною кооперацією;
- створення умов для поглиблення диверсифікації виробництва;
- створення максимально гнучкої системи ефективного використання ресурсів;
- протидія дестабілізуючим чинникам

Рис. 1.7. Компоненти процесу забезпечення економічної безпеки підприємств

Джерело: побудовано автором

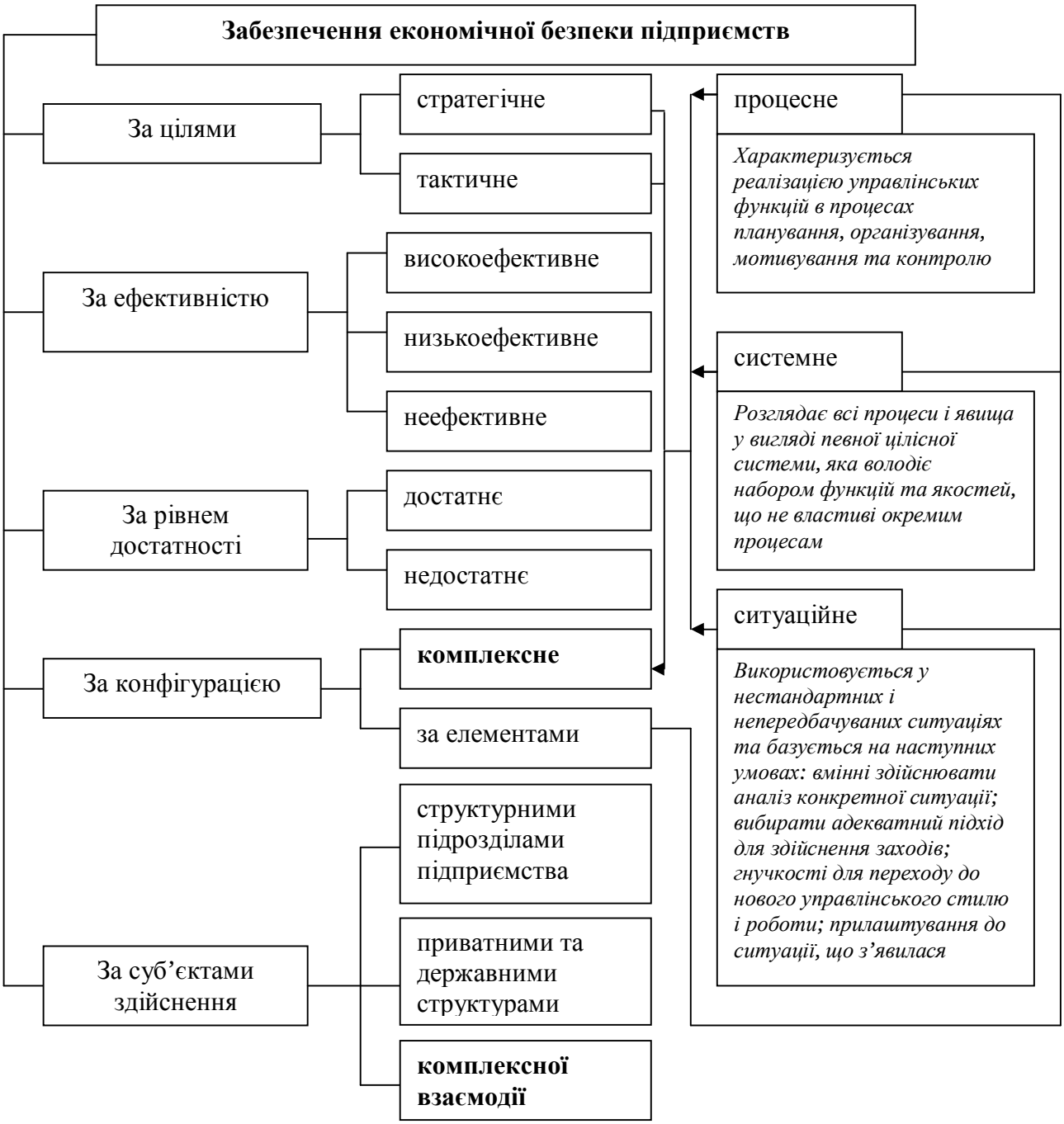

Рис. 1.8. Класифікація напрямків забезпечення економічної безпеки підприємств

Джерело: побудовано автором

З огляду на актуальність існує реальна необхідність теоретико-методологічного дослідження процесу комплексного забезпечення економічної безпеки на вітчизняних підприємствах.

1.3. Компонування елементів комплексного забезпечення економічної безпеки підприємств

Упродовж останніх десятиліть спостерігається зміна підходу до розуміння поняття «економічна безпека», яка проявляється у щораз частішому використанні даної категорії не для пояснення ситуації на макрорівні, а для уточнення рівня результативності функціонування суб'єктів господарювання. Така властивість зумовлена тим, що сучасні підприємницькі структури зіткнулися із потребою пошуку нових форм менеджменту, які б дозволили мінімізувати вплив дестабілізуючих чинників. У зв'язку з цим значну увагу дослідники приділяють специфічним формам забезпечення економічної безпеки, однією із яких є комплексне забезпечення економічної безпеки підприємств.

Для підтвердження сказаного вище проаналізуємо еволюцію поняття «економічна безпека підприємств»:

I етап (1991 – 1998 рр.) – ЕБ трактувалася як захист від загроз, спричинених персоналом з метою збереження комерційної таємниці та інтелектуальної власності;

II етап (1998 – 2000 рр.) – ЕБ розглядається як захист підприємства з позиції окремих аспектів його діяльності, при цьому починають виділятися функціональні складові;

III етап (2000 – 2008 рр.) – ЕБ пояснюється як показник ефективності функціонування підприємства в умовах ризику, домінантною причиною якого є вплив зовнішнього середовища;

IV етап (2009 р. – до тепер) – позиціонування ЕБ як фактора мінімізації негативного впливу внутрішнього та зовнішнього середовища для досягнення інтересів підприємства, що потребує розроблення комплексного підходу до його забезпечення.

Таким чином, спостерігаємо ситуацію, коли, починаючи з 2009 р., тобто по закінченню світової фінансової кризи, виникла гостра необхідність формування нових способів забезпечення ЕБП з метою врахування впливу максимальної кількості дестабілізуючих чинників, що в подальшому дозволить розробити комплекс заходів для досягнення високого рівня конкурентоспроможності суб'єкта господарювання. Лише застосування комплексного забезпечення ЕБП сприяє розвитку підприємства і досягнення планових показників (рис. 1.9).

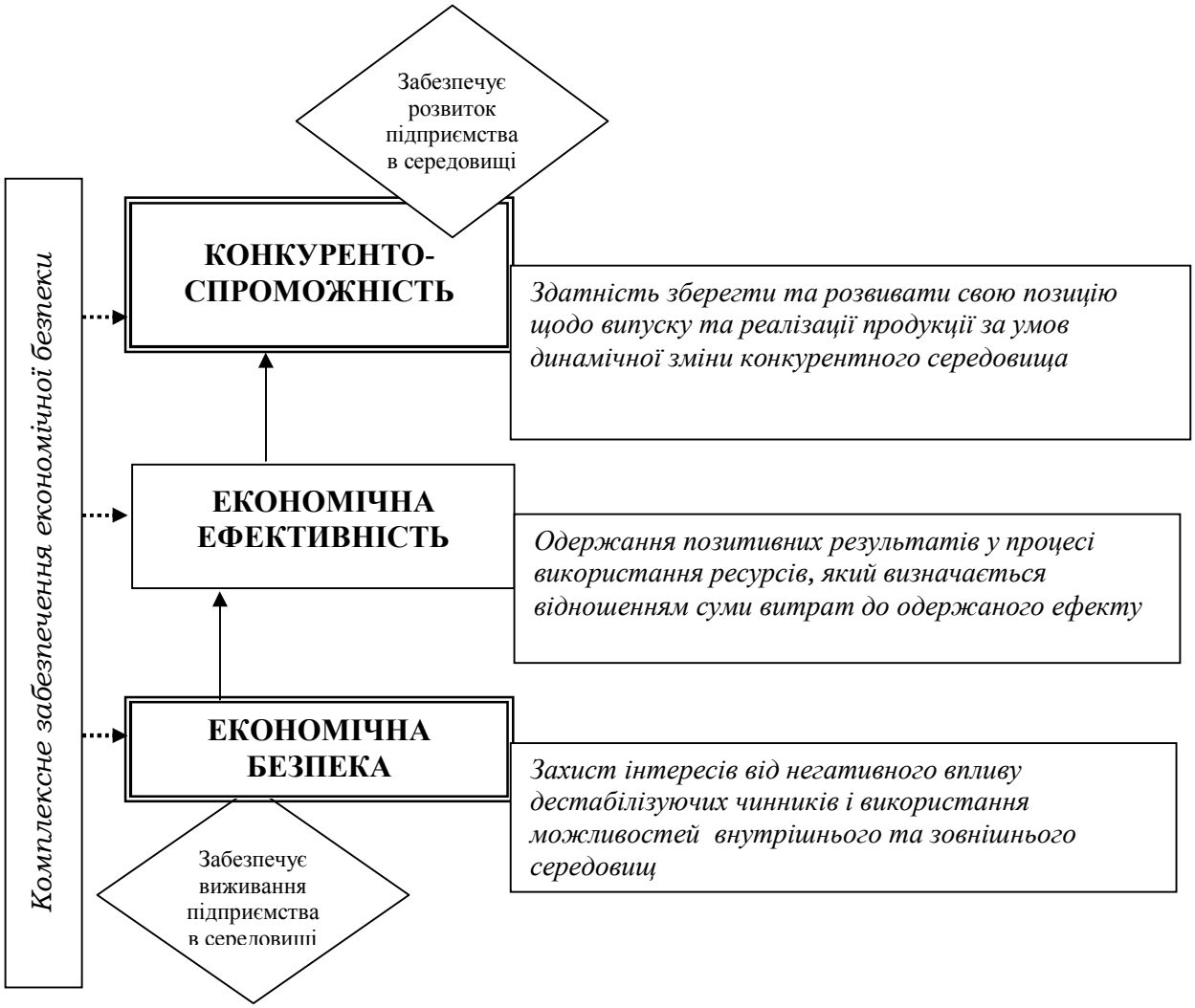

Рис. 1.9. Вплив комплексного забезпечення економічної безпеки на конкурентоспроможність підприємств

Джерело: побудовано автором

У випадку здійснення комплексного забезпечення ЕБ підприємство матиме можливість стабілізувати рівень економічної безпеки, який проявлятиметься у протидії впливу дестабілізуючих чинників, що дозволить досягнути

економічної ефективності, тобто отримати позитивний результат від вкладених ресурсів та виконання дій, яка сприятиме отриманню підприємством конкурентних переваг та формування стабільної позиції на ринку.

Зупинимося детальніше на структурі комплексного забезпечення ЕБП (рис. 1.10).

Весь процес комплексного забезпечення ЕБП побудований на діяльності суб'єктів господарювання із виявлення проявів дестабілізуючих чинників та розроблення заходів їх ліквідації, мінімізації впливу чи попередження настання.

У зв'язку з цим вихідною компонентою є діяльність суб'єктів забезпечення ЕБП. Вони формують концепцію ЕБП, в якій чітко здійснюється розподіл функцій між ними та формується перелік цілей, які передбачено досягнути у процесі реалізації зазначених функцій.

Робота суб'єктів із комплексного забезпечення ЕБП розпочинається із збору інформації та діагностики впливу дестабілізуючих чинників і можливостей, які створюють внутрішнє та зовнішнє середовища.

Комплексне забезпечення ЕБП потребує ґрунтовного інформаційного забезпечення з метою оцінювання стану внутрішнього і зовнішнього середовищ та прийняття рішень на відповідному рівні в інтересах функціонування підприємства, а також з метою зниження рівня невизначеності.

Логіка вивчення дестабілізуючих чинників і можливостей внутрішнього та зовнішнього середовищ підприємства така:

а) спочатку визначають (роблять перелік) факторів зовнішнього і внутрішнього середовищ, що впливають на підприємство і будуть мати вплив на нього у стратегічному періоді;

б) потім збирають інформацію про ці фактори;

в) далі оцінюють отриману інформацію про кожний фактор впливу середовища на підприємстві і прогнозують величину можливого впливу;

г) результатом оцінювання величини впливу кожного фактора на підприємство у стратегічному періоді є визначення можливостей і загроз зовнішнього та сильних і слабких сторін внутрішнього середовищ;

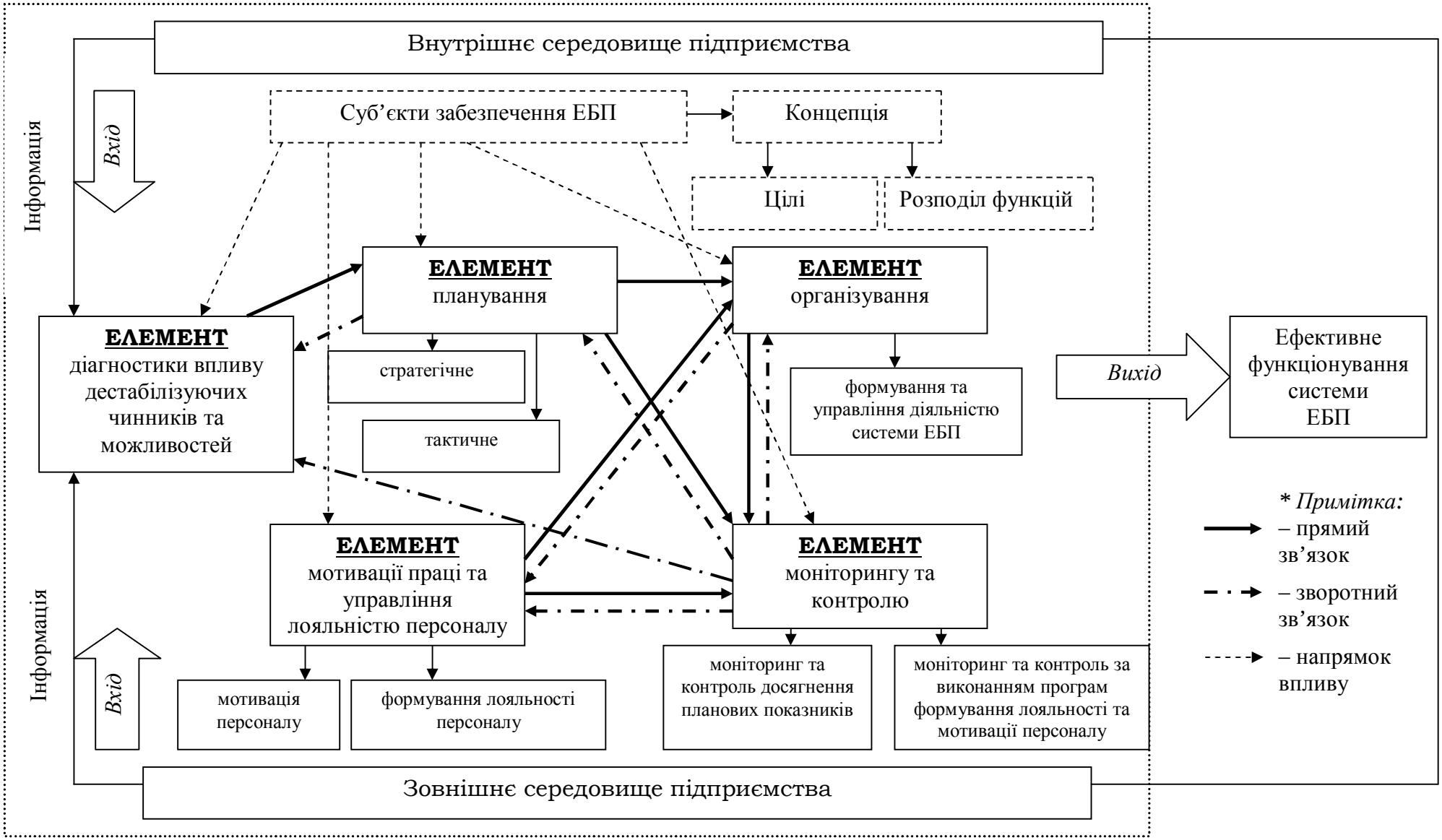

Рис. 1.10. Структура комплексного забезпечення економічної безпеки підприємств

Джерело: побудовано автором

д) як підсумок отримуємо базу для стратегічного аналізу і вироблення альтернативних стратегій [146, с. 6].

Вивчення стану та перспектив розвитку окремих чинників середовищ базується на збиранні якісної та кількісної інформації, її теоретичної або експертної обробки та формуванні відповідних аналітичних висновків. Інформаційною базою проведення дослідження є зведена статистична звітність, макроекономічні дослідження, огляди кон'юнктури окремих ринків, аналітичні огляди, опубліковані в спеціальних економічних виданнях та періодичній пресі, результати вибіркових досліджень та спостережень, вивчення точок зору спеціалістів підприємства та зовнішніх фахівців, проведення зборів та обговорень тощо [12].

Оброблення інформації може відбуватися наступними методами:

1) методи прогнозування (екстраполяції, множинної регресії, побудови кривої тренду, метод розробки сценаріїв, метод «Дельфі», асимптотичний аналіз, аналіз втрат та можливостей), які застосовуються для визначення перспективних тенденцій, для виявлення майбутніх суттєвих змінних та для передбачення майбутніх подій на підставі узагальнення аналізу реальної ситуації, її прогнозування на майбутнє;

2) методи моделювання (розробки моделей „витрати-випуск", економетричної, стохастичної, кібернетичної) дозволяють побудувати таку модель сучасних виробничих процесів, яка дає змогу спеціалістові з планування отримувати різноманітні варіанти майбутнього, змінюючи вхідні параметри та функції змінних у рамках цієї моделі;

3) методи оцінки наслідків (аналіз прямого та перехресного впливів, дедуктивний аналіз, аналіз балансу зацікавлених сил тощо). Застосування цих методів дозволяє оцінити наслідки впливу очікуваних змін зовнішнього середовища на життєдіяльність підприємства і результати його господарсько-фінансової діяльності, визначити ступінь та вірогідність одночасного настання декількох явищ.

4) експертні методи (оцінка можливого зростання та зміни ефективності „стратегічних зон господарювання, метод „5х5 ", метод „чотирьох питань", побудова матриці „вірогідність посилення чинника - його вплив на організацію" тощо); їх застосування передбачає експертне формування переліку параметрів, які визначають зміни стану зовнішнього оточення та їхній вплив на діяльність підприємства, дають можливість оцінити ступінь невизначеності середовища та основні її джерела.

Можна стверджувати, що зазначені методи не є всеохоплюючими та універсальними, доцільність їхнього застосування визначається динамікою змін та специфічністю чинників [12].

Вимоги до інформації для управлінської діяльності стають щораз жорсткішими, що зумовлює необхідність вироблення удосконалених технік та технологій процесів оброблення даних в організаційній структурі підприємства. Необхідно відзначити те, що постійно змінюються форми відображення інформації та її структури, комплекс показників, які характеризують стан системи. Однак інформація як ресурс використовується недостатньо. З однієї сторони керівництво підприємств у процесі прийняття управлінських рішень відчуває дефіцит необхідної та своєчасної інформації, а з другої – отримана інформація лише частково обробляється та недостатньо використовується. У сучасних умовах важливість інформаційних ресурсів з кожним днем зростає. Ефективне управління будь-якою соціально-економічною системою неможливе без належного інформаційного забезпечення управлінського персоналу. З точки зору підприємства можна говорити про інформаційне забезпечення операцій двох видів:

1) орієнтованих на зовнішнє середовище підприємства, тобто ті операції, що мають вплив не тільки на власні інтереси, але й на інтереси сторонніх контрагентів;

2) реалізовуваних всередині підприємства [56].

На ці аспекти необхідно першочергово акцентувати увагу у процесі комплексного забезпечення ЕБП.

Інформаційне наповнення комплексного забезпечення ЕБП є складним та багатокомпонентним, а його метою є викриття на ранньому етапі підступних заходів щодо підготовки недружніх дій з метою завдання економічних збитків та забезпечення відповідних дій за допомогою здобування інформації для планування, підготовки і проведення заходів щодо недопущення можливих дій [479, с. 5].

В основі інформаційного наповнення комплексного забезпечення ЕБП лежить інформаційна діяльність, що є результатом творчого процесу, який включає складний комплекс заходів. Ці заходи здійснюються службою безпеки та іншими залученими суб’єктами з метою збирання та оброблення необхідних відомостей та підготовки проектів документів для керівництва.

Впровадимо поняття «інформаційна база комплексного забезпечення ЕБП», під яким будемо розуміти систематизований інформаційний ресурс, що відноситься до сфери комплексного забезпечення ЕБП, який отримується у процесі інформаційної діяльності та обробляється протягом визначеного періоду часу. При цьому чим вищі якісні та кількісні характеристики інформації, що обробляється, тим ймовірнішим є досягнення поставлених цілей.

Для досягнення бажаного рівня результативності процесу необхідно сформувати з урахуванням усіх аспектів інформаційної діяльності (рис. 1.11) інформаційну базу комплексного забезпечення ЕБП.

Необхідно враховувати той факт, що інформаційне наповнення комплексного забезпечення ЕБП повинна організовувати служба безпеки спільно із залученими суб’єктами. Неефективним буде процес, якщо виключно служба безпеки у розрізі структурних підрозділів здійснюватиме самостійне збирання та оброблення інформації, а також забезпечуватиме прийняття управлінських рішень.

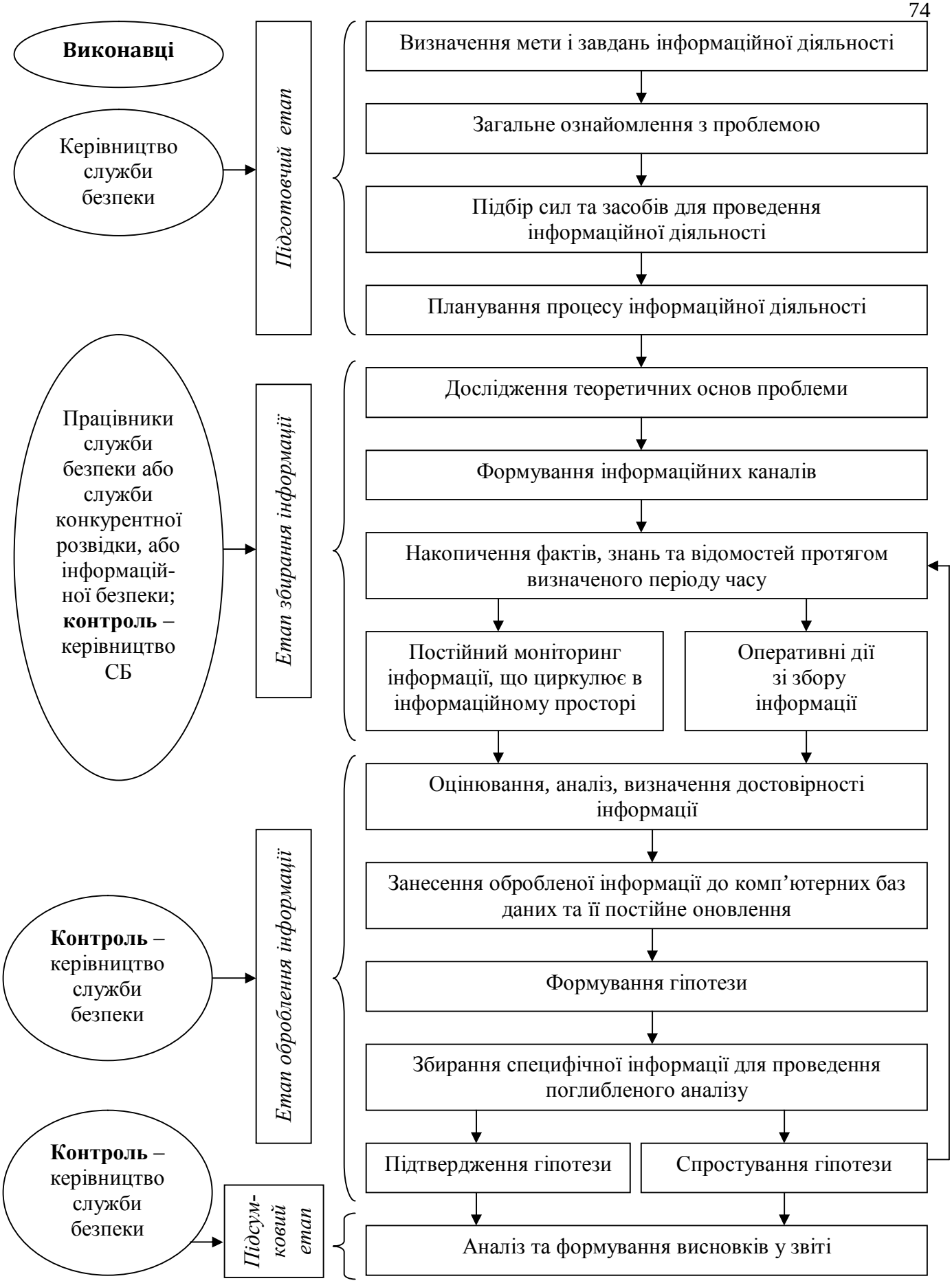

Рис. 1.11. Структура процесу інформаційної діяльності підприємств для досягнення необхідного рівня ЕБ

Джерело: побудовано автором на основі [99, 179, 479, 566]

Завдання СБ повинне полягати в тому, щоб якісно організувати процес та поєднати можливості різних організаційних структур підприємства, до повноважень яких належить збирання профільних інформаційних даних, що в подальшому можна використати в безпекозабезпечуючих цілях. Виключним завданням СБ у такому випадку є контроль за перебігом та результативністю етапів інформаційної діяльності, адже відповідальність за підготовлені звіти та їхній зміст буде покладена саме на неї.

Надмірна кількість отриманої інформації може призвести до нестачі часу на її оброблення, неповного аналізу компонентів та спричинить прийняття нераціональних рішень в управлінні. Для отримання реальної картини про стан кадрового потенціалу необхідно постійно збирати оптимальну кількість інформації та аналізувати її. Збій на будь-якому етапі означає перевитрати часу та втрачені можливості реалізації цілей.

У процесі прийняття рішень рекомендується використовувати сучасні комп’ютерні та інформаційні технології, які включають:

- новітні технології комунікацій на основі локальних та розподілених мереж ЕОМ;

- новітні технології оброблення інформації з використанням персональних комп’ютерів і автоматизованих робочих місць;

- новітні технології прийняття рішень з використанням засобів штучного інтелекту (баз знань, експертних оцінок, систем моделювання);

- сучасні високоефективні засоби зберігання інформації (машинна пам’ять, зовнішні носії інформації, бази даних) [48, с. 142-143; 313].

Не можна нехтувати функцією контролю під час здійснення інформаційної діяльності. У зв’язку з тим, що вона є багатоетапним процесом, існує необхідність контролювання ходу виконання кожного з них. Мета контролю повинна полягати в тому, щоб зорієнтувати управлінський процес на прийняття рішень, які дозволять досягнути стратегічні та тактичні цілі.

Основна мета інформаційного наповнення проявляється у формуванні вихідних даних для подальшого прийняття управлінських рішень, що дозволять

мінімізувати чи нейтралізувати вплив ризиків, загроз та небезпек на діяльність суб'єкта господарювання. Модель процесу інформаційно-управлінських заходів для нейтралізації впливу дестабілізуючих чинників на рівень ЕБП відображена графічно на рис. 1.12.

У розробленій моделі процесу інформаційно-управлінських заходів для нейтралізації впливу дестабілізуючих чинників на рівень ЕБП ключовим елементом є управлінські рішення, які повинні прийматися на основі опрацьованої інформації управлінським персоналом СБ.

Ключовим елементом результативності даного процесу є рівень досвіду, навичок та знань працівників, на яких покладено зазначені вище обов'язки. Лише використання максимальної кількості методів аналізу та пізнання інформації управлінцем дозволить визначити її квінтесенцію, що буде передумовою формування звіту, адекватного до ситуації.

На практиці виникають моменти, які створюють суперечності між умовами функціонування та впливом на діяльність суб'єкта господарювання. Особливого відслідковування потребують аспекти суперечностей, що проявляються в моменти впливу дестабілізуючих факторів. Так, не завжди виклики можуть спричинити появу ризиків, а ті виклики, що були зігноровані, можуть, при випадковому поєднанні інших факторів, стрімко перерости в ризики, які, в свою чергу, можуть зумовити виникнення загроз та формування небезпеки для функціонування підприємств. Ретельного дослідження та аналізування потребують факти інцидентів (реалізації небезпеки), а також рівня збитку, що ними спричинений. Інколи може спостерігатися ситуація, яка демонструє невідповідність між рівнем збитку та рівнем інциденту; це може свідчити про службове недоопрацювання відповідних працівників або про надмірне використання службових повноважень. Такі факти повинні підпадати під обов'язкове службове розслідування керівництва підприємства разом із службою безпеки.

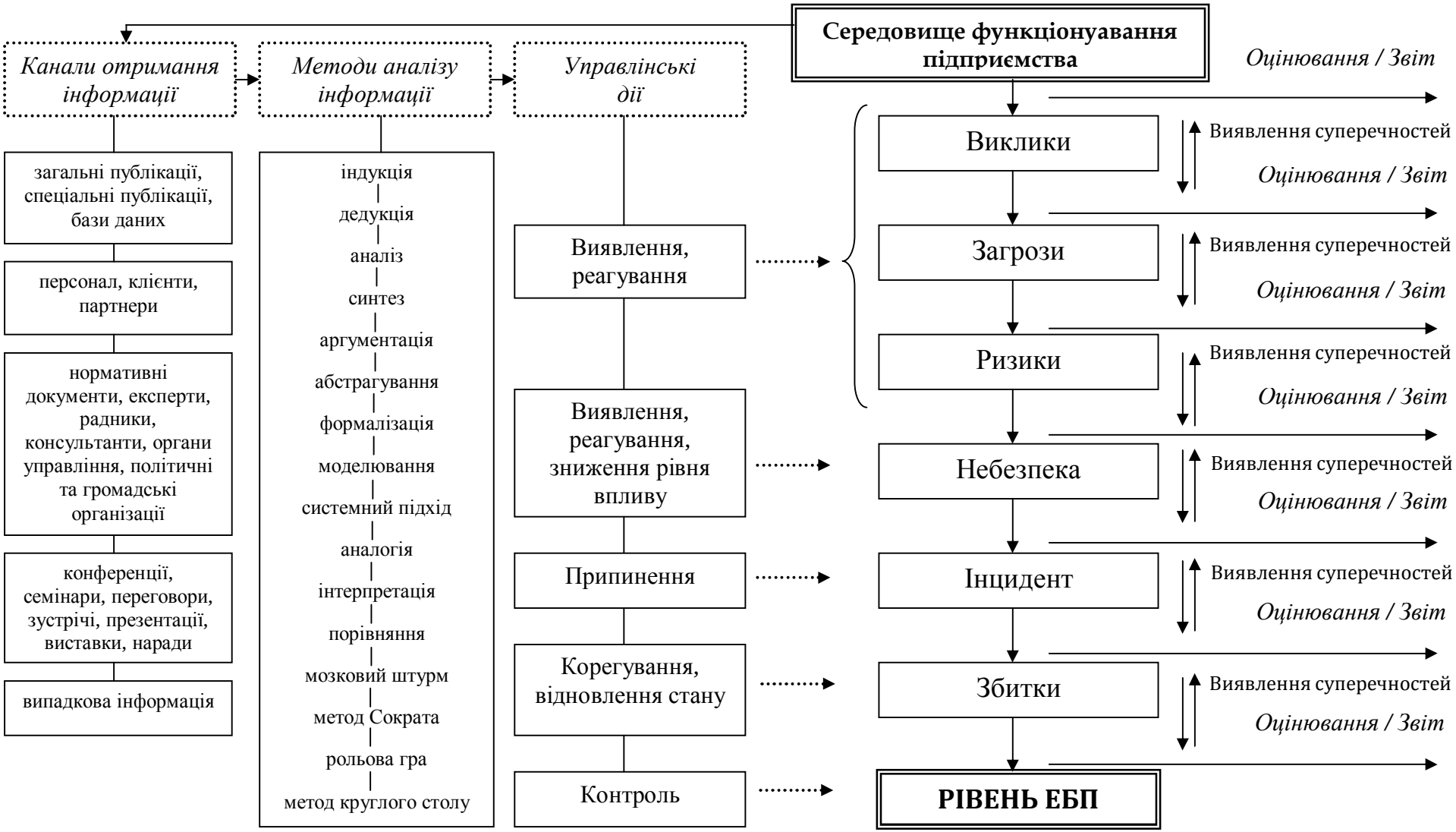

Рис. 1.12. Модель процесу інформаційно-управлінських заходів для нейтралізації впливу дестабілізуючих чинників на рівень ЕБП

Джерело: побудовано автором

Кожен етап процесу інформаційно-управлінських заходів повинен супроводжуватися написанням звіту, що дозволить відслідкувати хід його виконання та, при потребі, знайти прогалини та недоопрацювання в роботі виконавців.

На основі зібраної та проаналізованої інформації суб'єкти забезпечення ЕБП формують стратегію та тактику діяльності суб'єкта господарювання.

П. Дойль пов'язує стратегію із виробленням певної моделі поведінки, встановлюючи факт концентрації уваги підприємства на його ринкових можливостях, а її основним завданням – пошук шляхів їх реалізації за допомогою використання «стратегічних вікон» [529]. Так, під стратегічним планування розуміють процес моделювання ефективної діяльності підприємства на певний період функціонування з визначенням його цілей і їх змін в умовах нестабільності ринкового середовища, а також знаходження способу реалізації цих цілей і задач відповідно до його можливостей [609].

Стратегічний план допомагає випрацювати цілісний погляд на організацію та її цілі, визначити пріоритети тобто дозволяє побачити цілий ліс, а не тільки окремі дерева. Він дозволяє збільшити ефективність використання сильних сторін підприємства та узгодити його розвиток зі змінами, що відбуваються в оточуючому середовищі.

Незважаючи на достатньо ґрунтовні переваги стратегічного планування, вітчизняні підприємства практично його не здійснюють. Це, здебільшого, зумовлено тим, що керівники підприємств/підрозділів не усвідомлюють його переваг та не мають досвіду у його здійсненні. Не можна упустити вплив нерозвиненості сфери корпоративного управління, конфлікту інтересів власників, топ-менеджерів та працівників. Специфічним фактором, що ускладнює стратегічне планування, є нестабільність зовнішнього середовища, а це призводить до того, що при стратегічному плануванні, береться до уваги інформація про стан внутрішнього середовища, а про зовнішнє – ігнорується. Підприємства, які в належній мірі не використовують ринкові підходи і методи

стратегічного планування, не можуть не тільки впливати на ринок, але й адаптувати свої можливості до постійно змінного середовища [334].

Обов'язковим елементом комплексного забезпечення ЕБП є стратегія ЕБП, під якою розуміють сукупність стратегічних рішень щодо реагування на зміни чинників внутрішнього та зовнішнього середовищ підприємства [165].

Серед стратегій ЕБП, зважаючи на авторський підхід до визначення сутності економічної безпеки підприємств як процесу захисту від негативних чинників впливу внутрішнього та зовнішнього середовищ, можна виокремити:

1) захисну – передбачає реалізацію ряду взаємопов'язаних заходів, спрямованих на нейтралізацію впливу дестабілізуючих чинників, умовою для її прийняття є низький рівень ЕБП і високий рівень зовнішніх та внутрішніх загроз;

2) адаптаційну – передбачає здійснення обумовленого переліку взаємопов'язаних заходів, спрямованих на удосконалення комплексного забезпечення ЕБП з метою підвищення рівня безпеки та недопущення реалізації загроз із найвищим рівнем впливу, умовою для її прийняття є достатній рівень ЕБП і допустимий рівень зовнішніх та внутрішніх загроз;

3) пасивну – передбачає відслідковування змін у зовнішньому та внутрішньому середовищах, розроблення превентивних захисних заходів з можливістю швидкої реакції з мінімальними втратами ресурсів; умовою для її прийняття є високий рівень ЕБП і низький рівень зовнішніх та внутрішніх загроз.

Після прийняття рішення про формування стратегії ЕБП виникає необхідність тактичного планування (формування організованої послідовності дій, метою яких є виконання стратегічного плану).

Важливо відзначити, що виникає додаткова необхідність здійснення оцінювання рівня ЕБП за стратегічною та тактичною складовою, адже для процесу планування надзвичайно важливим є наявність даних про рівень безпеки на актуальний момент часу та на перспективу.

Наступним елементом комплексного забезпечення ЕБП є організування діяльності для досягнення стратегічних та тактичних цілей, що проявляється у формуванні та управлінні діяльністю системи ЕБП. Особливості створення та функціонування системи ЕБП потребують комплексного дослідження та вивчення, тому будуть розглянуті ґрунтовно у п. 2.1. та п. 2.2. роботи.

Ефективного функціонування системи ЕБП можна досягнути не лише за рахунок побудови її оптимальної структури, підбору висококваліфікованого персоналу та вмілого процесу управління, але й шляхом постійного контролю за досягнутими результатами.

У практиці сучасного менеджменту широко використовується новітня система внутрішнього управлінського контролю – контролінг, який базується на концепції «управління за відхиленнями», що передбачає порівняння планових та фактичних значень показників для дослідження рівня відхилення між ними і вивчення взаємозв’язків [48, с. 153].

З метою досягнення стабільного рівня ЕБП доцільно організувати на підприємстві контролінг функціонування системи економічної безпеки, під яким розумітимемо концентрацію контрольних дій у всіх функціональних сферах, вчасне виявлення розбіжностей планових та фактичних результатів діяльності у кожній з цих сфер.

До завдань контролінгу функціонування системи ЕБП можна віднести:

- моніторинг ходу процесу з досягнення рівня планових показників у всіх функціональних сферах;

- встановлення рівня відхилення фактичних значень від запланованих;

- визначення стану ЕБП за рівнем відхилення планових та фактичних значень показників;

- здійснення заходів оперативного управління для зниження рівня розбіжностей планових та фактичних значень показників;

- зміна цілей діяльності підприємства та корегування значень планових показників відповідно до змін умов внутрішнього та зовнішнього середовищ.

Із аналізу завдань контролінгу функціонування системи ЕБП можна зробити висновок, що даний вид управлінської діяльності повинен окрім внутрішнього контролю забезпечувати формування інформаційної бази процесу, а також аналіз та внесення змін до ведення стратегічного і оперативного планування у зв'язку із виявленими під час контролю фактами.

Для досягнення високої результативності контролінгу функціонування системи ЕБП необхідно дотримуватися чіткої структуризації та послідовності його етапів за наступним алгоритмом:

1) визначення об'єкта контролінгу – управлінські рішення щодо функціонування СЕБ;

2) розроблення основ стратегічного та оперативного контролінгу із визначенням основ довго- та короткострокових цілей у сфері комплексного забезпечення ЕБП;

3) формування та ранжування показників, які будуть базовими для контролю;

4) присвоєння, визначеним у попередньому етапі показникам, кількісних чи якісних значень, які виступатимуть плановими та еталонними для досягнення;

5) ведення моніторингу фактичних значень показників з метою їхнього порівняння із плановими;

6) формування звітів контролінгу, які повинні містити:

- дані про фактичні значення показників;
- ступінь відхилення фактичних значень від планових;
- у випадку, якщо аналізований показник піддається кількісному розкладанню на окремі складові, – факторний аналіз рівня відхилення;
- дослідження умов внутрішнього та зовнішнього середовищ (дестабілізуючих чинників), що стали передумовою відхилень;
- встановлення осіб, які не зупинили та не перешкодили настанню негативних відхилень значень показників [48, с. 155-158];

7) визначення умов та термінів контролю щодо виявлених проблем;

8) розроблення рекомендацій щодо нівелювання діапазону відхилень у випадку неможливості їхнього уникнення та виправлення з подальшим внесенням змін до стратегічного та оперативного планів підприємств.

У зв’язку з тим, що всі заходи щодо забезпечення ЕБ на підприємстві здійснюються працівниками, актуалізується потреба мотивації праці та управління лояльністю персоналу, тому ці дії повинні бути об’єднані і можна їх позиціонувати як окремий елемент комплексного забезпечення ЕБП.

Мотивація праці персоналу є однією із важливих компонент комплексного забезпечення ЕБП. Це зумовлено тим, що саме мотивація праці виступає соціально-економічною основою поведінки та активізації зусиль персоналу підприємства, які спрямовані на підвищення результативності діяльності і характеризує сукупність взаємопов'язаних заходів, які стимулюють окремого працівника або трудовий колектив у цілому на досягнення індивідуальних і спільних цілей діяльності підприємства [230].

На підприємстві дуже важливо правильно поєднати матеріальний та нематеріальний види мотивації, адже лише із збалансуванням їхнього співвідношення можна досягнути бажаних результатів із продуктивності праці та інших важливих показників кадрової сфери. Серед видів матеріальної мотивації можна виокремити підвищення розміру заробітної плати, заохочення преміями, створення можливості участі в капіталі тощо; серед нематеріальної – можливості професійного навчання; підвищення кваліфікації; заохочення цінними подарунками; створення можливості кар’єрного росту; нагорода грамотами, відзнаками тощо. Однією із найважливіших форм нематеріальної мотивації є умови виробничого середовища. До даної форми належить комфорт, зручність, а також «прийняття» робочого місця та стосунки в колективі. Комфортне оточення може вирішити багато проблем, пов’язаних зі стресом, дії якого піддається практично будь-який працівник [575, с. 178-181].

Мотивація на підприємстві повинна відповідати наступним вимогам:

- надання однакових можливостей щодо зайнятості та посадового просування за критерієм результативності праці;

- створення механізму, що забезпечує отримання винагороди співробітниками у безпосередній залежності від реальних результатів їх праці;

- узгодження рівня оплати праці з її результатами та визнання особистого внеску в загальний успіх, що передбачає справедливий розподіл доходів залежно від ступеня підвищення продуктивності праці;

- створення належних умов для захисту здоров'я, безпеки праці та добробуту всіх працівників;

- підтримування в колективі атмосфери довіри, зацікавленості в реалізації загальної мети;

- створенні можливостей двосторонньої комунікації між керівниками та робітниками [230].

Оптимізація системи мотивації праці персоналу на підприємств і дозволить:

– підвищити результативність роботи працівників;

– забезпечити оперативне досягнення цілей компанії;

– встановити взаємозв’язок результативності роботи працівників з оплатою і нематеріальним стимулюванням – тобто взаємозв’язок зусиль з результатом;

– забезпечити прозорість системи винагороди;

– зменшити плинність персоналу і подолати кадровий дефіцит;

– збалансовати бюджет для матеріального і нематеріального стимулювання;

– поліпшити психологічний клімат в колективі;

– підвищити лояльність співробітників;

– поліпшити результати командної роботи [345];

– попередити прояви виникнення дестабілізуючих чинників зі сторони персоналу.

Формування збалансованої системи мотивації праці членів трудового колективу дозволить досягнути бажаного рівня лояльності персоналу, що сприятиме підвищенню рівня безпеки підприємства у кадровій сфері.

Лояльність персоналу можна трактувати як універсальну за спрямованістю складову кадрової безпеки, адже ставлення працівників є вагомим фактором у досягненні стабільності в кадровій сфері суб'єкта господарювання. Конструктивніше лояльність можна пояснити як готовність працівника дотримуватися корпоративних вимог та здійснювати свої дії, чітко виконуючи приписи внутрішніх документів підприємства та відповідно до домовленостей, узгоджених при прийомі на роботу, спрямування своїх дій та зусиль для максимального досягнення цілей підприємства та відстоювання його інтересів.

Лояльність персоналу є багатоструктурним поняттям, в якому можна виокремити наступні компоненти:

- емоційне відношення до підприємства (відчуття вірності, відданості, гордості);
- прийняття цінностей, цілей, норм, правил, процедур підприємства;
- готовність до конкретних дій на користь підприємства [120].

Цей перелік є неповним, оскільки не враховує всіх компонент даного поняття. Для детальнішого аналізу поняття лояльності та його вагомості у формуванні стабільного рівня ЕБП доцільно дослідити особливості його структури (рис. 1.13).

Важливим моментом є визначення лояльності за чотирма параметрами, що демонструють відношення: з самим підприємством, до посадових обов'язків, до керівництва та до колег. При гармонійному врахуванні працівником всіх безособистісних та особистісних факторів можна говорити про сформовану лояльність до підприємства-роботодавця.

При цьому під процесом управління лояльністю працівників підприємства необхідно розуміти цілеспрямований вплив на чинники, що її формують, з метою забезпечення подальшого розвитку та зміцнення [386].

Рис. 1.13. Складові та елементи системи лояльності персоналу підприємств

Джерело: побудова автором на основі [480]

Враховуючи дослідження [238] у процесі управління лояльністю персоналу доцільно зосередити увагу на досілдженні наступних етапів:

I етап – визначення актуальних показників лояльності;

II етап – формування ключових способів підвищення лояльності;

III етап – оцінка внутрішніх і зовнішніх факторів впливу на результативність трудової діяльності;

IV етап – розроблення системи заходів для підвищення лояльності;

V етап – визначення способів матеріального мотивування працівників;

VI етап – оцінка та контроль реалізації заходів з підвищення лояльності.

Визначальним моментом у результативності процесу управління лояльністю працівників є вчасне виявлення зміни фаз лояльності.

Сформувати лояльний трудовий колектив неможливо в один момент, адже це потребує поетапної реалізації системи заходів управління лояльністю, що, у свою чергу, матиме вплив на рівень конкурентоспроможності та ЕБП.

Моделювання взаємозв’язку процесу управління лояльністю працівників ПТМ з рівнем його конкурентоспроможності та економічної безпеки відображено на рис. 1.14.

З урахуванням проведених досліджень та аналізу компонент можна запропонувати алгоритм комплексного забезпечення ЕБП (рис. 1.15). Специфікою даного алгоритму є поетапне здійснення елементів комплексного забезпечення ЕБП, що дозволить врахувати стратегічний та тактичний рівні управління, побудувати ґрунтовну інформаційну базу для аналізу впливу дестабілізуючих чинників та створить можливість скоординувати зусилля всіх суб’єктів забезпечення ЕБ задля досягнення високого рівня економічної безпеки.

Таким чином, досліджено поняття та специфіку комплексного забезпечення ЕБП, що дозволить вітчизняним підприємствам організувати та скоординувати свої зусилля задля досягнення стабільно високого рівня ЕБ.

Рис. 1.14. Моделювання взаємозв'язку процесу управління лояльністю працівників підприємств з рівнем його економічної безпеки

Джерело: побудовано автором на основі [33, 162, 311, 322, 386, 473].

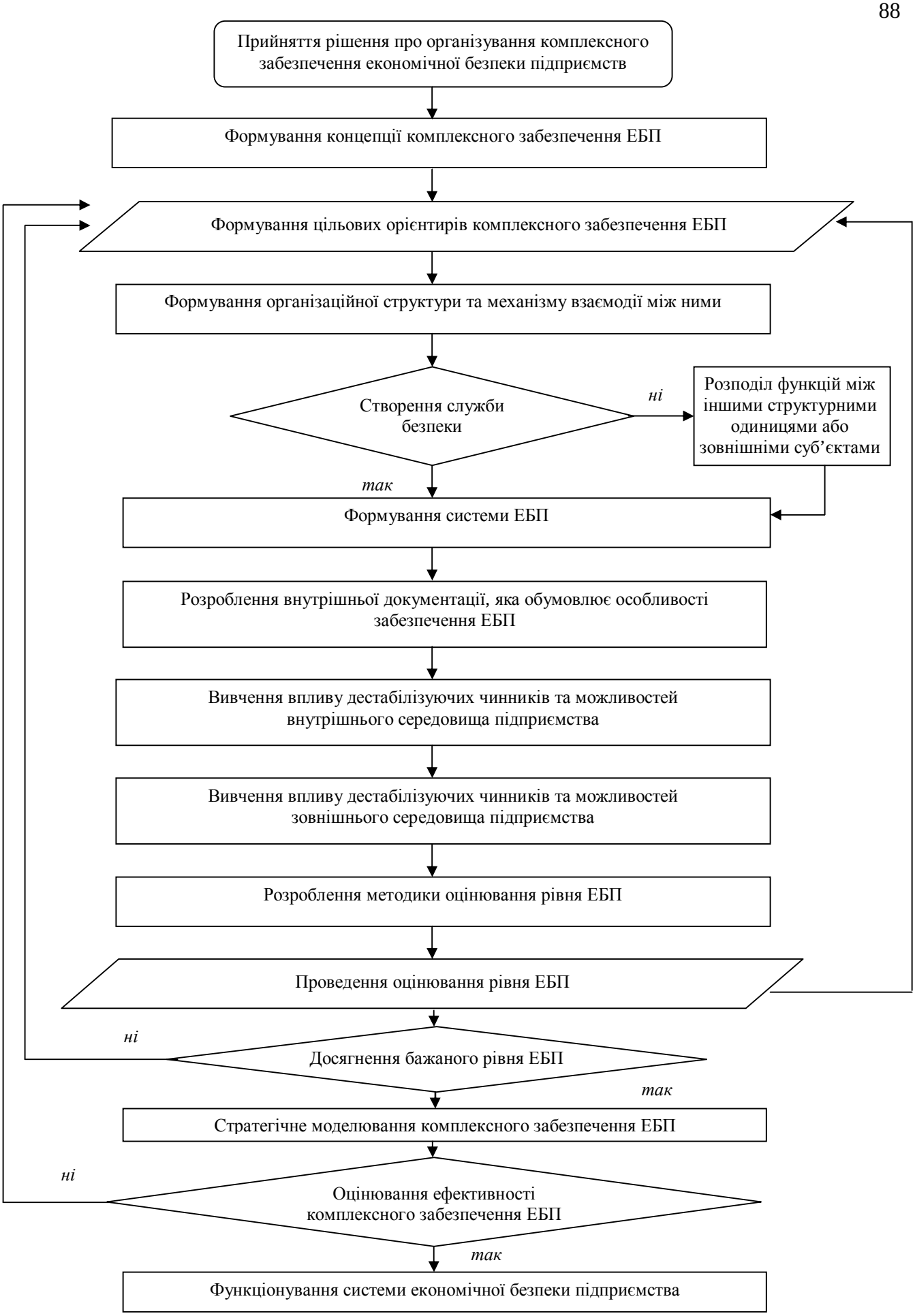

Рис. 1.15. Алгоритм комплексного забезпечення економічної безпеки підприємств

Джерело: побудовано автором

Висновки до розділу 1

1. На основі аналізу результатів тривалої наукової дискусії щодо визначення понять «ризик», «виклики», «загроза», «небезпека» у сфері забезпечення економічної безпеки підприємств запропоновано розуміти поняття «виклики», «ризик», «загроза», «небезпека» як дестабілізуючі чинники; при цьому під «викликами» доцільно розуміти сукупність обставин, не обов'язково негативного впливу, на які необхідно відреагувати, оскільки їх ігнорування може спричинити позитивні чи негативні наслідки для підприємств. Під «загрозами» розуміємо вплив зовнішнього середовища, його суб'єктів чи внутрішніх елементів системи, що може призвести до потенційних втрат, під «ризиками» – настання суб'єктивних і/або об'єктивних подій у кожній зі сфер діяльності промислового підприємства у зв'язку із актуалізацією загрози, що здатні призвести до позитивних чи негативних наслідків і спричинити відхилення від запланованих параметрів, під «небезпекою» – форму прояву загрози, що призводить до реальних втрат. Крім того, встановлено причинно-наслідковий зв'язок між поняттями «виклики – загроза – ризик – небезпека».

2. Аналіз підходів до класифікації ризиків, загроз та небезпек дозволив виокремити проблему недостатньої адаптованості існуючих класифікацій до потреб сучасних підприємств. Як наслідок, доповнено класифікацію дестабілізуючих чинників, за якою до типології ризиків додана класифікаційна ознака: за мірою перетворення – ризики, які спричиняють виникнення небезпеки, ризики, які не спричиняють виникнення небезпеки; типологію загроз доповнено класифікаційними ознаками: за можливістю прогнозування – форс-мажорні (які виникають раптово і ймовірність їх виявлення є мінімальною), як наслідок реалізації викликів (ймовірність виявлення є великою); за ступенем наслідків – загрози, які спричиняють виникнення ризиків, загрози, які не спричиняють виникнення ризиків; типологію небезпеки: за причиною появи: форс-мажорні, в результаті реалізації ризиків.

3. З метою уточнення процесу підтримки стабільного рівня економічної безпеки підприємств, а також попередження/нейтралізації впливу загроз/ризиків досліджено проблему розроблення сценаріїв прийняття або відхилення змін, що дозволить визначити можливий шлях розвитку підприємства в майбутньому з урахуванням існування впливу ризиків та загроз, а також визначити набір управлінських рішень, що сприятимуть стабілізації ситуації.

4. Багатовекторний аналіз теоретичних аспектів дослідження сфери забезпечення економічної безпеки підприємств у працях вітчизняних та іноземних науковців і в нормативно-правових актах дозволив виокремити проблему відсутності єдиного тлумачення цієї економічної категорії, яке б можна було використовувати у процесі діяльності підприємств. Тому запропоновано визначення двох понять: «економічна безпека підприємств», під яким треба розуміти комплексне поняття, що характеризує стан і здатність підприємства так організувати свою діяльність (виробничу, інноваційну, фінансово-інвестиційну, зовнішньоекономічну тощо), щоб надійно захиститися від негативних факторів впливу дестабілізуючих чинників внутрішнього і зовнішнього середовищ, а також якісно адаптуватися до існуючих умов з найменшими втратами; при цьому змістом поняття є сукупність заходів, які сприяють підтриманню належного рівня економічної ефективності та конкурентоспроможності підприємства і дозволяють забезпечити високу вмотивованість працівників за результатами їх трудових досягнень та «забезпечення економічної безпеки суб’єктів господарювання» як процес, що передбачає сукупність послідовних та обґрунтованих дій менеджерів з метою досягнення такого стану діяльності підприємства, який дозволяє з максимальною ефективністю використовувати доступні ресурси для захисту інтересів підприємства від впливу дестабілізуючих чинників.

5. У зв’язку із специфікою процесу забезпечення економічної безпеки підприємств доведено доцільність здійснення комплексного забезпечення економічної безпеки підприємств у зв’язку з необхідністю врахування

комплексної взаємодії суб’єктів та поєднання процесного, системного і ситуаційного видів забезпечення економічної безпеки підприємств. Таким чином визначено термін «комплексне забезпечення економічної безпеки суб’єктів господарювання», під яким запропоновано розуміти процес, основою якого є узгоджена робота внутрішніх і зовнішніх підрозділів (суб’єктів) з метою всебічного дослідження причинно-наслідкових залежностей між впливом чинників зовнішнього і внутрішнього середовищ підприємства, оцінювання вхідних параметрів, їх зміну і розвиток у просторі та часі за кількісними і якісними ознаками, аналіз вихідних параметрів для прийняття рішень з метою досягнення бажаного рівня економічної безпеки.

6. На основі побудови компонентної структури комплексного забезпечення економічної безпеки підприємств виокремлено ряд основних елементів: елемент діагностики впливу дестабілізуючих чинників та можливостей, який дозволяє суб’єктам забезпечення економічної безпеки відслідковувати та аналізувати вхідну інформації від зовнішнього і внутрішнього середовищ; елемент планування, який формується на основі стратегічної і тактичної складових; елемент організування, який передбачає формування та управління діяльністю системи економічної безпеки; елемент моніторингу та контролю; елемент мотивації праці та управління лояльністю персоналу. Результатом комплексного забезпечення економічної безпеки підприємств доцільно вважати ефективність функціонування системи економічної безпеки.

7. Сформовано алгоритм комплексного забезпечення економічної безпеки підприємств. Специфікою даного алгоритму є поетапне здійснення елементів комплексного забезпечення економічної безпеки, що дозволить врахувати стратегічний та тактичний рівні управління, побудувати інформаційну базу впливу дестабілізуючих чинників та створить можливість скоординувати зусилля всіх суб’єктів забезпечення економічної безпеки задля досягнення високого рівня економічної безпеки.

РОЗДІЛ 2
МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ КОМПЛЕКСНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ПІДПРИЄМСТВ

2.1. Принципові основи формування системи економічної безпеки суб'єктів господарювання

В умовах неоднозначності ситуації, яка склалася впродовж останніх років в економіці, кожному підприємству необхідно значну увагу зосереджувати на розробленні заходів з мінімізації впливу несприятливих факторів зовнішнього і внутрішнього середовищ, що можна досягнути за рахунок системного моніторингу змін ситуації, а також здійснення ефективного управління господарською діяльністю. Вміле управління створює умови для вчасного реагування на актуальні та перспективні загрози і небезпеки.

Процес управління повинен формуватись з урахуванням особливостей господарського механізму підприємств. За твердженням [107], такий механізм відображає систему взаємодії керуючої та керованої системи, що проявляється в сукупності економічних методів, важелів, організаційної структури, форм і методів впливу на діяльність підприємства з урахуванням суспільних потреб. Важливою ділянкою господарського механізму є організаційно-управлінська складова, яка відображає систему організаційних та управлінських дій з координації роботи та взаємодії організаційних, виробничих, фінансових процесів на всіх рівнях управління, що сприяє стабілізації та підвищенню рівня економічної безпеки підприємства. Основним завданням цього механізму, на думку [524], є реалізація процесу розроблення і виконання управлінських рішень, спрямованих на досягнення визначеної мети підприємства; об'єктом – є потенціал підприємства, а кінцевою метою – досягнення високих результатів діяльності підприємства, що проявляється у належному рівні економічної безпеки.

Господарському механізму вітчизняних підприємств властиві певні особливості функціонування, змінні у часі (рис. 2.1).

Зважаючи на еволюційні зміни господарського механізму, необхідно зосередитись на структурі організаційно-управлінського механізму забезпечення ЕБ (рис. 2.2), дослідження якого активізувалося лише протягом останніх років у зв'язку з актуалізацією даного процесу для сучасного бізнесу.

Організаційно-управлінський механізм забезпечення ЕБП полягає в реалізації компенсаційно-адаптивної функції, яка б створила умови для:

- нейтралізації впливу загроз і збереження ресурсного потенціалу підприємства (компенсаційний аспект);

- забезпечення розширення діапазону ресурсів (попередження потенційних втрат від можливих загроз);

- корегування стратегії і тактики процесів розвитку підприємства (адаптивний аспект), орієнтуючись на узгодження інтересів суб'єктів ринкової діяльності, що взаємодіють у загальному ресурсному просторі [354; 355, с. 101].

Можна погодитися з думкою Куркіна М.В. та Мороз О.В. [355, с. 46-47; 418, с. 30-35] щодо принципів процесу управління ЕБП, в якій виділяються такі складові:

- самостійність підприємства, що проявляється у відсутності сторонніх впливів на систему управління підприємством;

- стійкість підприємства характеризує міцність і надійність системи підприємства, тобто демонструє спроможність витримувати внутрішні та зовнішні «навантаження»;

- здатність до розвитку – процес переходу від одного стану до іншого, що супроводжується кількісними, якісними та структурними змінами. Розвиток є необхідною умовою забезпечення ЕБ у зв'язку з тим, що його відсутність скорочує можливості виживання та спроможність протистояння загрозам.

До 1965 р.

Господарський механізм носив директивний, адміністративно-командний підхід до вирішення господарських проблем. Питання підвищення економічної ефективності підприємств транспортного машинобудування нівелювалося. Темпи росту галузей промисловості забезпечувалися, в основному, за рахунок політичних, ідеологічних, організаційних та адміністративно-правових методів в управлінні

1965 – 1979 рр.

На державному рівні піднімається питання підвищення економічної ефективності промислового виробництва, яку пропонують обчислювати на основі показників прибутковості та рентабельності

1979 – 1987 рр.

Запроваджена нова модель господарського механізму, в якій акцентувалася увага на розробленні та формуванні річних і п'ятирічних планів економічного розвитку підприємства. Робота підприємства оцінювалася з урахуванням показників чистої продукції (валового доходу), а також продуктивності праці. Відкритими залишалися питання визначення ефективності виробничих фондів та ефективності діяльності підприємства

1987 – 1991 рр.

Розширилася сфера застосування господарського розрахунку, самоокупності та самофінансування з метою створення і посилення внутрішніх стимулів розвитку підприємства; при цьому принципами госпрозрахунку були: окупність витрат і самофінансування процесу виробництва, виробничо-господарська самостійність, самоуправління трудового колективу, матеріальна зацікавленість у кінцевих результатах діяльності. Поштовхом у госпрозрахунку стало запровадження колективного та орендного підрядів: *колективний підряд* передбачав, що колектив робітників зобов'язувався випустити певну кількість продукції обумовленої якості та у встановлені терміни, а адміністрація підприємства повинна була забезпечити необхідні ресурси і оплатити їхню роботу по завершенні процесу; орендний підряд базувався на веденні самостійної господарської діяльності колективу-орендаря на основі використання державних засобів виробництва

Після 1991 р.

Модель господарського механізму починає будуватися на основі економічних законів ринкового типу з урахуванням соціально-економічних протиріч. Створюється приватна власність на засоби виробництва, яка визначає першочерговим для власника розрахунок ефективності виробництва. Важливу роль починають відігравати такі категорії як попит, пропозиція та ціна.
Момент офіційного визнання України як держави з ринковою економікою (21.12.2005 – ЄС визнав, 17.02.2006 – Міністерство торгівлі США визнало) підтвердив: відкритість економіки для іноземних інвесторів, бізнес-середовище України розвивається самостійно і вільно, а ціни встановлює ринок, взаємовідносини між працівниками та працедавцями ґрунтуються на договірній основі, все більшої ролі набувають професійні спілки. Однак, доцільно наголосити на тому, що ускладнює роботу господарського механізму: клановість володінь, значні масштаби корупції та тіньової економіки, а також рейдерство, неправомірна приватизація та фіктивне банкрутство

Рис. 2.1. Еволюція господарського механізму на вітчизняних підприємствах

Джерело: побудовано автором на основі [107, 286, 540]

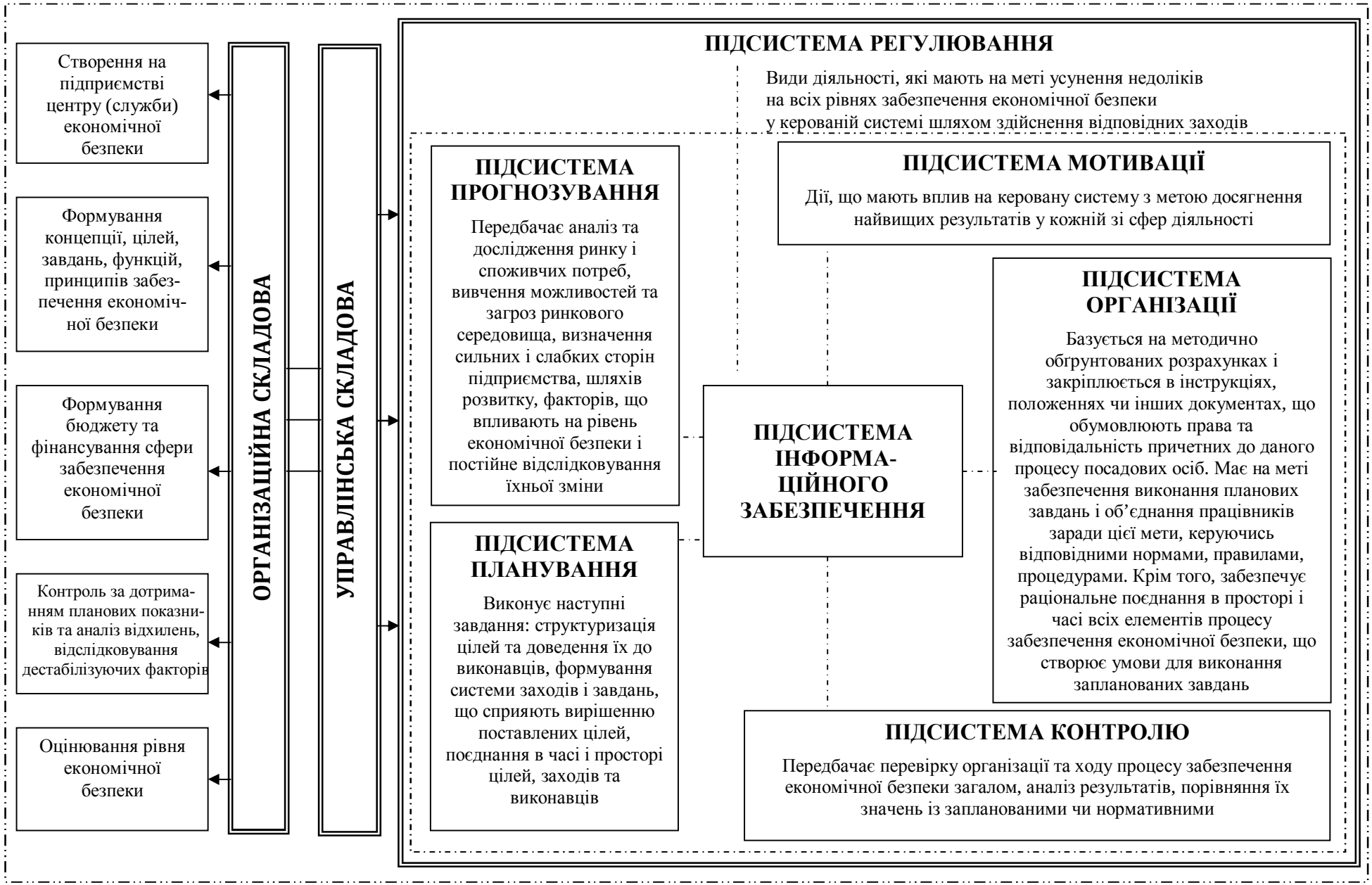

Рис. 2.2. Структура організаційно-управлінського механізму забезпечення ЕБП

Джерело: розроблено автором на основі [34, 49, 127, 286, 287, 349, 524]

Кінцевою метою в процесі розвитку, стійкості та самостійності при комплексному забезпеченні економічної безпеки є досягнення ефективності діяльності підприємства, яка проявляється не лише в отриманому ефекті (абсолютний приріст ресурсів (можливостей) і задоволення інтересів підприємства), а й супроводжується позитивною динамікою зростання ефективності (інтенсифікацією використання наявних ресурсів (можливостей) підприємства та повнішим задоволенням інтересів підприємства), що в подальшому дозволить забезпечитити високий рівень конкурентоспроможності підприємства.

У процесі розроблення системи управління підприємством для підвищення його рівня стійкості, захищеності та стабілізації рівня економічної безпеки, необхідно враховувати комплекс наступних вимог:

- альтернативність рішень, що приймаються;
- адаптивність системи управління (можливість вчасно відреагувати та адаптуватися до зміни умов внутрішнього і зовнішнього середовищ);
- орієнтація на стратегічні цілі;
- орієнтація на бажаний рівень економічної безпеки та збалансування системи загалом [402].

Таким чином, з метою орієнтації системи управління на комплексне забезпечення ЕБ, необхідно, щоб усі управлінські рішення щодо вирішення поточних потреб підприємства розглядалися та оцінювалися з позиції реального та перспективного впливу на рівень економічної безпеки.

Процес управління підприємством повинен передбачати здійснення наступних етапів для забезпечення належного рівня ЕБ:

- реалізація конкретних функцій менеджменту (управління фінансами, кадрами, постачанням, збутом, підрозділами тощо) через загальні функції менеджменту (планування, організування, мотивування, контролювання та регулювання);
- формування методів менеджменту як засобів впливу керуючої ланки підприємства на керовану;

- впровадження методів менеджменту в управлінські рішення на альтернативних засадах;

- забезпечення впливу керуючої системи підприємства на керовану на засадах механізмів керівництва (влади, лідерства тощо) [349, с. 54].

З урахуванням зазначених вище етапів можна виокремити основні задачі комплексного забезпечення ЕБП:

- забезпечення високої фінансової ефективності роботи підприємства;

- забезпечення технологічної незалежності та досягнення високої конкурентоспроможності технічного потенціалу;

- досягнення високої ефективності менеджменту та оптимальної організаційної структури управління;

- досягнення високого рівня кваліфікації персоналу;

- досягнення високого рівня ефективності НДДКР;

- мінімізація руйнівного впливу результатів виробничо-господарської діяльності на стан навколишнього середовища;

- якісна правова захищеність всіх аспектів діяльності підприємства;

- забезпечення захисту інформаційного поля, комерційної таємниці, досягнення необхідного рівня інформаційного забезпечення роботи всіх підрозділів підприємства;

- ефективна організація безпеки персоналу підприємства, його капіталу, майна, а також комерційних інтересів [505, с. 37].

Вивчаючи особливості ЕБ підприємств у сучасних умовах господарювання, доцільно зосередити особливу увагу на тому, що перед ними постає питання вмілого організування процесів виробничого, збутового, інноваційно-інвестиційного характеру; при цьому, діяльність необхідно організовувати так, щоб мінімізувати вплив дестабілізуючих чинників. Це зумовлює потребу комплексного підходу до захисту господарської діяльності, що відображається у необхідності організування СЕБ підприємства у структурі організаційно-управлінського механізму управління.

Як стверджує Локотецька О.В. [373], системний підхід необхідно використовувати у зв'язку з тим, що його кінцева мета передбачає згрупування вагомих факторів, які сприяють формуванню сприятливих умов для прибуткової діяльності та розвитку підприємства. Іншою стороною ситуаційного підходу є можливість аналізування ситуацій, умов чи результатів діяльності в логічному поєднанні. Тобто, суть системного підходу у процесі забезпечення ЕБ підприємств полягає в тому, що всі екзогенні та ендогенні фактори у поєднанні з особливостями функціонування суб'єкта господарювання розглядаються як динамічна система з притаманними їй зв'язками, яка дозволяє вчасно визначити шляхи для її оптимізації. Крім того, з науково-методологічної точки зору, системний підхід вважається основним засобом процесу пізнання і передбачає дослідження об'єкта як складної організаційно-структурної системи.

Для кращого розуміння суті поняття «система» відзначимо її основні особливості:

- система – це сукупність елементів;
- система – це наявність взаємозв'язків чи взаємозалежностей між її елементами;
- система – це відображення поведінки та стану її елементів;
- система – це результат впливу внутрішнього та зовнішнього середовищ;
- система – це складна ієрархія, в якій кожна її ланка може формувати певну меншу систему (підсистему) [373].

Проаналізувавши необхідність формування СЕБ підприємств, доцільно визначити вихідні категорії для її побудови. Над дослідженням таких категорій працювали Іващенко О.В., Четвєріков П.М. та Камлик М.І. [190], які за основу побудови комплексної СЕБ підприємства приймають такі методичні положення:

- будь-яке підприємство – це система, що містить сукупність пов’язаних між собою елементів, а на перетині внутрішніх і зовнішніх відносин можуть утворюватися прогалини, що є передумовою виникнення загроз;
- характеристика системи враховує особливості її елементів, яким можуть бути притаманні (виключно їм, а не цілій системі) певні особливі аспекти;
- система економічної безпеки є унікальною для кожного підприємства, при чому на її формування впливають вид галузі народного господарства, спеціалізація та структура виробничої діяльності, рівень конкурентоспроможності підприємства, особливості ринку, кадрового та ресурсного потенціалу тощо;
- СЕБ підприємства є складовим елементом системи економічної безпеки населеного пункту, регіону, області, держави, але при цьому є відносно самостійним формоутворенням по відношенню до інших підприємств;
- комплексний характер системи економічної безпеки підприємства, що полягає у тісному взаємозв’язку всіх аспектів діяльності суб’єкта господарювання;
- ефективною система економічної безпеки підприємства буде лише за умови попередньо сформованої концепції безпеки підприємства.

Розглядаючи стан та умови діяльності підприємств, необхідно проаналізувати умови їхнього функціонування, які впродовж років незалежності України не зазнали суттєвих позитивних змін. Так, необхідно відзначити проблеми залежності від сировини, зокрема, палива та енергії, ринки якої монополізовані, недосконалості транспортної мережі, обмеженості попиту на внутрішньому ринку, складність виходу на зовнішні ринки та багато інших факторів. Тут, на перший план виходить досягнення підприємствами економічного суверенітету в розумінні зниження впливу залежності від зазначених вище факторів. Вказана мета може бути досягнутою лише за умови формування багаторівневої системи економічної безпеки підприємства. При цьому, як запевняють науковці Логутова Т.Г., Нагаєвський Д.І. та Куркін Н.В.

[354, 372], важливою умовою є адаптація системи безпеки суб’єкта господарювання до систем регіональної та державної безпеки, правильного визначення загроз та своєчасності дій з їх попередження або максимального зниження негативного впливу; тобто її завдання зводяться до:

- оцінювання економічної ситуації на макро-, мезо- та мікрорівнях;
- формування прогнозів зміни ситуації в соціально-економічній сфері на макро-, мезо- та макрорівнях;
- визначення ризиків, загроз та небезпек, що можуть вплинути на підприємство тепер чи в недалекій перспективі;
- формування комплексу управлінських рішень щодо нейтралізації і попередження загроз та настання небезпек для підприємства;
- моніторинг та оцінка ефективності прийнятих рішень;
- перегляд системи протидії загрозам з подальшим її удосконаленням і внесенням відповідних змін.

Підприємствам доцільно формувати повноцінну систему економічної безпеки з власною службою та потужним ресурсним забезпеченням, такою є думка Коробчинського О.Л. [327], а представникам малого бізнесу необхідно залучати спеціалізовані приватні підприємства, тобто сферу безпеки передавати в аутсорсинг; щодо підприємств середніх розмірів, то їм доцільно залучати зовнішніх експертів у тих сферах, де бракує власних ресурсів чи потенціалу.

На думку Шевченка І. [626], важливість значення СЕБ підприємства відображається в тому, що вона повинна мати превентивний характер, а основними критеріями оцінки її надійності та ефективності є: забезпечення стабільної роботи підприємства, збереження та примноження фінансів і матеріальних цінностей; попередження кризових ситуацій, у тому числі різних надзвичайних подій, пов'язаних з діяльністю «зовнішніх» або «внутрішніх» супротивників. Як зазначено у праці [74], співвідношення витрат, здійснених у сфері превентивних заходів з мінімізації впливу загроз та небезпек і витрат на ліквідацію наслідків їх настання, становить 1 до 15.

Проаналізувавши необхідність створення СЕБ підприємствам, Коробчинський О.Л. рекомендує методику для її побудови, що включає сім етапів та дозволяє комплексно підійти до її формування:

- етап 1: ознайомлення зі специфікою ведення діяльності підприємством, його конкурентними позиціями, ресурсним забезпеченням;
- етап 2: дослідження особливостей впливу зовнішнього середовища та характеристика внутрішнього середовища, що дозволить визначити потенційні та реальні загрози;
- етап 3: аудит засобів забезпечення безпеки та аналіз їх відповідності виявленим загрозам;
- етап 4: моделювання СЕБ з урахуванням виявлених загроз, оцінкою наявного стану ресурсів та цілей розвитку;
- етап 5: затвердження керівництвом структури СЕБ та бюджету її реалізації;
- етап 6: формування СЕБ підприємства;
- етап 7: оцінювання та внесення коректив до СЕБ підприємства [327].

Аналізуючи запропоновану методику, можна виявити неточність, зокрема, чому наголошується виключно на аудиті засобів безпеки і не вказано про функції даної системи, її організаційне забезпечення тощо. У зв’язку з цим першочерговим постає питання дослідження поняття та складових елементів СЕБ підприємства.

Науковці Троц І.В., Косянчук Т.Ф., Приходько С.В [333, 494, 574] дотримуються аналогічної думки, яка полягає в тому, що СЕБ розглядається з позиції невід’ємної складової комплексної системи управління промисловим підприємством у структурі промисловості України, завданням якої є протидія зовнішнім і внутрішнім загрозам функціонування.

Точніше визначення СЕБ підприємства пропонують Філиппова С.В, Міщенко С.П., Коробчинський О.Л. [327, 413, 594]: «це сукупність взаємопов’язаних елементів (спеціальних структур, засобів, методів і заходів), здатних забезпечити безпеку ведення бізнесу від внутрішніх і зовнішніх загроз.

У цьому контексті систему можна охарактеризувати комплексом управлінських, страхових, правових, економічних, охоронних, режимних, судово-правових та інших заходів із захисту бізнесу від незаконних посягань, мінімізації або уникнення матеріальних та інших втрат». Доповнення комплексу заходів такими їх видами як технічні, технологічні, профілактичні та маркетингові, що направлені на захист інтересів підприємства, розглядають у своїх дослідженнях Нікітіна А.В., Лисенко Ю.Г. [433, 518].

Локотецька О.В. [373] дещо під іншим кутом зору розглядає СЕБ підприємства і вважає, що це «комплекс пов'язаних між собою заходів, які за допомогою спеціальних органів та підрозділів, забезпечують захист всіх функціональних складових підприємства від зовнішніх та внутрішніх загроз, що можуть призвести до істотних економічних втрат». Тобто, в системі повинен бути, крім розроблених заходів, ще й потужний організаційний механізм їх здійснення. Таке уточнення щодо організаційного забезпечення враховує Ярочкін В.І. [643, с.12], який пропонує універсальне визначення СЕБ для суб'єктів різних рівнів: «організована сукупність спеціальних органів, служб, засобів, методів, заходів, що забезпечують захист життєво важливих інтересів особистості, підприємства, держави від внутрішніх і зовнішніх загроз».

Наведемо визначення, що опубліковане у праці [143, с. 231], де під системою безпеки організації розуміється сукупність об'єктів, суб'єктів безпеки і механізму реалізації безпеки, об'єднаних спільною метою і завданнями щодо протидії загрозам та сприяння організації в реалізації інтересів на ринку. Таке поєднання складових системи безпеки на підприємстві є об'єктивним і відображає комплексний підхід до поняття, адже враховує те, на що спрямовані дії з гарантування безпеки (об'єкти); тих, хто спрямовує (суб'єкти); яким чином (механізм) та з якою метою.

Зі стратегічної точки зору та з позиції орієнтації на зовнішнє середовище СЕБ підприємства розуміє російський науковець Мак-Мак В.П. [382, с. 8], який пропонує визначати її як наукову теорію безпеки, політику і стратегію безпеки

засоби, методи забезпечення безпеки, концепцію безпеки підприємства. Схожою, зорієнтованою на досягнення стратегічних цілей, є думка Шульги І.П. [634], який розглядає дану категорію як сукупність економічних відносин, пов'язаних з управлінням діяльністю підприємством шляхом мінімізації впливу на нього внутрішніх і зовнішніх загроз з метою досягнення стратегічних цілей.

Зважаючи на розходження у поглядах науковців щодо визначення поняття СЕБ підприємств, постає питання вивчення структури даної категорії. Результати дослідження теоретичних підходів до визначення складових елементів СЕБ суб'єктів господарювання відображені у табл. 2.1.

Структурні елементи СЕБ підприємств доцільно проаналізувати окремо з виокремленням різних наукових підходів.

Щодо цілей та завдань, під якими розуміють забезпечення фінансової стійкості та незалежності, досягнення лідерства у технологіях, забезпечення високого конкурентного статусу, підвищення ефективності менеджменту, оптимізацію використання потенціалу підприємства, мінімізацію руйнівного впливу зовнішнього середовища, забезпечення функціонування підприємства у межах правового поля, захист власної комерційної таємниці тощо, то невід'ємними складовими системи економічної безпеки їх вважають Троц І.В. [574], Нікітіна А.В. [433], Франчук В.І. [600]. Вважаю за необхідне подальше поглиблене дослідження цього питання, адже цілі та завдання є комплексними для підприємства в цілому та відображають бажані результати і пріоритетні напрями діяльності, в тому числі результативність функціонування створеної системи безпеки.

Виокремлення конкретних функцій можна знайти у працях Троца І.В. [574], Іващенка О.В., [190], Іванюти Т.М., Заїчковського А.О. [189]; при цьому всі згадані автори притримується схожої думки, що до функцій повинні належати: прогнозування, виявлення, попередження, послаблення небезпек та загроз, забезпечення захищеності діяльності підприємства та його персоналу, збереження майна, створення сприятливого конкурентного середовища, ліквідація наслідків нанесеної шкоди тощо.

Таблиця 2.1

Теоретичні підходи до визначення складових елементів СЕБ підприємств

Елементи системи \ Автори	Троц І.В. [574]	Іванова Н.С. [187]	Іващенко О.В., Четверіков П.М. [190]	Іваннота Т.М., Заїчковський А.О. [189]	Шульга І.П. [634]	Локотецька О.В. [373]	Коробчинський О.Л. [327]	Міщенко С.П. [413]	Філиппова С.В. [594]	Нікітіна А.В. [433]	Камлик М.І. [204]	Мак-Мак В.П. [382]	Ярочкін В.І. [643]	Франчук В.І. [600]	Живко З.Б. [160]
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
Цілі	+									+				+	
Завдання	+													+	
Функції	+		+	+											
Принципи	+	+	+	+	+	+		+			+	+	+	+	+
Функціональні складові (підсистеми)	+				+							+			+
Механізм		+	+	+							+			+	
Заходи			+					+	+	+			+		
Об’єкти			+	+	+	+	+	+	+	+	+	+		+	+
Суб’єкти			+	+	+	+					+	+		+	+
Політика ЕБП			+	+											
Стратегія ЕБП			+	+				+							
Загрози					+					+				+	
Індикатори оцінки					+										
Засоби						+	+		+			+	+	+	+
Практичні дії співробіт-ників із забезпечення ЕБ підприємств											+				
Методи													+	+	
Органи													+		
Служби													+		
Конкурентна розвідка															+
Контррозвідка															+
Режим функціонування														+	

Джерело: побудовано автором на основі [160, 187, 188, 190, 204, 251, 270, 305, 312, 327, 373, 382, 413, 433, 574, 594, 600, 634, 643]

Вказані функції можна розподілити між цілями/завданнями та конкретними заходами забезпечення ЕБ.

Принципи СЕБ є однією із найпоширеніших складових, що визначають ряд науковців: Троц І.В. [574], Іванова Н.С. [187], Іващенко О.В., Четверіков П.М. [190], Іванюта Т.М., Заїчковський А.О. [189], Шульга І.П. [634], Локотецька О.В. [373], Міщенко С.П. [413], Камлик М.І. [204], Мак-Мак В.П. [382], Ярочкін В.І. [643], Франчук В.І. [600], Живко З.Б. [160]. Більшість з авторів [160, 189, 190, 204, 373, 413, 574] притримуються думки, що для забезпечення ЕБ і формування її системи на вітчизняних підприємствах необхідно дотримуватися таких принципів як комплексність, своєчасність, безперервність, законність, плановість, оптимальність, взаємодія, поєднання гласності та конфіденційності, компетентність, економність, контроль, системність. Погоджується з вказаними вище принципами Мак-Мак В.П. [382], який доповнює цей перелік принципами комплексного використання сил і засобів, взаємодії усередині та ззовні підприємства, поєднання гласності з конспірацією, та Ярочкін В.І. [643], який вважає необхідним обов’язково дотримуватися принципу економічної доцільності зі співставленням до можливих втрат та витрат на забезпечення безпеки. Свою точку зору щодо принципів озвучує Іванова Н.С. [187] і пропонує наступний перелік: законність прав і свобод громадян, централізоване керівництво, компетентність, конфіденційність, комплексне застосування ресурсів і коштів, самостійність та відповідальність за забезпечення ЕБ підприємства, передова матеріально-технічна оснащеність, корпоративна етика, координація та взаємодія з органами влади.

Функціональні складові ЕБ (підсистеми) – фінансова, техніко-технологічна, кадрова, інтелектуальна, силова, екологічна, політико-правова, інформаційна, є суперечливим моментом у зв’язку з тим, що ряд науковців (Троц І.В. [574], Шульга І.П. [634], Мак-Мак В.П. [382], Живко З.Б. [160]) зараховують їх до структури системи ЕБ підприємства. Переважна більшість дослідників притримується позиції, що функціональні складові відображають

сфери діяльності суб’єкта господарювання і тому їх недоцільно включати до системи, яка повинна мати універсальний характер, тобто створювати умови для забезпечення ЕБ об’єкта в цілому.

Іванова Н.С. [187], Іващенко О.В., Четверіков П.М. [190], Іванюта Т.М., Заїчковський А.О. [189], Камлик М.І. [204], Франчук В.І. [600] у своїх дослідженнях до СЕБ підприємств пропонують включати механізм її забезпечення. Іванова Н.С. [187] до механізму відносить сукупність законодавчих актів, правових норм, мотивів і стимулів, методів та заходів. Іващенко О.В., Четверіков П.М. [190], Іванюта Т.М., Заїчковський А.О. [189] доповнюють даний перелік силами та засобами забезпечення безпеки. Дещо іншої позиції притримується професор Франчук В.І. [600], аналізуючи механізм як сукупність принципів, методів, сил і засобів.

Іващенко О.В., Четверіков П.М. [190], Міщенко С.П. [413], Філиппова С.В. [594], Нікітіна А.В. [433], Ярочкін В.І. [643] до елементів структури системи відносять заходи, за допомогою яких повинен відбуватися процес забезпечення ЕБ. При цьому перелік таких заходів суттєво відрізняється в різних авторів: Іващенко О.В., Четверіков П.М. [190] пропонують виключно організаційно-правові заходи; Міщенко С.П. [413] – кадрові, інформаційно-аналітичні, фінансово-економічні, правові, техніко-технологічні, ресурсні; Філиппова С.В. [594] – управлінські, страхові, правові, охоронні, режимні, судово-правові; Нікітіна А.В. [433] – організаційно-управлінські, технологічні, технічні, профілактичні, маркетингові.

Іващенко О.В., Четверіков П.М. [190], Іванюта Т.М., Заїчковський А.О. [189], Шульга І.П. [634], Локотецька О.В. [373], Коробчинський О.Л. [327], Міщенко С.П. [413], Філиппова С.В. [594], Нікітіна А.В. [433], Камлик М.І. [204], Мак-Мак В.П. [382], Франчук В.І. [600], Живко З.Б. [160] невід’ємним елементом СЕБ вважають об’єкти, до яких відносять види діяльності підприємства, майно та його ресурси, персонал, організаційну структуру, продукцію, інформаційні потоки, основні та оборотні виробничі фонди, ноу-хау, імідж підприємства. Щодо суб’єктів, то думки про їх приналежність до

системи відрізняються у представників різних наукових шкіл. Про необхідність їх віднесення до системи стверджують Іващенко О.В., Четверіков П.М. [190], Іванюта Т.М., Заїчковський А.О. [189], Шульга І.П. [634], Локотецька О.В. [373], Камлик М.І. [204], Мак-Мак В.П. [382], Франчук В.І. [600], Живко З.Б. [160] за умови зарахування до їх складу двох груп суб'єктів: зовнішніх (державні органи, що створюють умови забезпечення безпеки підприємництва – законодавчі, виконавчі та судові органи влади, державні інститути, що здійснюють охорону кордону, митний, валютно-експортний, податковий контроль, правоохоронні органи, система науково-дослідних та науково-освітніх закладів, недержавні охоронні агентства, аналітичні центри та інформаційні служби) та внутрішніх (особи, служби, відділи підприємства, які безпосередньо залучені до процесу гарантування економічної безпеки).

Іващенко О.В., Четверіков П.М. [190], Іванюта Т.М., Заїчковський А.О. [189] політику та стратегію ЕБ підприємств вважають компонентами системи її забезпечення; при цьому політику ЕБ підприємства трактують як систему поглядів, заходів, рішень, дій у галузі безпеки, що створюють умови, сприятливе середовище для досягнення цілей бізнесу, а стратегію ЕБ підприємства – як економічну систему забезпечення ЕБ підприємства в довгостроковому періоді. Погоджується із зарахуванням стратегії ЕБ підприємства до складу системи і Міщенко С.П. [413], який деталізує її компоненти: перша – характеристика зовнішніх і внутрішніх загроз, друга – чинники, що негативно впливають на діяльність підприємства у середньо- та довгостроковій перспективі, третя – економічна політика у сфері безпеки.

Шульга І.П. [634], Нікітіна А.В. [433], Франчук В.І. [600] за авторським підходом доповнюють СЕБ підприємства загрозами. Про таке твердження можна дискутувати, адже з плином часу перелік загроз має тенденцію до зміни, а крім того неможливо точно визначити всі потенційні чи реальні загрози. Окрім того, загрози – це елемент впливу зовнішнього чи внутрішнього середовищ і вони не можуть бути складовими елементами системи, а лише

факторами, які система повинна попередити, мінімізувати вплив чи ліквідувати негативні наслідки у процесі їх реалізації.

Шульга І.П. [634] акцентує увагу на важливості включення до системи компоненти, яка відповідатиме за оцінювання її ефективності і стану економічної безпеки підприємства загалом.

Локотецька О.В. [373], Коробчинський О.Л. [327], Філиппова С.В. [594], Мак-Мак В.П. [382], Ярочкін В.І. [643], Живко З.Б. [160] пропонують такі засоби СЕБ підприємства: правові, фінансово-економічні, екологічні, інформаційні, законодавчі, технологічні, інноваційні, силові, кадрові, інтелектуальні, ресурсні. Дещо іншу позицію займає професор Франчук В.І. [600, с. 155], який засоби безпеки розглядає як елемент охоронної діяльності і виділяє серед них фізичні (пропускний режим, фізична охорона осіб, патрулювання, візуальне спостереження, протипожежні заходи, вартова служба) та технічні (інженерні і технічні засоби охорони, засоби управління доступом, зброя і засоби індивідуального захисту, засоби пожежної безпеки, засоби відеоспостереження).

Суперечливим є віднесення практичних дій співробітників із забезпечення ЕБ підприємства до системи, запропоноване Камликом М.І. [204], та органів і служб, запропонованих Ярочкіном В.І. [643]. На нашу думку, це типові управлінські заходи із забезпечення ЕБ і їх не доцільно виділяти в окрему складову.

Ярочкін В.І. [643] та Франчук В.І. [600] у запропонованих системах ЕБ підприємств виокремлюють як складову методи, за допомогою яких здійснюється цей вид діяльності. Зокрема, Франчук В.І. [600, с. 210-211] пропонує наступний перелік методів:

- адміністративно-організаційні – передбачають створення відповідного механізму забезпечення безпеки, певної організаційної структури підприємства та системи контролю за діяльністю її ланок, організації процесу співробітників сфери безпеки;

- інформаційно-аналітичні – передбачають механізм збору та оброблення інформації (детективна діяльність та аналітико-пошукова діяльність);
- економічні – моніторинг, контроль та аналіз виробничих, фінансових та інших показників діяльності підприємства, що мають прямий чи опосередкований вплив на рівень економічної безпеки, аналіз і управління економічними ризиками, визначення та розрахунок індикаторів економічної безпеки;
- правові – внутрішні нормативно-правові документи, алгоритм юридичного та судового захисту, взаємовідносин з контрольними і правоохоронними органами;
- технічні – технічні і програмні засоби захисту інформації та комп'ютерної техніки, використання систем контролю доступу, сертифікація засобів захисту інформації, використання технічних засобів детективної діяльності;
- соціально-психологічні – способи психологічного впливу на цільові аудиторії та працівників, а також у процесі здійснення детективної діяльності.

Живко З.Б. [160] акцентує увагу на важливості визначення конкурентної розвідки та контррозвідки у структурі СЕБ. Зокрема, здійснення конкурентної розвідки повинне передбачати вивчення конкурентного середовища, ідентифікацію зовнішніх загроз і ризиків, прогнозування зміни зовнішнього середовища, розроблення превентивних заходів захисту, протидію недружньому злиттю та поглинанню, а контррозвідки – виявлення слабких місць у внутрішньому середовищі, перекриття каналів витоку цінної інформації, забезпечення збереження комерційної таємниці, передбачення моменту виникнення та тенденцій розвитку кризових процесів [160, с. 212].

Франчук В.І. у монографічному дослідженні [600, с. 369] зазначає, що СЕБ залежно від ситуації та її розвитку може функціонувати в трьох режимах: повсякденному, підвищеної готовності і надзвичайного стану.

Таким чином, у зв'язку із наявністю суттєвих відмінностей позицій науковців щодо структури СЕБ, виникає завдання формування такої системи і адаптації її структури до потреб та особливостей діяльності вітчизняних підприємств.

2.2. Концептуальні підходи до структуризації системи економічної безпеки підприємств

На основі здійсненого дослідження підходів до формування системи економічної безпеки підприємств розроблено авторський підхід, який відображено структурно на рис. 2.3.

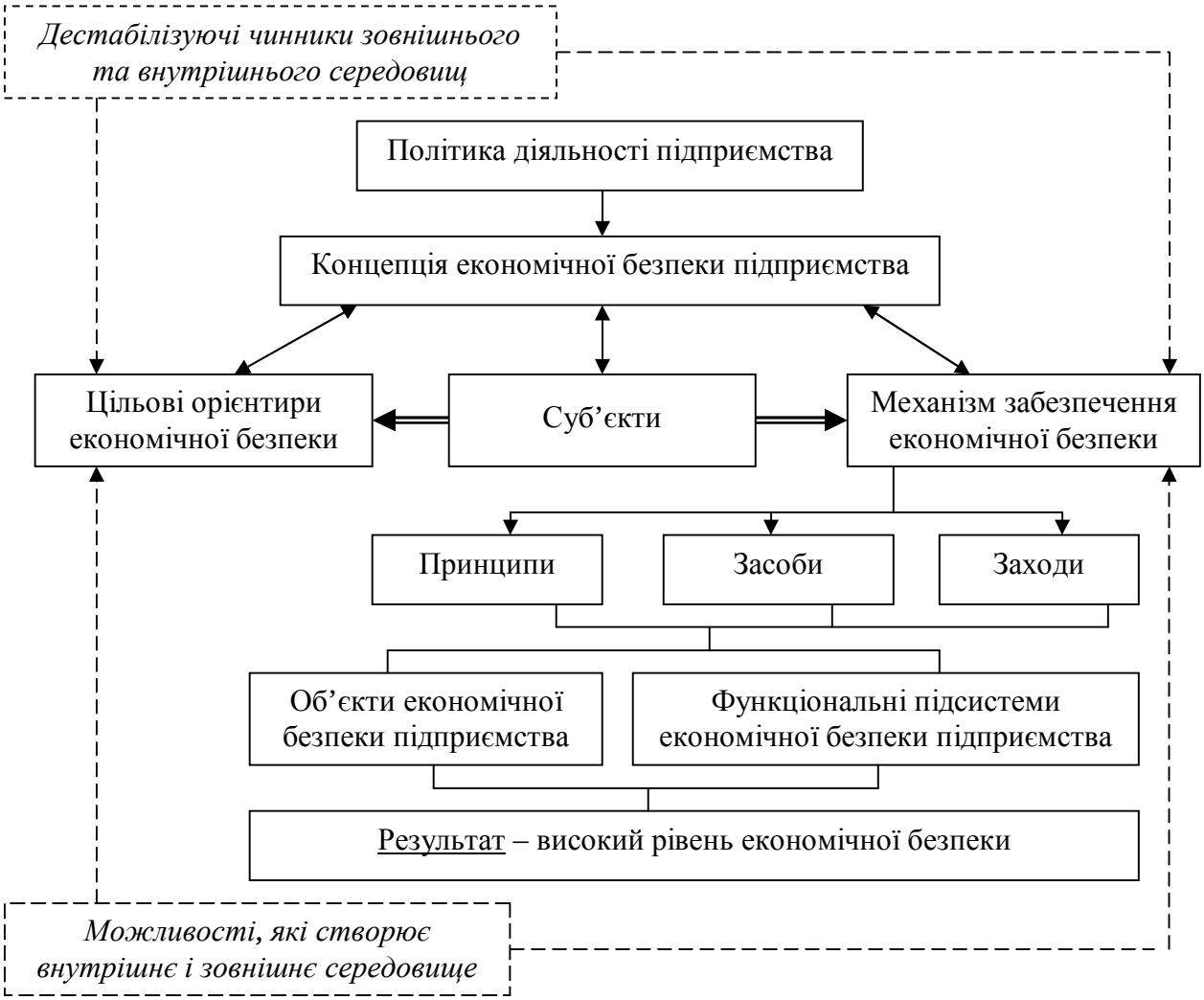

Рис. 2.3. Структура системи економічної безпеки підприємств

Примітка: ⟹ *- напрямок впливу*

Джерело: побудовано автором на основі [160, 166, 190, 373, 600, 627]

Аналізуючи рис. 2.3, необхідно деталізувати зміст основних понять. Насамперед, доцільно наголосити, що підприємство функціонує на ринку, а це зумовлює вплив на нього та його діяльність інших суб’єктів ринкової інфраструктури, тобто формується макрорівень впливу на ЕБ підприємств. Цей рівень характеризується притаманними йому дестабілізуючими чинниками та можливостями, що матимуть вплив на діяльність всіх чи окремих його суб’єктів.

На стан ЕБ впливає також і мікросередовище, тобто процеси та відносини всередині підприємства, які теж спричиняють виникнення дестабілізуючих чинників та можливостей. Крім того, мікросередовище характеризується впливом політики та стратегії діяльності, що регламентують роботу суб’єкта господарювання як цілісного утворення.

Необхідно відзначити, що політика діяльності підприємств – це цілеспрямована діяльність, пов'язана з прийняттям відповідальних рішень у галузі взаємовідносин між різними суб’єктами з метою створення безпечних умов розвитку підприємства і попередження та недопущення настання кризових ситуацій у процесі його діяльності. Важливим елементом політики діяльності підприємства є стратегія, тобто комбінація із запланованих дій і швидких рішень з адаптації до нових досягнень підприємницького середовища та нової диспозиції на полі конкурентної боротьби [572]. На основі визначення загальної стратегії підприємства, можна пояснити суть стратегії забезпечення економічної безпеки як комплексу дій, що дозволяють визначити глобальні пріоритети діяльності підприємства у сфері забезпечення економічної безпеки зважаючи на плинність та змінюваність умов зовнішнього і внутрішнього середовищ.

Процес комплексного забезпечення ЕБ підприємств повинен здійснюватися на встановлення цілей, побудови концепції, визначення суб’єктів, механізму, об’єктів та визначення функціональних підсистемам.

Під концепцією економічної безпеки підприємств будемо розуміти комплекс пріоритетів для прийняття рішень, які сприяють досягненню

цільових орієнтирів ЕБ, тобто це система поглядів, ідей, цільових установок, що мають на меті визначення проблем і розроблення шляхів їх вирішення. Шемаєва Л.Г. [627] пропонує наступну структуру концепції ЕБ підприємства: опис проблемних ситуацій у діяльності підприємства (перелік загроз і можливостей, причин і факторів виникнення загроз, можливість негативних наслідків реалізації загроз і позитивних наслідків – від використання можливостей), механізм забезпечення ЕБ (сукупність суб’єктів, об’єктів, принципів, засобів, заходів та процесу оцінювання рівня ЕБ), контроль і оцінка процесу реалізації концепції.

Цільові орієнтири економічної безпеки підприємства – це бажані результати, яких повинне досягнути підприємство внаслідок реалізації політики і стратегії економічної безпеки.

Можна сформувати такий перелік цільових орієнтирів підприємств у сфері комплексного забезпечення ЕБ:

1) виявлення, попередження, нейтралізація та локалізація дестабілізуючих чинників;

2) створення умов для використання можливостей;

3) забезпечення фінансової стабільності;

4) захист прав та інтересів;

5) зміцнення інтелектуального потенціалу;

6) збереження і примноження власності та ресурсів;

7) підвищення конкурентоспроможності продукції на внутрішньому і міжнародному ринках;

8) підвищення ефективності інформаційного забезпечення діяльності;

9) орієнтація на стандарти і лідерство;

10) запобігання проявам недобросовісної конкуренції;

11) захист корпоративних інтересів акціонерів, менеджменту, найманих працівників;

12) створення безпечних умов праці;

13) забезпечення незалежності роботи підприємства, попередження та створення умов для уникнення недружнього поглинання;

14) виготовлення продукції якісної, безпечної та з адекватною ціною;

15) створення умов для безпечного та ефективного здійснення інноваційно-інвестиційної діяльності;

16) підвищення ступеня зацікавленості персоналу в ефективній діяльності підприємства;

17) мінімізація шкідливого впливу результатів виробничої діяльності на довкілля.

Суб’єкти економічної безпеки підприємств – це фізичні або юридичні особи, які беруть участь в організації процесу комплексного забезпечення ЕБ на підприємстві.

Декомпозиція суб’єктів ЕБП відображена графічно на рис. 2.4.

Метою функціонування механізму взаємодії у комплексному забезпеченні економічної безпеки підприємств є розроблення та використання економіко-правових та організаційних заходів для попередження або усунення наслідків впливу дестабілізуючих чинників, максимально ефективне використання доступних ресурсів і досягнення цільових орієнтирів.

Серед заходів механізму взаємодії доцільно виокремити наступні:

1) оптимальний розподіл функцій і повноважень між суб’єктами забезпечення економічної безпеки;

2) прийняття рішень базуючись на повній та достовірній інформації, а також дотримуючись стратегічних цілей діяльності;

3) прийняття оптимальних управлінських рішень в умовах дефіциту чи суперечливості інформації;

4) своєчасність реагування на вплив дестабілізуючих чинників;

5) централізація управління комплексним забезпеченням ЕБП у процесі прийняття стратегічних рішень і можливість самостійного прийняття рішень іншими суб’єктами в межах визначеної компетенції з підзвітністю вищому керівництву;

Рис. 2.4. Декомпозиція суб'єктів комплексного забезпечення економічної безпеки підприємств

Джерело: побудовано автором

6) повне та ефективне використання доступних сил і засобів, з урахуванням переваг та результатів їх взаємодії;

7) оцінювання рівня ефективності дій щодо забезпечення ЕБ;

8) формування, постійне вдосконалення та контроль за діяльністю системи безпеки на підприємстві;

9) корегування стратегії діяльності підприємства відповідно до особливостей внутрішнього і зовнішнього середовищ.

Функції державних інститутів та служб безпеки підприємств щодо забезпечення економічної безпеки за функціональними складовими підприємств відображені у табл. 2.2.

Таблиця 2.2

Функції служби безпеки та зовнішніх суб'єктів щодо забезпечення економічної безпеки за функціональними складовими підприємств

Суб'єкти	Функціональні складові економічної безпеки підприємств									
	Фінансова	Кадрова	Техніко-технологічна	Інноваційна	Виробнича	Інформаційна	Екологічна	Силова	Ринкова	Інтерфейснаа
Служба безпеки підприємства	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Приватні структури										
охоронні підприємства		+	+			+		+		+
аудиторські фірми	+									
страхові компанії	+			+						
кадрові агентства		+								
консалтингові агентства	+	+				+	+			+
банківські установи	+			+					+	
Державні інститути										
правоохоронні органи								+		
органи юстиції										
органи екологічного контролю							+			
органи валютно-експортного контролю	+				+				+	
органи податкового контролю	+									
органи митного контролю	+									
органи антимонопольного контролю									+	+
Наукові установи										
науково-дослідні інститути			+	+	+		+			
навчальні заклади		+								

Джерело: побудовано автором

Враховуючи той факт, що єдиним суб'єктом, який безпосередньо впливає на всі функціональні складові ЕБП, є служба безпеки підприємства, виникає потреба всестороннього дослідження процесів його діяльності (рис. 2.5).

Рис. 2.5. Структура процесу діяльності служби безпеки підприємств

Джерело: побудовано автором

Структура служби безпеки залежить від ряду факторів:

- характеру та специфіки діяльності підприємства;
- обсягів виробництва продукції;
- чисельності працівників підприємства;
- активності інноваційної діяльності, обсягів конфіденційної інформації;
- стану зовнішнього оточення та ринку (в тому числі налаштованості та активності конкурентів).

Першочерговим завданням для успішного формування служби безпеки підприємства є підбір кадрів для роботи у даній структурі з урахуванням наступних вимог:

– наявність відповідної освіти (за освітньо-кваліфікаційним рівнем бакалавра, спеціаліста або магістра) та професійних компетенцій (знань, навичок, умінь) щодо забезпечення безпеки на підприємстві;

– визначення у кваліфікаційних характеристиках (завданнях та обов’язках) конкретних завдань у діяльності із забезпечення безпеки на підприємстві;

– закріплення у посадових інструкціях персоналу підприємства відповідних прав та обов’язків із забезпечення безпеки;

– проходження відповідного інструктажу щодо методів забезпечення безпеки на підприємстві;

– наявність сформованої мотивації до забезпечення безпеки та відданості підприємству [491, с. 299];

– (авторська розробка) систематичне проходження працівниками курсів підвищення кваліфікації з метою вивчення новітніх теоретичних досягнень та практичних методів роботи у відповідних сферах діяльності.

Детальні кваліфікаційні характеристики та назви робіт з економічної безпеки наведено у державних документах, таких як Національний класифікатор професій ДК 003:2010 та у Довіднику кваліфікаційних характеристик професій працівників «Безпека господарської діяльності підприємства, установи, організації» [428, 429, 491].

Для правильної побудови вітчизняними підприємствами системи заходів забезпечення безпеки, необхідно детально дослідити кожен їх елемент. Важливо відзначити, що на службу безпеки покладено ряд конкретних функцій. З урахуванням пропозицій щодо комплексу таких функцій, запропонованих у працях [34, 491], можна скласти наступний їх перелік:

- адміністративно-розпорядча (підготовка нормативної документації щодо забезпечення ЕБ на підприємстві, визначення прав та обов'язків посадових осіб у даній сфері);
- господарсько-розпорядча (участь у господарській діяльності підприємства поряд з іншими підрозділами для створення умов ефективного використання ресурсів та підвищення ефективності діяльності);
- обліково-контрольна (аналіз результатів фінансово-економічної, маркетингової, виробничо-комерційної, інноваційно-інвестиційної діяльності підприємства з метою визначення кризових ділянок чи проблем функціонування);
- організаційно-технічна (створення додаткових структур з окремих напрямів забезпечення ЕБ: охорона, захист інформації, розвідка, контррозвідка та координація їхньої діяльності);
- планово-виробнича (розробка програм та планів у сфері безпеки);
- матеріально-технічна (матеріально-технічне та технологічне завантаження сфери забезпечення ЕБ);
- науково-методична (накопичення і поширення передового досвіду у сфері забезпечення ЕБ, залучення науковців до вирішення актуальних проблем, організація навчання співробітників);
- інформаційно-аналітична (збір, накопичення та обробка інформації у сфері забезпечення ЕБ);
- навчально-організаційна (робота зі структурними підрозділами щодо формування навичок та вмінь у сфері забезпечення ЕБ);
- соціально-кадрова (прийняття безпосередньої участі у процесі формування трудового колективу та розвитку корпоративної культури).

Однією з основних функцій служби безпеки є діяльність щодо нейтралізації впливу дестабілізуючих чинників, яка проявляються у формуванні комплексу заходів забезпечення ЕБ, структура якого відображена схематично на рис. 2.6.

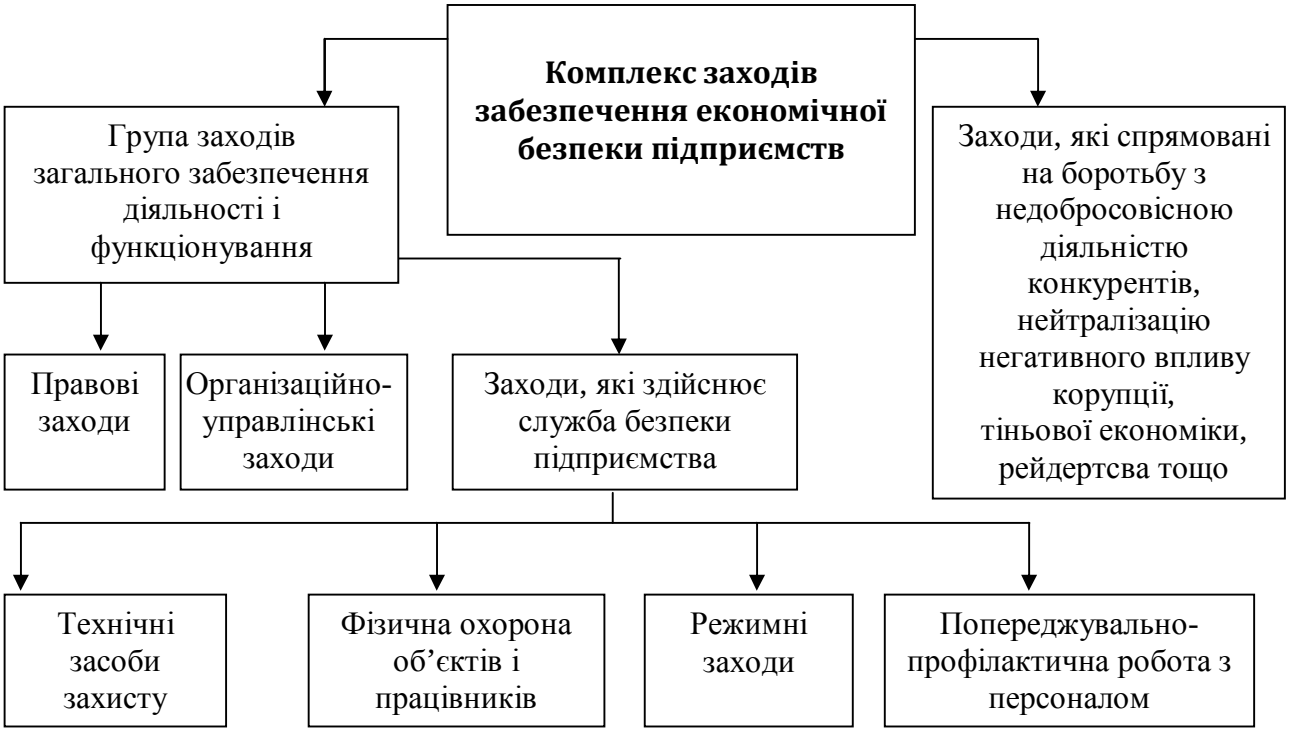

Рис. 2.6. Комплекс заходів забезпечення ЕБП

Джерело: побудовано автором на основі [34; 621, с. 46; 638, с. 15-16].

Правові заходи полягають у ретельному дослідженні та адаптуванні до практики нормативно-правових документів, що регламентують сферу підприємницької діяльності. Саме ці заходи мають на меті забезпечити на державному рівні достатній рівень безпеки підприємств у правовій сфері. Збиранням та систематизацією інформації у цій сфері займається спеціально створений підрозділ підприємства – юридична служба [189, с. 139]. Важливим елементом такої діяльності є не лише дослідження вже наявних нормативно-правових документів, а й опрацювання нових нормативних документів, які б регулювати специфічні відносини у процесі діяльності підприємств, вироблення пропозицій та законодавчих ініціатив.

Організаційно-управлінські заходи включають заходи, які здійснюються адміністрацією підприємства. Вони мають на меті забезпечити безпеку підприємства і всіх працівників, здійснювати контроль над виконанням рішень, норм і правил. Як зазначено у праці [27], дані методи розробляються з урахуванням влади керівника, відповідальних осіб, їх прав та повноважень. Керівник виступає адміністратором, суб'єктом влади, який використовує надане йому право. Організаційно-управлінські методи мають прямий вплив на керований об'єкт через формування відповідної організаційної структури, створення системи управління підприємством, генерації наказів, розпоряджень, оперативних вказівок, що віддаються письмово або усно, контроль за їх виконанням, систему адміністративних засобів підтримки трудової дисципліни тощо. Вони покликані забезпечити організаційну чіткість і дисципліну праці.

Режимні заходи, які проводяться на підприємстві, передбачають створення такої ситуації, щоб максимально мінімізувати збитки від конкурентів або ворожо налаштованих осіб (підприємств). З цією метою кожне підприємство вводить адаптовані до власних умов та потреб режими безпеки, затверджує інструкції та положення, що обумовлюють поведінку працівників і створюють можливість ефективного захисту комерційних інтересів підприємства. Як зазначено у праці [189, с. 140], до таких документів належать:

- положення (концепція) забезпечення безпеки підприємства;
- положення про контрольно-пропускний режим;
- інструкції поведінки працівників у процесі виконання ними посадових обов’язків;
- інструкції, що обумовлюють процес налагодження контактів з іншими організаціями, а також озвучення позиції підприємства у процесі переговорів;
- інструкція про роботу з конфіденційною інформацією та документами.

Здійснення контролю системи режимних заходів відбувається шляхом проведення планових і позапланових перевірок. Їх метою є дослідження ефективності режимних заходів, а також адаптація їх до умов, які постійно змінюються.

Фізична охорона (охоронна діяльність) на підприємстві є однією із вагомих складових системи захисту, що зумовлює необхідність чіткого изначення її структури (рис. 2.7) [140, с. 257].

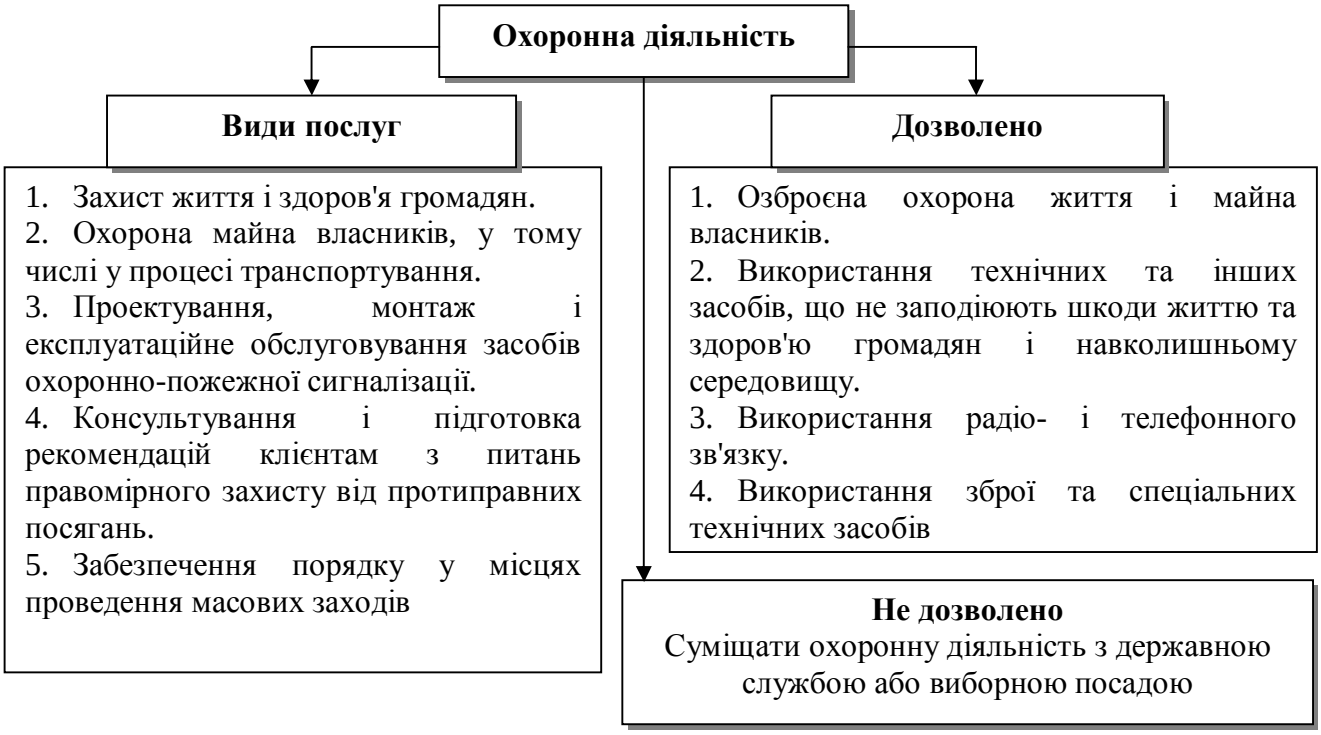

Рис. 2.7. Структура охоронної діяльності

Джерело: [140, с. 257].

Технічні засоби використовуються для того, щоб попередити проникнення чужинця на територію, в інформаційну мережу, а також не дозволити доступ до документації об’єкта. Дія технічних засобів повинна спрямовуватись на працівників інших підприємств, злочинців та окремих осіб. Комп’ютерні мережі підприємств є вразливим елементом, тому потребують особливого захисту технічними засобами. Іншими сферами, які повинні бути під технічним наглядом, є внутрішні приміщення об’єкта, лабораторії та цехи, а також приміщення для експериментів та інноваційної діяльності, кімнати переговорів тощо.

Попереджувально-профілактична робота є специфічним елементом системи захисту підприємства, оскільки не має суворо регламентованих

порядків та правил її здійснення. До основних методів роботи у цій сфері входить вивчення морально-психологічного клімату на підприємстві, встановлення ступеню конфліктності колективу чи окремих працівників, дослідження негативних настроїв у колективі, а також можливості розголошення конфіденційної інформації конкурентам незадоволеними працівниками. Одним із ключових завдань у цій сфері є формування почуття відданості підприємству та гордості за успіхи його роботи.

Об’єкти економічної безпеки підприємств транспортного машинобудування – ресурси, які використовуються в процесі діяльності та підлягають охороні: фінансові, матеріальні, інформаційні, інтелектуальні, кадрові, відносини (всередині підприємства та із зовнішніми контрагентами), імідж промислового підприємства.

Функціональні підсистеми економічної безпеки підприємств транспортного машинобудування – це види діяльності підприємства, а також сфери взаємодії із зовнішнім середовищем (фінансова, кадрова, техніко-технологічна, ресурсна, інформаційна, силова, політико-правова, ринкова, інтерфейсна).

Загалом, кожну з функціональних складових можна представити як сукупність інтересів в окремих сферах діяльності підприємства щодо майбутнього та бажаного стану індикаторів, які перебувають у межах їхніх граничних значень. Тобто, ефективність функціонування СЕБ визначається інтегральним рівнем ЕБП, який базується на індексах рівня ЕБ у функціональних складових.

Механізм забезпечення ЕБ підприємств розробляється з урахуванням принципів, заходів та засобів, на основі та за допомогою яких здійснюється вся діяльність у цій сфері.

Щодо принципів, то доцільно притримуватися загальноприйнятого їх переліку:

1) комплексність (системність) – необхідність створення такої системи безпеки, що забезпечила б захищеність всіх об’єктів захисту підприємства;

2) пріоритет заходів запобігання (своєчасність) – раннє виявлення загроз та запобігання їх шкідливому впливу;

3) безперервність – постійна дія системи;

4) законність – робота повинна здійснюватися на основі діючого законодавства;

5) плановість – діяльність із забезпечення безпеки організується на основі єдиного задуму, викладеного в комплексній програмі та у конкретних планах діяльності по окремих напрямках безпеки;

6) оптимальність – досягнення максимальної функціональної ефективності (віддачі) системи економічної безпеки за певних фіксованих витрат виділених для неї ресурсів;

7) взаємодія – погодженість у діяльності всіх учасників системи, включаючи тісні ділові контакти та узгодження дій із зовнішніми організаціями, які забезпечують безпеку підприємств;

8) поєднання гласності та конфіденційності – з одного боку система основних заходів безпеки повинна бути відома всім працівникам підприємства, а з другого – цілий ряд способів, сил, засобів, методів забезпечення безпеки повинні бути законспіровані та відомі вузькому колу фахівців;

9) компетентність – професіоналізм всіх учасників системи [190].

Доцільно доповнити цей перелік такими принципами:

- дотримання корпоративної етики – це та особливість, яка сприяє злагодженій діяльності підприємства, не зважаючи на види продукції чи діяльності, а також створює «командний дух» персоналу;

- диференціювання – дозволяє здійснити правильний підбір засобів і заходів протидії загрозам у залежності від характеру та ступеню масштабності, можливості їх реалізації і наслідковості;

- контролю, який повинен здійснюватися на всіх етапах функціонування системи з метою виявлення неточностей у її роботі та їх вчасного усунення.

Засоби – це своєрідні інструменти впливу суб’єктів на об’єкти і функціональні підсистеми в СЕБ підприємств; при цьому використання тих чи

інших засобів зумовлено розмірами підприємства, чисельністю персоналу, специфікою діяльності тощо. Серед них можна виокремити:

1) технічні (використання техніки та технологій, що захищають навколишнє середовище, виробничі процеси, забезпечують фізичний захист економічних інтересів);

2) правові (закони та підзаконні нормативні акти, що спрямовані на захист економічних інтересів, а також статути, накази і розпорядження керівництва підприємства);

3) економічні (елементи господарчого механізму, що дають змогу захистити економічні інтереси суб’єктів господарської діяльності і членів суспільства);

4) організаційні (формування організаційних інститутів і структур безпеки);

5) інформаційні (контроль за розповсюдженням інформації, обмеження доступу до даних);

6) ідеологічні (формування корпоративної ідеології економічної безпеки);

7) моральні (формування культури та етики у справі забезпечення економічної безпеки промислового підприємства).

Заходи – це види діяльності промислового підприємства, які відображають його цілі і здійснюються суб’єктами системи економічної безпеки.

До заходів належать:

1) інформаційно-аналітична діяльність (в т.ч. розвідувальна діяльність та контррозвідка), яка передбачає збір та аналіз інформації про процеси на різних рівнях національного господарства з метою формування інформаційної бази для реалізації власних інтересів, а також виявлення загроз і небезпек;

2) управлінська діяльність – передбачає прийняття управлінських рішень у сфері гарантування економічної безпеки;

3) організаційна діяльність – формування відповідної структури та підбір кадрів для сфери безпеки підприємства.

Іншим аспектом, який доцільно враховувати у процесі формування системи економічної безпеки підприємств, є вміння надійно перекрити канали просочування конфіденційної інформації. Першочерговим завданням є визначення переліку відомостей, що становлять комерційну таємницю, та встановлення джерел витоку конфіденційної інформації [21].

Потенційними джерелами витоку комерційної таємниці можуть бути [140]:

1. Документація підприємства (накази, бізнес-плани, ділове листування тощо). Це найпоширеніша форма обміну інформацією, її накопичення та зберігання. Важливою особливістю документів є те, що вони іноді є єдиним джерелом найважливішої інформації (наприклад, контракт, боргова розписка та ін.), а отже, їх втрата, викрадання, знищення можуть завдати непоправного збитку. Структура документів промислового підприємства є предметом окремого розгляду, оскільки документи можуть мати не тільки різний зміст, а й різні фізичні форми – матеріальні носії. Різноманітність форм і змісту документів за призначенням, спрямованістю, характером руху і використанням є принадним джерелом для зловмисників, що, природно, привертає їх увагу до можливості отримання інформації, яка їх цікавить.

2. Персонал підприємства (усі, хто працює на підприємстві, у тому числі й керівник). У деяких джерелах конфіденційної інформації люди відіграють особливу роль, оскільки здатні виступати не тільки джерелом, а й суб’єктом зловмисних дій. Вони не тільки володіють і розповсюджують інформацію в рамках своїх функціональних обов’язків, а й можуть аналізувати, узагальнювати її, робити певні висновки, а також за певних умов приховувати, продавати її та вчиняти інші кримінальні дії, аж до злочинних зв’язків із зловмисниками.

3. Партнери, контрагенти або клієнти, що користуються або користувалися послугами підприємства, найбільш обізнані із джерелами найважливіших секретів фірми. Тому вони заслуговують ретельної уваги під час аналізу системи захисту.

4. Вироблена продукція або надані послуги. Продукція в промисловості є особливим джерелом інформації, за характеристиками якої активно полюють конкуренти. Заслуговує на увагу нова продукція або така, яку готують для виробництва; при цьому враховують етапи її «життєвого циклу»: задум, макет, дослідний зразок, випробування, серійне виробництво, експлуатацію, модернізацію і зняття з виробництва. Кожен із цих етапів супроводжується специфічною інформацією, що проявляється через різні фізичні ефекти, які у вигляді демаскувальних ознак можуть розкрити відомості, що охороняються.

5. Технічні засоби забезпечення виробничої діяльності. Ці засоби є широкою групою джерел конфіденційної інформації. До групи засобів забезпечення виробничої діяльності належать, зокрема, телефони і телефонний зв’язок, телевізори і промислові телевізійні установки, радіоприймачі, радіотрансляційні системи, системи гучномовного зв’язку, підсилювальні системи, кіносистеми, охоронні та пожежні системи та інші технічні засоби, які за своїми параметрами можуть бути джерелами перетворення акустичної інформації в електричні й електромагнітні поля, здатні утворювати електромагнітні канали перехоплення конфіденційної інформації.

6. Непрямі джерела (відходи виробництва, реклама, публікації у пресі). Більшість інформації можна отримати саме з непрямих джерел. Професійно проведена аналітична робота іноді дає чудовий результат. Зазвичай, цьому джерелу не надають особливої уваги, тому воно є найдоступнішим. Наприклад, відходи виробництва, які називають непотребом, можуть багато розповісти про використовувані матеріали, їх склад, особливості виробництва, технології. І отримати їх можна майже безпечним і законним шляхом на звалищах, смітниках, у місцях збору металобрухту, в кошиках для сміття в робочих кабінетах. Умілий аналіз цих відходів може багато що розповісти про секрети виробництва. У публікаціях – книгах, статтях, монографіях, оглядах, повідомленнях, рекламних проспектах, доповідях, тезах та ін. можна розкрити певні виробничі таємниці.

Із джерел конфіденційної інформації можна також отримати дані про склад, зміст і напрям діяльності підприємства, що цікавить конкурентів. Природно, що така інформація їм украй потрібна, і вони знайдуть способи отримати її. Тому грамотна система захисту, розроблена з урахуванням усіх її особливостей, дасть змогу запобігти багатьом проблемам.

Вагомість інформаційних ресурсів у процесі забезпечення ЕБП є на одному рівні з іншими ресурсами, зокрема, фінансовими, трудовими, матеріальними тощо. Інформація в управлінні є ефективною лише в тому випадку, якщо після її використання відбулася корисна діяльність працівників і досягнуто позитивний матеріальний чи управлінський ефект [222].

Необхідно пам’ятати, що до початку формування структури служби безпеки необхідно визначитися з її типом:

І тип – служба, що входить до структури підприємства та утримується за рахунок його коштів;

ІІ тип – служба, що існує як самостійна господарська одиниця (комерційної чи державної форми власності), послуги якої за плату використовуються для комплексного забезпечення ЕБ [246 с. 83].

Для ґрунтовного аналізу діяльності підприємства із забезпечення власної ЕБ необхідно детальніше зупинитися на залученні сторонніх сил для повного охоплення даної сфери.

Зважаючи на події останніх років, можна констатувати факт, що все більшого поширення набуває створення фірм, які спеціалізуються на аутсорсингу, тобто їхня основна діяльність полягає у повному чи частковому виконанні задач або ведення цілісних бізнес-процесів, що є не профільними для підприємства, але мають вагоме значення для його повноцінного функціонування. До таких сфер належить і комплексне забезпечення ЕБП.

Під аутсорсингом економічної безпеки підприємства розуміємо комплекс послуг, що пов’язані з дистанційним управлінням різними сферами безпеки компанії [23].

У процесі прийняття рішення про залучення аутсорсерів у сферу безпеки першочерговим є аналіз всіх сфер економічної безпеки підприємства та визначення тих, у яких доцільно використовувати такі послуги. Для цього виокремлюються сфери з найскладнішими процесами та такими, які потребують висококваліфікованого персоналу зі значним досвідом роботи, що в свою чергу, зумовлює великі витрати для підприємства за умови вирішення цієї проблеми самостійно.

Актуальність даної теми проявляється не лише на вітчизняному просторі, а й перебуває у центрі уваги міжнародних компаній [278]. Це демонструється сформованою у провідних державах світу мережею спеціалізованих агентств, які надають послуги у сфері безпеки бізнесу.

Так, за даними маркетингового дослідження [202], британський ринок аутсорсингу у сфері забезпечення ЕБ у 2013 р. становив 5 млрд фунтів стерлінгів і зростає всупереч фінансовій нестабільності. Таку тенденцію можна пояснити складністю організування цього виду діяльності на професійному рівні з залученням висококваліфікованого персоналу та при порівняно незначних витратах. Саме розмір витрат є одним із домінуючих факторів, що схиляють підприємства до використання аутсорсингу даних послуг. Крім того, використання аутсорсингу дозволяє частково уникнути чи попередити настання дестабілізуючих чинників. Більшість представників бізнесу за кордоном вважають нерентабельним утримувати власну службу безпеки [247].

Зважаючи на постійно зростаючий попит на послуги аутсорсингу доцільно детальніше розглянути його переваги та недоліки. До переваг аутсорсингу можна віднести наступні:

- зростання рентабельності бізнесу за рахунок скорочення витрат на обслуговування бізнес-процесів;

- концентрація усіх зусиль на основному бізнесі за рахунок передачі супутніх бізнес-процесів в аутсорсинг;

- залучення стороннього напрацьованого досвіду;

- надійність і стабільність під час виконання усіх зобов’язань аутсорсинговою компанією згідно з підписаним договором про обслуговування та чинного законодавства;

- гнучкість масштабів (збільшення/скорочення) бізнесу через відсутність додаткових витрат, оскільки не потрібно витрачати кошти для: створення нових (скорочення) робочих місць, навчання персоналу, обладнання робочих місць, додаткових податків, компенсацій тощо. Зміна масштабів бізнесу супроводжуватиметься лише переглядом вартості послуг, переданих в аутсорсинг;

- «офшорна вигода», коли підприємство відмовляється від певного штату працівників і передає якусь частину або й усю роботу іншим фірмам, розташованим за кордоном, що обходиться набагато дешевше через різницю в оплаті праці «всередині» компанії та «ззовні» (за межами країни).

Недоліки аутсорсингу:

- небезпека порушення конфіденційності;

- вартість аутсорсингу може сягати значних розмірів;

- загроза банкрутства аутсорсингової компанії та виникнення додаткових проблем із пошуку іншої аутсорсингової фірми та передачі їй усіх справ [610].

Іноземні компанії залучають спеціалізовані компанії у різних сферах забезпечення ЕБ, зокрема для:

- охорони об’єктів і персоналу;
- охорони інформації та комерційної таємниці;
- підбору персоналу, вироблення заходів забезпечення кадрової безпеки;
- комплексного забезпечення ЕБ об’єкта;
- проведення внутрішніх розслідувань, в тому числі розслідування фактів та особливостей внутрішньокорпоративних конфліктів;
- аналізу, розроблення та контролю реалізації концепції ЕБ суб’єкта господарювання;
- ведення конкурентної розвідки;
- організування заходів безпеки інженерно-технічних об’єктів;

- забезпечення пожежної та екологічної безпеки.

Найпоширенішим видом аутсорсингу безпеки на міжнародному рівні є охоронні послуги. Однією із провідних компаній, які активно працюють на світовому ринку, є *Andrews International*. Маючи у штаті понад 15 тис. співробітників, компанія пропонує послуги на території США, Канади, Мексики та Індії. Для кожного об'єкта захисту фірма розробляє окрему концепцію та формує програму охорони.

Аутсорсинг заходів інформаційної безпеки є другим за обсягами у світі. Так, згідно з результатами досліджень аналітичного центру *Zecurion Analytics*, оцінюваний збиток від публічних інцидентів інформаційної безпеки у світі в 2011 р. перевищив 20 млрд дол. США (в середньому 25,13 млн дол. на кожен інцидент) [345]. Це зумовлює систематичний розвиток даної сфери бізнесу. У 2012 р. світова виручка провайдерів послуг з управління інформаційною безпекою становила 2,62 млрд дол., а до 2018 р. вона, за прогнозами аналітиків *Frost & Sullivan*, повинна досягнути 5,5 млрд дол. [367].

На ринку США популярності набув аутсорсинг управління сферою забезпечення ЕБ підприємства (послуги керівника служби безпеки), лідерами у цій сфері є агентства *Securitas Security Services* та *Control Risks Group*.

Великі гравці на ринку безпеки, включаючи *G4S, Tyco, Bosch Security Systems і Siemens*, пропонують своїм клієнтам комплексні програми безпеки, побудовані за принципом аутсорсингу. Компанія-аутсорсер повністю бере на себе всі турботи із забезпечення безпеки на об'єкті-замовнику.

Вітчизняним підприємствам необхідно враховувати міжнародний досвід у сфері аутсорсингу ЕБ підприємств. При цьому важливим моментом є врахування національних особливостей та ступеня розвитку даного ринку послуг. Досить неоднозначним є ефект від використання вказаних послуг, адже за умов порівняно нерозвинутого (у світових масштабах) ринку виникає проблема значної вартості аутсорсингу, що робить його використання нерентабельним. Також доцільно враховувати макроекономічні і політичні ризики та їх вплив на всіх суб'єктів господарювання. Така ситуація може бути

причиною негативного впливу на аутсортера з метою, наприклад, незаконного привласнення підприємства. Вітчизняним підприємствам доцільно використовувати послуги перевірених аутсортерів, чиє ім'я незаплямоване чи належить добре відомій з позитивним іміджем міжнародній компанії.

Грунтовного аналізу потребують результати дослідження впливу людського фактора на діяльність системи ЕБП, особливо зважаючи на те, що всі підприємства – це соціальні системи з домінуючим людським фактором. Саме ця особливість дозволяє стверджувати, що всі властивості системи та її функціонування підпадають під вплив багатогранного людського фактора. Системним властивостям підприємств притаманний нечіткий, слабо формалізований характер (рис. 2.8).

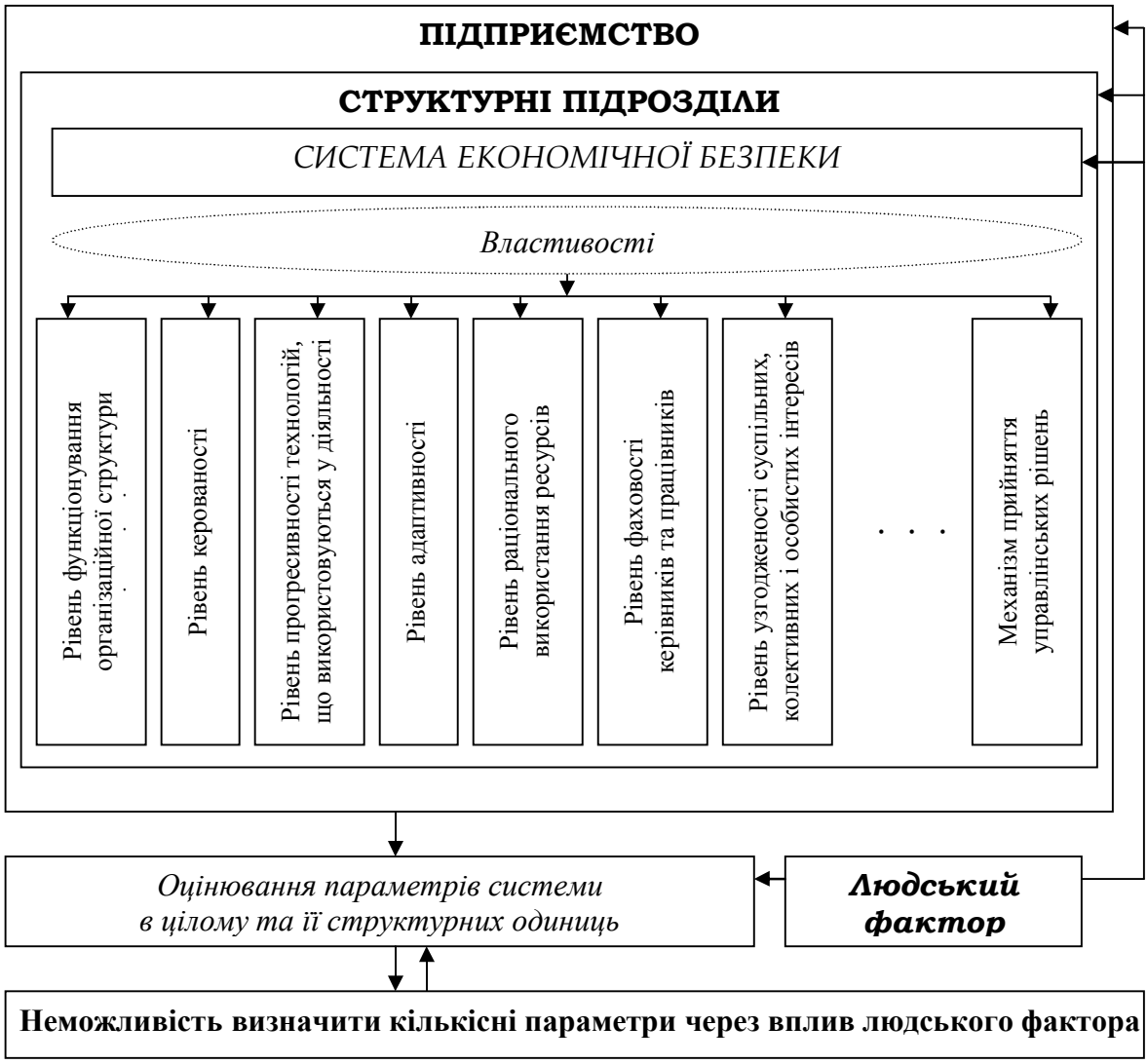

Рис. 2.8. Формалізація підприємств як соціальних систем з властивостями нечіткого характеру

Джерело: побудовано автором

Систему ЕБП через вплив людського фактора доцільно трактувати як систему, що характеризується комплексом кількісних та якісних параметрів і значною кількістю неточностей, невизначеностей та часткової істинності. У зв'язку з цим, використання в аналізі системи ЕБП «жорстких» методів дослідження є невиправданим, оскільки вони не дозволяють враховувати всі неточності. Одним із перспективних напрямів коректного врахування неточностей є використання теорії м'яких систем [19, с. 15].

У праці класиків теорії диференціальних рівнянь [492] у якості прикладів теорії м'яких систем порівняно із традиційними жорсткими, що описуються системами диференціальних рівнянь із визначеними коефіцієнтами, виступають моделі, що базуються на тих же законах, проте коефіцієнти (що відповідають реальним результатам та емпіричним залежностям) є змінними, тобто приймають не одне визначене значення, а набувають конкретних значень у заданому діапазоні. Аналіз різних моделей може бути проведений із застосуванням інструментів нечіткої логіки, елементи якої упродовж тривалого часу використовують на практиці, зокрема, у системах автоматичного керування [492].

Складність «жорстких» методів полягає у потребі додаткових досліджень системи на структурну стійкість і відсутність незначних змін чи відхилень, що роблять її «м'якою». Розрахунки на основі «жорстких» методів у більшості випадків потребують значної кількості додаткової інформації про систему. Математична теорія м'яких систем визначає якої саме інформації бракує. За відсутності такої інформації «жорстка» модель може генерувати помилкові висновки.

Основною причиною зміни стійкості системи ЕБП є вплив людського фактора. У випадку неврахування його впливу буде отримано неточний результат. Уникнути цього можна лише за умови врахування основних компонентів цієї системи – дій суб'єктів: тих, хто керує сферою забезпечення безпеки і тих, хто виконує розпорядження.

Враховуючи специфіку ведення діяльності підприємств, що зумовлюють особливості комплексного забезпечення економічної безпеки, можна на основі дослідження [19, с. 17-20] змоделювати наступну ситуацію.

Нехай процес комплексного забезпечення економічної безпеки у певній сфері залежить від деякого параметра x, регулювання якого підпадає під функціональні обов'язки певного працівника, котрий приймає рішення про терміни та зміст заходів щодо зміни значення даної функції, а саме результат y дії працівника обумовлює зміну параметра x

$$\dot{x} = y, \tag{2.1}$$

де крапкою зверху відзначено похідну за часом від функції. Таким чином, здійснюючи вплив, умовно прийнятий за додатній ($y > 0$), працівник спричинює зростання параметра x, а внаслідок від'ємного впливу ($y < 0$) значення параметра x зменшується. Зазвичай, вимоги безпеки передбачають, що значення керованого параметра знаходиться у деяких межах, а завдання працівника – не допустити його виходу за ці межі.

Якщо система замкнена і працівник намагається утримувати значення параметра максимально близько до оптимального $x_{опт}$, то його дія моделюється рівнянням

$$y = -k\,(x - x_{опт}), \quad k > 0, \tag{2.2}$$

сприяючи збільшенню параметра x, якщо $x < x_{опт}$, та його зменшенню у випадку $x > x_{опт}$; k – коефіцієнт, що характеризує інтенсивність впливу.

Врахуємо, що згаданий працівник є складовою більшої системи, дії y якого контролюються відповідним керівником вищого рангу, що вирішує, яким чином необхідно змінити швидкість та специфіку виконання зазначеної функції

$$\dot{y} = z. \tag{2.3}$$

Вказівки та рекомендації z впливають на характер дій працівника y. Зокрема, постійна та стала вимога збільшити вплив (z = const) буде обумовлювати потенційно необмежене зростання цього впливу ($y \to \infty$) на керовану систему.

Відповідно до організаційної структури дії керівника z підпадають під контроль керівника третього рангу, що продовжується ланцюжком підпорядкувань аж до генерального директора (керівника рангу n).

Важливим аспектом є дослідження поведінки керівника найвищого рангу, яка демонструє зворотний зв'язок. Специфіка полягає в тому, що «лідер» не підпадає під вплив іншого вищого керівника, тобто його дії не мають на меті виконання вказівок, а лише зосереджені на досягненні мети діяльності підприємства.

Наприклад, керівник вважатиме, що оптимальним значенням величини x буде рівень X, тому він здійснюватиме вплив на керівників нижчих рангів для досягнення бажаного значення. У випадку його досягнення керівники нижчих рангів можуть бути заохочені, а у випадку недосягнення – покарані. Тому, найпростіша модель при $n = 3$ матиме вигляд

$$\begin{cases} \dot{x} = y, \\ \dot{y} = z, \\ \dot{z} = -k(x - x_{опт}). \end{cases} \tag{2.4}$$

Систему (2.4) можна звести до диференціального рівняння

$$x^{(n)} = -k(x - x_{опт}). \tag{2.5}$$

У випадку відсутності додаткових чинників впливу розв'язок даної (жорсткої) моделі можна здійснити формалізованими математичними обчисленнями з одночасним визначенням його стійкості. Умова стійкості розв'язку системи ($x = x_{опт}$, $y = z = \ldots = 0$ – значення керованого параметра оптимальне, вплив керівників відсутній) визначається від'ємністю дійсної частини коренів λ рівняння

$$l^n = -k. \tag{2.6}$$

Зазначені корені представляють собою комплексні числа (рис. 2.9), які на площині комплексної змінної λ формують вершини правильного n-кутника.

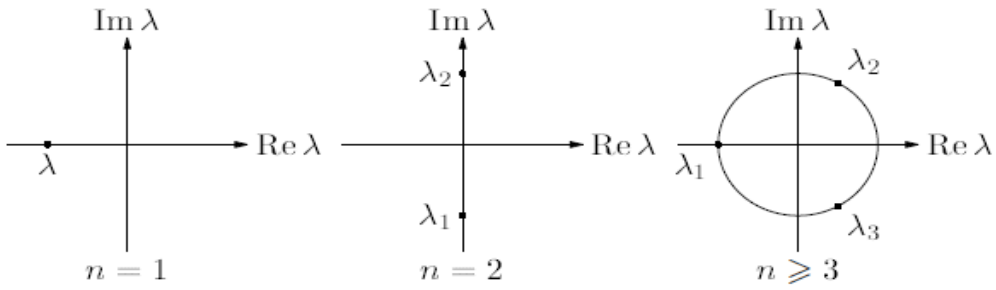

Рис. 2.9. Графічне відображення нестійкості системи багаторангового управління системою ЕБП

Джерело: побудовано автором на основі [19, с. 19]

У випадку коли $n > 3$, окремі вершини обов'язково знаходяться у (нестійкій) правій півплощині (Re λ > 0). При $n = 1$ корінь $\lambda = -k$ знаходиться у лівій півплощині, що гарантує експоненційне ($x = x_{опт} + Ce^{-kt}$) прямування розв'язку збуреної системи до стійкого положення. У випадку $n = 2$ корені $l_{1,2} = \pm i\sqrt{k}$ знаходяться на межі стійкості [19, с. 19], а розв'язок матиме нестійкий характер, характерний для числових математичних моделей, скерованих на опис конкурентних систем.

На основі наведеного прикладу можна зробити висновки, що у рамках найпростішої моделі багаторангового управління (що має місце, зокрема, і у випадку управління системою ЕБП), поряд із рівноважним станом, який описується стійким розв'язком системи (2.4), існують також нестійкі варіанти розв'язку при $n \geq 3$, при яких відбувається відхилення параметру, пов'язаного з економічною безпекою підприємства, від оптимального значення, а тому рівень безпеки знижується. За умови дворівневого управління в окремих випадках можуть спостерігатися нестійкості, які, здебільшого, не призводять до масштабних проблем. Три- і більше рівневі системи управління є першопричиною виникнення внутрішніх загроз і небезпек. Абсолютної стійкості можна досягнути лише за умови однорівневого управління, що передбачає інтерес виконавця до позитивного результату своєї роботи, а не лише заохочення зі сторони керівництва.

Нестійкість функціонування системи можна пояснити, зокрема, невиконанням директивних вказівок, а також наявністю «тіньової» зацікавленості керівників різних рівнів. Здебільшого, така зацікавленість доповнюється фактами корупційної поведінки. За наявності цих двох параметрів результативність функціонування системи ЕБП буде негативною, що ставить під сумнів подальше існування підприємства.

Узагальнюючи дослідження функціонування системи ЕБП [75, 133] з урахуванням особливостей теорії «м'яких» обчислень формуємо послідовні елементи структури системи ЕБП:

- формалізація системи ЕБП як функції $E_0(X,Y,Z)$, залежної від комплексу параметрів, де *X, Y, Z* – параметри, що характеризують дану модель (цілі економічної безпеки, концепція економічної безпеки, механізм забезпечення економічної безпеки);
- вплив можливостей і дестабілізуючих чинників зовнішнього середовища - $E_{ex}(M,D)$;
- вплив можливостей і дестабілізуючих чинників внутрішнього середовища $E_{in}(M,D)$;
- результат функціонування системи ЕБП, який визначається на основі оцінювання рівня економічної безпеки $E(U)$;

Формалізована модель системи ЕБП з урахуванням теорії м'яких систем відображена графічно на рис. 2.10.

З урахуванням розробленої моделі, можна представити домінуючі властивості СЕБП у формі інтегрального показника ефективності функціонування

$$E_f = f(F(R);F(D);F(I_t,P_t)) \qquad (2.7)$$

де E_f - ефективність функціонування СЕБП як соціальної системи; *F(R)* – результативність використання ресурсів; *F(D)* – результативність діяльності структурних підрозділів; $F(I_t,P_t)$ – функція результативності діяльності працівників, яка проявляється у повному використанні можливостей

внутрішнього та зовнішнього середовищ і попередженні/ліквідації наслідків дестабілізуючих чинників; I_t – індекс творчого потенціалу, кваліфікації та лояльності працівників; P_t – модель вибору поведінки працівників (включає якісний і кількісний параметри).

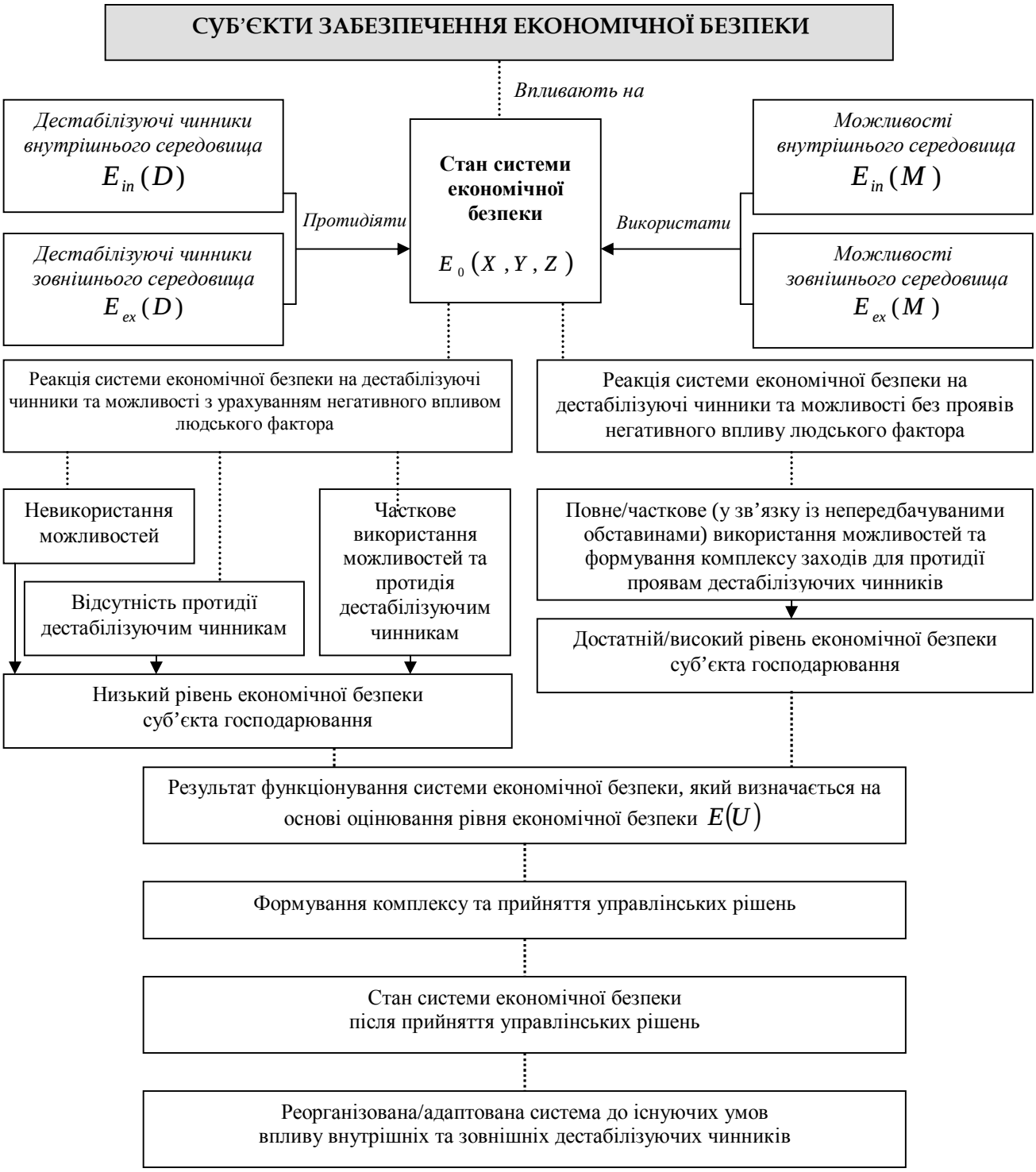

Рис. 2.10. Формалізована модель системи ЕБП з урахуванням теорії м'яких систем

Джерело: побудовано автором на основі [75, 133, 280]

Таким чином, на основі запропонованої моделі можна встановити послідовність взаємозв'язків в системі економічної безпеки підприємств, а також змоделювати ключовий аспект ефективності її функціонування – вплив людського фактора на вибір сценаріїв поведінки системи.

Досліджуючи наукові праці, присвячені питанням формування СЕБ підприємств, встановлено факт відсутності єдиного підходу, що зумовлює потребу додаткових ґрунтовних досліджень у даній сфері. На основі авторських напрацювань, сформовано структуру системи економічної безпеки підприємств та деталізовано її елементи. Крім того, запропоновано визначення системи економічної безпеки підприємств, під якою автор розуміє організовану сукупність взаємопов'язаних елементів зовнішнього та внутрішнього середовищ підприємства, діяльність яких спрямована на сприяння у досягненні його стратегічних і тактичних цілей шляхом захисту інтересів суб'єкта господарювання від впливу дестабілізуючих чинників.

2.3. Засади формування інституційної структури суб'єктів забезпечення економічної безпеки підприємницьких структур

Історія забезпечення ЕБ підприємств є тривалою. Протягом всього періоду підприємствами набувався досвід, що дозволяє в умовах сьогодення ефективно організовувати систему ЕБ бізнесу. У економічно розвинених державах основна увага зосереджена на розробці теоретично-прикладних засад розвитку підприємництва та на формуванні сприятливого економіко-правового середовища для ведення діяльності суб'єктами господарювання. Саме ці фактори є визначальними для забезпечення економічної безпеки підприємства. Натомість, питання, що стосуються забезпечення безпосередньо економічної безпеки підприємства, актуальні в країнах, які докорінно змінюють систему державного устрою (зокрема, перебувають на стадії ринкової трансформації

економіки) та/чи перебувають у кризовому стані (наприклад, у післявоєнний період, період гострих соціальних конфліктів чи економічних криз) [141, с. 28].

Зважаючи на те, що провідні держави світу прикладають максимум зусиль для розроблення нормативно-правової та інституційної бази у сфері забезпечення економічної безпеки на різних рівнях, тому вивчення та імплементація досвіду у вітчизняну практику є надзвичайно актуальною та необхідною.

Глибокого аналізу потребує перелік основних завдань органів державного управління провідних держав світу у сфері забезпечення економічної безпеки підприємств:

1) формування структурних підрозділів ведення політики у сфері економічної безпеки підприємництва за галузево-територіальною ознакою (досвід США – Адміністрація малого бізнесу);

2) розробка документів стратегічного планового характеру, а також операційних заходів щодо зміцнення економічної безпеки суб’єктів господарювання (наприклад, у Японії серед офіційно затверджених стратегічних планових документів, які систематично розробляє та реалізує Міністерство економіки, торгівлі та промисловості, передбачено документ під назвою «Підвищення стійкості підприємств сектору малого і середнього підприємництва та розвиток систем економічної безпеки підприємництва». Крім того, урядова стратегія посилення конкурентоспроможності японської промисловості на світових ринках передбачає сім основних стратегічних напрямів її реалізації, серед яких п’ятий напрям стосується безпосередньо розвитку системи економічної безпеки бізнесу. Базовими операційними завданнями стратегії є посилення фінансової підтримки, поліпшення умов створення нових підприємств, розвиток загальнонаціональної системи забезпечення економічної безпеки);

3) постійне проведення моніторингу внутрішнього та зовнішнього ринків та розробка рекомендацій для органів державного управління і підприємств щодо заходів підвищення конкурентних позицій національних підприємств,

захисту їх економічних інтересів (досвід США, Японії, Німеччини, Великобританії та Франції);

4) постійне удосконалення інституційної бази захисту права власності. Так, країнами ЄС укладено спільну угоду з права інтелектуальної власності між органами влади, академічними і промисловими структурами та науково-дослідними установами. Існує угода про невиконання зобов'язань за таким договором, згідно з яким всі учасники виконують умови договору доти, поки не реалізують мету створення спільних науково-дослідних та конструкторських робіт;

5) пошук та забезпечення джерел фінансування ризикового капіталу, в тому числі в інтересах інноваційної діяльності з метою підвищення рівня НДДКР у довгостроковій перспективі (досвід країн ЄС). Тут можна відзначити фінансування інвестицій з метою проведення досліджень у сфері формування сприятливого макроекономічного клімату, стабільності фінансових ринків, податкового режиму та регулювання прав на інтелектуальну власність;

6) надання гарантій за інвестиціями в акціонерний капітал та гарантій за позиками підприємств. Поширеність функціонування страхових і гарантійних фондів, кредитної кооперації, яка обслуговує клієнтів, традиційно непривабливих для комерційного банківського кредитування (практично вся сфера малого підприємництва);

7) здійснення роботи з планування життєвого циклу функціонування підприємств у різних галузях та сферах економіки з наданням консультацій з питань забезпечення високого рівня їхньої життєздатності відповідно до життєвих циклів, ведення конкурентної боротьби та сприяння розвитку підприємництва у перспективних сферах (досвід Фінляндії);

8) підтримка підприємств, які розпочинають діяльність створенням фондів та механізмів фінансування різних етапів їх становлення (країни ЄС, Мексика) [141, с. 29-31];

9) розвиток сфери законодавчого забезпечення економічної безпеки (наприклад, у США прийнятий ряд законів безпекозапезпечуючого профілю:

«Про економічну безпеку 1996 р.» (The Economic Security Act of 1996), «Про освіту для економічної безпеки» (The Education for Economic Security Act); Закон «Про економічну безпеку та відтворення 2001 р.» (The Economic Security & Recovery Act of 2001) – регулює питання податкового навантаження, пріоритетів економічного розвитку, митного протекціонізму; Закон «Про створення робочих місць і економічну безпеку 2002 р.» (Job Creation and Economic Security Act of 2002) регулює питання ринку праці, боротьби з безробіттям, економічного захисту населення та ін. [385];

10) нормативно-організаційне забезпечення, в тому числі особлива увага зосереджена на регламентуванні процедури банкрутства різними державами (країни ЄС – основним документом, що регламентує сферу процедури банкрутства є Європейська конвенція «Про деякі міжнародні аспекти банкрутства», вона обумовлює перелік дій щодо визначення конкурсного управляючого для розподілення майна між кредиторами; у Німеччині при прийнятті рішення про відновлення платоспроможності передбачено поступки зі сторони кредиторів через переоформлення умов позики; в Італії після початку процедури банкрутства підприємству надається відтермінування платежів на період до двох років, а за власником підприємства зберігається право на управління майном та персоналом; у Польщі підприємствам створюються відповідні умови для укрупнення чи роздрібнення, а також надається допомога менеджменту компаній) [98].

Зважаючи на набутий досліджений досвід іноземних держав у сфері забезпечення економічної безпеки суб’єктів господарювання, можна запропонувати використання у національній практиці наступних аспектів:

1) ратифікувати міжнародні нормативні документи, які регламентують сферу забезпечення економічної безпеки підприємств, та привести у відповідність міжнародним стандартам національне законодавство;

2) побудувати національне організаційне забезпечення у відповідності до досягнень іноземних держав;

3) використовувати досвід провідних світових корпорацій у процесі

розроблення рекомендацій для вітчизняних підприємств з метою протидії впливу дестабілізуючих чинників;

4) використовувати міжнародні техніки та технології забезпечення економічної безпеки;

5) розробити національний механізм взаємодії суб'єктів безпеки за схемою «держава – недержавні суб'єкти забезпечення безпеки – підприємства».

У зв'язку із необхідністю розробки національного механізму взаємодії суб'єктів безпеки за схемою «держава – недержавні суб'єкти забезпечення безпеки – підприємства» виникає потреба дослідження сфери функціонування недержавних суб'єктів забезпечення безпеки з урахуванням іноземного досвіду.

Значних успіхів у забезпеченні безпеки підприємницьких структур досягнули Сполучені Штати Америки. Американська система безпеки є однією з найдосконаліших, адже пройшла випробування часом, змогла реалізуватися на транснаціональному рівні, вдало долає зовнішні та внутрішні загрози, в тому числі, комп'ютерні злочини і терористичні атаки тощо. Ґрунтовне вивчення умов її функціонування та самої структури є актуальним у процесі формування національної системи сприяння забезпечення ЕБ підприємницьких структур.

Досліджуючи історичні витоки створення агентств безпеки у світі, можна з певністю стверджувати, що процес їх формування та розвитку насичений численними подіями. Так, згідно даних [198], перше у світі агентство безпекового профілю виникло у Франції у 1834 р. Його засновником був Сюрт Ежен Франсуа Відок, бажанням якого було створити приватну поліцію. Основним видом діяльності цього агентства був захист підприємств від економічних злочинів. Всього лише за 20 франків в рік підприємству повідомлялася інформація про кредитоспроможність партнерів. Гаслом бюро Відока було: «Я звільнив Париж від злодіїв, тепер звільню торгівлю від шахраїв». Агентство швидко набуло популярності і вже за рік існування нараховувало понад 4 тис. клієнтів (комерсанти, банкіри, промисловці). Невдовзі воно стало надприбутковим і приносило понад мільйон франків на рік.

Приклад Франції швидко перейняли США і у 1850 р. у Чикаго було відкрите перше американське приватне розшукове агентство, а у 30-х роках XX ст. їх налічувалося вже понад тисячу [262]. Визначною особистістю, яка спричинилася до створення першого американського приватного розшукового агентства був Алан Нат Пінкертон. Ідентифікаторами агентства були: емблема (широко відкрите око) і девіз («Ми ніколи не спимо») [198]. Агентство «Національне розшукове агентство Пінкертона» ефективно працює по всьому світу і до сьогоднішнього часу.

Переломним моментом, який дозволив ще більше популяризувати послуги приватних детективних агентств, були події після завершення Другої світової війни, адже ті часи супроводжувалися значним ростом злочинності, збільшенням кількості випадків промислового шпигунства, а також неспроможністю американської поліції задовольнити усі наростаючі потреби. Саме тому, приватні агентства почали розширювати сферу своєї діяльності і активно надавали послуги із охорони приватної власності фізичних та юридичних осіб, а також зі збору специфічної інформації.

У США щороку зростає кількість підприємств, які в цілях економії коштів на страхові послуги, виплати компенсації за збитками, спричиненими крадіжками власними працівниками, інвестують значні суми (до 6 млрд дол. США) на угоди про охорону зі спецслужбами і більш ніж 11 млрд дол. США на створення та оснащення власних служб охорони [177, с. 286]. За послугами правоохоронних органів звертаються у випадку розбоїв, нападів, проникнень, пограбувань фірми. Особливої уваги у США заслуговує протидія економічним злочинам, які вчиняються на підприємствах. У таких випадках до розслідувань залучаються приватні детективні агентства. Крім того, причинами, що зумовлюють вибір приватних служб замість державних, є небажання витрачати кошти на судові тяганини, а також незначні масштаби нанесеної шкоди.

До повноважень приватних детективних агентств США належить розслідування справ щодо:

- крадіжки вантажів, документів;

- підроблення платіжних документів;
- фінансових махінацій, випадків хабарництва;
- комп’ютерних та інформаційних злочинів;
- крадіжок, що вчиняються працівниками фірми;
- одержання персоніфікованих даних щодо окремих громадян чи підприємств;
- пошуку зниклих осіб;
- охорони фірм та приватних осіб.

Вагомий мотив використання послуг детективних агентств пояснюється самими принципами роботи, основний з яких – нерозголошення інформації. Саме це і є вирішальним чинником, адже сприяє збереженню іміджу фірми на ринку і не допускає розголошення недостовірних даних у ЗМІ або передачу важливої інформації конкурентам. У зв’язку з цим понад 70 % американських компаній звертаються за послугами до приватних детективних агентств [177, с. 286].

Складним є процес домовленостей та укладання угод про надання послуг між компанією і детективним агентством, адже необхідно уберегти фірму від витоку важливої інформації. У таких випадках укладається договір, у якому обумовлено всі нюанси, зокрема:

- тривалість, вид і обсяги робіт;
- об’єкти, які підпадають під охорону і спостереження;
- специфічні домовленості (конфіденційність, терміновість тощо);
- процес збору, зберігання, використання і знищення комерційної та іншої інформації, яка може висвітлювати фінансове, боргове чи інше становище підприємства.

Зазвичай, вартість таких конфіденційних детективних послуг коливається від десятків до сотень тисяч доларів США.

Найсуттєвішою є діяльність великих детективних агентств США – агентства Пінкертона, Бернса, Уокенхата і Кідда, які ще називають «Великою четвіркою». Їхнього успіху і професійності не змогло досягнути жодне інше

агентство типового виду діяльності у США, адже на ці 4 підприємства припадає половина грошового обороту усіх детективних агентств США. Наводячи цифрові дані, можна зазначити, наприклад, що детективна корпорація «Міжнародне детективне агентство Бернса» має понад 15 тис. висококваліфікованих працівників, які спеціалізуються на всіх безпекозабезпечуючих послугах, зокрема: пошук і затримання злочинців; пошук, збір і обробка специфічної інформації; ведення бухгалтерської звітності; робота з персоналом тощо. Понад 50 філій цього агентства розташовані по всьому світу.

Але не лише цих 4 агентства активно функціонують на ринку детективних послуг США. Як свідчить статистика [537], у США детективною діяльністю займаються близько 2 млн приватних осіб (ця цифра вдвічі перевищує кількість штатних працівників поліції США), понад 4 тис. приватних детективних агентств, за послугами до яких щорічно звертається 7 % жителів США. Прибуток за рік усіх детективних агентств США на 73 % перевищує сукупний бюджет американських правоохоронних органів.

Посиленої уваги заслуговує сфера нормативно-правового регулювання детективної діяльності у США. Так, науковцями В. Черковим та П. Поповим [619] виокремлено концептуальні положення правового регулювання детективної діяльності, зокрема:

- відсутність федерального закону про приватну детективну діяльність з регламентуванням цього виду діяльності кожним штатом окремо;
- існування трьох видів приватних компаній, що надають правоохоронні послуги: розшукові бюро, охоронні агентства, служби безпеки у різних промислових і комерційних структурах;
- у 40 з 50 штатів США існує практика видання різного виду ліцензій для можливості надання детективних послуг; маючи таку ліцензію детектив може здійснювати свою діяльність лише на території штату, який її видав.

Ліцензії на здійснення детективної діяльності у США є трьох видів:

- класу «А» – заборона здійснювати охоронну діяльність, основна сфера діяльності – збір інформації;
- класу «В» – заборона збору інформації, основна сфера діяльності – охоронна;
- класу «С» – комбінована ліцензія, яка дозволяє здійснювати і охоронну діяльність і займатися збором інформації.

Суворими є вимоги до осіб, які мають намір отримати ліцензію. Кандидату необхідно скласти письмовий іспит, сплатити вступний внесок, а також відповідати специфічним вимогам кожного штату, наприклад, у Каліфорнії необхідно пред'явити документ, що засвідчує наявність практичного досвіду у сфері розслідувань не менше 6 тис. год., а при наявності диплому про вищу юридичну освіту – 2 тис. год., а також обов'язково скласти іспити на знання нормативно-правових документів США і англійської мови [344].

У 16 штатах США обов'язковою умовою для отримання ліцензії є американське громадянство. У 22 штатах, щоб офіційно зареєструвати детективні послуги, необхідна характеристика чи рекомендаційний лист. Умовами, що унеможливлюють отримання ліцензії є зловживання алкоголем, довідка про перенесене психічне захворювання, звільнення зі збройних сил за специфічні провини [35].

Для влаштування на роботу в уже існуюче детективне агентство у США необхідно заповнити анкету, в якій навести відомості про стан здоров'я, життя і місця праці у минулому, надати рекомендаційні листи з попередніх місць праці, в окремих штатах – пройти бесіду з використанням поліграфа.

На американських підприємствах поширеним є досвід створення власних служб безпеки. Це дає змогу самостійно контролювати ситуацію на підприємстві, не залучаючи до цього сторонні фірми.

За даними джерела [35], станом на 1990 р. 1 % валового продукту США був витрачений на забезпечення безпеки підприємств. Щороку американські компанії збільшують витрати на організацію системи економічної безпеки, при цьому акцентують увагу на всесторонньому охопленні різних видів діяльності.

Одним з важливих об’єктів захисту є інформація, зокрема, конфіденційна. Так, 80 % із 500 компаній корпорації «Фортчун» швидкими темпами нарощують суми на збір конфіденційної інформації,зокрема, на створення внутрішньокорпоративних контррозвідувальних служб, щоб вберегти власну інформацію від розголошення. Ще одна проблема, з якою стикаються американські компанії, – це їхній транснаціональний статус (окрім національних компаній). Ведення бізнесу на різних континентах і країнах створює необхідність ретельного оцінювання такої діяльності. Для цього, здебільшого, запрошують сторонніх спеціалістів, наприклад, *Ackerman and Palumbo* (Маямі), *Control Risks Ltd.* (Лондон), *Risk International* (Вашингтон).

Складною проблемою є крадіжки і замінування. Тому підприємства звертають особливу увагу на оснащення приміщень новітніми системами контролю доступу, камерами слідкування, суворого підбору кадрів, проведення позапланових інвентаризацій.

Американська економіка, як ніяка інша у світі, стикається із значною кількістю комп’ютерних злочинів, навмисного зараження вірусами комп’ютерних мереж, спроб викрадення корпоративних таємниць конкурентами тощо. Це зумовлює потребу створення професійних служб інформаційної безпеки.

На відміну від вітчизняних підприємств, американські підприємства створюють чисельні служби безпеки з чітким розподілом обов’язків, а працівникам цих служб забезпечують виплату високих зарплат. Мотивація праці є надзвичайно важливою, адже перевірка карток безпеки, перегляд зображень моніторів, перевірка сумок рентгенівськими установками, патрулювання – повноваження охоронця контрольно-пропускного пункту, вимагають постійної підвищеної уваги та зосередження, які можна забезпечити, заплативши йому хорошу зарплату.

Іншою сферою, яка потребує прийняття заходів безпеки у корпораціях США, – це кадрова. Проблема кадрового забезпечення є постійною і не має кордонів. Тому підприємства витрачають значні ресурси на її врегулювання.

Підбір персоналу, слідкування за належним виконанням своїх обов'язків, вистежування осіб, які працюють на конкурентів, осіб, які мають шкідливі звички чи озлоблені на дії керівництва, виявлення випадків, коли у працівників з'являються нові речі, нерухоме чи рухоме майно, кошти, які не відповідають зарплаті і посаді – це все повноваження працівників сектору кадрової безпеки служби корпоративної безпеки американських компаній.

Цікавою практикою у США є формування широкомасштабної системи колективної безпеки американського бізнесу, що бере початок у 90-х роках. У її основу закладена мета захисту американських громадян шляхом обміну інформацією між Державним департаментом та понад 500 корпораціями США про потенційні і реальні загрози економічній безпеці підприємницьких структур. Джерелом такої інформації є дані іноземних представництв, інформація у ЗМІ, доповіді, коментарі американських підприємств, що мають світову мережу, зокрема, *American Air Linen, Procter and Gamble, Bank of America, McDonald's, IBM* та інші, які стали «очима і вухами» системи колективної безпеки американського бізнесу [177, с. 287-288].

Результати дослідження системи багаторівневого забезпечення ЕБ підприємницьких структур у США дають можливість стверджувати про важливість цієї сфери для американського бізнесу. При цьому, доцільно наголосити на значному досвіді, який формувався впродовж сотень років, а також скоординованих діях державної влади на федеральному рівні для максимального врегулювання процесу гарантування безпеки нормативно-правовими документами. Позитивним елементом є те, що створено багато приватних структур у США, зокрема, охоронних і детективних, які активно залучають до співпраці юридичні і фізичні особи.

Великобританія є державою із довготривалою історією. Тому і розвиток сфери безпеки бізнесу є багаторічним. Англія вирізняється тим, що має неабиякий досвід у забезпеченні ЕБ підприємницьких структур. Важливо зазначити, що й перше детективне агентство було створене саме в Лондоні [248].

Впродовж багатьох років приватна детективна діяльність існувала разом із державною системою забезпечення безпеки та з системами безпеки приватних підприємств. Державна система забезпечення безпеки приватних структур складається з силових органів, а також включає нормативне забезпечення даної сфери і організацію заходів превентивного характеру у різних сферах життя суспільства. Приватні підприємства щораз частіше звертаються при виникненні проблем до недержавних структур, що працюють на ринку безпекозабезпечуючих послуг. Це зумовлено тим, що фірми бояться зіпсувати свою репутацію через розголос протиправних дій, що вчиняються їхніми працівниками або сторонніми особами щодо їх підприємств. Тому значна кількість інформації про численні випадки шахрайства, комп'ютерних злочинів, розкрадання інформації, дрібних крадіжок майна чи розголошення комерційної таємниці залишається прихованою від правоохоронних органів та суспільства. Крім того, приватні підприємства надають послуги, що рахуються незаконними для правоохоронних органів [178, с. 288]; так агентство *«Argent»* разом із розслідуванням випадків промислового шпигунства, забезпеченням безпеки комерційних підприємств і банківських установ, надає послуги з отримання конфіденційної інформації інших підприємств.

Якщо досліджувати приватну безпекозабезпечуючу сферу, то можна зазначити, що у Великобританії існують одночасно приватні детективні агентства, а також приватні комерційні і промислові служби безпеки підприємств, фірм, банків. До повноважень останніх належить:

- технічний захист об'єкта;
- дослідження ситуації на підприємстві;
- навчання та керівництво працівниками у екстрених випадках;
- контроль над діями працівників;
- боротьба із злочинами у *IT* сфері;
- забезпечення безпеки під час транспортування грошей і цінностей [179, с. 17].

У приватних детективних агентств специфіка і сфера діяльності дещо відрізняється та полягає у наступному:

I. У сфері розслідування злочинів:

- розслідування *IT* злочинів;

- викриття випадків шахрайства;

- боротьба з економічними злочинами;

II. У сфері забезпечення ЕБ фірм:

- організація системи забезпечення економічної безпеки фірми;

- отримання інформації, що становить комерційну таємницю;

- дослідження ділової репутації, кредито- і платоспроможності клієнтів та партнерів;

- забезпечення особистої охорони, охорони об’єкта загалом [179, с. 17].

Приватні охоронні структури тісно співпрацюють з державними службами в окремих сферах своєї діяльності. Так, одна із найбільших фірм «Сек’юрикор» надає послуги з охорони приміщень банків, приватних фірм, коштів, дорогоцінностей у процесі їх транспортування, а також осіб, які депортуються з Великобританії. За статистичними даними [570], Міністерство внутрішніх справ Англії за рік на такі послуги приватних фірм витрачає понад 1 млн фунтів стерлінгів.

Особливої уваги потребує детективна діяльність. Як зазначено у праці [619], донедавна існувала ситуація, за якої був відсутній єдиний нормативно-правовий документ, що формулював вимогу про обов’язкову державну реєстрацію особи, яка надає детективні послуги. Ще з 90-х років уряд гостро ставив питання перед парламентом про потребу обов’язкової реєстрації осіб, що надають детективні послуги, зі спеціальною перевіркою і обліком у поліції.

Процес прийняття документа був тривалим і складним; серед декількох проектів не було затверджено жодного. Успішне завершення вказаного процесу відбулося лише у 2001 р. прийняттям закону «Про приватну індустрію безпеки». Він регламентує відносини у сферах відеонагляду, режиму доступу, діяльності тілоохоронців та охоронців. Саме з цього часу запроваджено

обов'язкову реєстрацію приватних детективів і ліцензування їх діяльності. Одночасно із введенням таких порядків було створено спеціальний орган, який перевіряє та ліцензує приватну детективну діяльність – *Security Industry Authority (SIA)* – Орган індустріальної безпеки Великобританії.

Ліцензія *SIA* видається на термін три роки і коштує 245 фунтів стерлінгів. Як мінімум за 4 місяці до закінчення терміну дії ліцензії ліцензіат зобов'язаний надіслати запит для її оновлення. Для цього заповнюється запит типового зразка і сплачується сума 245 фунтів стерлінгів [446].

Типи ліцензій, що видає *SIA*: транспортування грошей і цінностей; особиста охорона; тілоохоронець; охорона приміщень; оператор *CCTV*; іммобілізація автомобілів (евакуатор); зберігач ключів (контроль доступу).

Кожен тип ліцензії вимагає від ліцензіата пройти відповідне навчання, по закінченню якого він надає до *SIA* комплект документів (кольорові фотографії, сертифікат про закінчення навчання за профілем, документи, що підтверджують особу, довідку про відсутність судимостей і чек про оплату). Кандидат очікує на позитивну чи негативну відповідь *SIA* від 1 до 2 місяців.

Особи, які успішно пройшли перевірку і отримали ліцензію, мають всі можливості для успішної роботи. Вагомим є той факт, що особи, які пройшли перевірку в державних органах, мають доступ до криміналістичної лабораторії Лондона [344, с. 72]. Також їм надається доступ до центрального національного поліцейського комп'ютера, дані з якого розкривають інформацію за запитами про правопорушників, які підозрюються у крадіжках автомобілів. Крім того, вони мають доступ і до інших баз даних зі списками британських виборців і судових досьє [619].

Важливим є те, що понад 70 % приватних детективів Англії колись працювали в органах. Це дозволяє їм підтримувати співробітництво з поліцією під час своєї професійної діяльності.

Таким чином, сфера забезпечення економічної безпеки приватних підприємств Англії є професійною та різнорівневою, що забезпечує високі показники її діяльності.

Упродовж останніх років підприємства Франції зіткнулися із збільшенням кількості злочинів, фактів комерційного шпигунства, атак хакерів на інформаційні системи, недобросовісної конкуренції, терористичних атак тощо. Ці та ряд інших факторів зумовили потребу перегляду французькими підприємствами системи гарантування власної безпеки. Складним питанням для підприємств є вирішення проблеми необхідності створення власної служби забезпечення безпеки чи залучення сторонніх спеціалістів [303]. Загалом, сектор послуг на ринку забезпечення безпеки у Франції складається з 23 сегментів, що згруповані за наступними напрямами: боротьба з тероризмом, електронні системи безпеки, спостереження і охорона, фізична безпека, продукція для здоров'я і безпеки, пожежна безпека та інкасація [126]. При цьому обсяг ринку послуг у сфері безпеки станом на 2008 р. становив 18,9 млрд євро, а з кожним наступним роком зростає в середньому на 4,5-4,7 %. Досліджуючи структуру даного ринку, можна зазначити, що на ньому домінують іноземні компанії, загальна кількість яких в 90-х роках не перевищувала 20 %. Особливої уваги заслуговує прибутковість їх діяльності. Так, протягом 2007 р. 25 найбільших компаній з забезпечення безпеки підприємств у Франції отримали прибуток у розмірі від 128 до 755 млрд євро.

За даними ЗМІ [36] найбільшої популярності на французькому ринку отримали послуги фізичної безпеки, зокрема, постова охорона та послуги тілоохоронців, їх частка становить понад 78 % серед інших послуг у сфері безпеки. Промисловими підприємствами найчастіше використовується весь спектр послуг, а найбільші вкладення коштів відбуваються у системи спостереження та комп'ютерного захисту. Особливої уваги заслуговує організація системи економічної безпеки на транспорті (аеропорти, морські порти, міський транспорт, який весь оснащений відеокамерами) та у навчальних закладах і державних установах.

У Франції існує специфіка, за якою жандармерія забезпечує безпеку державних установ та небезпечних об'єктів, а приватні охоронні структури працюють з підприємствами різних форм власності та видів діяльності. При

цьому працівники жандармерії, що вийшли на пенсію, не мають права працювати у приватних охоронних компаніях, останні до своїх потенційних працівників висувають ряд вимог: наявність ліцензії, яку видає поліція, відомості про відсутність занять іншого роду, зокрема, розслідувань, відсутність судимостей, успішне засвоєння інформації на спеціальних заняттях, відсутність служби в поліції.

Значного поширення у Франції набули приватні детективні агентства. Як зазначено у праці [178, с. 40], попит на їх послуги щораз зростає, а безпосередніми замовниками виступають керівники та високопосадовці великих компаній, комерційних банків, страхових компаній і адвокатських бюро. Французьким законодавством передбачено, що створювати таку фірму мають право лише громадяни Франції. Перелік повноважень приватних детективних агентств на французькому ринку не є надто великим, вони здійснюють протидію зловживанню торговими марками, виявлення фактів недобросовісної конкуренції, попередження промислового шпигунства, забезпечення безпеки банківських установ.

Зростання попиту на послуги безпеки призводить до активізації виробництва устаткування спеціального призначення, яке у 2008 р. зросло на 16,7 % [126]. Крім того, поштовхом до такого росту стала заява міністерства внутрішніх справ Франції про виділення 21 млн євро для купівлі камер спостереження з 20 тис. до 60 тис. штук у 75 французьких містах до кінця 2011 р. [126].

Міжнародні експерти стверджують, що серед усіх країн Європи, ринок Франції приносить найбільший прибуток з продажу устаткування для забезпечення безпеки підприємств (в середньому на 20 % більше за інші ринки). За даними джерела [36], активними споживачами технологій відеонагляду та інших цифрових технологій є банківські установи. Понад 20 % річного прибутку постачальників цифрової техніки зі сфери безпеки надає система банків Франції з її великою кількістю відділень. Фактом, який привертає увагу є те, що лише 5 % виробництва техніки для забезпечення

безпеки припадає на французьких виробників, а 95 % – на іноземних. Це зумовлює зацікавленість національних виробників, але вони стикаються з проблемою недостатності інвестицій і кваліфікованих кадрів, а також із зайнятими сегментами ринку. Цю проблему частково вирішують на державному рівні; так компанії *Visio Wave* (найбільшому провайдеру цифрових технологій у Франції) надано можливість забезпечувати транспортну систему засобами безпеки. Крім того, національним товаровиробникам допомагає ментальність французів, які відмовляються сприймати іноземні товари з написами англійською мовою, з кодом виробника іншої держави.

Особливої уваги від французьких підприємств вимагає протидія комп'ютерній злочинності. З кожним роком зростає кількість несанкціонованих доступів до комп'ютерних мереж і баз даних, при цьому є загроза втрати комерційної таємниці. Деякі підприємства у структурі власних служб безпеки створюють підрозділи із захисту інформації. До їхніх повноважень віднесено оцінювання ступеня ризику, виявлення найуразливіших місць у системі здійснення пошуку зловмисників, які мали намір порушити *IT*-безпеку підприємства, створення системи доступу, діагностика комп'ютерних мереж, захист комерційної таємниці, створення комплексної корпоративної системи безпеки інформації.

Особливої ретельності вимагає робота із надання доступу до комерційної таємниці працівникам підприємства. Для надання доступу враховуються наступні фактори:

- наявність у працівника посади, яка передбачає роботу із комерційною таємницею;
- відсутність у працівника судимостей та обов'язкова перевірка на відсутність звинувачення його у фактах промислового шпигунства на інших підприємствах;
- перевірка працівника щодо фактів вживання алкоголю, психотропних речовин, наркотиків, прояву психічних розладів;

- перевірка правдивості всіх наданих працівником під час влаштування на роботу відомостей;
- пошук зв’язків працівника із конкуруючими підприємствами [188, с. 80].

У процесі надання доступу до комерційної таємниці обов’язково з працівником підписується документ про нерозголошення секретної інформації. А при звільненні такого працівника з ним підписується зобов’язання, за яким він не має права розголошувати жодну інформацію з місця праці.

Для України доцільно починати свої кроки з організації професійного підходу до забезпечення ЕБ підприємницьких структур, переймаючи досвід північного сусіда – Російської Федерації, адже там набули широкого розповсюдження приватні агентства із забезпечення ЕБ у різних сферах. За даними джерела [39] у РФ почав функціонувати з початку 1995 р. Російський союз підприємств безпеки, до його складу увійшло понад 25 тис. осіб, основним видом діяльності яких було надання послуг з організації безпеки на підприємствах. Ця організація набула вседержавного масштабу, оскільки її структурні підрозділи почали створюватися згодом у різних куточках Росії. Як зазначено у [39], починаючи з 2007 р., у Ростовській області функціонувала 181 служба безпеки, 82 охоронних підприємства, 6 детективних агентств і одна охоронно-розшукова організація. У Ростовській області у 1993 р. був створений Фонд захисту підприємців [39], основним видом діяльності якого є робота із повернення дебіторської та кредиторської заборгованостей, врегулювання спорів і конфліктів, перевірка сумлінності ділових партнерів, а також вивчення доцільності укладення тих чи інших комерційних угод, консультування з питань організації бухгалтерського обліку, взаємодія з правоохоронними і судовими органами. За більш ніж десятилітню історію його діяльності він об’єднав близько 300 підприємницьких структур та фізичних осіб, а також створив мережу філій по цілій області. Схожі фонди функціонують і у інших областях РФ.

Значного поширення набули охоронні агентства, яких в РФ є понад 10 тис., а їхніми працівниками є більш ніж 400 тис. осіб [201]. Такі підприємства орієнтуються у наданні своїх послуг (здебільшого, технічної та протипожежної охорони, юридичної підтримки) на представників малого та середнього бізнесу. Вони тісно співпрацюють з поліцією, а також беруть участь у спільних заходах. Працівниками цих структур є колишні працівники силових державних підрозділів, які мають багаторічний досвід у агентурно-оперативній роботі. Однією із важливих сфер діяльності цих агентств є попередження рейдерських атак, які набувають щораз більшого поширення на теренах пострадянського простору. За інформацією, надрукованою у праці [607], рейдери у перекладі з англійської мови – нападники, у більш ширшому вітчизняному тлумаченні – це особи, які спеціалізуються на захопленні, використовуючи при цьому спеціально спровокований бізнес-конфлікт. Досліджуючи класифікацію рейдерів, їх поділяють на «білих», «чорних» і «сірих». «Білі» – законні рейдери, які свою діяльність спрямовують на покращення ефективності діяльності того чи іншого підприємства; «чорні» і «сірі» рейдери – свою діяльність базують на використанні незаконних методів, зокрема, силового захоплення, надання підроблених документів тощо. Мотивом діяльності рейдерів є: задоволення власного інтересу; захоплення бізнесу з метою перепродажу; замовлення зі сторони третіх осіб.

Як свідчать статистичні дані [431] у 2005 р. у РФ було зафіксовано понад 100 корпоративних конфліктів, інформація про які набула значного розголосу у ЗМІ. Динаміка кількості корпоративних конфліктів у Москві є невтішною, оскільки відображає стрімке щорічне зростання їх кількості: так, у 2003 р. – 151, у 2004 р. – 177, у 2005 – 117 (за оцінкою експертів – 300), загальна сума активів яких є більшою за 4 млрд дол. США.

Загалом сфера діяльності охоронно-детективних підприємств у РФ базується на наданні наступних послуг [132, с. 105; 181, с. 34; 267]:

- фізична охорона об’єктів і приватних осіб з використанням сучасних технічних засобів, вогнепальної зброї і спецзасобів;

- забезпечення безпеки об’єктів і приватних осіб з використанням програмно-технічних комплексів захисту інформаційних систем;
- забезпечення інформаційної безпеки недержавних суб’єктів економічних відносин;
- інформаційно-аналітичне забезпечення підприємницького ризику і захист комерційної таємниці;
- надання консультацій керівниками попередньо створюваних підприємств і комерційних організацій з питань комплексної безпеки у формі розробки практичних рекомендацій;
- забезпечення безпеки комерційних об’єктів міської інфраструктури;
- участь у забезпеченні безпеки держпідприємств, міжнародних комерційних виставок, конгресів, симпозіумів, творчих фестивалів тощо;
- спільне з патрульно-постовою службою органів внутрішніх справ патрулювання в районах міста (за місцем реєстрації охоронного підприємства);
- забезпечення порядку в місцях проведення масових культурно-спортивних і видовищних заходів.

Одночасно із зазначеними вище видами діяльності зростає попит великих корпорацій на послуги конкурентної розвідки та агентурної служби. Саме спеціалізовані приватні підприємства мають змогу фахово підійти до процесу збору необхідної інформації про конкурентів, ринок, тенденції тощо. У зв’язку з тим, що сучасна діяльність підприємств Росії вимагає значного обсягу інформації, яка є обробленою і представленою в доступній формі, легкій для опрацювання, то менеджери компаній не завжди справляються з такою роботою.

Російські компанії перетворилися з невеличких фірм на акціонерні товариства зі складною інфраструктурою і управлінськими зв’язками, в яких фінансові потоки, рух капіталу, управління ресурсами, персоналом, інноваційною діяльністю стає все складнішим завданням, що мотивує керівництво до залучення сторонніх спеціалістів.

Іншою проблемою, яку приватні підприємства із забезпечення ЕБ вирішують на теренах Росії, є боротьба з комп'ютерним шпіонажем та протиправними діями через комп'ютерні мережі. За даними правоохоронних органів РФ [462], кількість виявлених злочинів у сфері комп'ютерної інформації зростає щорічно у 3-4 рази; також зазначено, що у випадку втрати комерційним підприємством більш ніж 20 % важливої внутрішньої інформації, то у 60 % зі 100 % вона збанкрутує; 93 % підприємств, які втратили доступ до власної інформації на термін більш ніж 10 днів, змушені зупинити свій бізнес.

Агентства із захисту інформації надають широкий спектр послуг:

- здійснення комплексу технічних і організаційних заходів з атестації засобів і систем на відповідність вимогам захисту інформації, а також приміщень, призначених для ведення конфіденційних переговорів;
- здійснення спецдослідження на виявлення побічних електромагнітних випромінювань, технічних засобів обробки інформації;
- оцінювання потенційних каналів витоку інформації від технічних засобів, об'єктів, приміщень;
- закупівля технічних засобів і систем захисту інформації, їх встановлення та монтаж, а також обслуговування;
- придбання програмно-апаратних комплексів, технічних засобів пошуку джерел радіовипромінювання і чужих систем збору інформації;
- проектування системи захисту інформації, розроблення типового проекту і пропозицій для оснащення об'єкта технічними засобами захисту;
- надання послуг і сприяння в освоєнні технічних засобів захисту інформації;
- здійснення консультування у сфері забезпечення інформаційної безпеки організації і приватних осіб [462].

Урізноманітнюються також послуги приватних агентств з безпеки; це зумовлено швидким ростом попиту на нові охоронні послуги. Так, за даними московського агентства економічної безпеки «*SSS*» [181], перелік послуг, що пропонуються для юридичних і фізичних осіб наступний:

- охорона об’єктів (озброєна і неозброєна, за допомогою сторожових собак, встановлення системи контролю доступу);
- безпека приватних осіб, *VIP*-персон, керівників підприємств;
- забезпечення безпеки масових заходів;
- супроводження вантажу;
- встановлення і обслуговування відеонагляду;
- тестування на поліграфі тощо.

У процесі дослідження специфіки здійснення приватними агентствами Російської Федерації заходів із забезпечення ЕБ підприємств зроблено висновок про різноманітність видів їх діяльності. Важливим елементом, який заслуговує на адаптацію до української практики, є значний досвід російських агентств, а також ґрунтовне нормативно-правове забезпечення діяльності у сфері економічної безпеки.

На основі проведеного дослідження специфіки забезпечення ЕБ в різних країнах світу можна ствердити факт комплексного підходу до вирішення даної проблеми і, що дуже важливо, зосередження значних зусиль на макрорівні. Провідні країни світу сприяють підвищенню рівня ЕБ суб’єктів господарювання шляхом:

1) розроблення цільових стратегічних документів щодо стабілізації рівня ЕБ підприємств, регіонів, галузей, які дозволяють захистити виробництво від негативного впливу значної кількості зовнішніх загроз;

2) прийняття адміністративно-законодавчих обмежень, які позитивно впливають на стимулювання розвитку підприємництва, а це дозволяє підвищити рівень привабливості держави для інвесторів та створити сприятливі умови для ведення бізнесу;

3) прийняття програм підтримки малого та середнього бізнесу в умовах глобалізації економіки;

4) створення окремих структурних підрозділів при галузевих управліннях, основним завданням яких є ведення стратегічної політики і тактичних кроків у сфері ЕБ підприємств галузевої приналежності;

5) створення спеціальних державних інституцій, які займаються моніторингом рівня функціонування підприємств і виявленням найсуттєвіших проблем, що стримують їхній розвиток;

6) розроблення стратегічних програм/документів, у рамках яких оптимізуються процеси впливу на рівень ЕБ підприємств;

7) дослідження умов функціонування ринків з метою розроблення рекомендацій для підприємств щодо втримання і нарощування конкурентних позицій;

8) заходи щодо зміцнення інституційної бази захисту права власності;

9) програми сприяння НДДКР підприємств для підвищення рівня ЕБ;

10) програми підтримки та фінансування діяльності підприємств з високим ступенем ризику;

11) надання гарантій інвестиціям в акціонерний капітал та за кредитами;

12) програми страхування діяльності підприємств;

13) розроблення механізму захисту прав підприємств у процесі жорсткої конкуренції та дискримінаційно-анексійних дій зі сторони учасників ринку [141, с. 28-33; 657].

Однак, в Україні склалася принципово відмінна ситуація, яка не відповідає міжнародній практиці. Основна роль у формуванні умов, що сприяють досягненню високого рівня ЕБ підприємств, належить не державним структурам, а безпосередньо підприємствам. Існуючі механізми державного регулювання даної сфери є малоефективними і лише в окремих випадках дають змогу захистити законні інтереси вітчизняних підприємницьких структур. На цьому підґрунті виникає дилема, адже впродовж останніх років значно погіршилася ситуація в економіці, загострилася ситуація в криміногенній сфері, збільшилася кількість випадків незаконної зміни власників підприємств тощо, а реагувати на всі ці дії повинна держава. З іншої сторони можна констатувати факт недооцінки українськими власниками бізнесу необхідності приділяти значну увагу сфері забезпечення ЕБ. Так, у державах з високим рівнем розвитку

на безпеку бізнесу підприємства витрачають 9-12 % прибутку, натомість в Україні – менше 1 % [167].

Іншим вагомим аспектом є те, що у країнах Європи, США, Японії захист підприємницького сектору здійснюється недержавними структурами безпеки. Наприклад, у США чисельність працівників цих структур вдвічі перевищує штат поліції, що дозволяє знизити рівень державних видатків на її утримання [421].

В Україні сектор недержавного регулювання безпеки підприємництва почав розвиватися у 90-х роках XX ст. Але масштабного розвитку не відбулося за тривалий період, вагомою причиною цього є пасивне ставлення державних органів до даної проблеми. Наслідком такої ситуації є те, що станом на 2008 р. в Україні було зареєстровано близько 25 тис. приватних структур, що спеціалізувалися на наданні послуг у сфері безпеки. Крім того, можна відзначити функціонування значної кількості служб безпеки підприємств, навчально-консультаційних установ, діяльність яких спрямована на підготовку фахівців та навчання працівників для цих служб, аналітичних центрів, інформаційних служб, науково-дослідних організацій, фондів, до основних напрямків діяльності яких входить міжнародна співпраця з питань та проблем безпеки, фірм із забезпечення інформаційної, протипожежної та економічної безпеки.

Серед найвідоміших представників даної сфери можна відзначити засновану у 1995 р. Українську федерацію робітників недержавних служб безпеки (УФРНСБ) – це громадська організація, що об’єднала підприємства та окремих громадян, які на законних підставах займаються охоронною, детективною, інформаційною та іншою діяльністю, що безпосередньо має на меті захист бізнесу та приватних осіб. Впродовж останніх років членами УФРНСБ стало понад 140 підприємств, а її мережа розширилася до 20 регіональних відділень [624].

Іншими провідними об’єднаннями у сфері безпеки бізнесу в Україні є:

1) Всеукраїнська Асоціація приватних детективів (ВАПД) – 29 травня 2012 р., вперше в історії України офіційно зареєстрована Державною реєстраційною службою. Асоціація створена приватними детективами та керівниками детективних агентств України, які легально працюють у сфері приватної розшукової діяльності та недержавної безпеки. У складі засновників – колишні співробітники МВС, спецслужб, розвідки та сил спеціального призначення. Асоціація є громадською організацією та має статус некомерційної і неприбуткової структури. Члени ВАПД відкрито здійснюють детективну діяльність в Україні як самостійні суб'єкти підприємницької діяльності, керуючись при цьому видом діяльності за КВЕД Україна 2010 – «Проведення розслідувань», який включає в себе «діяльність з розслідування та діяльність детективів», а також «будь-яку діяльність приватних детективів не залежно від типу клієнта або цілей розслідування» (код 80.30) [452];

2) Союз працівників сфери безпеки (СПСБ), завданнями якого є:

• об'єднання учасників ринку безпеки, забезпечення громадської координації їх діяльності;

• сприяння та участь у розвитку цивілізованого ринку послуг безпеки на принципах партнерства, законності та здорової конкуренції всіх учасників;

• розвиток високого рівня етики в професійних і ділових відносинах;

• підвищення ролі недержавних служб безпеки щодо захисту державної, приватної власності та безпеки громадян;

• створення загального банку даних недобросовісних замовників і співробітників;

• відмова від участі у рейдерських діях [613];

3) Українська федерація індустрії безпеки (УФІБ) – її місією є сприяння формуванню в бізнес-середовищі ринку технічних засобів безпеки, автоматизації та диспетчеризації інженерних систем нової стратегії розвитку, націленої на підвищення конкурентоздатності компаній – членів федерації і галузі економіки в цілому на внутрішньому та зовнішньому ринках [465];

4) ТОВ «Міжнародна антитерористична єдність» (МАЄ) ставить своїм завданням підвищення рівня інформованості громадськості, досягнення єдиного розуміння сутності сучасного тероризму, формування та застосування інформаційних технологій і громадських заходів для створення ефективної системи дій щодо підтримки стратегії боротьби з міжнародним тероризмом;

5) Група підприємств безпеки «Приватна поліцейська компанія» (ППК) займається забезпеченням комплексної безпеки юридичних і фізичних осіб, надає повний спектр послуг у сфері юридичного забезпечення громадян і підприємств, у сфері детективних послуг та інформаційної безпеки, консалтингу, в т.ч. на умовах аутсорсингу з провідними компаніями та окремими особами;

6) «Мангуст» – об’єднання підприємств задля забезпечення активного обміну інформацією про проблемних контрагентів кожного з учасників, тобто для поширення інформації про несумлінних клієнтів та осіб, які вчинили шахрайські дії;

7) Українська Федерація професіоналів безпеки (УФПБ);

8) Українська громадська організація «Міжнародна Ліга професійних охоронців» (МЛПО);

9) Національна Професійна Ліга Охоронців України (НПЛОУ);

10) Центр підготовки фахівців охорони та інші.

У банківському секторі провідною організацією безпекозабезпечуючого профілю є Асоціація банківської безпеки України (АББУ) – її завдання полягають у розробці та координації комплексу організаційних, аналітично-інформаційних та інших заходів щодо імплементації банками-членами єдиних стандартів безпеки у різних сферах діяльності. Доцільно відзначити створений у 2001 р. на її основі Український Форум безпеки розрахунків та операцій з платіжними документами і кредитами з метою координації зусиль у сфері електронних розрахунків; моніторингу, вивчення, узагальнення відносин, які виникають у сфері обігу платіжних карт; підготовки рекомендацій для клієнтів у випадку нестандартних та спірних ситуацій; систематичного оновлення даних

та експлуатації потужного сервера міжбанківського обміну *Exchange-Online* (інформація про неправомірні дії з використанням платіжних карт, обладнання для їхнього виготовлення та обслуговування); інформування громадян через ЗМІ про засоби захисту персональної фінансової інформації; взаємодії з правоохоронними органами [597].

Інша картина спостерігається на підприємствах. З кожним роком все більше суб'єктів господарювання створює власні служби безпеки з подальшим формуванням системи та механізму забезпечення ЕБ задля досягнення високих показників діяльності.

Незважаючи на зазначені труднощі і здобутки, можна констатувати факт недостатньої кількості недержавних об'єднань у сфері безпеки бізнесу в Україні. Доцільно відзначити ряд першочергових заходів зі сторони держави, які б сприяли розвитку даного сектору шляхом:

1) прийняття нормативно-правових актів, що регулюють порядок діяльності недержавних агентств з безпеки, приватних детективів, служб безпеки на підприємствах;

2) формування механізму співпраці між державними та недержавними службами у сфері безпеки;

3) сприяння розширенню мережі навчальних закладів, що здійснюють підготовку/перепідготовку персоналу для роботи в секторі безпеки;

4) сприяння створенню єдиного інформаційного центру державних та недержавних структур для допомоги у врегулюванні виробничих і безпекознавчих проблем;

5) врегулювання обміну інформацією між державними та недержавними структурами у сфері безпеки бізнесу та приватних осіб;

6) сприяння розвитку страхової сфери;

7) розроблення програм сприяння підприємствам, які впроваджують власну систему безпеки.

Вітчизняним підприємствам доцільно врахувати міжнародний досвід у сфері забезпечення ЕБ підприємств. При цьому важливим моментом є

врахування національних особливостей та ступеня розвитку конкретного виду діяльності. А також необхідно вносити поправки на макро- і мікроекономічні дестабілізуючі фактори та їх вплив на діяльність всіх суб'єктів господарювання.

Висновки до розділу 2

1. Досліджуючи еволюцію господарського механізму на вітчизняних підприємствах та теоретичні напрацювання у даній сфері встановлено, шо процес управління на підприємствах повинен формуватись з урахуванням особливостей господарського механізму. Такий механізм відображає систему взаємодії керуючої і керованої системи, що проявляється в сукупності економічних методів, важелів, організаційної структури, форм і методів впливу на діяльність підприємства з урахуванням суспільних потреб. Важливою ділянкою господарського механізму є організаційно-управлінська складова, яка відображає систему організаційних та управлінських дій з координації роботи та взаємодії організаційних, виробничих, фінансових процесів на всіх рівнях управління, що сприяє стабілізації та підвищенню рівня економічної безпеки підприємства.

2. Аналізуючи наукові праці, присвячені формуванню системи економічної безпеки підприємств, зроблено висновок про відсутність єдиного підходу, що зумовлює потребу додаткових ґрунтовних досліджень у даній сфері. У результаті, запропоновано визначення поняття «системи економічної безпеки підприємств», під якою доцільно розуміти розуміти організовану сукупність взаємопов'язаних елементів внутрішнього та зовнішнього середовищ підприємства, функціонування яких спрямоване на сприяння у досягненні його стратегічних і тактичних цілей шляхом захисту інтересів суб'єкта господарювання від впливу дестабілізуючих чинників. Удосконалено структуру системи економічної безпеки підприємств шляхом доповнення її

елементом взаємодії внутрішніх і зовнішніх суб’єктів та з урахуванням можливостей і дестабілізуючих чинників, які створююся внутрішнім та зовнішнім середовищем.

3. Встановлено, що першочерговим завданням для успішної побудови системи економічної безпеки підприємств є підбір кадрів для роботи у даній структурі. Зважаючи на це, доповнено перелік вимог до працівників підрозділу забезпечення економічної безпеки обов’язковим систематичним проходженням посадовими особами курсів підвищення кваліфікації з метою вивчення новітніх теоретичних напрацювань та практичних методів роботи.

4. На основі ряду досліджень визначено, що основним структурним підрозділом, який відповідає за забезпечення економічної безпеки на підприємствах є служба безпеки. Базуючись на такому твердженні, вивчено основні функції її діяльності, сформовано комплекс заходів і структуровано процес діяльності, метою якого передбачено виявлення слабких сигналів, відслідковування ризиків, попередження та нейтралізація впливу загроз і небезпек, виявлення та усунення недоліків діяльності, аналізу ризиків, складання прогнозів розвитку, забезпечення умов сталого розвитку підприємства.

5. Доведено факт значного впливу людського чинника на функціонування системи економічної безпеки підприємства та встановлено недоцільність її дослідження з використанням «жорстких» методів, у зв’язку з чим рекомендовано застосовувати методи «м’яких» обчислень, що дозволяють враховувати нестійкість системи у процесі багаторангового управління;

6. Встановлено факт впливу невизначеності умов середовища, що проявляється в існуванні викликів, ризиків, загроз та небезпек, на основі чого розроблено структурну схему існування невизначеності у процесі діяльності підприємств, а також описано авторський підхід до формування структури процесу підтримки стабільного рівня економічної безпеки підприємства з урахуванням впливу ризиків та загроз. Враховуючи вплив факторів та високого

ступеня невизначеності внутрішнього і зовнішнього середовищ, розроблено модель функціонування системи економічної безпеки підприємства.

7. У процесі вивчення досвіду аутсорсингу послуг у сфері забезпечення економічної безпеки суб’єктів господарювання рекомендовано вітчизняним підприємствам враховувати міжнародний досвід. При цьому важливим моментом є врахування національних особливостей та ступеня розвитку даного ринку послуг. Підкреслено неоднозначність ефекту від використання вказаних послуг, адже за умов порівняно нерозвинутого (у світових масштабах) ринку виникає проблема значної вартості аутсорсингу, що робить його використання нерентабельним. Також встановлено доцільність враховування макроекономічних і політичних ризиків та їх впливу на всіх суб’єктів господарювання. Така ситуація може бути причиною негативного впливу на аутсорсера з метою, наприклад, незаконного привласнення підприємства. У зв’язку з цим, для вітчизняних підприємств транспортного машинобудування доцільно використовувати послуги перевірених аутсорсерів, чиє ім’я незаплямоване або належить добре відомій міжнародній компанії з позитивним іміджем.

8. На основі аналізу міжнародного та вітчизняного досвіду забезпечення економічної безпеки на мікрорівні встановлено необхідність врахування вітчизняними підприємствами досягнень іноземних компаній у даній сфері. Встановлено факт стримування розвитку даної сфери в Україні у зв’язку із недосконалістю чинного законодавства та відсутністю ґрунтовної обізнаності підприємців у перевагах комплексного забезпечення економічної безпеки, що зумовлює потребу у розширенні мережі освітніх послуг безпекозабезпечуючого профілю.

РОЗДІЛ 3
ДІАГНОСТИКА ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ПІДПРИЄМСТВ ТРАНСПОРТНОГО МАШИНОБУДУВАННЯ В УКРАЇНІ

3.1. Аналіз діяльності вітчизняних підприємств транспортного машинобудування

Діяльність промислових підприємств, в тому числі підприємств транспортного машинобудування, підпадає під вплив різного роду чинників. Одним із найвагоміших чинників є фінансово-економічні кризи, внаслідок яких призупиняється (чи повністю припиняється) інвестиційна діяльність, старіє та зношується основний капітал, згортаються інноваційні проекти, пришвидшується відтік висококваліфікованих кадрів.

Перед підприємствами постає нагальна проблема оцінювання існуючого потенціалу і прогнозування ситуації на майбутнє. Тобто актуалізується питання забезпечення ЕБ як способу захисту від впливу внутрішніх і зовнішніх негативних проявів.

Аналізуючи властивості кризового (2008-2009 рр.) та посткризового періодів, можна відзначити, що вітчизняні ПТМ втратили значну частину свого потенціалу. Як наслідок, понад 30 % ПТМ стали збитковими, обсяг реалізованої продукції скоротився на понад 25 %, інвестиції в основний капітал – на понад 27 % протягом п’яти років у порівнянні з 2008 р. (Додаток Б) [454].

Причин депресивного стану багато (табл. 3.1), але найвагомішими з них є:

- технологічне відставання і фізичний знос основних заходів;
- відсутність пріоритетів державної науково-промислової політики, визначення яких створило б можливість реструктуризації виробничих потужностей за умови відсутності (або мінімального) доступу до можливостей заробити кошти на модернізацію власними силами [42].

Таблиця 3.1

Характеристика факторів впливу на діяльність підприємств транспортного машинобудування України

№ з/п	Характеристика факторів впливу	Наслідки для діяльності ПТМ	Опис впливу
1	Зростання цін на сировину, матеріали, комплектуючі та енергоресурси, що значно перевищують заплановані показники	Недостатність оборотних засобів, зниження рівня рентабельності продукції	Середньорічний ріст цін становить понад 20 %
2	Підвищення рівня заробітної плати	Відтік кваліфікованих кадрів, недостатність оборотних засобів, зниження рівня рентабельності продукції	Середньорічний ріст заробітної плати становить 10-15 %
3	Зміна умов оподаткування та ліцензування	Недостатність оборотних засобів, зниження рівня рентабельності продукції, потреба вивільнення персоналу для здійснення довготривалих дій щодо одержування окремих видів ліцензій	Постійні зміни податкового законодавства
4	Введення жорстких вимог екологічної безпеки	Невідповідність процесу виробництва вимогам, наростання проблеми промислових відходів, зростання рівня штрафів	Недосконалість законодавства у сфері екологічної безпеки та механізму її забезпечення
5	Невиконання постачальниками умов поставок матеріалів, комплектуючих та сировини	Непередбачена зміна виробничого процесу	Проблеми із кадровим забезпеченням та організацією виробничого процесу у постачальників
6	Невиконання умов оплати за поставлену продукцію споживачам	Зростання дебіторської заборгованості, дефіцит обігових коштів, зміни у процесі виробництва продукції	Проблеми із тривалістю технологічного циклу, що зумовлює потребу пошуку інших виробників для швидшого задоволення потреби
7	Позапланові простої через несправність обладнання	Корегування графіка виробництва	Значний рівень зносу основних засобів
8	Морально застарілі технології	Зниження рівня конкурентоспроможності продукції, втрата частки ринку	Незадовільний стан інноваційної діяльності, відсутність коштів для її здійснення
9	Низька якість та недостатність людського капіталу	Зниження рівня продуктивності праці, зростання частки бракованої продукції, проблеми в організації виробничого процесу	Недостатня кількість фахівців інженерно-технічних спеціальностей та кваліфікованих робітників
10	Низький рівень менеджменту та маркетингові прорахунки	Низька частка довготривалих дороговартісних контрактів, прогалини у врахуванні швидкоплинних вимог до технічних, економічних та соціальних характеристик продукції	Проблеми на ринку продукції транспортного машинобудування, який характеризується незначною кількістю покупців
12	Проблеми із налагодженням контрактів на купівлю комплектуючих за кордоном та поставки готової продукції іноземним покупцям	Неможливість налагодити тісну співпрацю з іноземними покупцями та постачальниками	Відсутність системи державної підтримки та пільг щодо експорту-імпорту продукції, встановлення непомірно високих норм державного мита
13	Проблеми національного рівня	Нестабільність економіки та державної політики зумовлює гальмування розвитку підприємств	Постійні зміни законодавства, та структури інститутів виконавчої влади

Джерело: побудовано автором

Порівнюючи наслідки впливу фінансової кризи 2008 р. на промисловість у світовому масштабі, спостерігаємо зменшення рівня інтенсивності зростання у більшості країн (рис. 3.1). Лише Узбекистану та Норвегії вдалося втримати рівень розвитку промисловості у додатному полі, а от Україна втратила позиції на понад 30 %.

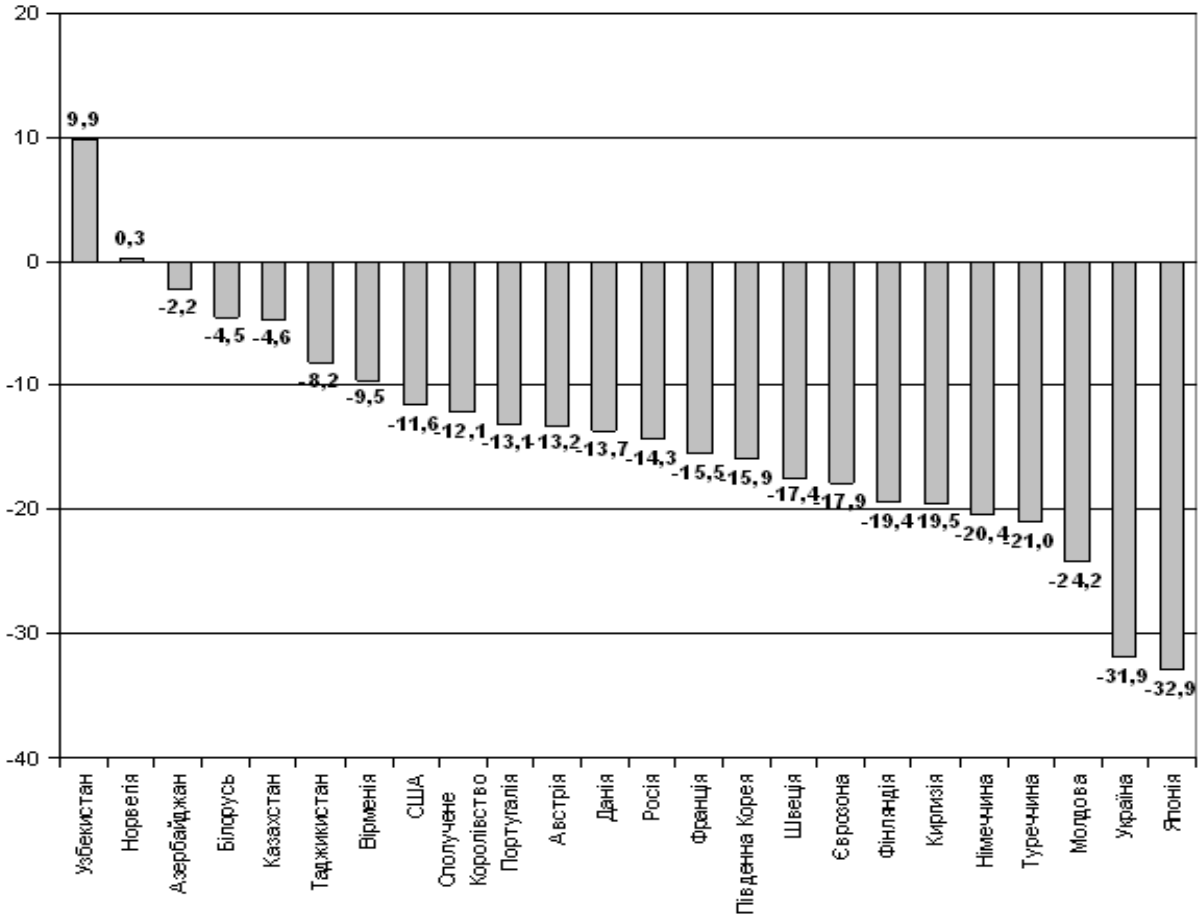

Рис. 3.1. Динаміка промислового виробництва в країнах світу в січні-березні 2009 р., % до відповідного періоду попереднього року

Джерело: [340]

Відчули негативні наслідки фінансової кризи і ПТМ. Труднощі у роботі світових гігантів різко позначилися на економіці більшості держав світу. Зокрема, США, Швеція та Німеччина, де дана галузь формує основу ВВП, довго потерпали від наслідків зниження результатів діяльності національних флагманів.

Такі провідні фірми галузі у Західній Європі як *BMW*, *Opel*, *Scania* для мінімізації впливу кризи змушені були закривати окремі підприємства та масово звільняти працівників. Американські компанії *GMC*, *Ford*, *Chrysler* вдавалися до додаткового залучення фінансових ресурсів, що в сумі сягало 50 млрд дол. США, і це дозволило їм уникнути банкрутства [606, с. 49].

Практика звільнення працівників була перейнята й вітчизняним автопромом; так, протягом 2009 р. ЗАЗ звільнив понад 17 тис. працівників, ЛуАЗ – понад 12 тис., ЛАЗ – 1,4 тис. працівників [606, с. 145].

Для стабілізації рівня ЕБ широко використовували методи диверсифікації виробництва, страхування фінансових ризиків, активізації інноваційної діяльності, укладення угод злиття і поглинання підприємств, а також купівлі збанкрутілих автоконцернів.

Вартим уваги є досвід італійського концерну *Fiat*, який, придбавши концерн *Chrysler* (США), використовував його виробничі потужності для реалізації власних інноваційних програм. Результатом таких дій стало зростання обсягів продажів *Maserati* від 3,2 тис. до 32 тис. автомобілів.

Акцент на інноваційних впровадженнях зробила і *Honda*, що дозволило стабілізувати рівень прибутковості підприємства.

Компанія *Nissan* прийняла план антикризових заходів *Nissan GT 2012*, розрахований на період 2008-2012 рр. Згідно з цим планом одночасно з продовженням інноваційних програм щодо покращення якості продукції і створення автомобілів з мінімальним рівнем викидів СО здійснювалися наступні заходи:

- зниження рівня витрат на робочу силу на 20 % (з 875 млрд єн до 700 млрд єн);
- скасовані виплати бонусів членам Ради директорів;
- зменшення загального штату співробітників у глобальному масштабі на 20 тис. працівників (з 235000 до 215000 осіб);
- контроль над зниженням рівня товарних запасів у дилерів;

- зниження обсягів виробництва на 20 % за рахунок введення невиробничих днів та скорочення робочого дня;
- економія грошових коштів на 20 % шляхом зменшення обсягів капітальних вкладень (з 384 млрд єн у 2008 р. до 330 млрд єн у 2009 р.);
- оптимізація продуктового портфелю шляхом виводу на ринок щороку в середньому 10 нових продуктів [434].

Цікавим моментом є абсолютне перепрофілювання китайського виробника акумуляторних батарей для мобільних телефонів (який за обсягами їх виробництва поступався лише одній компанії у світі) в автомобілебудівне підприємство, візитною карткою якого стали автомобілі марки *BYD*. Саме ці авто швидко зайняли лідируючі позиції на ринку через свою відносно низьку ціну і непогану якість. Згодом вони також диверсифікували свою діяльність і почали випуск автобусів, зокрема, таких, які працюють на електроенергії.

Іншим представником Піднебесної, який стрімко почав розвиватися після фінансової кризи внаслідок продуманої політики, став концерн *Great Wall*. Вперше у Європі виробничим майданчиком китайського підприємства було вибрано м. Ловеч (Болгарія). Щороку цей концерн нарощує обсяги виробництва, пропонуючи споживачам досить якісні авто за доступними цінами.

Не відставали від світових тенденцій і російські автовиробники. Впродовж 2012 р. «АвтоВАЗ» налагодив виробництво автомобілів марок *Renault* та *Nissan*, а також чотиридверного російського міні-джипа «Ниви» під торговим брендром «Лада».

Спробу перейняти досвід світових лідерів роблять і вітчизняні ПТМ, які відмовляються від виробництва продукції нового зразка і налагоджують виробництво інноваційних моделей. Гальмує реалізацію інноваційної політики в Україні проблема неналагодженого комунікаційного процесу між виробниками, постачальниками, інвесторами, дистриб’юторами і споживачами. Така ситуація встановилася в момент розпаду СРСР і триває до теперішнього

часу, хоча окремі підприємства вже практично налагодили свої виробничі взаємозв'язки.

Ускладнює ситуацію ще й те, що за час фінансової кризи 2008-2009 рр. українські ПТМ втратили майже 3,5 млрд дол. США, а питома вага реалізації вітчизняних авто впала з 42 % до 28 % [623]. Не покращилася ситуація й у 2010 році, протягом якого було вироблено лише трошки більше 83 тис. автомобілів, хоча за програмою розвитку автомобільної промисловості України (2006 р.) галузь до кінця 2015 р. повинна була освоїти виробництво легкових автомобілів у кількості 500 тис. одиниць, вантажних машин – 45 тис. автомобілів, автобусів – 20 тис. одиниць щорічно [543].

Підтвердженням описаної ситуації є проведений аналіз динаміки виробництва автомобілів в Україні, результати якого відображені у табл. 3.2.

Таблиця 3.2

Виробництво автомобілів в Україні, одиниць

Показники	Роки												
	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2012	2014
Кількість легкових автомобілів	18124	24995	50393	103000	179098	196722	274860	380061	400799	65646	75261	97585	69687
Кількість вантажних автомобілів	13131	6829	3380	4890	7792	19037	20400	22530	22328	3649	7872	7069	6594
Загальна кількість	31255	31824	53773	107890	186890	215759	295260	402591	423127	69295	83133	104654	76281
Відсоток зміни, %	63,0	1,8	69,0	100,6	73,2	15,4	36,8	39,7	5,1	-83,6	20,0	25,9	-27,1

Джерело: побудовано автором на основі [448,449,456]

Числові показники виробництва автомобілів найбільшими вітчизняними ПТМ ПАТ «ЗАЗ», Корпорація «Богдан», ТОВ «ВО «КрАСЗ», ПрАТ «Єврокар» відображені у табл. 3.3.

Таблиця 3.3

Обсяги та динаміка виробництва легкових автомобілів в Україні (у розрізі виробників), тис. одиниць

Підприємства	Роки						
	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
ПАТ «ЗАЗ»	275,77	252,48	43,96	42,27	59,36	39,92	19,26
Корпорація «Богдан»	54,22	87,33	14,39	19,19	20,24	12,03	5,96
ТОВ «ВО «КрАСЗ»	20,75	25,04	3,74	6,34	6,33	3,18	9,05
ПрАТ «Єврокар»	28,83	35,89	3,56	7,46	11,66	14,56	11,49

Джерело: побудовано автором на основі [457, 460, 461, 463, 472]

Аналіз динаміки виробництва легкових та вантажних автомобілів в Україні дозволяє констатувати нарощування обсягів виробництва починаючи з 2000 р., найвищий показник у розмірі 402591 машин спостерігався у 2007 р. Всі наступні роки характеризувалися негативною динамікою. Якщо порівняти рівень 2012 р. і 2007 р., то він знизився на 79 %. Показник 2012 р. лише на 41 % перевищує рівень 2002 р., коли галузь починала відроджуватися. Впродовж 2013 р. прослідковувався подальший спад позицій вітчизняного автопрому на 5 % [510]. Зниження рівня спаду виробництва з 27,1 % у 2012 р. до 22,1 % у 2013 р. було досягнуте за рахунок змін до податкового законодавства в Україні:

- 14.03.2013 р. ухвалено рішення Міжвідомчої комісії з міжнародної торгівлі про запровадження спеціального мита на імпорт автомобілів іноземного виробництва у розмірі 6,46 % на автомобілі з об’ємом двигуна 1500 - 2200 см^3;

- Закон України «Про утилізацію знятих з експлуатації транспортних засобів» від 04.07.2013 р. № 421-VII;

- Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу щодо оплати екологічного податку за утилізацію знятих з експлуатації транспортних засобів» від 04.07.2013 р. Документ встановив ставки екологічного податку за утилізацію знятих з експлуатації транспортних засобів. Ці ставки розраховуються відповідно до об’єму двигуна. Для нових автомобілів коефіцієнт дорівнює 0,86-5,5, для авто, що були у використанні, – 5,3-35,01 [472].

Проаналізуємо ставки податку на додану вартість на імпорт обладнання, податку на прибуток, розмір мита на нові автомобілі та на імпорт обладнання автопрому. Для порівняння візьмемо автовиробників Росії, Китаю, Туреччини, Румунії, Узбекистану, адже вони створюють основну конкуренцію вітчизняному автопрому через складання на їхній території автомобілів усіх марок. Результати дослідження наведені у табл. 3.4.

Таблиця 3.4

Порівняння нормативно-правового середовища функціонування галузі автомобільного виробництва в Україні та в основних країнах-конкурентах

Показники	Країни				
	Туреччина	Китай	Узбекистан	Росія	Україна
Ввізне мито на нові автомобілі, %	65 (*в період становлення галузі – до 150 %*)	30 (*в період становлення галузі – до 200 %*)	30 + (від 1,5 до 3 дол.) на 1 $см^3$	25	10
Ввізне мито на імпорт обладнання автопрому, %	0	0	0	0	3-5
Податок на додану вартість на імпорт обладнання, %	0	0	0	0	20
Податок на прибуток, %	0*	0*	0*	0*	21

Примітка: * - *на прибуток, що реінвестується у виробництво*

Джерело: побудовано автором на основі [474]

Таким чином, картина в Україні є найнесприятливішою для розвитку автовиробництва. Першим і найважливішим показником є податок на прибуток; його ставка в Україні сягає 21 %, у інших країнах – 0 % на прибуток реінвестований у виробництво; можна з певністю сказати, що це один із основних демотивуючих чинників для вітчизняних автовиробників. Лише в Україні присутні високі ставки мита та податку на додану вартість на імпорт обладнання. Необхідно відзначити рівень ставки ввізного мита на нові автомобілі, який в Україні найнижчий з поміж держав-конкурентів.

Достатньо жорсткі заходи були прийняті для захисту вітчизняних ПТМ. Незважаючи на протекціоністську політику України у 2013 р. продаж легкових

автомобілів знизився на 10 %, комерційних – на 25 %, автобусів – на 21 %. Тобто дії держави не лише не покращили ситуацію, а навпаки, її погіршили. Зокрема, продажі *Hyundai* впали на 21,3 % (з 22 868 шт. до 18001 шт.), падіння продажів *Škoda* склало 11,9 % (з 13 948 шт. до 12285 шт.). Продажі ЗАЗ впали з 18124 шт. до 17709 шт. Продажі автомобілів ВАЗ (у тому числі українського складання) впали на 53,5 % (з 19 718 шт. до 9162 шт.), а продажі *Chevrolet* – на 53 % (з 9616 шт. до 4524 шт.). У цілому в 2013 р. загальне скорочення продажів авто склало 7,4 % (з 217581 шт. до 201566 шт.) [510].

Зважаючи на вказані вище причини, виникає ряд загроз економічній і соціальній стабільності окремих регіонів та держави в цілому, а також і для трудових колективів ПТМ. Така ситуація виникає в результаті того, що промислові підприємства, в тому числі ПТМ, є визначальним елементом національної економіки, який виконує виробничу та соціальну функції; остання полягає у створенні можливостей для існування та розвитку членів трудового колективу. У випадку занепаду підприємства і скорочення виробництва існує пряма небезпека життєздатності колективу як ланки суспільства.

Доцільно зупинитися на проблемі, яка є домінантною і відображає тенденцію втрати ПТМ здатності виробництва високотехнологічної та наукомісткої продукції, при цьому не лише нової, але й тої, яка випускалася ними донедавна. Як наслідок, можливе настання ситуації, коли виникне небезпека технічного переоснащення базових галузей економіки, зокрема, енергетики, металургії, транспорту тощо, адже їхнє обладнання на понад 80 % складається з вітчизняного, а заміна такої кількості техніки імпортованою є надзвичайно дороговартісним процесом, якого підприємства не можуть собі дозволити.

Інноваційна діяльність підприємства передбачає цілий комплекс заходів, об'єднаних в один логічний ланцюг. Кожна ланка цього ланцюга, кожна стадія цієї діяльності підпорядковуються своїй логіці розвитку, мають свої закономірності і свій зміст. Поєднуючись, наукові дослідження, дослідно-конструкторські і технологічні розробки, інвестиційно-фінансові, комерційні та

виробничі заходи мають за ціль одну головну мету – створення нововведеннь. Таким чином, до інноваційної діяльності відноситься вся діяльність підприємства у рамках інноваційного процесу, а також маркетингові дослідження ринків збуту і пошук нових споживачів, інформаційне забезпечення можливого конкурентного середовища і споживчих властивостей товарів конкуруючих фірм, пошуки новаторських ідей та рішень; партнерів із впровадження і фінансування інноваційного проекту. Головне завдання інноваційної діяльності – це реструктуризація виробництва, спрямована на досягнення конкурентних переваг вітчизняних виробів на світовому ринку на основі наукових досягнень і передового досвіду [211].

Зважаючи на те, що інноваційна діяльність є складовою процесу функціонування підприємств транспортного машинобудування, існує ряд факторів, які сприяють або ускладнюють її хід (табл. 3.5).

Підтвердженням негативної тенденції динаміки росту інноваційної діяльності в Україні є позиція нашої держави на міжнародній арені у даній сфері. Так, рейтинг України більш ніж удвічі нижчий за середньоєвропейський і більш як втричі – за найкращий показник у Швеції.

Загальний індекс конкурентоспроможності щороку погіршує своє значення. За величиною показника «можливості до інновацій» у період з 2008 р. по 2015 р. Україна втратила 9 пунктів (табл. 3.6).

Негативною тенденцією характеризуються й інші показники, які стримують темпи інноваційної діяльності; так впродовж аналізованого періоду, погіршилися показники «прав власності» (на 15 пунктів), «охорони інтелектуальної власності» (на 3 пункти), «інновації» (на 22 пункти), «технологічна готовність» (на 17 пунктів), «витрати компаній на дослідження та розробки» (на 23 пункти). Окремо доцільно відзначити показники «державного регулювання» (падіння позицій на 39 пунктів), «макроекономічна стабільність» (падіння позицій на 23 пункти), «впливу оподаткування» (падіння позицій на 14 пунктів).

Таблиця 3.5

Чинники, що стимулюють або стримують процес здійснення інноваційної діяльності підприємств транспортного машинобудування в Україні

Групи чинників	Чинники, що стимулюють інноваційну діяльність ПТМ	Чинники, що стримують інноваційну діяльність ПТМ
Техніко-економічні	Достатність фінансових та матеріально-технічних засобів, скорочення тривалості життєвого циклу наукоємних товарів, державна підтримка інноваційно-активних суб'єктів господарювання, розвиненість науково-технічної інфраструктури	Недостатність коштів для фінансування, відсутність умов та можливостей до створення достатньої матеріальної бази для інноваційної діяльності, постійне зростання вартості науково-дослідних робіт та розробок, висока вартість інформації та труднощі з її отриманням, незначний рівень попиту на інноваційну продукцію через низький рівень життя населення, труднощі із залученням венчурного капіталу
Організаційно-управлінські	Демократичність як основа стилю управління, гнучкість організаційної структури, створення інноваційної інфраструктури (техно-парки, бізнес-інкубатори), заохочення до створення ініціативних дослідницько-винахідницьких груп, створення умов доступу до необхідної інформації, налагодження міжнародної співпраці в інноваційній сфері	Надмірна централізація влади, консервативність керівництва,орієнтація на короткострокову окупність, відсутність налагодженої міжнародної співпраці в інноваційній сфері, труднощі у налагодженні міжгалузевих контактів
Правові	Високий ступінь захисту інтелектуальної власності, розвинена система пільг для інноваційно-активних підприємств	Недосконалість законодавства з питань регулювання захисту інтелектуальної власності та ведення інноваційної діяльності, відсутність пільг
Соціально-психологічні	Система мотивації працівників, залучених до інноваційної діяльності, створення умов для самореалізації та розвитку працівників	Страх перед змінами, значний відтік висококваліфікованих кадрів, низька мотивація праці

Джерело: побудовано автором на основі [211, с.250]

Таблиця 3.6

Рейтинг України за глобальними індексами конкурентоспроможності (*GCI*)

Показники	Місце 2008/09 (з-поміж 133 держав)	Місце 2009/10 (з-поміж 139 держав)	Місце 2011/12 (з-поміж 142 держав)	Місце 2013/14 (з-поміж 148 держав)	Місце 2014/15 (з-поміж 144 держав)
Загальні *GCI*	82	89	82	91	87
Тягар державного регулювання	108	125	130	130	115
Макроекономічна стабільність	106	132	112	107	105
Установи	120	134	131	137	130
Права власності	127	135	137	143	135
Охорона інтелектуальної власності	108	113	117	133	129
Вища освіта і професійне навчання	46	46	51	43	40
Інфраструктура	78	68	71	68	68
Розвиненість бізнесу	91	100	103	97	99
Розвиненість фінансового ринку	106	119	116	117	107
Інновації	62	63	74	93	81
Можливості для інновацій	32	37	42	100	82
Технологічна готовність	80	83	82	94	85
Витрати компаній на дослідження та розробки	68	69	75	69	66
Рівень і ефект оподаткування	128	136	141	126	123
Витрати бізнесу від недосконалих правил щодо прямих іноземних інвестицій	121	128	130	145	137
Співпраця між університетами і бізнесом у дослідницькій діяльності	64	72	70	77	74
Державні закупівлі передових технологічних продуктів	85	112	112	118	123

Джерело: побудовано автором на основі [195, с. 41].

Це свідчить про системні порушення в економіці, які не дають можливості підприємствам розвиватися та здійснювати інноваційну діяльність.

Така ситуація зумовлена тим, що лише незначна частка вітчизняних підприємств здійснює інноваційну діяльність. Так, станом на 01.01.2010 р. у транспортному машинобудуванні країни діяло 13 ліцензій та ліцензійних договорів на використання іноземних інноваційних розробок, при цьому укладено лише 7 закордонних ліцензійних договорів) [424]. На рис. 3.2 графічно відображено динаміку результатів впровадження інновацій на

промислових підприємствах у розрізі реалізації нових технологічних процесів та освоєння виробництва нових видів продукції.

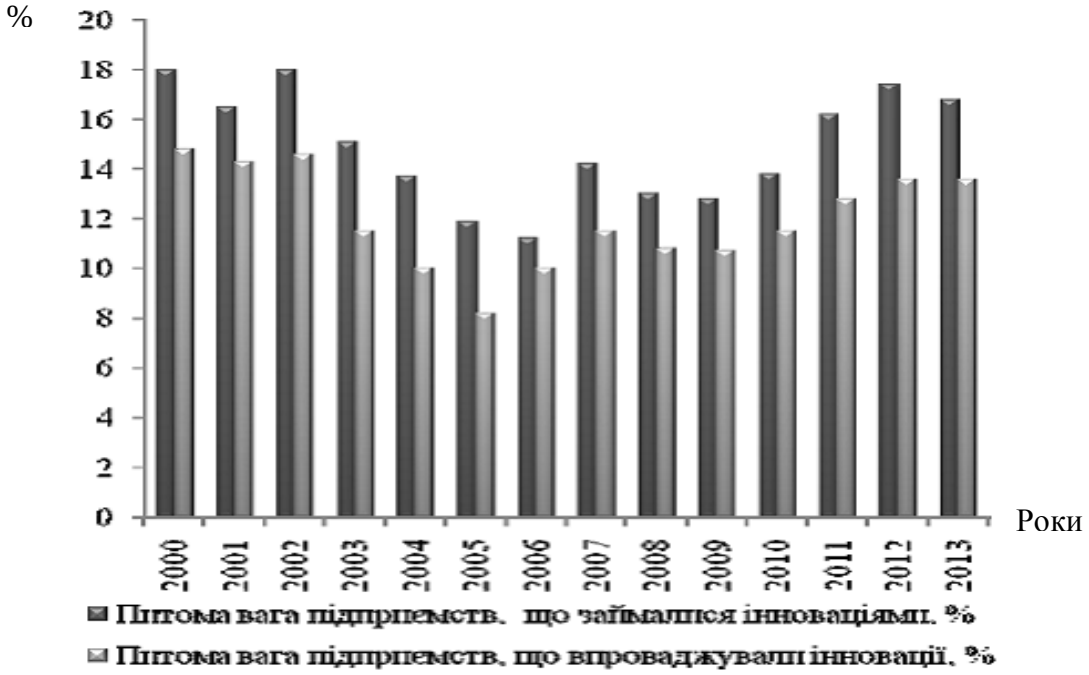

Рис. 3.2. Впровадження інновацій на промислових підприємствах

Джерело: [454]

Можна відзначити негативну тенденцію, яка полягає в тому, що з усієї кількості промислових підприємств лише 20,4 % здійснюють інноваційну діяльність, а 79,6 % зовсім не займаються цим видом діяльності (рис. 3.3).

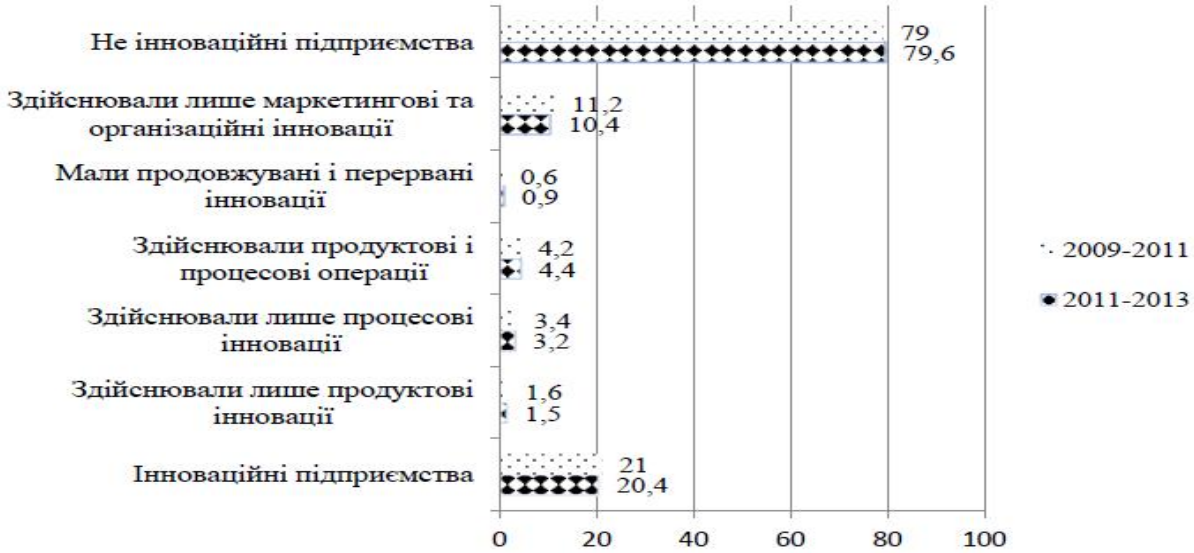

Рис. 3.3. Розподіл підприємств України за типами інноваційної діяльності, % до усіх підприємств

Джерело: побудовано автором на основі [454]

Найвища частка серед інноваційно-активних підприємств (10,4 %) роботу зосереджує на маркетингових та організаційних інноваціях, а от продуктові інновації здійснювали лише 1,5 % інноваційно-активних підприємств. Ця картина свідчить про значні проблеми всередині галузі, адже неможливий розвиток національної економіки та кожного суб'єкта господарювання без активізації інноваційної діяльності.

Серед підприємств України з технологічною інновацією за найважливішими інноваційними цілями у процесі розробки та впровадження інноваційної продукції або процесів 40,8 % мають на меті при здійсненні інноваційної діяльності поліпшити якість товарів або послуг і лише 13,6 % – скоротити час, необхідний для виходу інновації на ринок. Негативним є факт, що в умовах різкого дефіциту енергоносіїв та ресурсів, лише 21,4 % інноваційно-активних підприємств ставлять за мету інноваційну діяльність спрямувати на економію цих ресурсів. Негативна тенденція прослідковується і у сфері охорони навколишнього середовища та безпеки життя і здоров'я населення, адже результат інноваційної діяльності, який би сприяв покращанню якості здоров'я та рівня безпеки, мали намір отримати лише 20,3 % згаданих суб'єктів господарювання, а зменшити вплив на навколишнє середовище – 16,3 %.

Всі ці факти зумовлюють необхідність дослідження умов фінансування інноваційної діяльності підприємствами. Порівняно з 2010 р. кількість підприємств, що витрачали кошти на інноваційну діяльність, зросла більш ніж на 20 %. Обсяг інноваційних витрат у 2013 р. становив 14,3 млрд грн (у 2010 р. – 8 млрд грн.). Необхідно зазначити, що на придбання машин, обладнання та програмного забезпечення було витрачено майже три чверті загального обсягу інноваційних витрат. На дослідження і науково-дослідні розробки витрачено 1,1 млрд грн, понад 70 % яких на проведення НДР власними силами. На інші роботи, пов'язані зі створенням і впровадженням інновацій, було витрачено 2,4 млрд. грн, на придбання нових технологій, необхідних для здійснення технологічних інновацій, – 0,3 млрд грн. У 2013 р. основним джерелом

фінансування інноваційної діяльності були власні кошти підприємств, обсяг яких становив 7,6 млрд грн (проти 4,8 млрд грн у 2010 р.) [426, с. 173].

Таким чином, узагальнені дані про рівень та результативність інноваційної діяльності ПТМ (табл. 3.7) свідчать про існування проблем, які не дозволяють підвищити рівень виробництва.

Інноваційна діяльність є одним із факторів впливу на рівень економічної безпеки ПТМ. Тобто можна стверджувати про існування трьох екстремумів функції взаємозв'язку між інноваційною активністю та ЕБ діяльності підприємства (рис. 3.4).

У точці [1; 0] існує максимальний рівень ЕБ і практично відсутня інноваційна діяльність, така ситуація пояснюється тим, що всі показники діяльності підприємства є на високому рівні, що зумовлює відсутність стимулу до здійснення інноваційної діяльності, яка, в будь якому випадку, призведе до змін.

У точці [0; 0] присутній мінімальний рівень ЕБ, який свідчить про проблеми у функціонуванні підприємства. За таких умов керівництво блокує будь-яке виділення ресурсів на інноваційну діяльність, аргументуючи це нераціональністю у кризовій ситуації.

Оптимальною ситуацією для підприємства для одночасної активної інноваційної діяльності та забезпечення достатньо високого рівня економічної безпеки буде точка [ES_x; 1], адже вона характеризуватиметься найвищими стимулами для впровадження інновацій.

Правильно розроблена інноваційна політика підприємства (ІПП) (під якою розуміють форму стратегічного управління, яка визначає мету та умови здійснення інноваційної діяльності підприємства, що найбільш повно використовують наявний виробничий потенціал і спрямовані на забезпечення його конкурентоспроможності) передбачає послідовну, заплановану, цілеспрямовану, комплексну інноваційну діяльність підприємства щодо зміни кожного з елементів бізнесу певного підприємства, викликану попитом, обумовлену науково-технічним прогресом і спрямовану на діючу організаційну

структуру, технологічні процеси, стиль і методи управління, продукцією, що випускається, джерела сировини й матеріалів, ринки збуту, документообіг [383], дозволяє отримати бажані результати від інноваційної діяльності, яка, в свою чергу, позитивно відображатиметься на рівні ЕБПТМ.

Таблиця 3.7

Інноваційна діяльність промислових підприємств в Україні

Роки	2006	2008	2009	2011	2012	2014
Кількість інноваційно-активних промислових підприємств, *одиниць*						
Промисловість	**1472**	**1397**	**14011**	**1462**	**1679**	**1758**
машинобудування, ремонт машин та устаткування	421	400	406	417	443	426
виробництво машин та устаткування	189	174	181	181	199	186
виробництво електричного, електронного та оптичного устаткування	162	156	152	155	160	150
виробництво транспортних засобів та устаткування	70	70	73	81	84	90
Обсяг реалізованої інноваційної продукції, *млн грн*						
Промисловість	**40188,0**	**45830,2**	**31432,3**	**33697,6**	**42386,7**	**36157,7**
машинобудування, ремонт машин та устаткування	13386,7	17811,0	9738,3	10780,4	11280,3	13105,2
виробництво машин та устаткування	3103,5	3783,5	3350,0	4729,5	6131,8	5814,2
виробництво електричного, електронного та оптичного устаткування	3224,4	3230,5	2975,7	2349,6	2427,3	2759,4
виробництво транспортних засобів та устаткування	7058,8	10797,0	3412,6	3701,3	2721,2	4531,6
Питома вага обсягу реалізованої інноваційної продукції у загальному обсязі реалізованої промислової продукції, %						
Промисловість	**6,7**	**5,9**	**4,8**	**3,8**	**3,8**	**3,3**
машинобудування, ремонт машин та устаткування	15,6	16,8	13,0	10,5	8,2	10,0
виробництво машин та устаткування	11,7	11,6	11,4	13,3	14,0	13,6
виробництво електричного, електронного та оптичного устаткування	19,6	15,7	14,8	10,2	8,0	10,0
виробництво транспортних засобів та устаткування	16,5	20,3	13,6	8,4	4,3	7,4

Джерело: побудовано автором на основі [454]

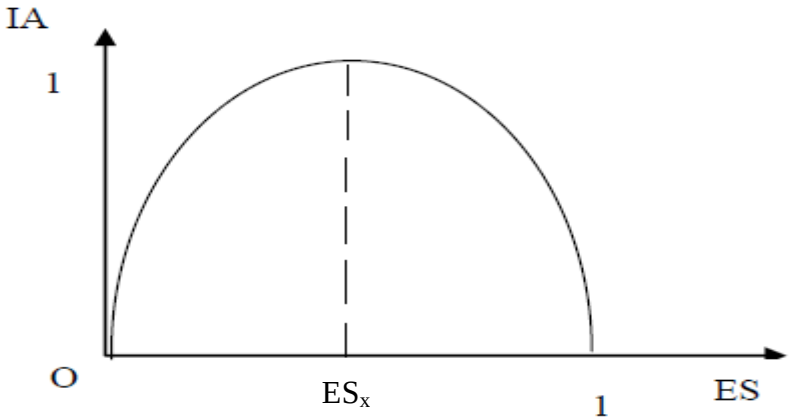

Рис. 3.4. Взаємозв'язок між інноваційною активністю (IA) та економічною безпекою діяльності підприємства (ES)

Джерело: [360, с. 303]

Вплив заходів ІПП на зміну динаміки тренду життєвого циклу підприємства та формування стану його ЕБ відображено схематично на рис. 3.5. Класична лінія життєвого циклу підприємства відповідає лінії ***L1*** і відображає період функціонування на ринку із однією інновацією, яка була стимулом до створення саме цього суб'єкта господарювання; при цьому тривалість кожного періоду життєвого циклу відповідає наступним діапазонам: становлення – [T0, T1]; зростання – [T1, T2]; зрілості – [T2, T3]; спаду – [T3, ∞].

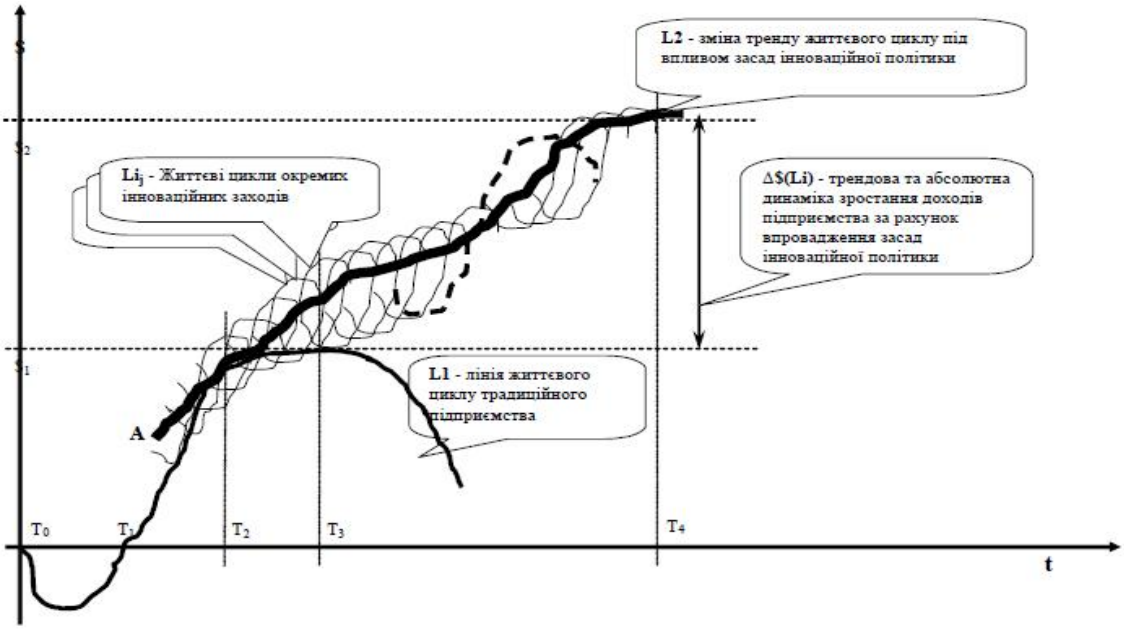

Рис. 3.5. Вплив заходів ІПП на зміну динаміки тренду життєвого циклу підприємства та формування стану його ЕБ

Джерело: [631, с. 34]

Критичною точкою є Т3, після якої розпочинається занепад підприємства, що свідчить про катастрофічний рівень економічної безпеки, який може бути передумовою зупинки діяльності. Така ситуація є неминучою у зв'язку із поступовим вичерпанням потенціалу будь-якої ідеї. Уникнення різкого спаду та продовження тривалості життєвого циклу можливе за умови розроблення ІПП (жирна лінія з початком у точці А), ***Lij*** – життєві цикли окремих інноваційних заходів, які стають можливими за успішної реалізації ІПП. Завдяки таким діям значно покращиться рівень ЕБ, адже це дозволить збільшити тривалість найбільш продуктивних етапів життєвого циклу: етапів зростання (був [Т1, Т2] – стане [Т1, Т4]) та зрілості (був [Т2, Т3] – стане [Т4, ∞]) і тим самим відтермінути етап спаду на невизначений час [631].

У зв'язку з тим, що рівень економічної безпеки прямо пропорційно залежить від результатів діяльності ПТМ, основним показником якої є рівень прибутку, тому доцільно провести дослідження параметрів, які матимуть найбільший ступінь впливу з метою подальшого визначення проблемних сфер у діяльності ПТМ.

Рівень ЕБ підприємств транспортного машинобудування України доцільно визначати на основі даних зі зведеного балансу та звіту про фінансові результати діяльності цих підприємств протягом 2005-2013 рр. (Додаток В).

У процесі побудови економетричної моделі рівня ЕБПТМ України необхідно врахувати той факт, що основним результатом стабільного функціонування суб'єктів господарювання є рівень прибутку, який визначається як різниця виручки від реалізації продукції та собівартості цієї продукції. Економетрична модель описує залежність двох результативних показників – виручки від реалізації продукції (y_1) та собівартості продукції (y_2) від незалежних змінних умов, таких як: матеріальні затрати (x_1), вартість основних засобів (x_2), вартість необоротних активів (x_3), вартість оборотних активів (x_4), рівень амортизації (x_5), рівень витрат на оплату праці (x_6) та рівень відрахувань на соціальні заходи (x_7). Попередньо дослідимо незалежність цих змінних.

Вихідні дані для дослідження наведені у табл. В.2 (Додаток В), в якості факторів впливу приймаємо показники, які позначимо x_1–x_7, в якості результуючих показників – виручку від реалізації та собівартість продукції, які позначимо відповідно y_1 та y_2.

Аналіз проведемо у два етапи: на першому етапі виокремимо серед вихідних даних статистично незалежні, на другому побудуємо регресійні залежності результуючих показників від незалежних змінних.

У процесі дослідження залежності важливо зосередити увагу на незалежних параметрах, що визначають фінансові результати діяльності підприємств. Для перевірки та усунення можливої мультиколінеарності використаємо елементи алгоритму Фаррара-Глобера та вилучення показників, що є мультиколінеарними з іншими. Для цього нормалізацуємо дані з попередньої таблиці за формулою

$$\hat{x}_{ij} = \frac{x_{ij} - \bar{x}_i}{\sqrt{n} \cdot s_i}, \; j = \overline{1,n} \; , \; i = \overline{1,m} \, . \qquad (3.1)$$

Виконавши множення транспонованої матриці нормалізованих показників на саму матрицю, записуємо квадратну матрицю кореляції між окремими показниками (табл. 3.8).

Таблиця 3.8

Кореляційна матриця

	x_1	x_2	x_3	x_4	x_5	x_6	x_7
x_1	1.0000	0.9448	0.9530	0.9443	0.9259	0.9571	0.9587
x_2	0.9448	1.0000	0.9962	0.9760	0.9812	0.9682	0.9668
x_3	0.9530	0.9962	1.0000	0.9751	0.9662	0.9566	0.9546
x_4	0.9443	0.9760	0.9751	1.0000	0.9751	0.9799	0.9766
x_5	0.9259	0.9812	0.9662	0.9751	1.0000	0.9865	0.9856
x_6	0.9571	0.9682	0.9566	0.9799	0.9865	1.0000	0.9998
x_7	0.9587	0.9668	0.9546	0.9766	0.9856	0.9998	1.0000

Джерело: побудовано автором

Аналіз отриманої матриці свідчить, що існує досить висока кореляція практично між усіма показниками: найвища між x_6 та x_7, найнижча між x_1 та x_5. Розрахуємо критерій χ^2 і порівняємо його значення з табличним. Визначник матриці у табл. В3 дорівнює $1{,}48 \cdot 10^{-14}$, кількість спостережень $n = 9$, кількість

факторів $m = 7$, емпіричне значення критерію $\chi^2 = 153{,}90$. Кількість ступенів свободи при 7-и факторах дорівнює 21 і при рівні значущості $\alpha = 0{,}05$ табличне значення критерію $\chi^2_t = 32{,}68 < 153{,}90 = \chi^2$, тому існує мультиколінеарність. Далі, знайшовши обернену до кореляційної матрицю, розрахуємо t та F критерії.

Обчислюємо значення F-критерію Фішера (табл. 3.9) й переконаємось, що найбільшим є значення $F_7 = 18465{,}86$, котре значно перевищує табличне значення $F_т = 5{,}143$. Виключивши із розгляду фактор відрахувань на соціальні заходи (x_7), продовжуємо аналіз факторів що залишились, поки не буде вилучена мультиколінеарність.

Таблиця 3.9

Значення F-критеріїв

k	1	2	3	4	5	6	7
c_{kk}	481,18	3602,36	4044,24	165,47	174,59	48602,26	55398,59
F_k	160,06	1 200,45	1 347,75	54,82	57,86	16 200,42	18 465,86

Джерело: побудовано автором

Знайшовши часткові коефіцієнти кореляції r_{ij} та розрахувавши t-критерії (табл. 3.10) за формулами:

$$r_{kj} = \frac{-c_{kj}}{\sqrt{c_{kk}c_{jj}}},\ t_{kj} = \frac{|r_{kj}|\sqrt{n-m}}{\sqrt{1-r_{kj}^2}},\ j = \overline{1,n}\ ,. \qquad (3.2)$$

де c_{kj} – компоненти матриці, оберненої до кореляційної;

Переконаємось, що найбільші значення t-критерію $t_{12} = 10{,}10$ і $t_{67} = 16{,}63$ є більшими за емпіричне значення критерію $t_{емп} = 4{,}30$.

Таблиця 3.10

Значення t-критеріїв

	x_1	x_2	x_3	x_4	x_5	x_6
x_2	3,221					
x_3	4,256	10,103				
x_4	0,250	0,066	0,027			
x_5	0,927	0,360	0,531	0,204		
x_6	2,510	1,853	1,894	0,933	0,619	
x_7	3,050	2,092	2,188	0,800	0,697	16,630

Джерело: побудовано автором

Таким чином, виключаємо послідовно також необоротні активи (x_3), витрати на оплату праці (x_6), середньорічну вартість основних засобів (x_2), оборотні

активи (x_4). Згідно F-критерію мультиколінеарність відсутня у наборі факторів (x_1, x_5), коли $F_1 = F_5 = 42{,}03 < 236{,}768 = F_т$.

На другому етапі знайдемо лінійні залежності $y_1(x_1, x_2)$ та $y_2(x_1, x_2)$, використовуючи метод найменших квадратів:

$$y_1 = 16942843{,}0 + 1{,}153060 \cdot x_1 + 0{,}133750 \cdot x_2;$$

$$y_2 = 3242522{,}3 + 1{,}290388 \cdot x_1 - 0{,}058546 \cdot x_2.$$

Обчислюємо коефіцієнти детермінації, вони дорівнюють $R^2 = 0{,}653$ для першого рівняння регресії та $R^2 = 0{,}847$ для другого рівняння регресії.

Значущість рівня лінійної множинної регресії у цілому оцінюється за допомогою F-критерія Фішера $F_{факт} = \frac{R^2}{1-R^2} \cdot \frac{n-m-1}{m}$. Оскільки у даному випадку $n = 9$, $m = 2$, то емпіричні значення критерію дорівнюють $F_{емп} = 5{,}65$ для y_1 та $F_{емп} = 16{,}59$ для y_2. Порівнюючи їх із табличним значенням критерію, яке при рівні значимості 0,05 становить $F_{табл} = 4{,}26$, бачимо, що отримані рівняння регресії є статистично значущими.

На основі здійснених розрахунків можна зробити наступні висновки:

1) результати побудови економетричних залежностей виручки від реалізації продукції та собівартості продукції ПТМ вказують на дисбаланс у їхній структурі, що негативно позначається на рівні економічної безпеки ПТМ;

2) результати статистичного аналізу вказують на значну кореляційну залежність різних показників техніко-технологічної та ресурсної сфер, які є домінантними при впливі на рівень економічної безпеки ПТМ. У результаті досліджень на основі даних протягом 9-річного періоду виокремлено такі максимально статистично незалежні показники як рівень матеріальних затрат (ресурсна сфера) і рівень амортизаційних відрахувань (техніко-технологічна сфера). Факт адекватного підбору в економетричній моделі змінних параметрів діяльності ПТМ України підтверджують, зокрема, розрахункові значення критерію Фішера;

3) запропонований спосіб розрахунку може бути використаний як основа для прогнозування показників економічної безпеки галузі транспортного машинобудування України у довгостроковій перспективі;

4) отримані економетричні залежності дозволяють встановити факт мінімального впливу витрат на оплату праці у структурі собівартості продукції ПТМ, що зумовлює наростання незадоволення зі сторони персоналу і є першопричиною виникнення дестабілізуючих чинників у кадровій сфері економічної безпеки ПТМ.

3.2. Архітектоніка дестабілізуючих чинників зовнішнього середовища економічної безпеки підприємств транспортного машинобудування

Підприємства транспортного машинобудування є однією із домінантних структур національної економіки, які формують її технологічну незалежність, експортний потенціал, сприяють розвитку внутрішнього ринку засобів виробництва та формуванню соціально-орієнтованої сфери виробництва. У зв’язку з цим їхня діяльність не може відбуватися без врахування особливостей розвитку держави. Взаємодія ПТМ та держави побудована на основі досягнення власних інтересів з одночасною протидією дестабілізуючим чинникам та використанням можливостей середовища. При цьому ПТМ зазначені дії здійснюють шляхом застосування комплексного забезпечення ЕБ, а держава – шляхом нормативно-правового, інституційного, фінансового забезпечення та забезпечення економічної безпеки. Крім того взаємодія повинна базуватися на гармонізації інтересів особи, підприємств, регіонів, держави, наддержавних організацій та країн-партнерів. Результатом взаємного та ефективного поєднання можливостей і ресурсів буде підтримання незалежності (фінансової, сировинної, ресурсної, інноваційної тощо), підвищення економічної стабільності (рівень розвитку, що гарантує досягнення високого рівня безпеки у

даний момент часу та у довгостроковій перспективі), стабілізація економічного розвитку (інноваційно-інвестиційна активність, реструктуризація, фінансове оздоровлення) та підвищення рівня безпеки економіки України, який проявляється через забезпечення гарантій безпеки держави, бізнесу та громадян, захищеності інвестицій і приватної власності.

У зв'язку з цим можна змоделювати механізм взаємодії ПТМ та економіки України через здійснення комплексного забезпечення економічної безпеки (рис. 3.6).

Для реалізації побудованого механізму на макрорівні повинні бути створені такі умови, щоб ПТМ могли ефективно функціонувати. Формування належних умов ведення бізнесу у державі є вагомим фактором забезпечення ЕБ і можливості досягнення фінансових інтересів суб'єктів господарювання різних рівнів.

Після здобуття Україною незалежності постало питання налагодження умов ведення бізнесу у ринковій економіці. Але, незважаючи на понад двадцятирічний період, упродовж якого прикладалися зусилля для підвищення показників у цій сфері, значного успіху досягти Україні не вдалося.

Так, за даними [193, 308, 668], у рейтингу країн за індексом легкості ведення бізнесу Україна у 2015 р. займала 96 місце, у 2013 р. – 137, у 2010 р. – 142 місце. Навіть, серед країн з перехідною економікою (Болгарія, Грузія, Киргизстан, Вірменія, Азербайджан) показники України у 2010-2015 рр. є невтішними (рис. 3.7).

Протягом 2010-2015 р. позиція України дещо покращилася, наприклад, протягом зазначеного періоду за значенням Індексу глобальної конкурентоспроможності Україна опинилася на 87 місці (у 2013 р. – 91 місце); а за Індексом економічної свободи навпаки погіршилася – з 152 місця у 2009 р. опустилася на 162 місце у 2015 р. Такий прогрес є наслідком покращення практично усіх позицій України за складовими Індексу глобальної конкурентоспроможності у 2015 р. (єдине погіршення спостерігалося за показником «Розвиненість бізнесу»: у 2015 р. – 99, а у 2013 р. – 97) [668].

Рис. 3.6. Механізм взаємодії підприємств транспортного машинобудування та суб'єктів економіки України через здійснення комплексного забезпечення економічної безпеки

Джерело: побудовано автором

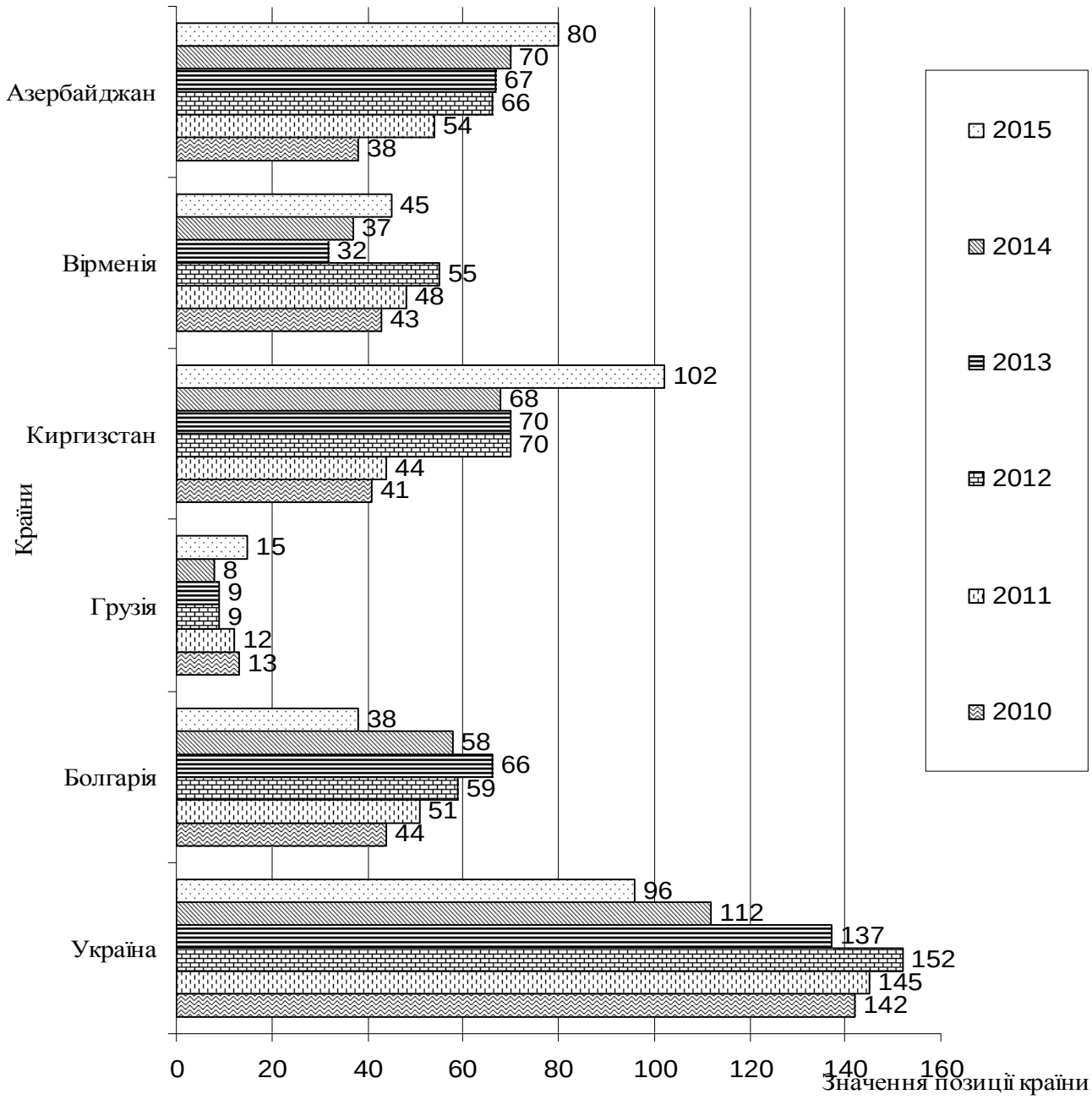

Рис. 3.7. Рейтинг країн з перехідною економікою за ознаками, що впливають на бізнес-середовище та інвестиційний клімат в економіках (вищий бал означає гіршу ситуацію)

Джерело: побудовано автором на основі [176]

При цьому, за оцінками Звіту [668], у 2015 р. показники України за складовими групи «Інститути» мають доволі низькі рейтинги: майнові права (135 позиція), захист інтелектуальної власності (129 позиція), витік державних коштів (124 позиція), суспільна довіра політикам (96 позиція), незаконні

виплати і хабарі (118 позиція), незалежність суддів (140 позиція), фаворитизм в рішеннях урядовців (116 позиція), марнотратства держвидатків (138 позиція), тягар державного регулювання (115 позиція), ефективність законодавчої бази у врегулюванні суперечок (129 позиція), ефективність законодавчої бази (131 позиція), прозорість державних політики (104 позиція), витрати бізнесу від тероризму (117 позиція), витрати бізнесу від злочинності та насильства (97 позиція), організована злочинність (126 позиція), надійність поліцейської служби (135 позиція), етична поведінка фірм (98 позиція), відповідність аудиту та звітності (124 позиція), ефективність корпоративного управління (86 позиція), захист інтересів міноритарних акціонерів (139 позиція), міцність захисту прав інвесторів (105 позиція).

Погіршення ситуації у групі показників «Макроекономічна стабільність» має катастрофічне значення (зниження показника на 25 пунктів протягом трьох років). Це спричинило ряд факторів у сфері державних фінансів (дефіцит бюджету – 99 місце або погіршення на 66 позицій та державний борг – 66 місце або погіршення на 25 позицій) та рівень національних заощаджень (134 місце або погіршення на 24 позиції), традиційно низьку оцінку отримала ситуація з інфляцією в Україні (75 місце).

Достатньо проблем виникло і у сфері розвиненості фінансових ринків (рис. 3.8).

Аналізуючи негативні тенденції з позиції конкурентоспроможності України не можна нехтувати і позитивними сторонами; хоча перелік конкурентних переваг з кожним роком скорочується (у 2009 р. – 29 позицій, а у 2010 р. – 16 позицій, у 2015 – лише 9).

Загалом, конкурентоспроможність України, в тому числі і конкурентоспроможність регіонів України, значно відрізняється від конкурентоспроможності інноваційних економік (рис. 3.9).

Інноваційною є та країна, яка сприяє підвищенню добробуту всього людства, у цій країні всіляко підтримується приватна ініціатива та створюються

сприятливі умови для реалізації ідей і винаходів; це відповідно генерує високий рівень доходів та створює комфортні умови життя.

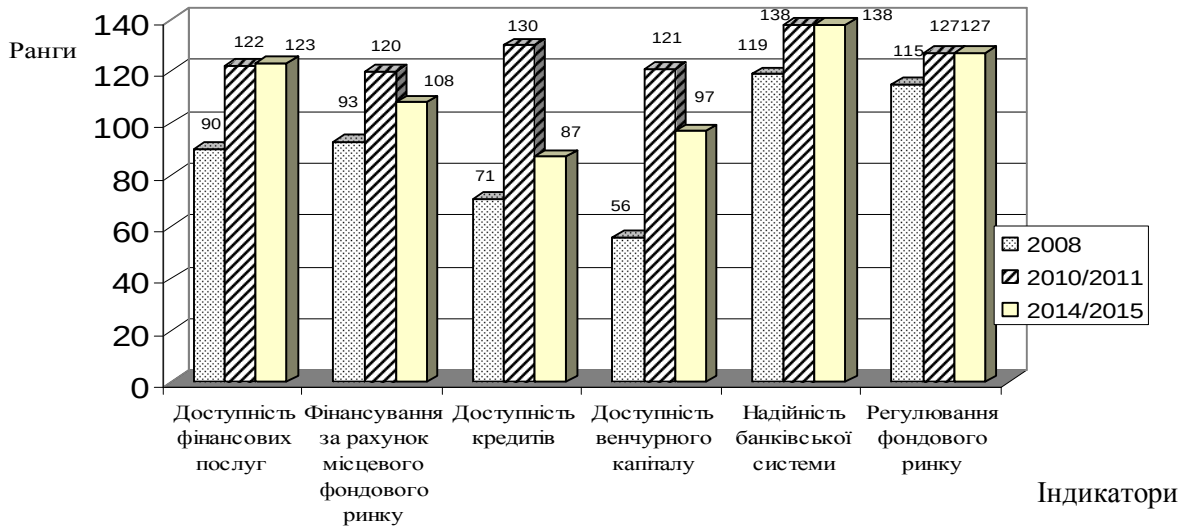

Рис. 3.8. Ситуація у сфері розвиненості фінансових ринків (вищий бал означає гіршу ситуацію)

Джерело: побудовано автором на основі [668]

Комбінація персонального комфорту, ініціативи та системної підтримки підприємництва є ключовою для розвитку інноваційної економіки, яка б не лише замикалася сама на собі, а й створювала нові продукти і послуги глобального масштабу. За дослідженням Інституту Легатум до десятки інноваційних економік належать: Данія, Швеція, США, Фінляндія, Велика Британія, Норвегія, Ірландія, Сінгапур, Ісландія, Канада [422].

Серед досліджень авторитетних міжнародних організація лише Україна і Білорусь з числа усіх європейських країн, характеризуються показниками, які значно нижчі за регіональні і глобальні середні значення Індексу економічної свободи.

За даними [450], у 2014 р. за Індексом сприйняття корупції гіршою ситуацією за вітчизняну (142 місце зі 174 держав світу) мали лише Росія, Таджикистан, Киргизстан, Туркменістан, Узбекистан.

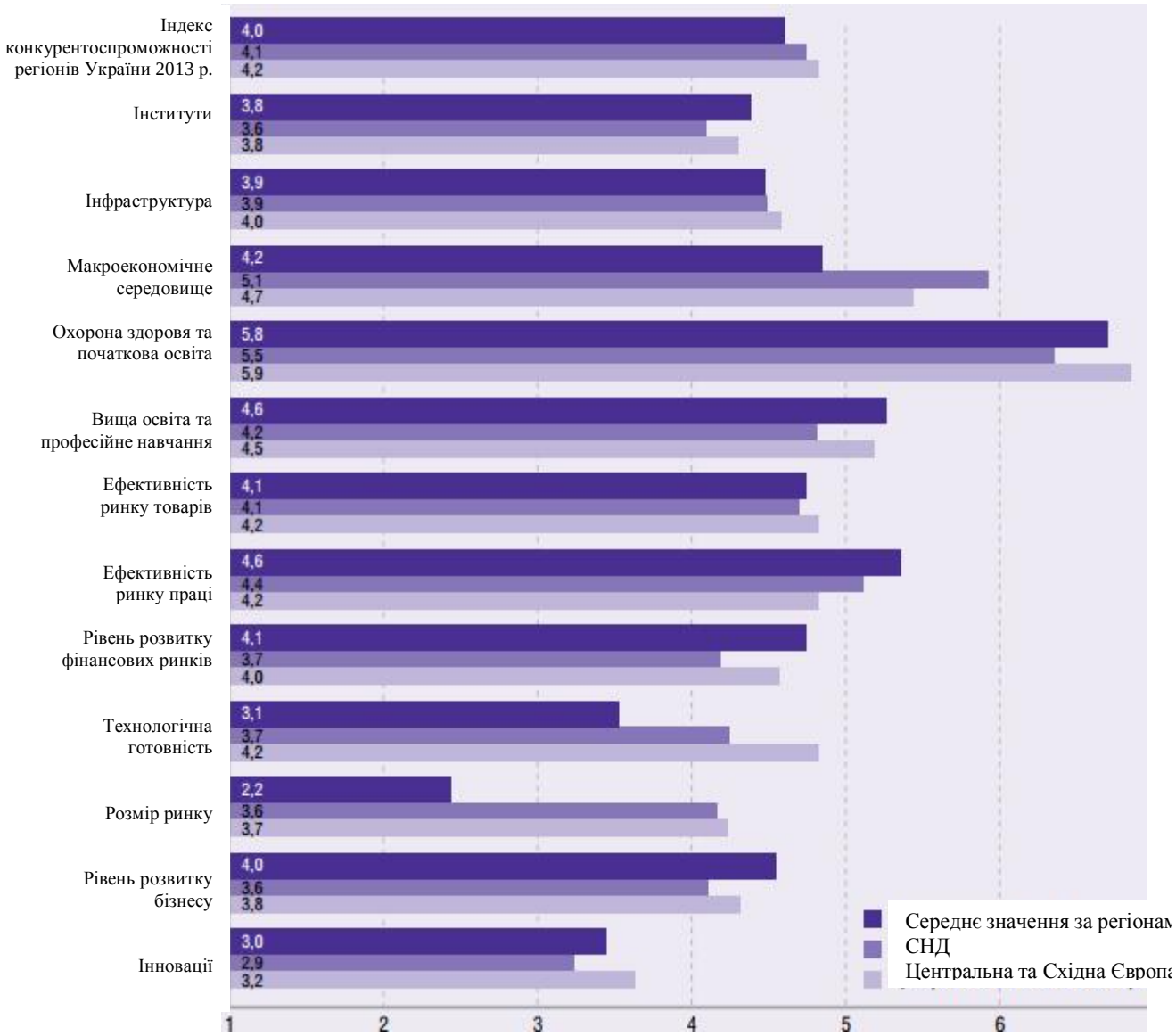

Рис. 3.9. Середнє значення показника конкурентоспроможністі регіонів України у порівнянні з країнами СНД, а також Центральної та Східної Європи

Джерело: побудовано автором на основі [244]

За рейтингом спеціалізованого видання *Forbes* щодо умов для ведення бізнесу зі 134 держав Україна посідає 105 місце. При цьому з пострадянських країн найкраща ситуація спостерігається у Грузії (50-те місце в рейтингу), а Росія знаходиться на 102-й сходинці. Поблизу України розташувалися Камбоджа (104 місце) та Ємен (106 місце). Найкращі показники продемонстрували Канада, Нова Зеландія, Гонконг, Ірландія, Данія, Сінгапур, Швеція, які й очолили рейтинг. У рейтингу країн з найгіршою економікою цього ж видання Україна знаходиться після Мадагаскару, Вірменії та Гвінеї і

посідає 4-те місце. Аналітики видання *Forbes* прирівнюють ВВП на душу населення в Україні до рівня Сербії і Болгарії, а рівень інфляції – оцінюють у 10 % [193].

Відповідно до рейтингу Всесвітнього економічного форуму 2014 р., Україна є очільником у двох категоріях – найгірша економіка і найвищі податки. За показником найвищої ставки податку на прибуток Україну випереджають Мальта (35 %), Франція (34,4 %), Бельгія (34 %), Італія (31,4 %), Іспанія (30 %). Найнижча ставка податку у Молдові – 0 %. У рейтингу заключні позиції займають Кіпр та Болгарія зі ставкою податку 10 % [193].

У рейтингу країн з найкращою репутацією, який оприлюднив Нью-Йоркський Інститут репутації у вересні 2014 р., Україна обіймає 40-ву позицію з 50-ти країн світу. До трійки найкращих входять – Канада, Швеція, Австралія. Україні вдалося випередити Ізраїль (41 місце), Китай (43 місце) та Росію (45 місце) [193].

Всі ці рейтинги свідчать про негативні тенденції в економіці України, які ускладнюють, а у деяких випадках і унеможливлюють ведення бізнесу вітчизняними ПТМ. Ця ситуація зумовлює необхідність використання неофіційних способів вирішення питань; так у період з 2008 по 2010 рр. частка підприємств, які вдавалися до неофіційних способів вирішення питань з державними органами зросла з 35 % до 46 %, а частка підприємств, які робили подарунки державним службовцям, чиї рішення могли вплинути на діяльність, зросла з 20 % до 35 % (Додаток Г рис. Г.1).

Вагомим фактором, який свідчить про умови ведення бізнесу в Україні є думка вітчизняних підприємців і керівників підприємств, яка досліджена фондом «Ефективне управління». За даними цього дослідження лідируючі позиції серед факторів, що мають найбільш негативний вплив на ведення бізнесу, впродовж 2011 р. були: податкова політика, корупція та нестабільність державної політики [466, с. 26]. У табл. 3.11 відображені відомості про найбільш проблемні фактори у процесі ведення бізнесу за секторами економіки.

Таблиця 3.11

Фактори, що ускладнювали ведення бізнесу за секторами економіки

Назва факторів	По Україні в цілому	Сільське господарство	Будівництво	Електроенергія, газ, водопостачання	Видобувна промисловість	Готелі та ресторани	Переробна промисловість	Інші послуги	Оптова та роздрібна торгівля	Транспорт і зв'язок	Банки	Інвестиційні компанії	Страхові компанії
	% опитаних респондентів												
Податкова політика	61	53	65	57	66	72	61	62	62	61	64	80	73
Корупція	57	50	66	54	55	56	56	57	58	62	72	80	61
Нестабільність державної політики	46	53	48	37	37	33	45	48	49	48	49	40	51
Податкові ставки	33	35	29	36	22	39	32	34	33	33	43	10	35
Інфляція	32	28	36	28	30	50	32	34	39	24	29	30	24
Неефективність держапарату	29	22	22	27	39	39	29	27	32	31	37	50	33
Нестабільність місцевої та державної влади	29	31	30	33	24	33	29	30	29	29	22	20	25
Доступ до фінансування	24	18	28	30	32	22	24	28	24	21	21	40	29
Дозвільна система та ліцензування	24	29	28	30	20	11	23	22	20	27	24	30	12
Низька кваліфікація робочої сили	22	26	18	21	18	11	29	20	18	17	15	10	24
Митна політика	17	10	4	3	10	17	26	11	20	17	19	30	24
Нерозвинена інфраструктура	16	21	11	18	13	22	16	17	11	18	24	10	24
Злочинність і крадіжки	11	15	10	13	9	17	9	14	12	11	11	10	8
Погане здоров'я населення	10	10	9	13	4	22	10	13	13	9	9	0	12
Доступ до земе-льних ресурсів	10	14	3	15	9	11	10	10	9	10	12	10	10
Обмежувальне трудове законодавство	10	16	11	5	22	17	8	10	9	8	8	10	8
Нерозвинена трудова етика	8	8	6	5	13	6	7	9	7	10	9	10	10
Валютне регулювання	5	3	3	6	4	0	6	3	6	5	5	30	8

Джерело: [176]

У зв'язку з тим, що ПТМ входять до структури галузі переробної промисловості, тому можемо встановити, що найбільший вплив мали наступні фактори: податкова політика, корупція, нестабільність державної політики, податкові ставки, інфляція, неефективність держапарату, нестабільність місцевої та державної влади, низька кваліфікація робочої сили, митна політика, доступ до фінансування, дозвільна система та ліцензування.

Одним із важливих показників, який характеризує інвестиційну привабливість України і одночасно впливає на рівень фінансової безпеки підприємств, є кількість перевірок суб'єктів господарювання контролюючими органами. Упродовж останніх десяти років не відбулося позитивних змін у цій сфері, так у 2010 р. контролюючими органами не було перевірено лише 25 % підприємств, така ж кількість не була охоплена перевірками і у 2008 р. (Додаток Г рис. Г.2, рис. Г.3). Така ситуація викликає не лише невдоволення керівників підприємств в Україні, а й подив у світової спільноти. Важливим є той факт, що у порівнянні з державами-сусідами, Україна перевищує їх показники за кількістю підприємств, охоплених перевірками, на 15 – 50 %, а за тривалістю перевірок на 4 – 9 днів (Додаток Г рис. Г.4, рис. Г.5).

Занепокоєння викликає і ситуація у сфері контролю підприємств у розрізі окремих контролюючих органів (Додаток Г рис. Г.6). Органи санітарного та ветеринарного контролю у 2010 р. кожне підприємство відвідали з перевірками в середньому по два-три рази, а органи пожежного нагляду (як і податкової інспекції) – в середньому майже по два рази.

Цікавим є той факт, що відповідно до п. 8 Порядку розподілу суб'єктів господарювання за ступенем ризику їх господарської діяльності для безпеки життя і здоров'я населення, навколишнього природного середовища щодо пожежної безпеки та частини 2 статті 11-1 закону України «Про державну податкову службу в Україні», органам пожежного нагляду і податкової інспекції максимально дозволеною є одна перевірка підприємства у році [159, 264].

На відміну від світової практики, Україна є державою, якій притаманна велика кількість контролюючих органів, що здійснюють перевірку діяльності суб'єктів господарювання, регламентація їх роботи відбувається на основі чинних нормативно-правових документів. У окремих випадках кількість контролюючих органів перевищує рівень держав-сусідів у 2-5 разів, наприклад, за даними джерела [176], у Грузії – 20, Латвії – 16, Чорногорії та Словенії – по 26, Киргизстані – 22, Вірменії – 19, Таджикистані та Албанії – по 31. Така

ускладнена система перевірок створює негативні тенденції у державі і є обтяжливою для бізнесу. Це призводить до значних витрат з державного бюджету на утримання контролюючих органів і забезпечення їх діяльності, а також на додаткові витрати зі сторони суб'єктів господарювання. Внаслідок цього різко погіршуються умови ведення бізнесу на вітчизняному просторі і створюються умови для ускладнення державного регулювання та управління органами контролю, адже зумовлює необхідність сегментації сфер контролю між різними контролюючими інспекціями. У більшості випадків, це призводить до дублювання повноважень і відсутності контролю над іншими сферами. Так, контролюючі органи, що здійснюють нагляд за тими ж сферами за галузями: зв'язку та радіомовлення – 4 органи; дотримання законодавства щодо умов праці – 6 органів; екології та використання надр – 4 органи; дотримання стандартів – 5 органів; транспортних перевезень – 5 органів; освіти, науки та інтелектуальної власності – 6 органів [176].

Досліджуючи досвід розвинутих країн світу, можна спостерігати ситуацію, коли контролюючими органами розробляються плани перевірок, що охоплюють практично 80 % планових перевірок і лише 20 % є позаплановими у зв'язку з непередбачуваними обставинами. Якщо ж кількість позапланових перевірок перевищує 20 %, то йде мова про неефективність планування. Ситуація ж в Україні, за нормами ЄС, є критичною, оскільки 95 % усіх перевірок проводяться позапланово.

Планові перевірки викликають значно менше зауважень, ніж позапланові. Відповідно до українського законодавства [500], кожен контролюючий орган повинен розробити критерії розподілу суб'єктів господарювання на групи ризику та окрему періодичність перевірок для кожної з таких груп. За інформацією, наведеною у звіті [176], відсутній у практиці вітчизняних контролюючих органів ризик-орієнтований підхід здійснення перевірок (Додаток Г рис. Г.7).

У 2010 р. спостерігалася тенденція до мінімальної різниці у кількості перевірок представників бізнесу різного масштабу, хоча з використанням

підходу на основі оцінювання ризиковості, у секторі малого бізнесу повинно було б різко зменшитися число таких перевірок. Крім того, суперечить умовам даного підходу і значно вище число кількості перевірок приватних підприємців у порівнянні з державними підприємствами.

Викликає занепокоєння і система критеріїв розподілу підприємств на групи ризику. Так, згідно з документом [342], окремі підприємства віднесені лише до третьої групи ризику, при тому, що понад 80 % з них належать до групи найвищого ризику і тому потребують досить частих перевірок.

Наступним елементом, який перешкоджає налагодженню ефективної системи здійснення перевірок контролюючими органами вітчизняних підприємств, є те, що відсутня щодо держслужбовців адміністративна відповідальність за порушення порядку проведення перевірок. Окремі держави з пострадянського простору пішли значно далі у цій сфері ніж Україна; так у Казахстані встановлено за такого роду порушення штраф до 810 дол., у Білорусі – до 575 дол., в Узбекистані – до 350 дол. У випадку доведення провини зі сторони посадовця контролюючого органу у Російській Федерації, його може бути притягнуто до кримінальної відповідальності [176].

Викликає подив і той факт, що розроблені контролюючими органами переліки питань для перевірок не відповідають міжнародним стандартам. Також до сьогоднішнього дня не виконано вимогу міжнародних організацій щодо того, щоб кожен орган виконавчої влади у своєму складі мав лише один контролюючий орган для уникнення дублювання повноважень.

Невтішними є й дані про фінансові витрати підприємств у 2010 р. на сплату штрафів і пені під час перевірок, що сягають у середньому 520 дол. на кожне перевірене підприємство. Крім того, кожне перевірене підприємство у 2010 р. (74 % усіх підприємств) понесло витрати, не пов’язані з виробництвом продукції у сумі до 840 дол. Загалом, приватний сектор України у 2010 р. витратив понад 400 млн дол. на дотримання процедур перевірок [176].

Обтяжливою в Україні також є й система державної стандартизації та технічного регулювання. Ця ситуація зумовлює зниження рівня виробництва

інноваційної продукції та призупинення інноваційної діяльності підприємств – рушійної сили розвитку економіки.

Державна стандартизація та система технічного регулювання вимагає значної кількості коштів та витрат часу вітчизняними підприємствами і тому стримує розвиток бізнесу. Впродовж останніх років (з 2008 по 2010 рр.) різним галузям народного господарства були створені кращі умови, що зумовили зниження частки підприємств, продукція чи послуги яких, регулювалися стандартами або технічними умовами, в середньому на 13 % (Додаток Г рис. Г.8).

З усіх вітчизняних підприємств лише 20 %, що придбали національні стандарти у 2010 р., зробили це, щоб отримати доступ до інформації про новітні технології. Більшість підприємств (54 %) купували стандарти лише задля виконання вимог Державного комітету України з питань технічного регулювання та споживчої політики, при цьому 43 % робили це на вимогу клієнтів. Це ще раз вказує на примусовий характер українських стандартів і на справжні мотиви, що спонукають підприємців купувати їх (Додаток Г рис. Г.9) [176, с. 66].

Незважаючи на всі негативні тенденції і рейтинги, іноземні інвестиції все ж таки надходять в Україну, про це свідчать офіційні статистичні дані (табл. 3.12), але їх сума щороку зменшується з початку світової фінансової кризи [455].

Таблиця 3.12

Прямі іноземні інвестиції в економіку України

Роки	Млн дол. США	У % до відповідного періоду попереднього року	Роки	Млн дол. США	У % до відповідного періоду попереднього року	Роки	Млн дол. США	У % до відповідного періоду попереднього року
1995	413,4	85,5	2001	680,3	114,7	2007	7935,4	168,2
1996	541,3	130,9	2002	916,6	134,7	2008	6073,7	76,5
1997	625,4	115,5	2003	1322,6	144,3	2011	4436,6	73,0
1998	747,0	119,4	2004	2252,6	170,3	2012	4655,0	104,9
1999	471,1	63,1	2005	7843,1	348,2	2013	4680,3	108,5
2000	593,2	125,9	2006	4717,3	60,1			

Джерело: [455].

Для покращення ситуації у сфері умов ведення бізнесу в Україні доцільно здійснити ряд реформ та вжити радикальних заходів. Необхідно змінити умови так, щоб інвестори, приймаючи рішення про доцільність інвестицій у тій чи іншій країні, відчували реальність ознак привабливості інвестування, якими є: характеристика місцевого ринку (місткість, купівельна спроможність населення); доступність ринку з погляду сприятливого законодавчого середовища; наявність кваліфікованої робочої сили у достатній кількості; ступінь валютного ризику (стабільність курсу національної валюти); можливість вивезення інвестованого капіталу і прибутку; захист інтелектуальної власності; торгова політика, яка впливає на вартість і масштаби експорту та імпорту продукції; державне регулювання економіки, яке є важливим для захисту інтересів виробників і споживачів; політична стабільність; сприятливий економічний клімат [487].

Крім того, з метою подолання негативних тенденцій та стимулювання іноземного інвестування в розвиток ПТМ України необхідно:

- використовувати диференційований підхід до податкових та інших пільг іноземним інвесторам з огляду на обсяги інвестицій, їх види, форми та сфери інвестування з урахуванням пріоритетних напрямків розвитку регіонів України;

- зменшити кількість податків та спростити процес їх адміністрування, забезпечити стабільність податкового законодавства, вирішити питання відшкодування податку на додану вартість;

- створити доступне та оперативне інформаційно-методичне забезпечення залучення і здійснення іноземних інвестицій;

- спростити реєстраційні, ліцензійні, сертифікаційні, митні та інші процедури, знизити рівень бюрократизації економічної діяльності;

- забезпечити захист інтересів та прав інвесторів у судах, підвищити ефективність судової системи, створити систему контролю за ухваленням судами відверто неправочинних рішень;

- усунути корупційну складову, що, крім відверто кримінального вимагання хабара, нерідко набуває форм добровільно-примусових внесків для розвитку населених пунктів;

- провести лібералізацію ринку землі, визначити прозорі процедури її викупу та оренди для ведення господарської діяльності [639].

Саме ці дії впливатимуть на покращення умов ведення бізнесу в Україні і тим самим сприятимуть забезпеченню належного рівня економічної безпеки ПТМ.

В Україні щороку зростає рівень впливу дестабілізуючих чинників на діяльність ПТМ. Дотримуючись підходу щодо структуризації функціональних підсистем ПТМ, запропонованого у розділі 1 роботи, дестабілізуючі чинники економічній безпеці ПТМ за впливом на функціональні підсистеми можна відобразити схематично у вигляді, показаному на рис. 3.10.

Здійснювати заходи щодо забезпечення ЕБПТМ, використовуючи чисельний масив дестабілізуючих чинників, є досить складно, що вимагає визначення з них переліку тих, які мають найсуттєвіший вплив.

Дестабілізуючі чинники зовнішнього середовища ПТМ є проблемнішими у порівнянні з внутрішніми, адже суб’єкт господарювання не має важелів впливу на них і повинен так організовувати свою роботу, щоб найменше від них потерпати, що у більшості випадків є неможливим і несумісним з прибутковим функціонуванням.

Дослідники притримуються дещо різних підходів до формування переліку дестабілізуючих чинників зовнішнього середовища суб’єктів господарювання, але більшість науковців [60, 62, 67, 83, 103, 134, 140, 155, 160, 188, 387, 512] до найважливіших зовнішніх загроз, які можуть нанести шкоду ПТМ або зробити його подальшу діяльність неможливою, належать:

- недосконалість чинного законодавства;
- надзвичайність ситуацій (форс-мажорні обставини);
- високий рівень корупції;
- недобросовісна конкуренція;

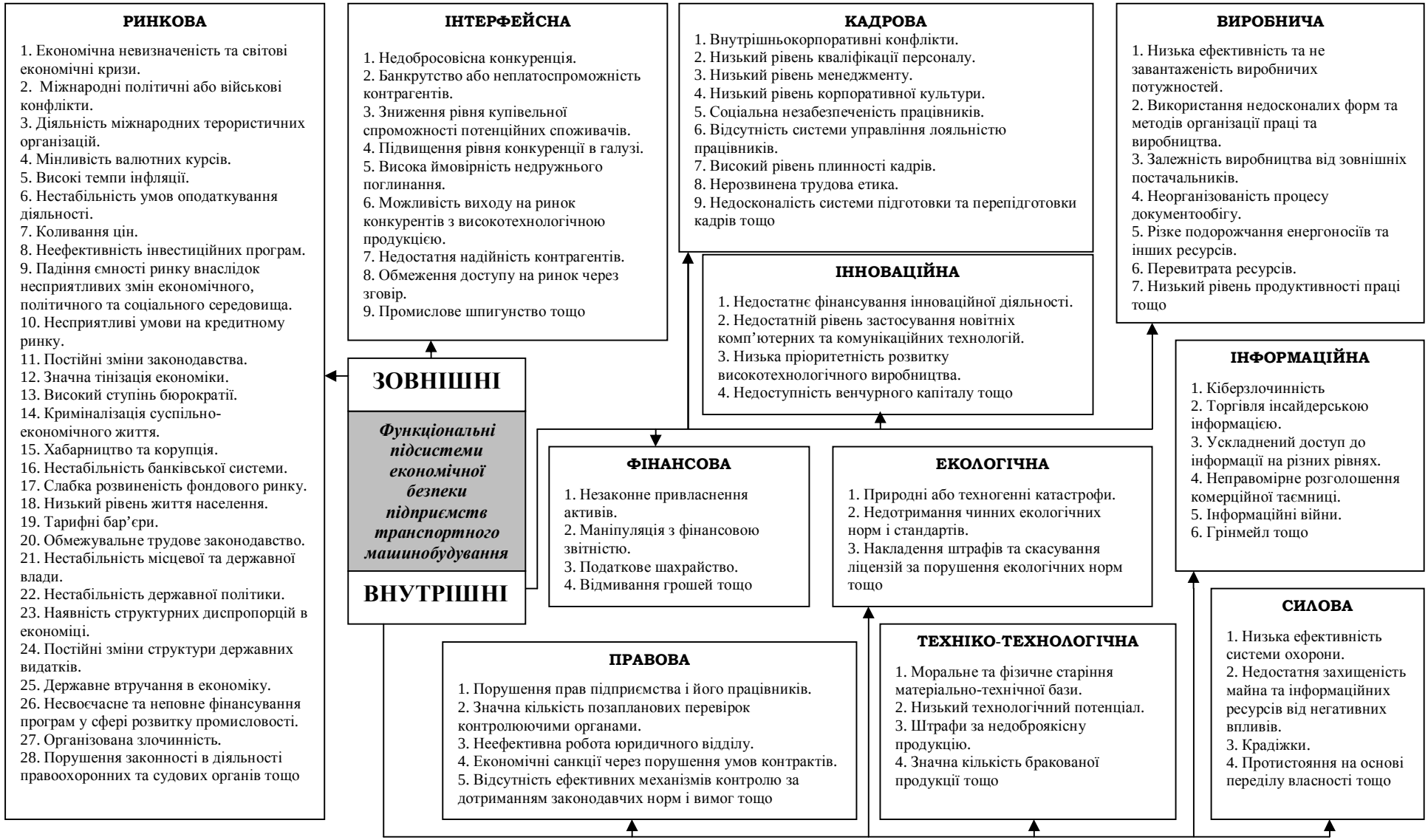

Рис. 3.10. Дестабілізуючі чинники економічній безпеці ПТМ за впливом на функціональні підсистеми

Джерело: побудовано автором

- криміналізація економіки;
- зміна валютного курсу;
- впровадження новітніх технологій.

На нашу думку такий перелік є неповним та не може відобразити об’єктивний вплив зовнішнього середовища на ЕБПТМ.

З метою вироблення авторської позиції до визначення дестабілізуючих чинників ЕБПТМ здійснено експертне оцінювання (Додаток Д), на основі якого визначено найвагоміші загрози та проаналізовано ступінь їхнього впливу.

Прийнявши до уваги проведене ранжування зовнішніх загроз ЕБПТМ та наведені аргументи, що підтверджують зроблені розрахунки, була побудована наступна модель (рис. 3.11).

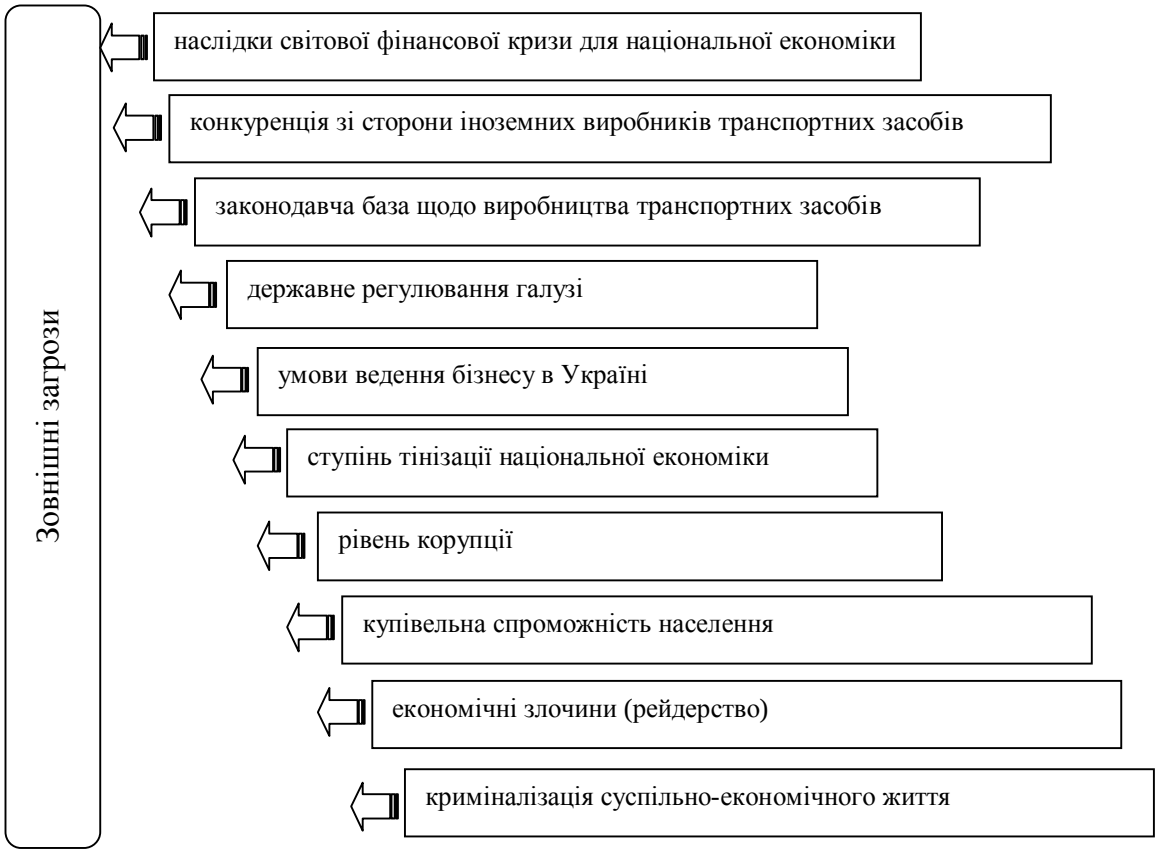

Рис. 3.11. Ієрархічне впорядкування зовнішніх загроз для ПТМ

Джерело: побудовано автором

Вплив світової фінансово-економічної кризи, який детально описаний у розділі 3 роботи, проявився в особливо нищівному характері для України,

внаслідок її накладання на фазу загострення політичної кризи, що викликало різке загострення в національній економіці та вивело на поверхню недієздатність моделі економічного зростання, яка сформувалась у попередні роки.

Стрімке розростання світової фінансово-економічної кризи суттєво погіршло перспективи промислового розвитку економіки України. Негативні зовнішні чинники було посилено зниженням внутрішнього попиту на продукцію вітчизняної промисловості як з боку населення, так і державного та приватного секторів через сповільнення приросту доходів та неможливість залучення кредитних коштів, падінням платоспроможності підприємств [147].

Дослідження українського ринку легкових автомобілів, який динамічно розвивався у 2001–2007 рр., показало, що вплив економічної кризи призвів до майже чотирикратного падіння обсягів реалізації продукції у 2009 р.: з 634,5 тис. у 2008 р. до 162,3 тис. у 2009 р. [1]. З 2011 р. мала місце певна стабілізація, але докризовий рівень так і не був досягнутий.

Необхідно визнати і той факт, що фінансова криза в Україні набуває дедалі ширшого розмаху, розповсюджуючись на грошово-кредитну, фіскальну, соціальну сфери, невпинно погіршуючи соціальне самопочуття та очікування суб’єктів ринку і пересічних громадян.

Друга загроза – пов’язана із *посилення зовнішньої конкуренції зі сторони іноземних виробників транспортних засобів*. Результатами світової фінансової кризи стали суттєві зміни на внутрішньому ринку промисловості транспортного машинобудування, які полягають у негативному зростанні імпорту, що загрожує втратою позицій вітчизняних виробників і занепадом вітчизняного транспортного машинобудування взагалі. Якщо у 2008 р. внутрішня потреба в нових автобусах задовольнялась за рахунок імпорту на 28,7 %, то у 2010 р. цей показник зріс до 38,6 %; потреба у нових легкових автомобілях у 2008 р. задовольнялась імпортними поставками на 47,9 %, а у 2010 р. – на 58,6 %; імпортовані нові вантажні автомобілі у 2008 р. задовольняли 86,5 % внутрішньої потреби, а у 2010 р. – 91,9 % [635]. Окрім цього, можна

стверджувати, що імпорт сучасних та якісних автомобілів, крім автомобілів бюджетного класу, практично не має стримуючого фактору з боку вітчизняного виробництва, яке нараховує понад 90 підприємств та 85 тис. працівників.

У відповідності до наведених вище даних можна констатувати факт, що Україна вже практично втратила всі можливості щодо формування сучасної промисловості транспортного машинобудування, які мала за останні десятиліття. На даний час відбувається посилення позицій китайських виробників в Україні шляхом розширення асортименту автомобілів, які виробляються в Україні. Так, за підсумками перших шести місяців 2014 р. китайський бренд *Geely* став найбільш продаваним на українському ринку – компанії вдалося майже вдвічі наростити свою частку (з 6,6 до 12,1 %). При загальному падінні ринку легкових авто в Україні на 43,6 % *Geely* виявилася мало не єдиною, хто наростив продажі (+ 3,4 %) [209].

Світова фінансова криза, яка поєдналася із політичною нестабільністю та потребою реформування національної економіки, суттєво ускладнює процес функціонування вітчизняних ПТМ, тобто мова йде про таку загрозу як *складність ведення бізнесу*. Для наочності доведення важливості протидії цій зовнішніх загрозі, пропонуємо взяти до уваги результати визначення місця України за рейтингом «Ведення бізнесу 2013», який формується Міжнародною фінансовою корпорацією, що входить до складу Світового банку [411].

У відповідності до рейтингу «Ведення бізнесу 2013» (*Doing Business* 2013), з однієї сторони Україна не тільки покращила свої позиції на 15 пунктів (до 137 місця із 185 країн) та увійшла до списку із 23 країн світу – найбільших реформаторів умов ведення бізнесу у 2011-2012 рр., які оцінює даний рейтинг, але з іншої сторони – актуальне місце не можна вважати задовільним (табл. 3.13).

Таблиця 3.13

Динаміка позицій деяких країн у рейтингу *Doing Business*

Країна	Doing Business 2011	Doing Business 2012	Doing Business 2013	Зміна	Країна	Doing Business 2011	Doing Business 2012	Doing Business 2013	Зміна
Сингапур	1	1	1	0	Казахстан	58	56	49	7
Гонконг	2	2	2	0	Білорусь	91	60	58	2
Нова Зеландія	3	3	3	0	Азербайджан	69	66	67	-1
США	4	4	4	0	Киргизстан	67	69	70	-1
Данія	5	5	5	0	Монголія	89	88	76	12
Грузія	17	12	9	3	Молдова	99	86	83	3
Німеччина	19	18	20	-2	РФ	124	118	112	6
Японія	20	20	24	-4	**Україна**	**149**	**152**	**137**	**15**
Вірменія	61	50	32	18	Таджикистан	152	147	141	6
Китай	87	91	91	0	Узбекистан	164	168	154	14

Джерело: [411]

Позитивна динаміка України в цьому рейтингу мотивувала до ретельнішого розгляду основних складових процесу зростання (табл. 3.14)

Таблиця 3.14

Місце України у рейтингу *Doing Business* та за складовими у 2009-2013 рр.

	2009	2010	2011	2012	2013	Зміна 2013 р. до 2012 р.	Тенденція ▼/▲
Складність ведення бізнесу, загальна оцінка	**145**	**147**	***149***	**152**	**137**	**+15**	▲
За субіндексами:							
- започаткування бізнесу	128	136	118	116	50	+66	▲
- реєстрація власності	140	160	165	168	149	+19	▲
- сплата податків	180	181	181	183	165	+18	▲
- підключення до мережі електропостачання			169	170	166	+4	▲
- виконання зобов’язань за контрактами	48	43	44	44	42	+2	▲
- банкрутство	143	145	158	158	157	+1	▲
- отримання кредиту	28	30	21	23	23	0	=
- дозвільна система у будівництві	179	181	182	182	183	-1	▼
- зовнішня торгівля	121	139	136	144	145	-1	▼
- захист прав інвесторів	142	108	108	114	117	-3	▼

Джерело: [411]

За шістьма субіндексами з десяти у рейтингу *Doing Business* 2013 Україна покращила свої позиції. Зміцнення позицій України у рейтингу у першу чергу було пов’язане із зростанням за субіндексами «Започаткування бізнесу» (на 66 позицій), «Реєстрація власності» (на 19 позицій) та «Сплата податків» (на 18 позицій).

Разом з тим, спостерігалося погіршення позицій країни за субіндексами «Захист прав інвесторів» (на 3 позиції), «Зовнішня торгівля» (на 1 позицію) та «Дозвільна система у будівництві» (на 1 позицію).

Необхідно підкреслити, що, попри всесторонність розгяду умов ведення бізнесу, у рейтингу *Doing Business* існують інші проблеми, які не враховуються під час складання рейтингу, але дуже впливають на інвестиційний клімат. Наявність позитивної динаміки не є аналогом вирішення ключових проблем щодо створення сприятливих умов для ведення бізнесу і в даному випадку низькі місця в рейтингу вимагають проведення кардинальних змін щодо нейтралізації цієї загрози для економічної безпеки кожного суб’єкта господарювання.

Тіньова економіка властива більшою чи меншою мірою усім країнам світу. За оцінками австрійського економіста Фрідріха Шнейдера, в 14 найзаможніших країнах ЄС частка тіньової економіки виросла з початку 2014 р. на 0,3-0,9 %. У Північній Європі її частка зараз становить 10-18 % від реального ВВП, в Середземномор'ї – 20-25 %, а в колишніх соціалістичних державах – 36-39 % (в Україні – 57 %) [490].

Оцінки обсягів тіньових процесів в Україні надзвичайно різні, але навіть за найоптимістичніших розрахунків вони вражають. Як констатують експерти, пороговим, тобто критичним рівнем тінізації економіки є понад 40 % офіційного ВВП (цей поріг Україна подолала у 2014 р.) (рис. 3.12).

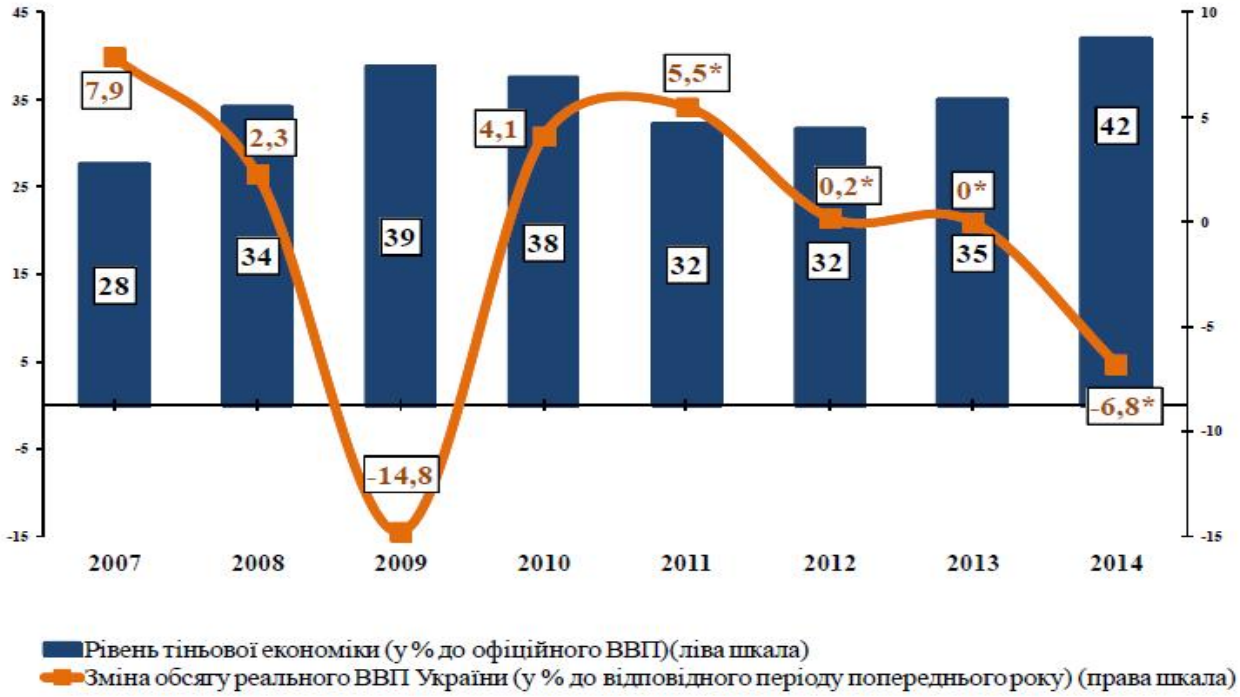

Рис. 3.12. Інтегральний показник рівня тіньової економіки в Україні

Джерело: [458]

Кожна галузь промисловості має свою специфіку, це також проявляється і у рівні тінізації (табл. 3.15).

Таблиця 3.15

Рівень тінізації в окремих сферах промисловості України,

% від валової доданої вартості

Галузі промисловості	Роки					
	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Виробництво харчових продуктів, напоїв, тютюнових виробів	42,6	40,2	36,2	34,0	32,4	40,8
Легка промисловість	35,2	37,4	36,2	33,5	31,3	42,9
Обробка деревини і виробництво виробів з деревини (крім меблів)	35,8	35,5	34,9	33,0	30,1	42,1
Целюлозно-паперова промисловість, видавнича справа	35,9	35,2	35,5	33,4	32,7	36,1
Виробництво коксу, продуктів нафтопереробки	42,5	38,5	37,0	33,7	36,8	45,1
Хімічна та нафтохімічна галузь	36,5	35,4	33,4	34,3	32,9	38,5
Металургія	38,0	34,8	35,6	34,1	32,0	39,3
Машинобудування	35,3	34,1	32,9	33,0	30,0	36,2

Джерело: побудовано автором на основі [122, 458]

З аналізу статистичних даних видно, що найбільша тінізація діяльності спостерігається в галузях, які активно експортують свою продукцію. Причиною цього є проведення операцій з неправомірного повернення ПДВ у процесі експорту. Як зазначено в праці [206, с. 70], з числа усіх економічних правопорушень близько 60 % здійснюються з махінаціями незаконного повернення ПДВ.

Узагальнюючи можна стверджувати, що тінізація економіки, спричинена неефективним інституціональним базисом регулювання підприємництва та незадовільними умовами здійснення підприємницької діяльності, виступає однією із ключових загроз для економічної безпеки вітчизняних ПТМ.

Корупція є однією із домінуючих загроз, про її значні масштаби можна стверджувати, аналізуючи дані зі звітів [194, 542]. З поміж 183 країн світу, охоплених міжнародними спостереженнями у сфері дослідження поширеності корупції, Україна займає 152 місце (Додаток Е табл. Е.1); при цьому, ця позиція, починаючи з 1998 р. залишається практично незмінною, хоча й відображає зміщення по шкалі з 69 до 152 рангу (Додаток Е табл. Е.2), адже кількість досліджуваних держав зростала, а рівень України завжди відповідав показникам держав, що завершували перелік.

Дану картину підтверджують вітчизняні дослідження, згідно з якими понад 60 % населення України щороку протягом 2007-2011 рр. були причетними до корупційних дій (Додаток Е рис. Е.1). Аналізуючи індекс сприйняття корупції за регіонами України (Додаток Е табл. Е.1), можна впевнено стверджувати, що практично не відбувається вагомих змін у його значенні; так, медіана 2009 р. становила 37,1, а у 2011 – 37,0.

Купівельна спроможність населення суттєво впливає на рівень економічної безпеки вітчизняних ПТМ. Особливої ваги ця загроза набула після 2008 р., коли світова фінансова криза, посилена кризовим станом національної економіки, спричинила переорієнтацію споживачів на першочергове забезпечення мінімального рівня життя, тобто на придбання товарів першої необхідності та відкладення інших придбань, в т.ч. автомобілів. Так, під

впливом політичних та економічних факторів обсяги продажу нових легкових автомобілів на внутрішньому ринку України за перше півріччя 2014 р. впали на 45 % порівняно з аналогічним періодом 2013 р. – до 57688 одиниць [439]. Суттєве знецінення національної валюти та швидкі темпи зростання цін на товари першої необхідності суттєво знизили купівельну спроможність населення, а відтак це стало суттєвою загрозою для ЕБПТМ.

Однією із ключових зовнішніх загроз не лише для ПТМ, але й для усіх вітчизняних підприємств є *поширеність економічних злочинів (рейдерства)*.

Так, найпоширенішими видами економічних злочинів протягом 2009 – 2011 рр. в Україні, за даними опитування підприємств [579], є незаконне привласнення активів, хабарництво та корупція, маніпуляція з фінансовою звітністю, недобросовісна конкуренція (Додаток Є рис. Є.1). При цьому чверть промислових підприємств зіткнулися з цією проблемою протягом 2011 р. (Додаток Є рис. Є.2).

Необхідно звернути увагу на те, що основними суб’єктами зловживань в Україні є керівництво різних ланок, натомість у світі ця тенденція є зворотною, що свідчить про зловживання молодшого персоналу (Додаток Є рис. Є.3), а це є однією з вагомих причин значних обсягів економічних злочинів в Україні, адже керівництво завжди наділене більшою кількістю повноважень, що створює для нього додаткові можливості для протиправних дій. Аналізуючи рівень фінансових збитків від економічних злочинів (Додаток Є рис. Є.4), можна відзначити лідируючі позиції України у світі.

Метою скоєння економічних злочинів є отримання за мінімально короткий проміжок часу максимального доходу – так званого «тіньового» доходу, причому за максимального ризику для діяльності суб’єктів господарювання із остаточним завданням – збільшення власних ресурсів за рахунок нерозподіленого прибутку. «Тіньова» діяльність підприємства у цій ситуації корегує свою стабільність у сторону зменшення рівня економічної безпеки через формування неминучого конфлікту підприємства з державними органами

контролю, які зацікавлені у швидкому вирішенні негативних проблем розвитку управління підприємством [606, с. 107].

Аналізуючи спектр економічних злочинів, можна з певністю стверджувати, що результатом їх реалізації є приховані доходи, які майже одразу переходять у стадію свого нагромадження, тобто за будь-яких умов за короткий термін на підприємстві збільшується частка «тіньових» доходів. Ця стадія автоматично формує наступну стадію – стадію прихованого оподаткування. Отже, підприємство, переступаючи дозволені межі підприємницької діяльності, може незаконно відновлювати рівень своєї економічної безпеки усупереч встановленим державою правилам, при цьому приховуючи і значні витрати [606, с. 111].

Про загрозливий рівень економічної злочинності в Україні можна зробити висновки на основі авторських розрахунків (Додаток Ж). У результаті досліджень визначено інтегральний показник рівня економічної злочинності в регіонах України (рис. 3.13).

Як видно з рис. 3.13, за значенням інтегрального коефіцієнта економічної злочинності територія України поділяється на наступні сектори:

1 сектор – з високим рівнем економічної злочинності – Дніпропетровська, Донецька, Луганська, Одеська області;

2 сектор – з середнім рівнем економічної злочинності – м. Київ, Запорізька, Харківська, Львівська області, АР Крим;

3 сектор – з низьким рівнем економічної злочинності – Миколаївська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська, Чернівецька, Вінницька, Волинська, Житомирська, Закарпатська, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, м. Севастополь.

За результатами дослідження секторальної структури рівня економічної злочинності у регіонах України можна стверджувати, що впродовж 2009 – 2012 рр. у результаті неправомірних дій на підприємствах у східному регіоні фіксувалася найбільша кількість економічних злочинів (серед усіх регіонів України). Дана ситуація дозволяє зробити висновок, що вплив

зовнішніх загроз на рівень ЕБПТМ у Дніпропетровській, Донецькій, Луганській та Одеській областях характеризується надмірно високими показниками, що ускладнює ведення фінансово-господарської діяльності.

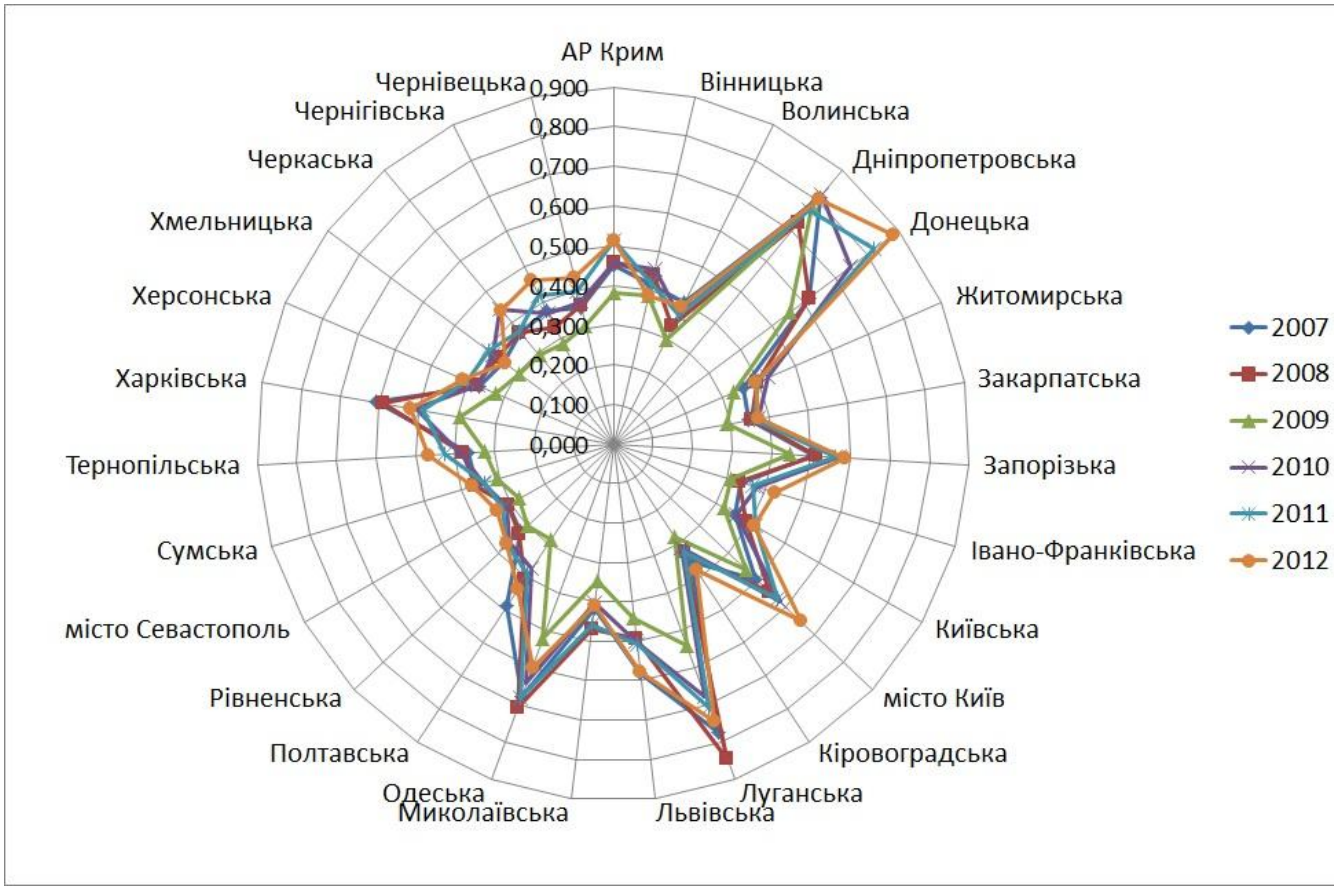

Рис. 3.13. Динаміка індексу економічної злочинності в регіонах України

Джерело: побудовано автором

У зв’язку з тим, що тривале здійснення систематичних економічних злочинів призвело до накопичення тіньових доходів, щораз частішими є випадки прояву тісного взаємозв’язку офіційного та кримінального секторів для перерозподілу цих доходів та їх «відмивання». Широко використовується практика вивозу таких коштів за межі України.

Невигідним для економіки України є те, що на світовій арені існує жорстка конкуренція між державами за право амністій вивезених з України коштів чи іншої можливості їх легалізації. Як зазначається у праці [595, с. 530], кумулятивний обсяг легального та іллегального переміщення капіталів за межі України впродовж останніх 10 років перевищило 20 млрд дол. Україна

продовжує укладання міжнародних угод, які передбачають повернення на її терени коштів, що були виявлені правоохоронними органами у процесі розслідування фактів «відмивання брудних коштів» українськими громадянами. Цей процес є складним та тривалим, а також сповільнюється внаслідок залучення багатьох держав до одного факту «відмивання брудних коштів».

Альтернативою вивозу за кордон «брудних» грошей є налагодження взаємодії між суб'єктами господарської діяльності та корумпованими представниками органів державної влади різних рівнів. Така взаємодія дозволяє уникнути відповідальності, а також пролобіювати свої інтереси.

Досить часто трапляються випадки, коли злочинці незаконним способом обираються на високі посади (регіонального та державного рівнів), що дає їм можливість подальшої підтримки власної діяльності; при цьому вони отримують можливість впливу на формування та прийняття законодавчих актів та інших нормативних документів у власних інтересах чи інтересах зацікавлених осіб (угрупувань). Тобто виникає ситуація, коли явні злочинці в економічному секторі формують державну політику у різних сферах, тим самим ускладнюючи ведення підприємницької діяльності та створюючи ряд додаткових викликів, загроз та небезпек, що одночасно негативно відбиваються на рівні їхньої ЕБ. Така ситуація негативно впливає і на привабливість національної економіки зі сторони іноземних інвесторів та різко знижує рівень ділової активності.

Іншим фактором, який стримує притік іноземних інвестицій, є те, що навіть у випадку виявлення таких злочинів (при чому кількість таких виявлень є мізерною), більшість з них не потрапляють на судовий розгляд. Це відбувається незважаючи на те, що, зазвичай, ці випадки набувають широкого розголосу у суспільстві. Як наслідок, інвесторами у реальний сектор економіки продовжують залишатися представники кримінального та напівкримінального середовища [595, с. 532].

Поряд з умисними мотивами закриття фактів виявлених економічних злочинів існує й інший аспект, який полягає у неефективній діяльності правоохоронних органів. Незважаючи на стрімке нарощення чисельності міліції впродовж 2009-2013 рр., залишилося проблемою якісне формування її особового складу. Крім того, відчувається недофінансування даної сфери, що унеможливлює належне інформаційне забезпечення діяльності правоохоронних органів, а також переймання досвіду іноземних колег шляхом проведення навчань за кордоном. Удосконалень потребує організаційне, методичне, інформаційне та професійне забезпечення діяльності міліції щодо розкриття економічних злочинів в Україні.

Щодо рейдерства, то доцільно зазначити, що у світі воно має глибокі історичні корені, а в Україні – з'явилося з початку переходу до ринкових відносин та активного здійснення «глобального» перерозподілу власності. У країнах з розвинутою ринковою економікою воно застосовується як засіб цивілізованого перерозподілу власності, а в нашій країні рейдерство набуло надмірного цинізму й агресії, перетворившись на справжню суспільну катастрофу, яка не тільки загрожує розвиткові національної економіки та спричиняє колапс правової системи, а й перетворюється на реальну загрозу існування та розвитку в Україні будь-якого бізнесу.

Процес «приватизації по-українськи» був у числі вихідних факторів масштабного поширення корупції та криміналізації суспільства. Він пройшов декілька етапів, які суттєво відрізнялися за своїми характеристиками.

Так, на початковому етапі його здійснення (1992-1994 рр.) була прийнята низка нормативно-правових актів, якими регламентувалися умови переходу державної власності у приватну. Недосконалість цих документів, як зазначено у [430, с. 117], спричинила приватизацію держпідприємств неконкурентними методами – шляхом оренди з викупом чи викупу «силами і засобами» трудового колективу.

Впродовж наступного періоду (1995-1998 рр.) була спроба залучити широкі верстви населення до приватизації великих державних підприємств. Це

здійснювалося шляхом розповсюдження майнових і компенсаційних сертифікатів. Результативним цей процес не став, оскільки не був злагодженим та не мав розробленої процедури.

Третій етап розпочався в кінці 90-х років XX ст. і був побудований на основі ринкової приватизації, тобто за гроші. Але, знову ж таки, ефекту від нього було мало, оскільки все відбувалося за попередньою домовленістю про встановлення ціни на об’єкт. Так було приватизовано чимало промислових підприємств за вартістю нижчою ніж вартість одного цеху такого підприємства.

Останній етап, який розпочався з 2000 р. і триває дотепер, характеризується криміналізацією процесу приватизації. Його характерною рисою є придбання об’єкта попередньо призвівши його до банкрутства – так звана «тіньова приватизація».

Якщо дослідити процедуру банкрутства «по-українськи», то, як зазначено у [93], починаючи з 1992 р. через неї пройшло понад 90 тис. вітчизняних підприємств. Більшість з них приватизовувалися з використанням фіктивного банкрутства, що давало можливість максимально знизити вартість такого підприємства для подальшої його купівлі. Під час дослідження статистичних даних, які наводить Міністерство економіки та з питань європейської інтеграції України, можна спостерігати динаміку кількості порушених судових справ про банкрутство (рис. 3.14) [458].

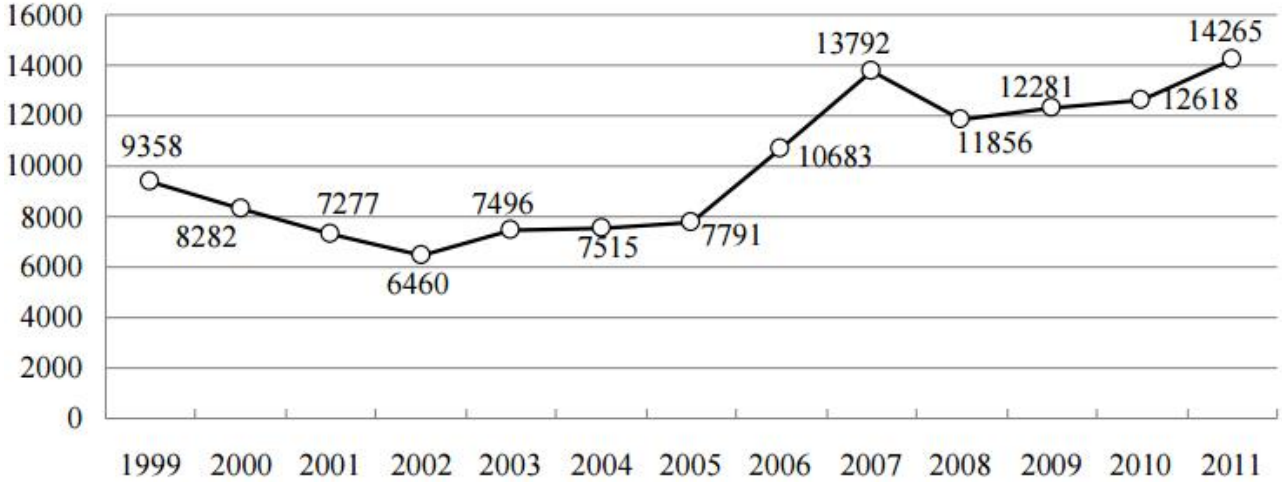

Рис. 3.14. Динаміка порушень судових справ про банкрутство підприємств

Джерело: [458]

Важливо наголосити на тому, що під впливом урядових корупціонерів банкрутували не лише окремі підприємства, а й цілі галузі народного господарства, так у 1998 р. 90 % сільськогосподарських підприємств були збитковими, а перевищення кредиторської заборгованості над дебіторською становило 10 млрд грн [93].

Цікавим є той факт, що справи про фіктивне банкрутство не доходять до суду; так на стадії досудового слідства закривається понад 90 % таких справ. Як зазначено у [93], за статтею 218 Кримінального кодексу України «Фіктивне банкрутство», починаючи з 2000 р., засуджено (за вироками, які набрали законної сили) лише 4 особи.

За таких неправових дій, починаючи з 90-х років XX ст. у приватну власність перейшло 90 % державного майна.

Важливою передумовою хаотичної приватизації є те, що практично відсутні нормативно-правові акти, які б всебічно регламентували цей процес. Так, до сьогоднішнього дня не прийнятий закон про Фонд державного майна України, що утруднює правове регулювання приватизації майна.

У праці [358] наведено дані, які свідчать про те, що приватизація використовувалася досить часто для «відмивання брудних грошей» та в багатьох випадках здійснювалася через офшорні компанії, що дозволяло приховати реальних власників коштів і джерела їх походження. У результаті такої приватизації відбулося тісне поєднання бізнесу і владних структур шляхом «переплетення» їхніх інтересів [32]. У результаті таких дій зі сторони держави склалася ситуація, за якої у сфері державного майна панував повний безлад. Про такий стан справ свідчить той факт, що станом на 2004 р. в Україні був відсутній перелік підприємств, які є у державній власності, і тільки у 2005 р. Фонд державного майна створив електронний реєстр державних підприємств з відомостями про структуру їх майна, їх кількість, а також з інформацією про частки держави у підприємствах зі змішаною формою власності, про розпорядників державним майном, яке є на балансі приватних

підприємств, про передане в оренду державне майно і про стан сплати за його використання.

Ще одним фактором, який спричинив перехід великих промислових гігантів у приватне володіння корумпованих чиновників, було те, що головами правлінь акціонерних товариств залишалися особи, які до того очолювали ці підприємства. Як зазначається у монографії [430, с. 118], практично вся підприємницька ініціатива засновників-власників і членів трудового колективу придушувалася адмініструванням з боку голови правління, інтереси якого зосереджені на перерозподілі акціонерної власності з урахуванням власних інтересів.

Досліджуючи процес приватизації державного майна в Україні, цікавим є факт останніх років, який демонструє значний влив іноземних інвестицій в окремі вітчизняні підприємства, зокрема, для подальшого використання у процесі збільшення власних активів за рахунок державних. Увагу привертає те, що більшість таких іноземних інвестицій повертаються в Україну, будучи попередньо виведеними з неї у формі так званих «брудних грошей», тобто коштів, які отримані при ухиленні від сплати податків, контрабанди наркотиків, зброї, лікарських препаратів, людей, людських органів, шахрайства з фінансовими ресурсами, хабарництва [430, с. 174]. За даними, наведеними у [203], можна прослідкувати динаміку вивезення коштів з України за кордон (рис. 3.15).

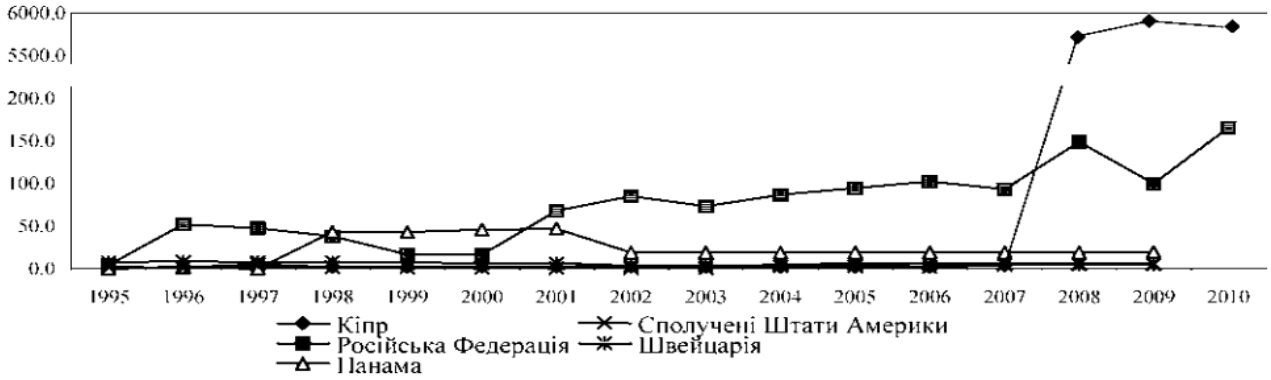

Рис. 3.15. Динаміка вивезення капіталів з України за кордон

(млн. дол. США, на початок відповідного року)

Джерело: побудовано автором на основі [203]

Негативним є той факт, що сума вивезених коштів практично втричі перевищує суму прямих іноземних інвестицій в економіку України. Парадоксальним є факт залучення прямих іноземних інвестицій. Так, у 2003 р. з офшорної території – Британські Віргінські острови, яка налічує 20 тис. жителів, в економіку України було інвестовано 500 млрд дол. США; при цьому про таку державу як Україна з усіх жителів островів знає заледве 20 %.

Таким чином, процес приватизації в Україні став тим чинником, який дозволив економічній злочинності та корупції набрати значних масштабів і вкоренитися в економічному середовищі України.

Одним із наслідків хаотичної приватизації є розквіт рейдерства на теренах України. Про рівень рейдерства в Україні та його масштаби свідчать наступні факти:

- сьогодні в Україні діє від 35 до 50 професіональних рейдерських груп, які складаються з досвідчених юристів та економістів [536];
- за оцінками експертів інвестиційних компаній, щорічний обсяг сегмента поглинань і злиття становить понад 3 млрд дол. США.;
- кількість захоплень сягає 3000 на рік;
- результативність рейдерських атак – понад 90 %
- дві третини поглинань мають недружній характер рейдерських захоплень [509].

Як підсумок потрібно підкреслити, що рейдерство в Україні набуло системного характеру. Цьому сприяє той факт, що для реалізації рейдерства широко залучаються державні та правоохоронні органи, суди, державна виконавча служба тощо. Рейдерство є однією із ключових загроз для економічної безпеки вітчизняних підприємницьких структур, в т.ч. автомобілебудівних підприємств.

Необхідно відзначити і наявність ще однієї важливої зовнішньої загрози – *криміналізація суспільно-економічного життя*.

Підвищення рівня криміналізації суспільно-економічного життя, зокрема, підприємницької діяльності стало можливим через ряд суб'єктивних та об'єктивних чинників:

- надмірна лібералізація економічної політики, зокрема, у сфері приватизації об'єктів державної власності;
- неефективність законодавчої бази;
- прогалини у сфері забезпечення захищеності права власності;
- надмірне регулювання діяльності суб'єктів господарювання;
- надмірний податковий тиск;
- низький рівень заробітної плати працівників державних підприємств та установ;
- поширення корупції;
- нерозвиненість громадянського суспільства [595, с. 529].

Про вплив криміналізації економічного життя свідчать результати авторських розрахунків впливу рівня економічної злочинності у регіонах України на ВРП (Додаток З). На основі обчислень можна встановити негативний вплив на рівень ВРП злочинів проти власності та позитивний вплив злочинів у сфері службової діяльності. Тобто спостерігаємо ситуацію, яка демонструє зростання рівня результативності функціонування суб'єктів господарювання за умови здійснення значної кількості злочинів у сфері службової діяльності, в тому числі хабарництва. Це зумовлено тим, що в актуальних умовах національної економічної політики значно легше всі справи вирішити неофіційно ніж офіційно, що дозволяє суб'єктам господарювання продовжувати свою діяльність. Наслідком таких дій є підрив довіри до держави та спотворення пріоритетності дотримання норм закону.

Таким чином, досліджено вплив дестабілізуючих чинників зовнішнього середовища ПТМ на рівень їхньої економічної безпеки. Можна констатувати факт складних умов ведення бізнесу в Україні та значну криміналізацію суспільно-політичного життя. У зв'язку із наявністю значної кількості проявів дестабілізуючих чинників зовнішнього середовища виникає потреба на ПТМ у

розробленні адекватних заходів мінімізації впливу цих чинників у процесі комплексного забезпечення ЕБП. Лише ґрунтовна та послідовна робота фахівців дозволить ідентифікувати та постійно відслідковувати зміни у проявах вказаних дестабілізуючих чинників.

3.3. Функціональна характеристика дестабілізуючих чинників внутрішнього середовища економічної безпеки підприємств транспортного машинобудування

Дестабілізуючі чинники ЕБПТМ внутрішнього середовища – це виклики, загрози, ризики та небезпеки, які зумовлені діями персоналу, проблемами у роботі техніки та технологій, прорахунками у формуванні методів та форм організації виробництва, забезпеченості фінансовими та іншими ресурсами тощо.

Особливої уваги серед усіх проявів дестабілізуючих чинників внутрішнього середовища потребують загрози, адже саме вони створюють необхідність прийняття управлінських рішень та здійснення комплексу заходів з метою попередження настання ризиків для діяльності ПТМ.

Для візуалізації ранжування загроз ЕБПТМ внутрішнього середовища (Додаток Д) автором побудована наочна модель їх ієрархічного впорядкування (рис. 3.16).

На нашу думку, отримані результати доцільно певним чином обґрунтувати, взявши за основу матеріали аналітичного дослідження господарської діяльності ряду вітчизняних ПТМ, результати науково-прикладних розробок аналітиків, інформацію Державного комітету статистики тощо. Вважаємо за доцільне приділити увагу лише тим загрозам (як елементам дестабілізуючих чинників), які не були розглянуті вище.

Рис. 3.16. Ієрархічне впорядкування внутрішніх загроз для ПТМ України

Джерело: побудовано автором

Перший рівень представлений загрозою, *пов'язаною із забезпеченістю господарської діяльності ПТМ оборотними коштами.* У відповідності до результатів проведеного аналітичного дослідження стану та результатів фінансово-господарської діяльності сформованої вибірки ПТМ, до числа яких увійшли: ПАТ «Авторадіатор», ПАТ «АвтоКраз», ПАТ «Єврокар», ПАТ «БогданМоторс», ПАТ «ЗАЗ», ПАТ «Дрогобицький завод автомобільних кранів», ПАТ «Полтавський автоагрегатний завод», ПАТ «Камянець-Подільськавтоагрегат», ПАТ «Завод «Часівоярські автобуси», ПАТ «Чернігівський автозавод», нами була виявлена та ідентифікована загроза, яка характерна для більшості із зазначених підприємств і пов'язана з недостатнім обсягом оборотних коштів. Основою такого твердження став розрахунок

коефіцієнта забезпечення власними оборотними коштами. Для прикладу, зазначений показник для ПАТ «АвтоКраз» склав (станом на кінець року): 2009 р. – 0,14; 2010 р. – 0,07; 2011 р. – (-0,27); 2012 р. – (-0,27); 2013 р. – (-0,38), ПАТ «Єврокар», відповідно: 0,07; 0,09; 0,13; 0,04; (-0,15), ПАТ «Дрогобицький завод автомобільних кранів»: 0,62; 0,15; 0,13; (-0,12); (-0,23); хоча для ПАТ «ЗАЗ» він був дещо вищий: 0,25; 0,31; 0,48; 0,17; 0,13. Важливо, що для більшості із досліджуваних підприємств було характерне зниження розрахованого показника в 2012-2013 рр. Недостатні обсяги власних оборотних коштів негативно впливають на інтенсивність та ефективність господарської діяльності саме автомобілебудівних підприємств, адже виникає необхідність залучення позикових коштів, що в умовах вітчизняної економіки є надзвичайно складним.

Другою за рівнем пріоритетності протидії була визначена *загроза, пов'язана із фінансуванням інноваційної діяльності*. Так, згідно даних Державного комітету статистики, невисокою є частка машинобудівних підприємств, які займалися інноваційною діяльністю (в т.ч. здійснюють виробництво транспортних засобів та устаткування): 2005 р. – 21,97 % ; 2011 р. – 24,46 %, 2012 р. – 24,65 % [425]. Обсяг фінансування інноваційної діяльності має позитивну динаміку: 2005 р. – 1619251,9 тис. грн; 2011 р. – 2731693,4 тис. грн; 2012 р. – 3079143,5 тис. грн, але частка підприємств, які впроваджували інновації невисока: 2005 р. – 17,01 %; 2011 р. – 21,48 %; 2012 р. – 21,18 %. Узагальнюючи, можна стверджувати, що наразі в Україні спостерігається тенденція недостатнього фінансування інноваційної діяльності, що зводить інноваційну діяльність лише до вдосконалення вже існуючих прототипів. До основних чинників, що стримують інноваційну діяльність, відносять нестачу власних фінансових коштів і високу вартість нововведень.

Наступна загроза пов'язана із *низьким технологічним потенціалом ПТМ*, адже вітчизняне транспортне машинобудування має відносно низький техніко-економічний рівень, слабко розвинуте виробництво комплектуючих. Так, лише 27,8 % підприємств галузі застосовують технологічні процеси з середнім віком у межах 5 років [438].

Автомобільна промисловість України залежить від імпорту комплектуючих через відсутність власних виробників комплектуючих прийнятної ціни і якості. Розвинуту мережу мають лише ЗАТ «ЗАЗ» та корпорація «Богдан», які, завдяки 50 % локалізації виробництва в Україні і одержанню сертифіката СТ-1, нарощують безмитний експорт у Росію українських брендів – легкових авто Богдан-2110 та 2111 за ліцензією АвтоВАЗ, ЗАЗ Сенс [635].

Одна з важливих загроз пов’язана з тим, що *промислове виробництво в Україні є енергозалежним* у значній мірі і систематичне зростання цін на газ, електроенергію, паливно-мастильні матеріали суттєво впливає на рівень цін, а відтак і конкурентоспроможність продукції і підприємства в цілому [289, 318].

Трудові ресурси відіграють важливу роль у процесі виробництва автомобільної техніки. *Висока плинність кадрів* негативно впливає на конкурентоздатність продукції.

Попередньо зазначимо, що найвищий рівень мобільності у 2013 р. спостерігався в оптовій та роздрібній торгівлі, сільському, лісовому та рибному господарствах, сфері тимчасового розміщування й організації харчування, де кількість вибулих і прийнятих перевищувала середньооблікову кількість штатних працівників на 2,4 % – 43,2 %. Також високий коефіцієнт мобільності зафіксований у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування (97,5 %), на підприємствах із виробництва харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів (87,1 %), у будівництві (83,4 %), виробництві гумових і пластмасових виробів (80,1 %), іншої неметалевої мінеральної продукції (76,6 %), у поштовій та кур'єрській діяльності (75,0 %), у фінансовій та страховій діяльності (72,2 %) [489]. Якщо ж прийняти до уваги ПТМ, то кількість прийнятих і вибулих у відношенні до середньооблікової чисельності штатних працівників склала у 2012 р. відповідно 22,3 % та 19,4 %, а у 2013 р. – 25,3 % та 28,0 %. Враховуючи складність технологічного процесу виробництва транспорту та важливість саме трудового чинника в забезпеченні високої

конкурентоспроможності продукції, рівень цих показників можна вважати незадовільним та охарактеризувати як конкретну загрозу для ЕБ.

Важливим напрямом подолання дефіциту робітничих кадрів та підвищення професійного рівня працівників є навчання персоналу на виробництві. На сьогодні обсяги такого навчання залишаються незначними. Так, у 2013 р. кількість працівників, які проходили професійне навчання та підвищення кваліфікації, зменшилася порівняно з 2012 р. на 17,1 тис. осіб і становила 1217,8 тис. осіб або 11,8 % від облікової кількості штатних працівників [489]. Із усієї кількості працівників, які проходили навчання протягом 2013 р., професійну підготовку та перепідготовку отримали 196,9 тис. осіб або лише 1,9 % облікової кількості штатних працівників (у 2012 р. – відповідно 218,4 тис. осіб або 2,0 %). У більшості випадків – це працівники підприємств промисловості (70,1 % від усіх навчених новим професіям) та транспорту, складського господарства, поштової та кур'єрської діяльності (11,1 %). Основною формою навчання працівників була їхня професійна перепідготовка безпосередньо на виробництві.

Але плинність кадрів та проблеми з підвищенням професійного рівня працівників є похідними від базових кадрових проблем.

Процес ведення бізнесу можна описати, поєднуючи наступні елементи

$$\textit{Гроші} + \textit{Засоби виробництва} + \textit{Кадри}. \qquad (3.3)$$

Перші дві складові у формулі (3.3) – це фактори, що не залежать від людського потенціалу. Саме результативність функціонування третьої складової гарантує високу ефективність бізнесу. Тому процес управління людським капіталом повинен займати чільне місце у системі менеджменту підприємства. Важливо при цьому пам’ятати, що люди розглядаються як конкурентна перевага підприємства, яку потрібно розвивати разом з іншими ресурсами для досягнення стратегічних цілей [238].

За даними [199] співвідношення зовнішніх та внутрішніх загроз для підприємства становить 20:80, тобто 4/5 всіх проблем виникають в самому підприємстві зі сторони персоналу.

Можна погодитися з думкою науковців Козаченко Г.В., Пономарьова В.П., Ляшенко О.М. [239], які трудовий колектив будь-якої організації позиціонують як її найслабшу ланку щодо збереження інформації, що має прямий вплив на рівень ЕБ.

Підтримують таку позицію і науковці [161, 387, 618], які визначають наступний перелік негативних впливів працівників підприємства на рівень його ЕБ:

- свідомі чи несвідомі дії окремих працівників (незалежно від рангу та посади);
- вплив на вище керівництво представників органів державної влади, в тому числі контролюючих органів;
- вплив конкурентів з метою понизити кадровий потенціал підприємства;
- прийняття працівниками неефективних рішень внаслідок недбалості, відсутності достатньої кваліфікації, підкупу;
- афери зі сторони провідних фахівців та представників топ-менеджменту;
- фальсифікація документів працівниками;
- несанкціоновані та неузгоджені дії з активами підприємства;
- несанкціонований доступ до конфіденційної інформації та її розголошення;
- крадіжки та шахрайство тощо.

Всі ці дії мають досить великий перелік умов, що їх спричинюють (рис. 3.17).

Підтвердженням зазначених умов є результати дослідження [150] (рис. 3.18), за якими найпоширенішими факторами, що сприяють поширенню економічної злочинності в Україні (а персонал на підприємстві є основним суб’єктом таких дій), є корупція, загроза звільнення, зовнішній тиск на досягнення результатів та задані агресивні показники діяльності.

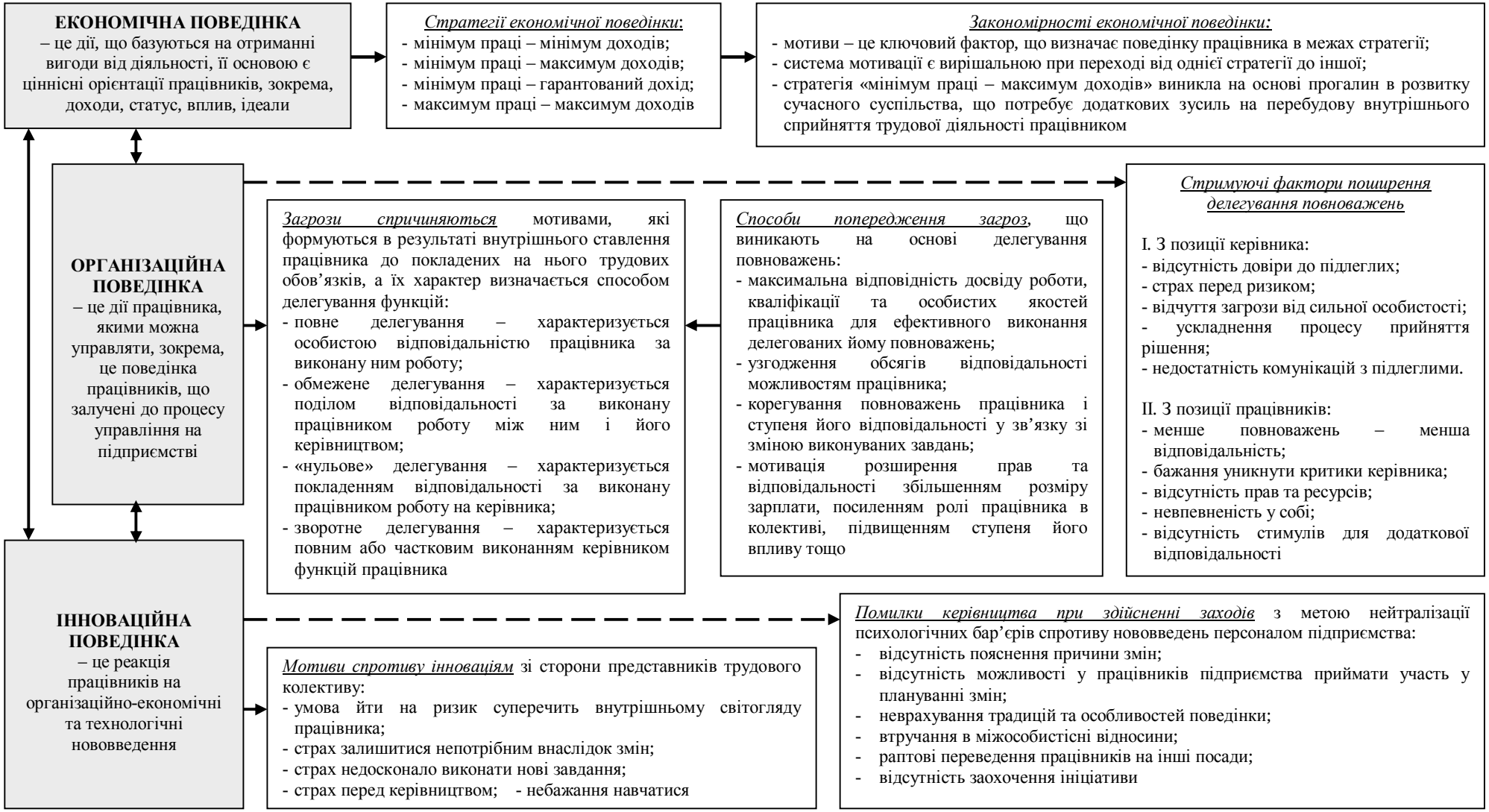

Рис. 3.17. Фактори, що спричиняють виникнення загроз ЕБПТМ зі сторони персоналу

Джерело: побудовано автором на основі [246, с. 65-68].

Натомість, світова тенденція є дещо іншою, що продемонстровано у наступному переліку факторів: задані агресивні показники діяльності, загроза звільнення, досягнення цілей для отримання бонусів, внутрішній тиск на досягнення фінансових результатів, при цьому корупція знаходиться практично на останньому місці у переліку.

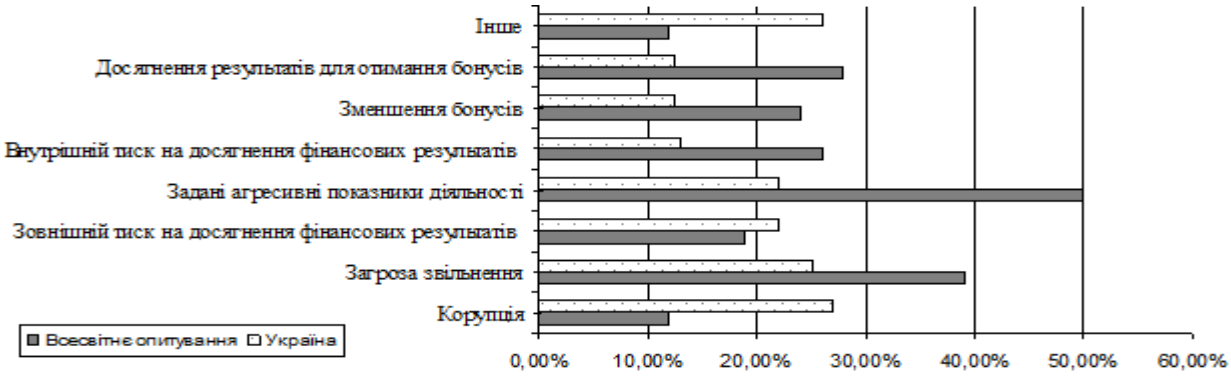

Рис. 3.18. Фактори, що сприяють поширенню економічної злочинності

Джерело: [150]

Можна зробити висновок, що дії керівництва, які проявляються у нагнітанні напруження та погрозах звільнення, встановленні надмірно високих показників результативності роботи та маніпуляція засобами мотивації, є основними причинами здійснення злочинних дій персоналу проти підприємств.

Не лише фактор здійснюваної політики управління та впливу керівництва підприємства (в тому числі і промислового) є визначальним серед мотивів здійснення протиправних дій чи бездіяльності працівника щодо роботодавця. Внутрішні характеристики кожного індивіда, тип характеру, умови виховання, рівень освіти, рівень життя доповнюють перелік базових передумов вказаних дій.

Тому, у процесі комплексного забезпечення ЕБПТМ одним із основних завдань при прийомі на роботу є максимальне вивчення особистості претендента на заміщення вакантної посади, з метою попередження настання загроз та небезпек зі сторони персоналу. Характеристика персоналу за типами особистості як потенційної загрози ЕБПТМ відображена схематично на рис. 3.19.

Рис. 3.19. Характеристика персоналу за типами особистості як потенційної загрози ЕБПТМ

Джерело: побудовано автором на основі [620]

У табл. 3.16 наведені категоріальні характеристики персоналу ПТМ як потенційного джерела загрози ЕБ. Особливість полягає в тому, що всім підприємствам притаманні зазначені категорії персоналу, тобто перелік загроз є актуальним для всіх суб'єктів господарювання. Таким чином, вказані загрози повинні бути основою для розроблення комплексного забезпечення ЕБПТМ.

Визначальним при бажанні вчинити ту чи іншу протиправну дію щодо підприємства у поведінці працівників є показник їхньої лояльності до роботодавця.

Таблиця 3.16

Категоріальні характеристики персоналу ПТМ
як потенційного джерела загрози його економічній безпеці

№ з / п	Категорія персоналу	Опис
1	Персонал, відповідальний за зберігання товарно-матеріальних цінностей (ТМЦ)	Загроза зі сторони таких працівників полягає у їхній широкій обізнаності про систему безпеки та охорони ТМЦ на підприємстві. Зазвичай, загроза реалізується шляхом викрадення ТМЦ чи незаконного використання службового становища
2	Окремі працівники, некваліфіковані грабіжники	Загроза зі сторони таких працівників полягає у їхній безвідповідальності, некваліфікованості, незнанні правил і норм зберігання ТМЦ при значних повноваженнях доступу до ТМЦ. Мотивом неправомірних дій є бажання особистого збагачення
3	Організовані групи працівників	Є джерелом загрози, яку складно виявити. Загроза може проявлятися у внесенні змін до інженерно-технічних засобів, у створенні можливостей несанкціонованого доступу чи блокування роботи цих засобів. Наслідки реалізації такої загрози можуть спричинити значний матеріальний збиток (інколи з катастрофічними наслідками)
4	Працівники, що мають доступ до управління технологічними процесами та до конфіденційної інформації	Основою для реалізації загрози від дій такого персоналу є його масштабна обізнаність та значні можливості/права доступу до технічних об’єктів. Зазвичай, через специфіку виконуваних ними посадових обов’язків, графік їхньої роботи відрізняється від графіку роботи інших працівників підприємства, що може створити додаткові можливості для здійснення неправомірних дій
5	Адміністратори автоматизованих систем	Загроза проявляється через доступ працівників до інформації в системах, що ними обслуговуються. Реалізація загрози відбувається шляхом несанкціонованого збору інформації, блокуванні роботи окремих користувачів, змінах політики доступу до мережі
6	Програмісти	Загрози зі сторони цієї категорії персоналу досить складно виявити через високий рівень кваліфікації цих працівників. Загроза може реалізуватися шляхом внесення неконтрольованих змін до баз даних, введення до використовуваних інформаційних систем можливості несанкціонованого доступу і можливості блокування роботи за командою
7	Керівники	Загрози виникають на основі використання керівниками різних рівнів своїх повноважень і значних прав доступу до систем
8	Звільнені працівники, що мали доступ до автоматизованих систем	Мотивом реалізації загрози може бути бажання відімстити за звільнення з роботи. Найпоширенішим способом протиправних дій щодо підприємства є продаж конфіденційної інформації

Джерело: побудовано автором на основі [246, с. 69-71]

За даними американського щорічного довідника *WORCUSA SURVEY* у 2000 р., підприємства з високолояльними працівниками за три роки принесли своїм акціонерам 112 % прибутку, підприємства з середнім рівнем лояльності працівників – 90 % прибутку, з низьким – 76 % прибутку [236, 386].

Ситуація в Україні є песимістичною; так, згідно із дослідженням «*HR*-практики в кризу» (ГК «Інститут Тренінгу – АРБ Про») [33], проведеного протягом 2009-2011 рр., 34,1 % співробітників компаній почали ставитися до роботи краще, більше 50 % співробітників не змінили свого ставлення і лише 15,9 % – погіршили. Таку думку висловили *HR*-фахівці зі 180 компаній Росії та України, які взяли участь у дослідженні.

Більш за все відношення людей до роботи погіршилося в металургійних компаніях – у 33 % співробітників; машинобудування – 16,7 %; транспорт та логістика – 25 %. Основна причина негативного ставлення – масові звільнення і скорочення *HR*-бюджетів, а також масові випадки застосування практики скорочення тривалості робочого дня/тижня з метою економії заробітної плати тощо. Підтвердженням позиції працівників компаній-представників вітчизняної промисловості є дані офіційної статистики про показники кадрової сфери (Додаток Л).

Однозначною в Україні є проблема невідповідності рівня прийому та звільнення з роботи працівників, де звільнення суттєво перевищує найм робочої сили. Відповідне загострення у суспільстві створює значна заборгованість із виплати заробітної плати та щорічне збільшення кількості днів вимушеної неповної зайнятості. Така ситуація сприяє наростанню негативних настроїв серед працівників на підприємствах усіх сфер народного господарства, що аж ніяк не може позитивно відобразитися на рівні ЕБПТМ. Всі ці фактори породжують своєрідну нелояльність працівників до роботодавців, що істотно впливає на процес ведення бізнесу в Україні.

Іншим негативним аспектом, який загострює ситуацію у кадровій сфері, є високий рівень тіньової зайнятості в Україні (рис. 3.20).

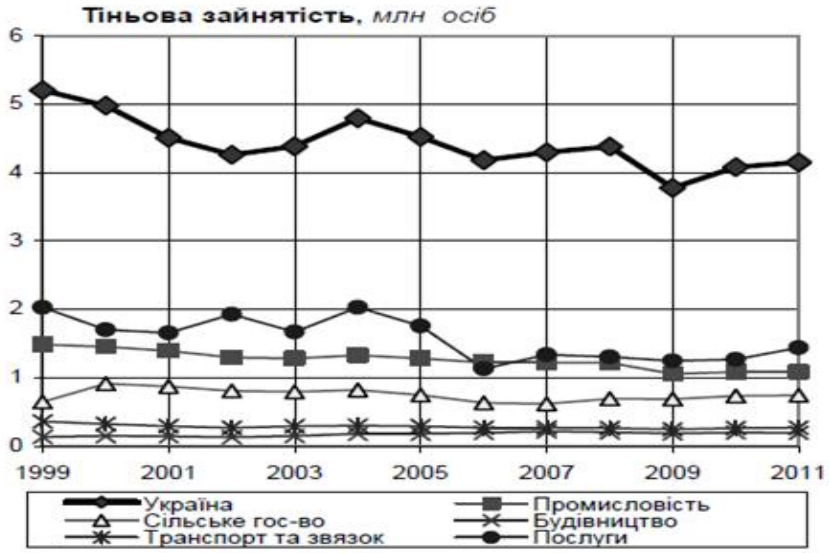

Рис. 3.20. Динаміка тіньової зайнятості в економіці України

Джерело: [603]

Вражаючим є факт, що практично 20 % населення працює у неформальному секторі; причому сфера послуг та промислове виробництво є чіткими лідерами щодо залучення тіньової праці; так у промисловості кількість працівників, які виконують працю без офіційної реєстрації, сягає 1,5 млн осіб, а в сфері послуг – практично 2 млн осіб.

Основним стимулятором продуктивності праці працівників будь-якого підприємства завжди виступала заробітна плата. Досліджуючи її рівень в Україні, можна констатувати факт невідповідності її розмірів світовим стандартам. Якщо проаналізувати рівень заробітної плати загалом по Україні, то впродовж 1999-2011 рр. не спостерігалося перебування значення рівня зарплати у межах, які притаманні економікам розвинених держав (рис. 3.32 (*а*)). Лише у 1999 р. у галузях будівництва та сільського господарства частка оплати праці у випуску становила 0,24, що найближче до мінімального рівня (0,26) розвинених країн Європейського Союзу. Найгірші показники впродовж аналізованого періоду демонструвала промисловість; так, частка оплати праці у вартості (випуску) продукції не перевищувала 0,15, що свідчить про негативні тенденції у галузі. Дещо інша динаміка має місце у видобувній промисловості, де впродовж 2005-2009 рр. значення частки оплати праці у вартості (випуску)

продукції максимально наближалася до мінімальних європейських стандартів (Додаток М рис. М.1).

Незважаючи на низький рівень зарплати, додатковий негативний ефект створює ще й той факт, що його значно перевищує рівень тіньової зарплати (т.зв. зарплати «в конвертах»). Загалом по Україні розмір офіційної зарплати практично рівний тіньовій зарплаті, а у промисловості – в 1,8 рази перевищує рівень офіційної зарплати (Додаток М рис. М.2). Найкращі показники демонструє сфера послуг, де у період з 2006 по 2011 рр. співвідношення рівня тіньової та офіційної заробітної плати становило 0,4-0,5.

Зважаючи на проведений вище аналіз, можна встановити факт незаперечного домінуючого впливу персоналу серед дестабілізуючих чинників внутрішнього середовища ПТМ, що зумовлює необхідність дослідження особливостей такого впливу та факторів, які дозволять мінімізувати його.

Чіткішої статистичної інформації щодо загрози, пов’язаної із *недосконалістю підготовки кадрів* на ПТМ, державними органами статистики не оприлюднюється, відтак за основу доцільно брати загальну інформацію по промисловості. Недостатня увага вищого менеджменту ПТМ до вирішення проблеми підвищення кваліфікації працівників негативно впливає на якісні характеристики кадрового потенціалу, а, відтак, і на ЕБ підприємств.

Ступінь зношеності основних засобів у промисловості транспортного машинобудування у 2012 р. був на рівні 69,5 % [29]; отже, здатність галузі щодо оперативного задоволення потреб внутрішнього та зовнішнього споживача своєю продукцією в умовах існуючого зростання попиту є сумнівною.

Загрозу, пов’язану із *формою та методами організації праці та виробництва,* охарактеризувати складно одним показником, але підставою для прийняття адекватних заходів щодо її нейтралізації є факт суттєвих втрат робочого часу. Так, у 2013 р. в загальному по промисловості 2,3 % з середньооблікової чисельності штатних працівників перебували у вимушених відпустках, коли на ПТМ їх частка сягнула позначки у 5,0 %. Окрім цього, у

промисловості 14,2 % працівників були переведені на неповний робочий день (тиждень), а на автомобілебудівних підприємствах – 39,3 % [489]. Наведені статистичні дані вказують на важливість вирішення проблеми щодо нейтралізації зазначеної загрози.

За інформацією прес-служби Міністерства економічного розвитку і торгівлі України середнє завантаження Запорізького автомобілебудівного заводу (ЗАЗ), Кременчуцького автоскладального заводу (КрАСЗ) і компанії «Єврокар» у 2010 р. не перевищувало 20 %, а число їхніх працівників скоротилося в 3,5 рази [458].

Зазначене вище знаходить підтвердження у даних Державного комітету статистики [122] щодо результатів діяльності підприємств згідно КВЕД «виробництво автотранспортних засобів, причепів і напівпричепів та інших транспортних засобів» (рис. 3.21).

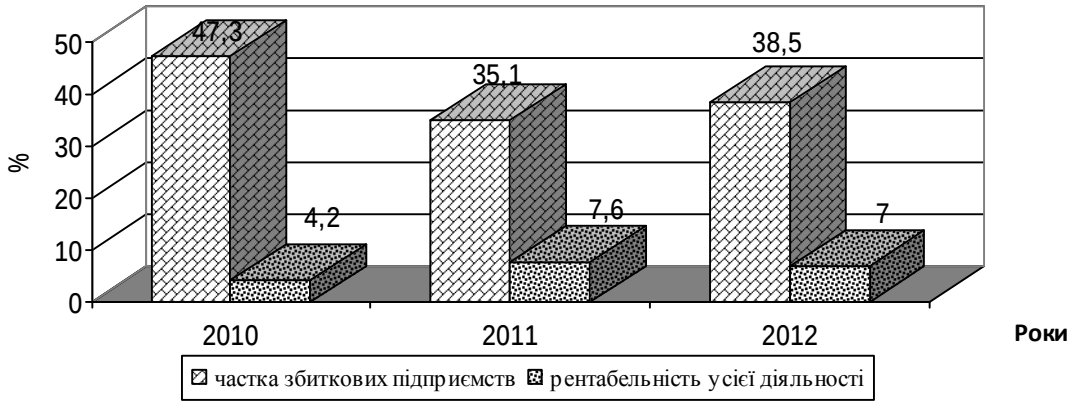

Рис. 3.21. Динаміка показників ефективності господарської діяльності за КВЕД «виробництво автотранспортних засобів, причепів і напівпричепів та інших транспортних засобів»

Джерело: побудовано автором на основі [122]

У відповідності до наведених вище даних, серед вітчизняних підприємств критично високою є частка збиткових, зокрема, у 2012 р. – 38,5 %, при низькому рівні рентабельності усієї діяльності – 7 % у цьому ж періоді. Можна вважати, що однією з ключових загроз для вітчизняних ПТМ є *низька ефективність та незавантаженість виробничих потужностей*.

Таким чином, узагальнюючи дослідження дестабілізуючих чинників внутрішнього середовища ЕБПТМ, можна встановити факт існування значного впливу персоналу, у зв'язку з цим актуалізується проблема управління людським капіталом з метою досягнення стабільного рівня ЕБПТМ.

Висновки до розділу 3

1. На основі аналітичного оцінювання стану забезпечення економічної безпеки вітчизняних підприємств транспортного машинобудування встановлено, що понад третину підприємств з виробництва автотранспортних засобів є збитковими, незважаючи на рівень фінансових результатів, саме тому можна пояснити ситуацію, яка склалася тепер і надалі супроводжується падінням виробництва, згортанням інноваційних проектів, звільненням висококваліфікованих кадрів, зниженням рівня інвестицій в основний капітал та переорієнтацією виробництва; окрім втрачених виробничо-збутових каналів та труднощів з їхнім відновленням, суттєвими негативними факторами є надмірне державне втручання в економічні процеси, значний вплив світової конкуренції та недосконалості вітчизняного ринку.

2. У процесі аналізування фінансових результатів діяльності підприємств транспортного машинобудування України та шляхом використання факторного аналізу і врахування факту, що основним результатом стабільного функціонування суб'єктів господарювання є рівень прибутку, який визначається як різниця виручки від реалізації продукції та собівартості цієї продукції, побудовано економетричну модель, яка описує залежність результативних показників – виручки від реалізації продукції та собівартості продукції від незалежних змінних умов, таких як: матеріальні затрати, вартість основних засобів, вартість необоротних активів, вартість оборотних активів, рівень амортизації, рівень витрат на оплату праці та рівень відрахувань на соціальні заходи. У результаті розрахунків (на основі аналізу даних 9-річного періоду)

отримано залежність виручки від реалізації та собівартості продукції підприємств транспортного машинобудування в Україні від матеріальних затрат та рівня амортизаційних відрахувань. Встановлено відсутність вагомої частки витрат на оплату праці, яка є домінантною у структурі даних показників за кордоном. Така ситуація призводить до нівелювання значення працівників у виробничому процесі, що негативно відбивається на результативності діяльності і рівні досягнення бажаних показників. Підтверджено факт значної зношеності виробничих фондів та переважаючої матеріаломісткості продукції.

3. Шляхом дослідження дестабілізуючих чинників внутрішнього і зовнішнього середовищ підприємств транспортного машинобудування встановлено факт існування надмірного втручання державних органів у виробничу діяльність, що проявляється у невиправданій кількості планових та позапланових перевірок, обтяженні надмірно жорсткими регламентаціями, національними стандартами і/або технічними умовами тощо. Така ситуація призводить до зростання кількості неофіційних способів вирішення питань з державними органами влади.

4. Здійснено систематизацію зовнішніх та внутрішніх загроз для економічної безпеки підприємств транспортного машинобудування через встановлення і статистичне підтвердження переліку ключових загроз, поетапне застосування теорії графів та матричного аналізу, що дало змогу побудувати відповідні моделі та на основі цього обґрунтувати пріоритетні напрямки діяльності у сфері комплексного забезпечення економічної безпеки підприємств через застосування взаємоузгоджених дій на макро- та мікрорівнях.

5. Розроблено підхід до ідентифікації дій людського капіталу як ключової загрози економічній безпеці підприємств транспортного машинобудування у внутрішньому середовищі, що передбачає: розроблення переліку факторів, які спричинюють виникнення загроз зі сторони персоналу; визначення фактору «лояльність персоналу» як домінуючого, що безпосередньо впливає на рівень економічної безпеки; моделювання взаємозв’язку процесу управління лояльністю працівників підприємства з рівнем його конкурентоспроможності

та економічної безпеки; розроблення системи дій керівництва підприємств для формування високого ступеню лояльності персоналу; формування системи управління персоналом з позиції забезпечення його економічної безпеки.

6. Шляхом проведення експертного оцінювання визначено перелік та здійснено ранжування зовнішніх загроз економічній безпеці підприємств транспортного машинобудування. Домінуючими загрозами визначені: наслідки світової фінансової кризи для національної економіки, конкуренція зі сторони іноземних виробників транспортних засобів, законодавча база щодо виробництва транспортних засобів, державне регулювання галузі, умови ведення бізнесу в Україні, ступінь тінізації національної економіки, рівень корупції, купівельна спроможність населення, економічні злочини (рейдерство), криміналізація суспільно-економічного життя. Доведено, що об’єктивна ідентифікація загроз дозволить адаптувати підприємствам свою діяльність до їхнього впливу та розробити власні напрями протидії.

РОЗДІЛ 4
НАУКОВО-МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ЗАХОДІВ ПРОТИДІЇ ВПЛИВУ ДЕСТАБІЛІЗУЮЧИХ ЧИННИКІВ ЕКОНОМІЧНІЙ БЕЗПЕЦІ СУБ'ЄКТІВ ПІДПРИЄМНИЦТВА У ТРАНСПОРТНОМУ МАШИНОБУДУВАННІ

4.1. Ідентифікація дестабілізуючих чинників економічній безпеці підприємств транспортного машинобудування

З метою забезпечення належного рівня ЕБ у процесі функціонування ПТМ доцільно виокремити три моделі прийняття рішень:

перша модель – побудована на існуючих схемах прийняття рішень, які обумовлені у внутрішніх нормативних документах підприємства; альтернативи дій за таких умов мають незначний діапазон, що дозволяє робити висновок про формалізованість моделі;

друга модель – дозволяє керівнику (керівникам) враховувати власні інтереси у процесі прийняття рішень, тому прийняті рішення характеризуються певним рівнем суб'єктивності, що демонструє недостатню формалізованість моделі;

третя модель – враховує всі індивідуальні характеристики особи, яка приймає рішення (менеджера); дана модель є неформалізованою [545].

За сучасних умов ПТМ у процесі своєї діяльності поєднують використання всіх трьох моделей прийняття рішень. Існують ситуації, які зумовлюють недостатній рівень «гнучкості» вказаних систем і потребують індивідуальних рішень управлінців з урахуванням чинників, що зумовлюють істотний вплив. Управлінські рішення повинні спрямовуватися, здебільшого, не на адаптацію до змінних умов функціонування, а до раннього виявлення та попередження змін.

Для вирішення даної проблеми доцільно застосовувати методику виявлення слабких сигналів у процесі антисипативного управління підприємствами транспортного машинобудування.

Під слабким сигналом у сфері комплексного забезпечення ЕБПТМ доцільно розуміти первинні ознаки майбутніх змін у внутрішньому і/або зовнішньому середовищі, які свідчать про ймовірне настання змін та відслідковують джерела негативних наслідків для суб’єкта господарювання. За авторським підходом слабкими сигналами у сфері забезпечення ЕБПТМ можна вважати виклики, які спричиняються змінами умов зовнішнього чи внутрішнього середовищ. Врахування слабких сигналів дозволяє попередити фактичне настання негативної події вчасним прийняттям запобіжних управлінських рішень.

За умови виявлення слабких сигналів ПТМ може практикувати один із двох варіантів поведінки, спрямованих на:

1) зниження технологічної невизначеності шляхом ведення постійного моніторингу змін середовища функціонування, а також підвищення рівня знань та вмінь працівників щодо виявлення слабких сигналів;

2) адаптацію процесу управління з метою зниження невизначеності, що спричинена людським фактором та невідповідністю організаційної структури.

На думку Ансоффа І. [10], слабкі сигнали можна позиціонувати як фактори, що зумовлюють необхідність пошуку ефективних механізмів адаптації підприємства до умов нестабільного середовища; при цьому середовище доцільно розглядати як зону посиленого впливу загроз. Наслідком такого впливу буде різке зменшення резервного часу для прийняття раціональних управлінських рішень, а це може призвести до зниження ефективності функціонування та керованості середовища [396].

Для вчасного виявлення слабких сигналів необхідне формування механізму їхньої ідентифікації, за основу якого можна прийняти початковий перелік ймовірних слабких сигналів у кожній функціональній складовій економічної безпеки промислового підприємства (табл. 4.1).

Таблиця 4.1

Перелік ймовірних слабких сигналів у функціональних складових ЕБПТМ

Функціональні складові ЕБПП	Форми прояву слабких сигналів (викликів)
Внутрішні складові	
Фінансова	Використання застарілих фінансово-економічних технологій управління; неефективне фінансове планування та управління активами; зміна ефективності ринкової та цінової стратегій; зниження прибутковості діяльності; зростання дебіторської заборгованості; зміни умов кредитних договорів; падіння курсу акцій; проблеми із залученням коштів; зниження рівня платоспроможності; невиконання фінансових зобов'язань; труднощі з проведенням трастових, лізингових та інших операцій
Кадрова	Зміни в організації системи управління персоналом; можливість «відтоку» цінних кадрів; недосконала організація системи навчання; зміни умов мотивації праці та системи формування лояльності персоналу; зниження інтелектуального потенціалу; погіршення умов праці; тиск на працівників ззовні; потрапляння працівників під різні види залежності; виникнення конфліктних ситуацій тощо
Техніко-технологічна	Відставання від рівня науково-технічного прогресу у державі та за кордоном; можливість вчинення дій з метою підриву технологічного потенціалу підприємства; використання застарілих технологій у виробництві та управлінні; виробництво продукції із параметрами, які поступаються параметрам продукції конкурентів; можливість техногенних аварій з вини підприємства; причетність підприємства до забруднення навколишнього середовища чи випуску продукції, яка становить загрозу для людей тощо
Ресурсна	Нераціональне використання корпоративних ресурсів; зміна рівня ефективності логістичної системи; потреба переорієнтації/диверсифікації виробництва; потреба зміни обсягів/умов виробництва; зміна умов ЗЕД тощо
Інформаційна	Розголошення комерційної таємниці; зміна умов та вимог інформаційного середовища; зміна вартості інформації; зміна умов отримання, зберігання та використання інформаційних ресурсів тощо
Силова	Можливість недружнього поглинання; можливість викрадення коштів, документів, майна чи працівників підприємства тощо
Політико-правова	Зміна правового поля; недостатня правова захищеність інтересів підприємства в договірній та іншій діловій документації; неефективна робота юридичної служби підприємства; порушення юридичних прав підприємства і його працівників; порушення норм права захисту інтелектуальної власності підприємства тощо
Зовнішні складові	
Ринкова	Інфляційні процеси; ембарго; спекулятивні операції на ринку; подорожчання та дефіцит сировини тощо
Інтерфейсна	Зниження рівня платоспроможності контрагентів; зміна умов співпраці з інвесторами, банками, постачальниками, споживачами, партнерами, іноземними контрагентами; зміна поведінки споживачів на ринку; зміна поведінки конкурентів на ринку тощо
Форс-мажорні обставини	Стихійні лиха; військові конфлікти; страйки; терористичні атаки тощо

Джерело: авторська розробка

Для вчасного виявлення слабких сигналів необхідно з урахуванням особливостей ПТМ розробити відповідну методику, яка дозволить ідентифікувати їх, проаналізувати та інтерпретувати.

З урахуванням зазначеного вище та на основі дослідження наукових праць [2, 3, 256, 259, 348, 350, 398, 399, 400, 403, 518] можна запропонувати наступну поетапну структуру процесу виявлення слабких сигналів у процесі комплексного забезпечення ЕБПТМ.

Етап 1. Моніторинг змін різного рівня і масштабів внутрішнього та зовнішнього середовищ з метою виявлення сигналів, які носять ймовірнісний та невизначений характер, а також мають потенційну можливість актуалізації в процесі виробничої діяльності суб’єкта господарювання. Необхідно враховувати той факт, що сигнали є інформаційними повідомленнями про можливість виникнення потенційних змін умов середовища функціонування.

Перед початком збирання інформації необхідно визначити послідовність та особливості даного процесу. Насамперед, необхідно обумовити пріоритетність чинників змін внутрішнього і зовнішнього середовищ. Наступний крок – визначення відповідальних осіб за збирання інформації. У сучасних умовах господарювання промислового підприємства відповідальними особами за збирання інформації можуть бути:

1) штатні аналітики – працівники служби безпеки: зазвичай, їхня робота є не завжди ефективною у зв’язку з тим, що вони не мають управлінських повноважень, а тому зібрані ними інформаційні дані є надто громіздкими та надлишковими, що в подальшому значно ускладнює процес аналізування та прийняття відповідних рішень;

2) функціональні менеджери – це працівники служби безпеки, до повноважень яких, крім збору інформації, належить її аналіз та прийняття управлінських рішень. Негативним моментом є те, що ланцюжок «збирання інформації → аналіз → прийняття управлінських рішень» інколи може забрати занадто багато часу, що, по-перше, матиме негативний вплив на рівень адекватності прийнятого управлінського рішення щодо виявлених слабких

сигналів через запізнення реакції, а по-друге, – створить можливість несприйняття інших слабких сигналів через зайнятість над опрацюванням попередніх;

3) професійні аналітики – працівники спеціалізованих аналітичних агентств, які є фахівцями у певній сфері. Перевагою їхньої роботи є оперативність, вміння визначати найважливіше і не заповнювати звіти надлишковою інформацією. Негативна сторона полягає у можливості недобросовісного виконання обов’язків «на замовлення» сторонньої особи/підприємства або розголошення цінної інформації та недотримання належного рівня конфіденційності. З метою уникнення зазначених наслідків доцільно на підприємстві створити постійно діючий підрозділ з професійних аналітиків для моніторингу змін внутрішнього і зовнішнього середовищ з метою виявлення слабких сигналів. Він може бути у структурі відділу конкурентної розвідки, служби безпеки або служби інформаційної безпеки.

Дуже важливо правильно організувати збирання інформації; при цьому необхідно зосередити увагу на наступних джерелах інформації:

- офіційна – відкрита інформація, що публікується державними установами і характеризується достовірністю та відображає реальну макроекономічну ситуацію;
- на замовлення, пошуком якої займаються аналітичні агентства – відображає спеціалізовану інформацію у певній сфері;
- відкрита інформація із звітів постачальників, конкурентів, виставок, конференцій, яка характеризується частковою достовірністю (через власні інтереси контрагентів) і дозволяє ознайомитися із ситуацією на ринку, наявністю товарів-замінників чи товарів-субститутів, рівнем попиту, умовами поставок тощо;
- надана спеціалізованими структурами, які працюють над дослідженням ситуації на ринку чи у галузі, – це достовірні дані з елементами аналізу та прогнозування, що можуть формувати базу для дослідження та виявлення слабких сигналів [614].

Складною для вирішення є проблема визначення із «фонового інформаційного шуму» істинних проявів слабких сигналів щодо тенденцій середовища, що починають унаочнюватися. Як зазначається у роботі [396], на відміну від «фонового інформаційного шуму» істинним проявом слабкого сигналу тенденції, що виникає, є кумулятивний ріст величини відхилення значень показників, які характеризують стан макро- та мікросередовищ ПТМ, від «стандартної» тенденції їхньої зміни. Складність такого виявлення полягає в тому, що відслідковування змін можливе лише у випадку притаманності показникам кількісних значень. Якщо ж прояву слабкого сигналу на початковому етапі неможливо надати кількісного значення, то доцільно проаналізувати ланцюжок причинно-наслідкових зв'язків вказаного слабкого сигналу, які в подальшому можна інтерпретувати кількісно.

Етап 2. З огляду на те, що вся інформація, яка надходить із середовища функціонування ПТМ, характеризується певним рівнем невизначеності, суб'єктивності та хаотичності, можна стверджувати, що відомостям про слабкі сигнали притаманна міра неповноти інформації, яку доцільно визначати на основі розрахунку рівня ентропії.

Інформаційна ентропія – це ступінь недостатності інформації щодо дійсного стану системи [347].

Визначати ентропію H можна за формулою К. Шеннона [329], в основі якої закладене припущення, що деяка система знаходиться в одному з m станів, при цьому у стані i система знаходиться із ймовірністю p_i; тоді середня кількість інформації, що припадає на один символ, визначається за формулою

$$H = \sum_{i=1}^{m} \frac{n_i}{q} \log P_i, \qquad (4.1)$$

де $\frac{n_i}{q}$ – відносна частота i-го символу в повідомленні; q – кількість символів у повідомленні; n_i – частота виявлення i-го символу в повідомленні.

Ентропія H є кількісною мірою інформації, оскільки в інформаційних системах невизначеність знижується за рахунок достовірної інформації. У

загальному випадку, згідно з теорією ймовірностей, джерело інформації однозначно й повно характеризується сукупністю станів $U = \{(u_1), (u_2), \dots (u_n)\}$ з ймовірностями станів відповідно $\{p(u_1), p(u_2), \dots p(u_n)\}$ за умови, що сума ймовірностей всіх станів дорівнює 1 [47, с. 27].

Рівень інформаційної ентропії для виявлених слабких сигналів, можна розраховувати за формулою

$$H(x) = -\sum_{x=1}^{n} P(X) \log_2 P(x), \qquad (4.2)$$

де *x* – потенційне явище, що може виникнути внаслідок розвитку відповідного слабкого сигналу; *P(x)* – ймовірність виникнення явища за слабким сигналом; *H(x)* – рівень інформаційної ентропії для слабкого сигналу щодо виникнення потенційної події у діяльності підприємства [348].

Чим вище значення рівня ентропії слабкого сигналу, тим ймовірнішим є розвиток подій, що сприятимуть його трансформації у ризики та загрози у процесі діяльності ПТМ.

Етап 3. Дослідження слабких сигналів із найвищим рівнем ентропії з позиції існування аналогів у минулому або аналогів у діяльності конкурентів чи інших зафіксованих випадків, потенційних шляхів трансформації цих сигналів у дестабілізуючі фактори, зміни станів внутрішнього чи зовнішнього середовищ, що стали причиною появи слабких сигналів.

Етап 4. Визначення траєкторії трансформації слабкого сигналу у дестабілізуючий фактор. При цьому необхідно проаналізувати всі можливі шляхи переходу слабкого сигналу в інші стани та ймовірність таких трансформацій. Важливим є визначення для порівняння причинно-наслідкових зв’язків між проявами слабких сигналів у минулому та виникненням певних подій чи явищ.

Для проведення аналізу можна використовувати наступні способи:

- анкетування – дослідження думки фахівців чи експертних груп з метою підтвердження або спростування виявленої тенденції середовища;

- екстраполювання – передбачає побудову динамічних рядів зміни значення показників досліджуваного явища протягом заданого періоду часу;
- моделювання (використання методів нейронних мереж, систем управління, сценаріїв, імітації, теорії графів, матриць, підбору показників, графічні методи тощо) – для вивчення зміни прогнозованого явища за наявним комплексом якісних та кількісних ознак [396, с. 78].

У процесі виявлення та дослідження слабких сигналів на ПТМ виникає проблема накопичення інформаційного ресурсу, його зберігання та захисту. З точки зору організації аналітичного процесу – це тривала та затратна робота, яка потребує вкладання коштів, вивільнення працівників для виконання цих функцій та затрат часу. Зібраний інформаційний ресурс створює певний потенціал суб’єкта господарювання, яким можуть скористатися конкуренти. У випадку, якщо конкуренти перехоплять дану інформацію, то нівелюється перевага, яка отримана для забезпечення належного рівня функціонування шляхом попередження наслідків, що зумовлені наростанням потенціалу слабких сигналів. Тому весь процес збору та аналізу інформації про слабкі сигнали повинен супроводжуватися відповідним рівнем конфіденційності та контролю дій залучених до нього працівників.

Етап 5. Встановлення всіх можливих проявів дестабілізуючих факторів (*виклики → загрози → ризики → небезпеки*), причиною виникнення яких є трансформація аналізованих слабких сигналів.

Етап 6. Розроблення сценаріїв розвитку подій та майбутнього стану промислового підприємства за умови ймовірної реалізації дестабілізуючих чинників.

Етап 7. Оцінювання стану функціонування та рівня ЕБПТМ на основі врахування впливу дестабілізуючих факторів, які стали наслідком виявлених слабких сигналів. Моделювання значення зміни рівня ЕБПТМ внаслідок потенційного впливу явища, першопричиною якого є слабкий сигнал з найвищою ентропією.

Етап 8. Розроблення висновків, які дозволять врахувати слабкі сигнали середовища для вибору стратегії управління з метою стабілізації рівня ЕБПТМ.

Етап 9. Контроль за рівнем ЕБПТМ на основі реалізації стратегії, побудованої на основі виявлених слабких сигналів.

На цьому етапі збирається інформація про результати реалізації стратегії управління, які оцінюються шляхом порівняння планових значень показників із фактичними.

Етап 10. Оцінювання результативності управлінських рішень у межах запропонованої стратегії та формування переліку необхідної уточнюючої інформації для внесення коректив.

У випадку виявлення відхилень між фактичними та запланованими значеннями показників на попередньому етапі виникає потреба корегування обраної стратегії. Дослідимо два варіанти значень відхилень:

- перший варіант – коли значення планових показників перевищують фактичні; тоді виникає потреба у внесенні коректив з метою виправлення ситуації та досягнення бажаних значень;

- другий варіант – коли значення фактичних показників перевищують планові; тоді зусилля управлінців повинні бути спрямовані на утримання такої позиції і розвитку отриманої переваги.

У процесі діяльності ПТМ виникають ситуації, коли практично неможливо визначити фактори і процеси, які в подальшому можуть призвести до настання інцидентів з негативними наслідками. В умовах невизначеності управлінський персонал не відразу може виявити ситуацію, яка виникла вперше і не мала аналогів у минулому. Зазвичай, управління здійснюється за виробленою схемою із використанням перевірених сценаріїв. Це триває до моменту, коли стає очевидною явна невідповідність між управлінськими рішеннями, що приймаються, та їхніми результатами, які свідчать про подальше посилення негативних тенденцій. З огляду на практику управління, ситуації, які виникають вперше, кількісно почастішали за сучасних умов функціонування суб’єктів господарювання. На рис. 4.1 цьому моменту відповідає ділянка T_D на

відрізку часу, який обумовлює горизонт прогнозування; при цьому тривалість реакції характеризується часом T_R.

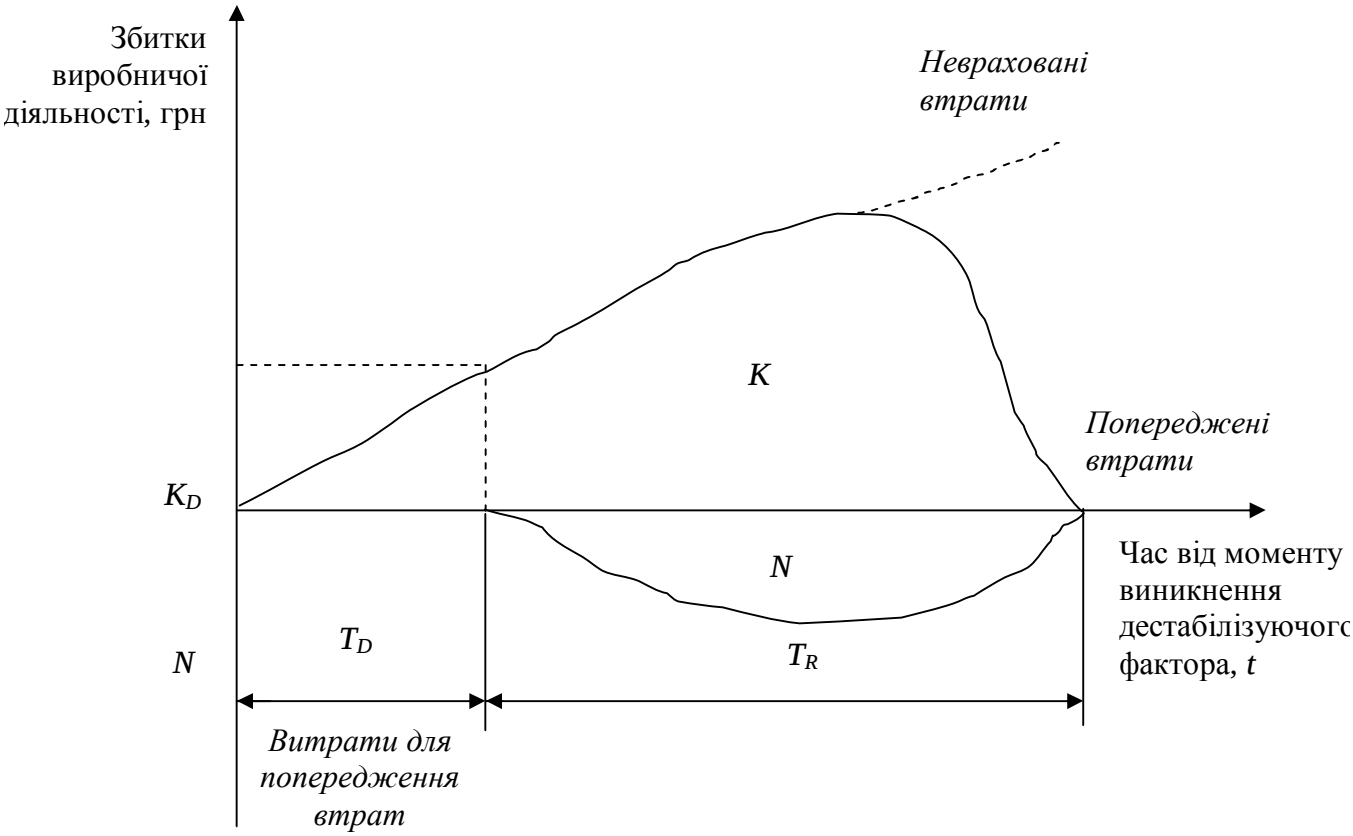

Рис. 4.1. Приклад активного типу управління діяльністю ПТМ

Джерело: побудовано автором на основі [10, 284, 396]

Протягом часу ліквідації наслідків інцидентів, що зумовлені настанням небезпеки (T), ПТМ зазнає втрат, які обчислюються за формулою

$$X_T = K + N, \qquad (4.3)$$

де X_T – втрати промислового підприємства, що зумовлені настанням небезпеки; K – загальний рівень збитків діяльності, що зумовлені інцидентом (площа під кривою неврахованих втрат); N – загальний рівень витрат на попередження втрат діяльності (площа над кривою) [396, с. 18-19].

Недоліком активного типу управління є недооцінювання важливості здійснення попереднього вивчення та прогнозування змін середовища. Успішність такого типу управління у подоланні наслідків реалізації небезпек

можлива лише за наявності тривалого результативного досвіду з вирішення подібних ситуацій та високого професіоналізму управлінців.

Як свідчить практичний досвід, завжди існує затримка в часі (T_d), яка зумовлена потребою аналізування зібраної інформації, що матиме домінуюче значення для прийняття управлінських рішень щодо подолання наслідків небезпеки (рис. 4.2).

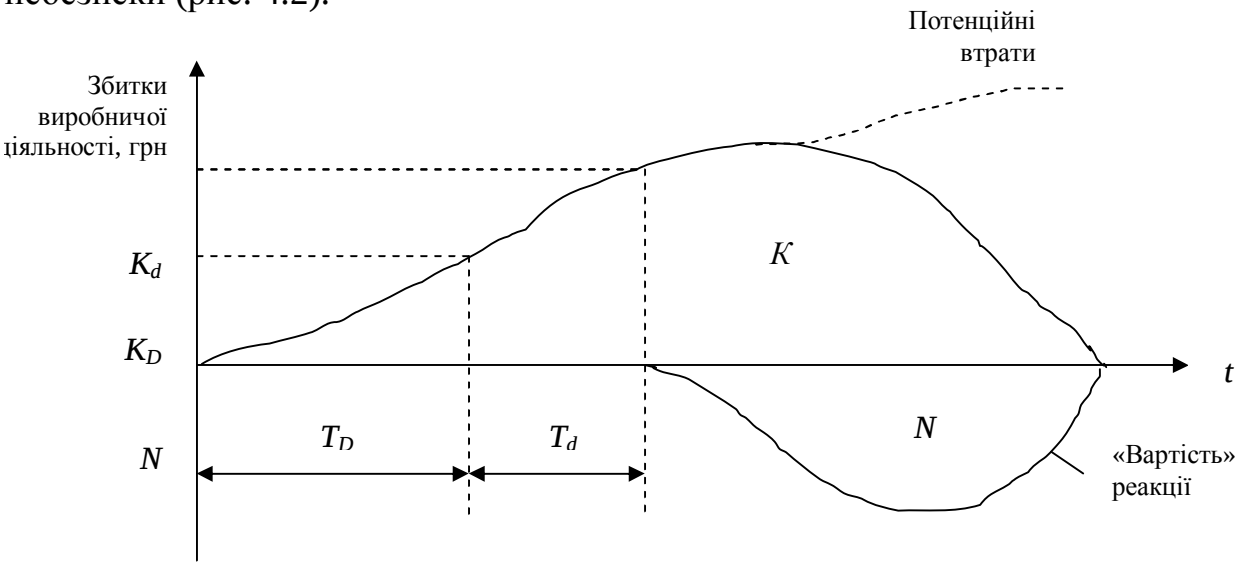

Рис. 4.2. Приклад реактивного типу управління діяльністю ПТМ

Джерело: побудовано автором на основі [10, 284, 396]

У зв’язку з наявністю втраченого часу у процесі здійснення заходів реактивного управління виникає закономірна потреба у скороченні його тривалості. Це можливо, якщо час початку прийняття рішень T_D буде знаходитися в межах часу прогнозування (рис. 4.3).

У процесі управління подоланням наслідків кризової ситуації ключовим моментом є те, що чим довший час затримки прийняття управлінського рішення T_d, тим менше вдасться використати отримані шляхом прогнозування можливості. Тому результативність випереджувального типу управління визначатиметься рівнем збитків, який залежатиме від співвідношень значень часу горизонту прогнозування T_D, часу затримки прийняття управлінських рішень T_d та часом, який необхідний для адекватної реакції з метою подолання наслідків впливу небезпеки T_R.

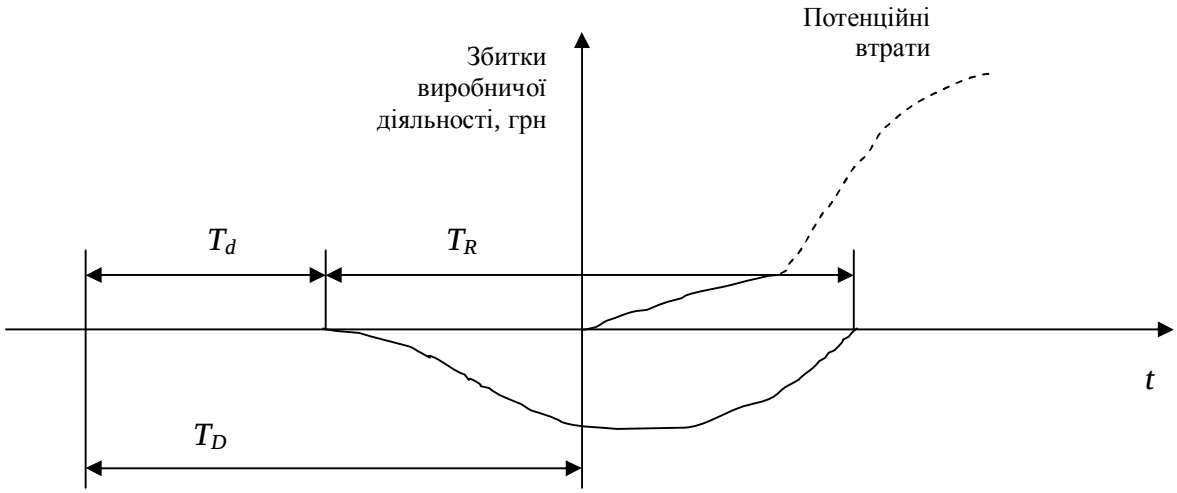

Рис. 4.3. Приклад випереджувального типу управління діяльністю ПТМ

Джерело: побудовано автором на основі [10, 284, 396]

З огляду на це, можна прогнозувати один із чотирьох варіантів поведінки [396, с. 21]:

1) $T_d = T_D - T_R$; передбачає достатню кількість часу для прийняття рішень, а збитки, що нанесені підприємству, будуть обмежені вартістю реакції;

2) $T_d > T_D - T_R$; збитки прирівнюватимуться до вартості реакції та величини збитків від основної діяльності;

3) $T_d > T_D$; означає втрату можливостей, здобутих на основі здійсненого прогнозування, які можна було б використати з метою мінімізації наслідків від інциденту;

4) $T_R > T_D$; характеризує ситуацію, коли реакція на виявлений слабкий сигнал не завершена до прояву його як інциденту від реалізації небезпеки.

З метою отримання можливості оперувати факторами T_D, T_d, T_R на ПТМ необхідно впровадити практику антисипативного управління на основі дослідження слабких сигналів середовища функціонування.

Як зазначено у праці [567], антисипативне управління підприємством – це «цілеспрямована діяльність, що передбачає завчасне визначення потенційних змін зовнішнього і внутрішнього середовищ на засадах слабких сигналів та формування на цій основі багатоваріантного сценарію, який відображає сукупність найвірогідніших шляхів розвитку можливих подій та комплекс

адекватних їм альтернативних заходів з метою прийняття оптимального управлінського рішення, спрямованого на подолання загроз чи використання можливостей умов функціонування».

Зупинимося детальніше на інструментарії виявлення та дослідження слабких сигналів.

Управління на основі врахування слабких сигналів є різновидом стратегічного управління. У залежності від рівня нестабільності середовища функціонування ПТМ для прийняття управлінських рішень можуть використовуватися методи стратегічного управління на основі передбачення змін (стратегічне планування; вибір стратегічних позицій) або методи управління на основі гнучких екстрених рішень (ранжування стратегічних задач; в умовах стратегічних несподіванок; за слабкими сигналами) [615].

Для формування комплексної системи виявлення слабких сигналів важливим є налагодження роботи антисипативного управління в двох спрямуваннях:

1) методологічному – передбачає чітке визначення часових меж прийняття рішень, а також формування системи методів збору та аналізу інформації у внутрішньому та зовнішньому середовищах щодо виявлення слабких сигналів;

2) організаційному – базується на формуванні відповідної структури, яка дозволить оптимізувати процес передачі інформації про слабкі сигнали від середовища до працівника з метою їхнього подальшого опрацювання [615].

Зважаючи на те, що практика виявлення слабких сигналів є запозиченою з досвіду корпорацій, які працюють у Європі та у Сполучених Штатах Америки, існує проблема адаптації їхніх методів до вітчизняних особливостей ведення господарської діяльності. У зв’язку з цим виникає потреба розроблення інструментарію виявлення та дослідження слабких сигналів у середовищі функціонування промислових підприємств в Україні з урахуванням іноземного досвіду, а також формування основ здійснення антисипативного управління з використанням існуючого управлінського потенціалу.

З огляду на дослідження [3, 15], для успішної організації процесу антисипативного управління за слабкими сигналами є дотримання наступних принципів:

- превентивність – на основі розроблених заходів завчасного реагування необхідно створити умови для виявлення та попередження настання негативних змін у середовищі функціонування підприємства;
- систематичність – постійне (а не вибіркове) здійснення заходів із виявлення слабких сигналів;
- цілеспрямованість – раціональна організація діяльності щодо досягнення коротко- та довгострокових цілей підприємства шляхом попередження впливу дестабілізуючих факторів;
- функціональність – основний елемент реалізації функцій щодо антисипативного управління підприємством;
- комплексність – передбачає формування комплексу альтернатив з метою недопущення переростання слабких сигналів у кризові наслідки;
- відкритість – формує тісний взаємозв’язок із внутрішнім та зовнішнім середовищами промислового підприємства для вчасного виявлення та реагування на вплив слабких сигналів;
- адаптивність – можливість швидкої адаптації до змін внутрішнього та зовнішнього середовищ;
- адекватність – прийняття управлінських рішень відповідно до виявлених слабких сигналів та спрогнозованих наслідків їхнього впливу;
- пріоритетність – поділ слабких сигналів за масштабами впливу і реагування, насамперед, на найтерміновіші чи/або наймасштабніші.

Завдяки використанню антисипативного управління управлінці мають змогу розпізнати зміни внутрішнього та зовнішнього середовищ шляхом дослідження слабких сигналів, які їх відображають. Такі сигнали можуть свідчити про виникнення у майбутньому дестабілізуючих чинників для діяльності підприємства, тому їхнє дослідження стане основою для інформаційного забезпечення процесу уникнення впливу цих чинників чи

мінімізації наслідків їх впливу у випадку настання. У зв'язку з цим до переваг використання антисипативного управління з метою стабілізації рівня ЕБПТМ можна віднести:

- зниження рівня невизначеності середовища функціонування на основі розпізнавання та оброблення усіх ранніх, нечітких інформаційних ознак виникнення потенційних змін, що дозволяє розширити коло можливостей умов діяльності промислового підприємства;
- збільшення можливостей «виграшу у часі» управлінців за рахунок виникнення значної детермінанти між першими ознаками прояву потенційного явища та його конкретним реальним впливом, що забезпечує формування виважених та обґрунтованих управлінських рішень щодо випередження змін умов діяльності;
- створення сприятливих умов для різновекторного розвитку ПТМ та його економічного розвитку загалом [2].

Незважаючи на значні можливості, які можуть отримати ПТМ, впроваджуючи систему антисипативного управління, дана методика є мало вивченою у вітчизняній практиці менеджменту. Про передумови такого розвитку подій свідчить дослідження [399], у якому проаналізована практика 15 найуспішніших машинобудівних підприємств України (за принципом «найуспішнішої практики функціонування підприємств»): ПАТ «Азовзагальмаш», ПАТ «Крюківський вагонобудівний завод», ПАТ «МОТОР СІЧ», ПАТ «Дніпровагонмаш», ПАТ «Запоріжтрансформатор», ПАТ «Стахановський вагонобудівний завод», ДП «Антонов», ПАТ «Сумське НВО ім. Фрунзе», ПАТ «Новокраматорський машинобудівний завод», ПАТ «Луганськтепловоз», ПрАТ «НВК «Гірничі машини», ПАТ «Турбоатом», ПАТ «Дружківський машинобудівний завод», ПАТ «Норд», ПАТ «Дніпропетровський стрілочний завод» щодо виявлення проблем, з якими стикаються управлінці в процесі реалізації заходів антисипативного управління (табл. 4.2).

Таблиця 4.2

Проблеми, з якими стикаються управлінці в процесі реалізації заходів антисипативного управління

Проблеми у сфері антисипативного управління	Частка позитивних відповідей, %
Відсутність уніфікованої, зрозумілої та доступної послідовності дослідження слабких сигналів середовища функціонування	87
Складність та трудомісткість використання існуючих методів дослідження слабких сигналів середовища функціонування	80
Складність оброблення слабких сигналів середовища функціонування	80
Складність отримання інформації про слабкі сигнали середовища функціонування	74
Недостатня кваліфікація та низький рівень досвіду працівників, що здійснюють дослідження слабких сигналів середовища функціонування	60
Низький рівень обізнаності керівників та фахівців підприємств у сфері антисипативного управлінння	53
Відсутність спеціалізованого програмно-технічного забезпечення	20
Інші проблеми	13

Джерело: [399, с. 19]

Незважаючи на те, що значно вищі значення мають ідентифіковані проблеми виявлення та опрацювання слабких сигналів, необхідно дослідити проблему недостатньої кваліфікації та низького досвіду фахівців, які працюють над дослідженням слабких сигналів. Можна констатувати факт відсутності практики, а відповідно і знань та навичок в управлінського персоналу щодо застосування принципів антисипативного управління. Крім того, кожен другий керівник не обізнаний з практикою антисипативного управління, що унеможливлює його використання для організації роботи підприємства. Проблемним аспектом є часткові знання щодо виявлення слабких сигналів, адже вони можуть спричинити помилкові дії управлінського персоналу, що в подальшому може призвести до прийняття неадекватних управлінських рішень чи реалізації хибних результатів у процесі управління. Даний аспект зумовлює необхідність підвищення рівня кваліфікації працівників та керівників промислових підприємств.

Особливої уваги потребує дослідження процесу функціонування системи ЕБППТ у випадку, якщо не були вчасно виявлені слабкі сигнали середовища, що дозволило актуалізуватися загрозам та ризикам, які можуть перерости у небезпеки.

Модель функціонування системи ЕБП зображено схематично на рис. 4.4. У випадку, якщо зусилля, які були спрямовані на виявлення слабких сигналів дестабілізуючих факторів, попередження їхнього переростання у небезпеку, адаптацію діяльності підприємства до умов середовища функціонування, корегування процесу управління діяльністю підприємства з метою досягнення стабільного рівня ЕБП, не принесли бажаних результатів і підприємство потрапило у кризову ситуацію, то єдиним способом її подолання буде використання методів антикризового управління.

Антикризове управління – це система своєчасних прийомів та методів, здатних попередити фінансову кризу і уникнути банкрутства [114, с.216].

Досить суперечливим є перелік факторів, які зумовлюють виникнення кризи у процесі діяльності промислового підприємства. Можна з певністю сказати, що одночасно з факторами, які виникають незалежно від дій суб’єкта господарювання (форс-мажорні обставини, військові конфлікти, падіння рівня економіки, політична криза, вичерпання родовищ природних ресурсів, інфляція, зміни у зовнішньоекономічній політиці тощо), існує ряд факторів, які зумовлені прогалинами в управлінській діяльності на різних рівнях. Зокрема, ігнорування управлінським персоналом інформації, що демонструє зміни зовнішнього та внутрішнього середовищ підприємства, недооцінювання серйозності таких змін, ведення непродуманої кадрової політики та боротьба з тими, хто не підтримує корпоративну позицію або прагне її змінити, уперте дотримання застарілих підходів, що колись забезпечили успіх [593]. На першому місці серед причин виникнення кризових ситуацій є вплив людського чинника [602].

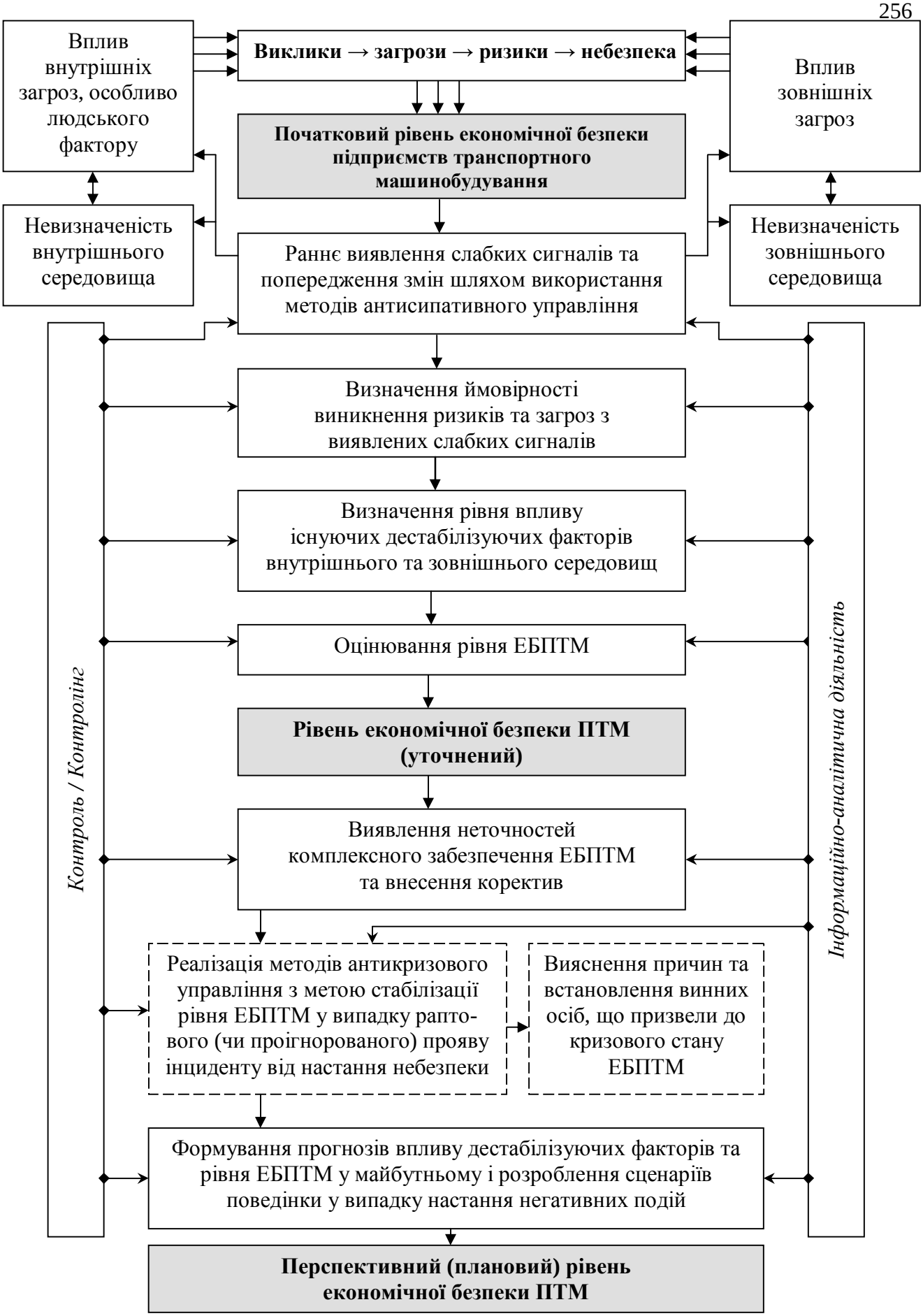

Рис. 4.4. Модель функціонування системи ЕБПТМ

Джерело: побудовано автором

На другому місці з певністю можна розташувати недосконалість фінансової політики і, як результат, – відсутність коштів для рефінансування заборгованості або покриття збитків. У зв’язку з тим, що всі причини взаємопов'язані, то досить складно визначити серед них основну.

З метою стабілізації ситуації, яка призвела до кризового стану, у механізмі антикризового управління пріоритети повинні перебазуватися на мотивування персоналу, формування високого ступеня його лояльності до підприємства, економії ресурсів, обережності, впевненості та соціально-психологічної стабільності діяльності, ініціативності у вирішенні проблем і пошуку найкращих варіантів розвитку, всесторонньому аналізі ситуації, професіоналізмі тощо [616].

У залежності від характеру кризи та специфіки діяльності ПТМ, існує наступний перелік антикризових методів:

- даунсайзинг – адаптація чисельності персоналу та обсягів виробничих потужностей до сформованих ринкових умов, завдяки чому можна суттєво знизити рівень собівартості продукції та постійних витрат;
- реінжиніринг – оптимізація бізнес-процесів промислового підприємства, що дозволить підвищити рівень продуктивності праці, знизити рівень собівартості продукції [432];
- диверсифікація виробництва – налагодження виробництва іншої продукції чи надання послуг, що дозволять залучити додаткові кошти та втримати рівень прибутковості;
- оптимізація організаційної структури – спрямована на вилучення зайвих (не повністю задіяних) ланок організаційної структури з виробничого процесу та на перерозподіл функціональних обов’язків, що дозволяє знизити рівень постійних витрат та собівартості продукції;
- скорочення витрат – передбачає нормування всіх статей витрат і контроль за їхнім дотриманням, дозволяє підвищити рентабельність діяльності;

- аутсорсинг – передача дороговартісних процесів для виконання спеціалізованими компаніями (фахівцями) на платній основі, що дозволяє оптимізувати виробничий процес та скоротити витрати;
- залучення кредитних коштів – дозволяє відновити платоспроможність та продовжити виробничий процес;
- горизонтальна та вертикальна інтеграція – перша передбачає залучення інших підприємств до купівлі більших партій продукції, що значно здешевить її вартість, а друга – тісну взаємодію із постачальниками; ці заходи дозволять знизити рівень витрат та рівень собівартості продукції;
- добровільне злиття – передбачає об’єднання з іншими суб’єктами господарювання, що дозволить відновити стабільність та втриматися на ринку.

Для того, щоб антикризові методи приносили бажані результати, необхідно враховувати описані у роботі методики та результати інших наукових досліджень [156] і дотримуватися наступних вимог:

- слідкувати за якісним виконанням всіх етапів функціонування системи ЕБПТМ;
- здійснювати високоефективну інформаційну діяльність;
- приділяти значну увагу розробленню сценаріїв подолання впливу дестабілізуючих факторів у перспективі;
- залучати висококваліфікованих фахівців до стратегічного планування та розроблення антикризових методів;
- забезпечити децентралізацію влади та відповідальності на структурні підрозділи;
- здійснювати бюджетування діяльності тощо.

Для успішного завершення процесу функціонування ЕБПТМ необхідно вміло організувати процес прогнозування. Прогноз – це науково обґрунтована гіпотеза щодо ймовірного майбутнього стану економічної системи та економічних об’єктів і показників, що характеризують цей стан. Прогнозування – це процес із розроблення та складання прогнозів [186].

Завдяки прогнозуванню управлінський персонал має змогу змоделювати ситуацію в майбутньому на основі отриманої інформації, а також розробити варіанти функціонування для реалізації комплексних програм. Комплексна програма – це система взаємопов'язаних між собою за змістом, термінами, ресурсами та місцем проведення заходів, дій, які скеровані на досягнення єдиної мети, вирішення загальної проблеми; при цьому в ній наведені цілі, шляхи та способи вирішення проблеми [186, с. 481].

У процесі здійснення прогнозування рівня ЕБПТМ необхідно дотримуватися наступних методологічних підходів:

- дескриптивний – дозволяє сформувати прогнозні значення на основі дослідження причинно-наслідкових зв'язків із минулими подіями;
- нормативний – встановлює нормативні значення показників, які є бажаними для досягнення у задані проміжки часу.

Метою прогнозування на ПТМ можна визначити максимальне передбачення умов та результатів діяльності у майбутньому, що дозволить втримати відповідний рівень прибутковості і запобігти реалізації деструктивних факторів середовища функціонування та здійснити вибір оптимального курсу розвитку [471].

Особливість прогнозування з позиції забезпечення ЕБ полягає в тому, що воно повинне здійснюватися у таких часових інтервалах, щоб після отримання прогностичних оцінок було достатньо часу на прийняття управлінського рішення і реалізацію з максимальним ступенем ефективності. Прогнозування у ресурсномістких галузях народного господарства дозволяє не тільки передбачити напрямки розвитку, але й краще зрозуміти, які цілі необхідно ставити на перспективу і яких наслідків можна очікувати від різнопланового розвитку подій; прогнозування також допомагає обрати способи оптимального розподілу ресурсів, необхідних для досягнення поставлених цілей. Ключовим завданням прогнозування є забезпечення можливості передбачення граничних значень результатів процесів функціонування, що характеризують якісні зміни досліджуваних процесів [134].

Встановлено необхідність дослідження слабких сигналів внутрішнього та зовнішнього середовищ ПТМ, а також здійснення на основі їхнього аналізу антисипативного управління для досягнення високого рівня функціонування системи ЕБПТМ.

4.2. Моделювання підходів щодо попередження та ліквідації наслідків впливу дестабілізуючих чинників внутрішнього середовища підприємств транспортного машинобудування

Узагальнюючи результати досліджень дестабілізуючих чинників ЕБПТМ, можна встановити факт наявності серед дестабілізуючих чинників, які проявляються у формі загроз внутрішнього середовища, ряду таких, що потребують значних капіталовкладень (забезпеченість оборотними коштами, фінансування інноваційної діяльності, технологічний потенціал, вартість енергоносіїв та інших ресурсів, моральний та фізичний стан матеріально-технічної бази). У результаті виникає ситуація, яка ставить під сумнів можливість адекватної протидії вказаним загрозам. Лише загрози зі сторони людського капіталу (плинність кадрів, система підготовки та перепідготовки кадрів, кваліфікація персоналу) можуть бути знівельовані внаслідок прийняття відповідних управлінських заходів і не потребують значних капіталовкладень.

У зв’язку з цим актуалізується проблема управління людським капіталом з метою досягнення стабільного рівня ЕБПТМ.

За результатами проведеного аналізу і вивчення джерел [11, 13, 83, 84, 261, 279] визначені та охарактеризовані найбвагоміші фактори впливу на ЕБПТМ, пов’язані із людським капіталом у періоди, в які дія цих факторів на досліджуваний процес була варіативною (табл. 4.3).

Таблиця 4.3

Періоди впливу на економічну безпеку ПТМ факторів, пов’язаних із людським капіталом

<table>
<tr><th rowspan="2">Загрози</th><th rowspan="2">1980-ті рр.</th><th rowspan="2">1990-ті — 2010-ті рр.</th><th colspan="3">Прогноз до 2020 р.</th></tr>
<tr><th>І варіант</th><th>ІІ варіант</th><th>ІІІ варіант</th></tr>
<tr><td>Система підготовки та перепідготовки кадрів</td><td>постійний приплив кваліфікованих працівників, що готували навчальні заклади, діюча система перепідготовки</td><td>працівники, що їх готують навчальні заклади, не завжди «доходять» до відповідних виробництв, відсутня система перепідготовки</td><td rowspan="2">ситуація має погіршуватися</td><td colspan="2" rowspan="2">ситуація залишиться незмінною чи незначно погіршиться</td></tr>
<tr><td>Кваліфікації персоналу</td><td>достатньо високий рівень кваліфікації кадрів</td><td>різний рівень, що залежить, у першу чергу, від виробничого досвіду</td></tr>
<tr><td>Мотивація праці</td><td>достатні зарплати у висококваліфікованих робітників та ІТП, відповідне соціальне забезпечення</td><td>недостатня через дешевизну робочої сили</td><td>ситуація погіршиться через скорочення виробництва</td><td>намагатися не зменшувати існуючі соціальні стандарти</td><td>збільшення заробітної плати, наявність соціальних гарантій</td></tr>
<tr><td>Плинність кадрів</td><td>невисока</td><td>висока, оскільки працівники недостатньо вмотивовані</td><td>висока через нестабільність на ринку праці</td><td>за загальної негативної ситуації на ринку праці спроба зберегти існуючий рівень мотивації може зменшити плинність</td><td>зменшення за рахунок покращення мотивації праці</td></tr>
<tr><td>Лояльність персоналу</td><td>висока</td><td>низька</td><td>буде зменшуватися через існуючі на підприємстві проблеми</td><td>«вимушена» лояльність за наявності необхідного для існування мінімуму</td><td>покращення за рахунок поліпшення ситуації із мотивацією праці та плинністю кадрів</td></tr>
</table>

Джерело: побудовано автором

Для наочності назви виокремлених факторів доповнено їх математичними позначеннями – табл. 4.4.

Таблиця 4.4

Фактори впливу на економічну безпеку промислових Підприємств, пов'язані з персоналом

Фактори	Позначення
Система підготовки та перепідготовки кадрів	q_1
Кваліфікації персоналу	q_2
Мотивація праці	q_3
Плинність кадрів	q_4
Лояльність персоналу	q_5

Сукупність цих факторів (див. табл. 4.4) становить множину $Q = \{q_1, q_2, q_3, q_4, q_5\}$. Множину факторів Q та можливі взаємозв'язки між ними выдобразимо у вигляді орієнтованого графа (рис. 4.5), у вершинах якого розміщено елементи множини Q, а дуги з'єднують суміжні пари вершин (q_i, q_j), для котрих визначено зв'язок.

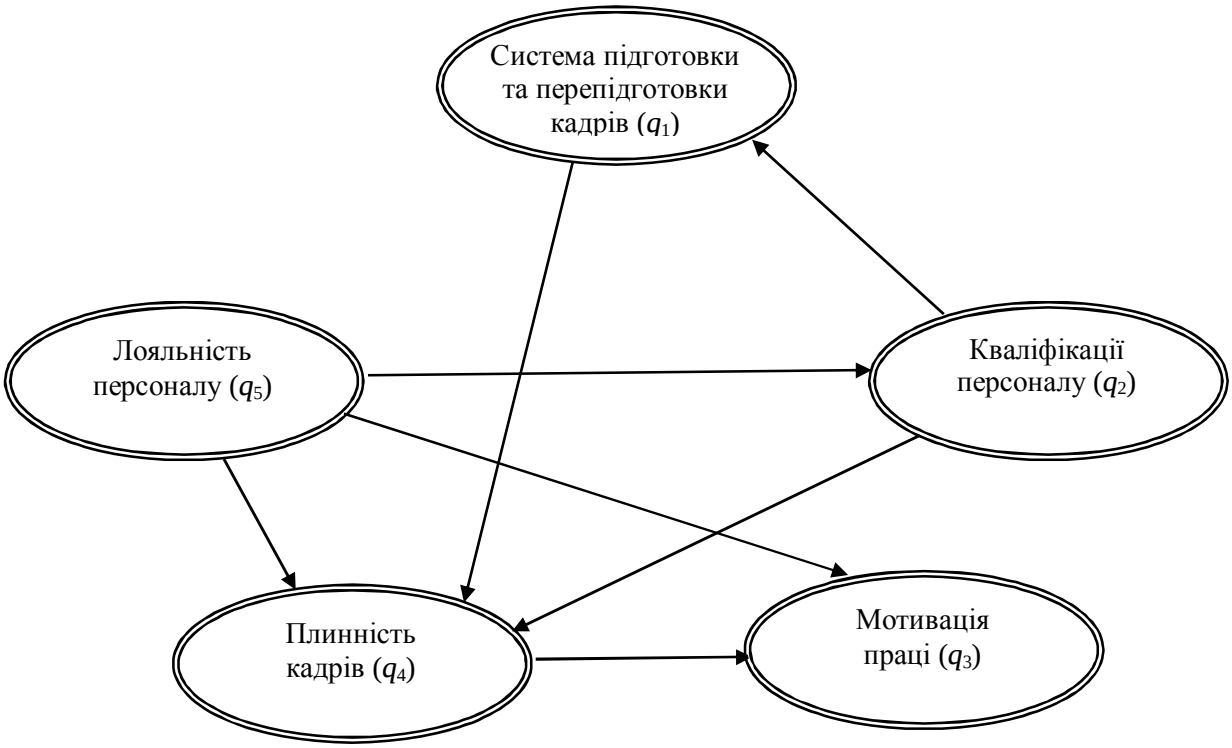

Рис. 4.5. Граф зв'язків між факторами впливу на економічну безпеку промислових підприємств, пов'язаних із персоналом у 1980-ті рр.

Джерело: побудовано автором

Постановку та розв’язання задачі побудови графа зв’язків між перерахованими факторами здійснимо за допомогою засобів теорії графів і методів системного аналізу [18, 378].

У побудованому графі (див. рис. 4.5) дуги-стрілки вказують на існуючу взаємозалежність одного фактора від іншого. Якщо зв’язок приєднано до деякої вершини, то це означає, що фактор, позначений цією вершиною, впливає певним чином на фактор, з вершини якого спрямована стрілка-дуга.

На основі графа (див. рис. 4.5) будуємо бінарні матриці залежності (табл. 4.5) і досяжності (табл. 4.6) розмірності 5×5 елементів для множини вершин Q.

Таблиця 4.5

Матриця залежності для рис. 4.3

q_i	q_1	q_2	q_3	q_4	q_5
q_1	0	0	0	1	0
q_2	1	0	0	1	0
q_3	0	0	0	0	0
q_4	0	0	1	0	0
q_5	0	1	1	1	0

Таблиця 4.6

Матриця досяжності для рис. 4.3

q_i	q_1	q_2	q_3	q_4	q_5
q_1	1	0	1	1	0
q_2	1	1	1	1	0
q_3	0	0	1	0	0
q_4	0	0	1	1	0
q_5	1	1	1	1	1

Матриця досяжності (див. табл. 4.6) використовується для реалізації ітераційного алгоритму утворення рівнів важливості факторів, початковий з яких є найнижчим за пріоритетністю впливу на досліджуваний процес. Для визначення вказаного рівня використаємо наступні математичні залежності

$$R(q_i) = Q(q_i) \cap P(q_i); \tag{4.4}$$

$$P(q_i) = R(q_i), \tag{4.5}$$

а отримані результати розрахунків сформуємо у табл. 4.7.

Таблиця 4.7

Ітераційна таблиця для утворення першого ітераційного рівня факторів

q_i	$S(q_i)$	$P(q_i)$	$Q(q_i) \cap P(q_i)$
1	1, 3, 4	1, 2, 5	1
2	1, 2, 3, 4	2, 5	2
3	3	1, 2, 3, 4, 5	3
4	3, 4	1, 2, 4, 5	4
5	5	5	5

У другий стовпець таблиці заносимо підмножину $Q(q_i)$ – номерів досяжних вершин або номери одиничних елементів відповідних рядків матриці досяжності; третій стовпець визначає підмножину вершин попередниць $P(q_i)$ – номери одиничних елементів стовпців цієї матриці. У цьому випадку залежність (4.5) означатиме виконання умови рівності номерів факторів, заданих у другому і третьому стовпцях таблиці, в результаті чого утворюється четвертий стовпець таблиці, як результат розрахунків ітераційної таблиці.

Табл. 4.7 відображає співпадіння номерів 5-го фактора – лояльність персоналу q_5. Цей фактор формує перший найнижчий рівень в ієрархії факторів впливу на економічну безпеку промислових підприємств, пов’язаних із персоналом у визначений період. Наступна таблиця (табл. 4.8), як показано у [352], не буде містити цифри 5, а також аналогічного за номером рядка.

Таблиця 4.8

Ітераційна таблиця для утворення другого ітераційного рівня факторів

q_i	$S(q_i)$	$P(q_i)$	$Q(q_i) \cap P(q_i)$
1	1, 3, 4	1, 2	1
2	1, 2, 3, 4	2	2
3	3	1, 2, 3, 4	3
4	3, 4	1, 2, 4	4

Табл. 4.8 відображає співпадіння номерів 2-го фактора – кваліфікація персоналу q_2. Цей фактор формує другий рівень в ієрархії факторів у

визначений період. Наступна таблиця (табл. 4.9) не буде містити цифри 2, а також аналогічного за номером рядка.

Таблиця 4.9

Ітераційна таблиця для утворення третього ітераційного рівня факторів

q_i	$S(q_i)$	$P(q_i)$	$Q(q_i) \cap P(q_i)$
1	1, 3, 4	1	1
3	3	1, 3, 4	3
4	3, 4	1, 4	4

З табл. 4.9 випливає, що наступний рівень ієрархії складе фактор q_1 – система підготовки та перепідготовки кадрів. Без побудови наступних ітераційних таблиць зрозуміло, що четверта ітерація дасть нам 4-й, а п'ята –3-й фактори (плинність кадрів і мотивація праці відповідно).

На основі характеристик впливу виділених факторів (див. табл. 4.4) на досліджуваний процес будуємо граф зв'язків (рис. 4.6) між факторами впливу на економічну безпеку промислових підприємств, пов'язаних із персоналом, у 1990-ті – 2010-ті рр.

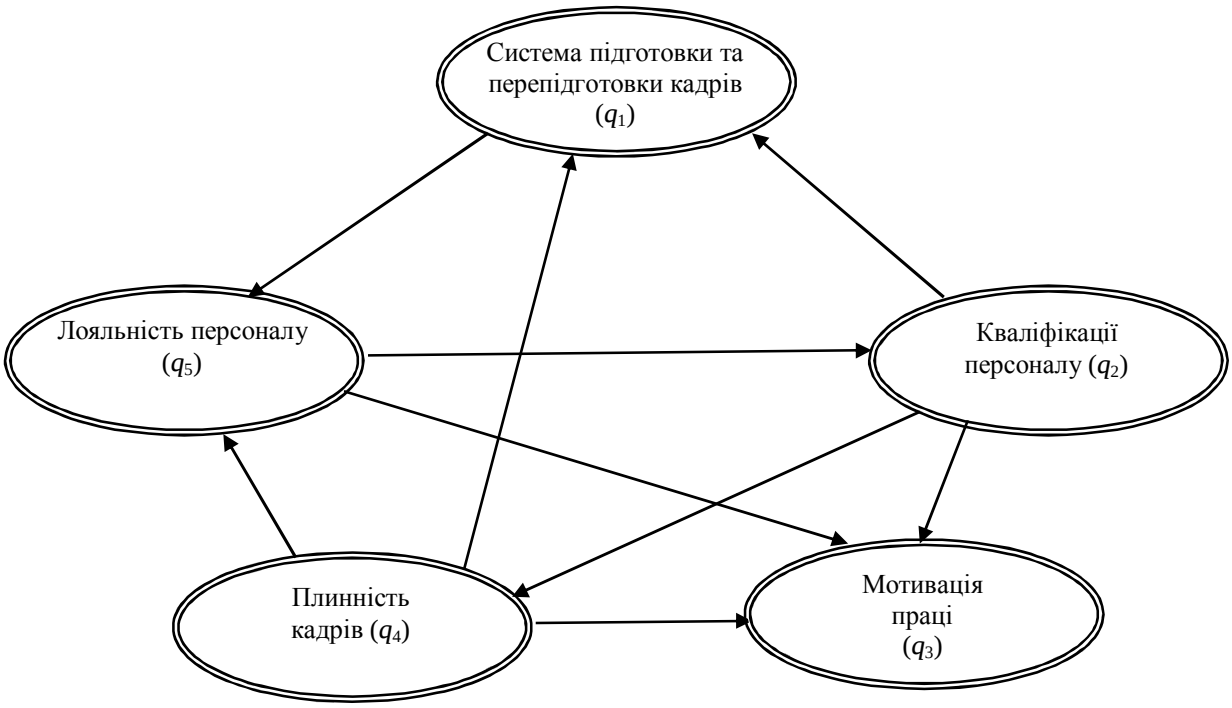

Рис. 4.6. Граф зв'язків між факторами впливу на економічну безпеку промислових підприємств, пов'язаних із персоналом, у 1990-ті – 2010-ті рр.

Джерело: побудовано автором

На основі наведеного вище графа (див. рис. 4.6) будуємо бінарні матриці залежності (табл. 4.10) і досяжності (табл. 4.11) розмірності 5 × 5 елементів для множини вершин Q.

Таблиця 4.10

Матриця залежності для рис. 4.4

q_i	q_1	q_2	q_3	q_4	q_5
q_1	0	0	0	0	0
q_2	1	0	1	1	0
q_3	0	0	0	0	0
q_4	1	0	0	0	1
q_5	0	0	1	0	0

Таблиця 4.11

Матриця досяжності для рис. 4.4

q_i	q_1	q_2	q_3	q_4	q_5
q_1	1	0	1	0	1
q_2	1	1	1	1	1
q_3	0	0	1	0	0
q_4	1	0	1	1	1
q_5	0	0	1	0	1

Матриця досяжності (див. табл. 4.11) використовується для реалізації ітераційного алгоритму утворення рівнів важливості факторів (табл. 4.12 – 4.14).

Таблиця 4.12

Ітераційна таблиця для утворення першого ітераційного рівня факторів

q_i	$S(q_i)$	$P(q_i)$	$Q(q_i) \cap P(q_i)$
1	1, 3, 5	1, 2, 4	1
2	1, 2, 3, 4, 5	2	2
3	3	1, 2, 3, 4, 5	3
4	1, 3, 4, 5	2, 4	4
5	3, 5	1, 2, 4, 5	5

Табл. 4.12 відображає співпадіння номерів 2-го фактора — кваліфікація персоналу q_2. Цей фактор становить перший найнижчий рівень в ієрархії факторів у цей період. Відповідно наступна ітерація (табл. 4.13) не буде містити цифри 2, а також аналогічного за номером рядка.

Таблиця 4.13

Ітераційна таблиця для утворення другого ітераційного рівня факторів

q_i	$S(q_i)$	$P(q_i)$	$Q(q_i) \cap P(q_i)$
1	1, 3, 5	1, 4	1
3	3	1, 3, 4, 5	3
4	1, 3, 4, 5	4	4
5	3, 5	1, 4, 5	5

Табл. 4.13 відображає співпадіння номерів 4-го фактора – плинність кадрів q_4. Цей фактор становить другий рівень в ієрархії факторів у визначений період. Наступна таблиця (табл. 4.14) не буде містити цифри 4, а також аналогічного за номером рядка.

Таблиця 4.14

Ітераційна таблиця для утворення третього ітераційного рівня факторів

q_i	$S(q_i)$	$P(q_i)$	$Q(q_i) \cap P(q_i)$
1	1, 3, 5	1	1
3	3	1, 3, 5	3
5	3, 5	1, 5	5

З табл. 4.14 випливає, що наступний рівень ієрархії складе фактор q_1 – система підготовки та перепідготовки кадрів. Без побудови наступних ітераційних таблиць зрозуміло, що четверта ітерація дасть нам 5-й, а п’ята – 3-й фактори (лояльність персоналу і мотивація праці відповідно).

Аналізуючи наведені на рис. 4.3 і 4.4 графи, можна отримати ієрархії факторів, пов’язаних із персоналом, що діяли у минулому та діють у даний час на економічну безпеку промислових підприємств. Спробуємо спрогнозувати ситуацію на найближчі п’ять років за визначеними вище варіантами. Основним у розв'язанні поставленої задачі є встановлення максимально повної множини взаємозв’язків між визначеними факторами. Вихідні дані (див. табл. 4.3) задаються за допомогою графа і відображають суб’єктивне бачення шляхів розв’язання задачі. Водночас поява конкретного фактора на певному рівні

суттєво залежить від встановлених зв'язків між ними, заданих у вихідному графі. Їх зміна за кількістю та суттю призведе до модифікації вихідного графа та відповідної зміни результуючої ієрархії. Достовірність віднесення того чи іншого фактора до відповідного рівня ієрархії забезпечується використанням відомих засад теорії системного аналізу, теорії моделювання, методології дослідження і розв'язання проблем [417].

Побудуємо три графи (рис. 4.7 – 4.9) для трьох варіантів розвитку ситуації у майбутньому (табл. 4.3), на основі яких сформовані матриці залежності (табл. 4.15, 4.18, 4.21) і досяжності (табл. 4.16, 4.19, 4.22).

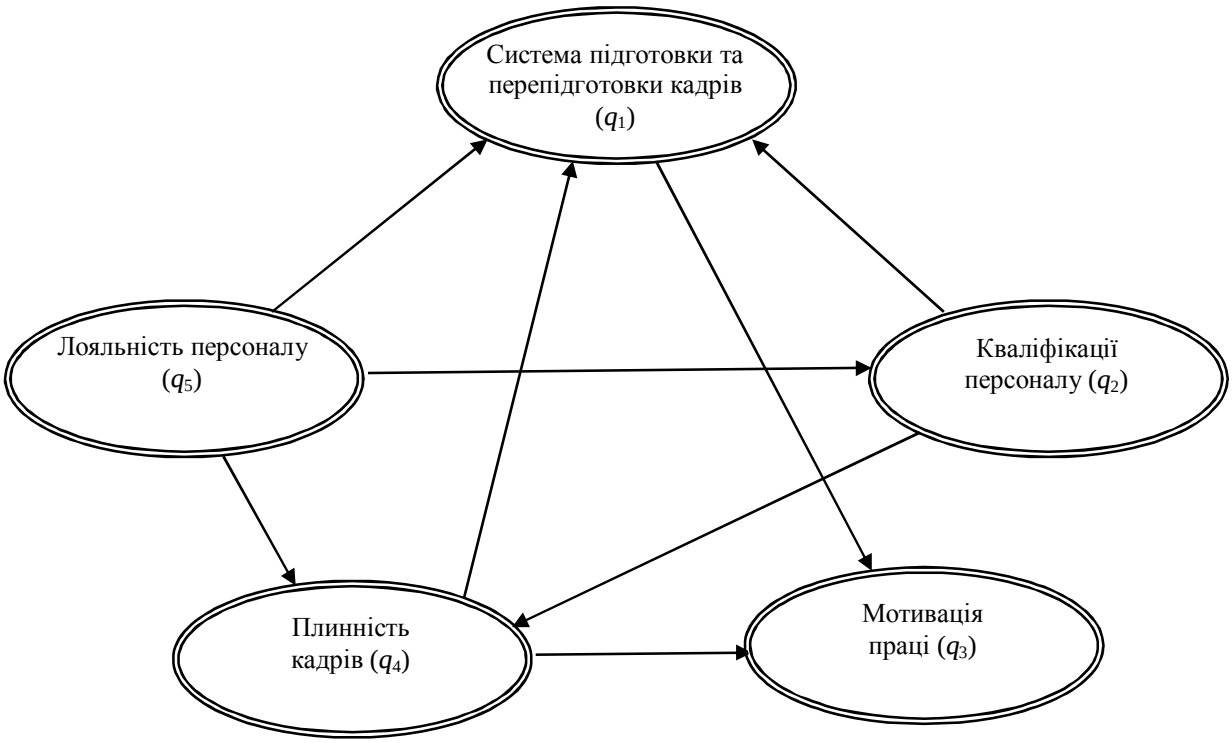

Рис. 4.7. Граф зв'язків між факторами впливу на економічну безпеку промислових підприємств, пов'язаних із персоналом, – прогноз до 2020-го р. (І варіант)

Джерело: побудовано автором

На основі матриць досяжності (табл. 4.16, 4.19, 4.22) до кожного з графів (рис. 4.7 – 4.9) будуємо ітераційні таблиці (табл. 4.17, 4.20, 4.23) та обчислюємо рівні ієрархії визначених факторів. Розрахунки здійснюються для кожного з варіантів прогнозу окремо. Обчислення, оскільки вони відбуваються аналогічно

до двох вищенаведених варіантів, опускаємо та наводимо тільки кінцевий результат, який заносимо до табл. 4.24.

Таблиця 4.15

Матриця залежності для рис. 4.5

q_i	q_1	q_2	q_3	q_4	q_5
q_1	0	0	0	0	0
q_2	1	0	0	1	0
q_3	0	0	0	0	0
q_4	1	0	0	0	0
q_5	1	1	0	1	0

Таблиця 4.16

Матриця досяжності для рис. 4.5

q_i	q_1	q_2	q_3	q_4	q_5
q_1	1	0	1	0	0
q_2	0	1	1	1	0
q_3	0	0	1	0	0
q_4	1	0	1	1	0
q_5	1	1	1	1	1

Таблиця 4.17

Ітераційна таблиця для утворення першого ітераційного рівня факторів

q_i	$S(q_i)$	$P(q_i)$	$Q(q_i) \cap P(q_i)$
1	1, 3	1, 4, 5	1
2	2, 3, 4	2, 5	2
3	3	1, 2, 3, 4, 5	3
4	1, 3, 4	2, 4, 5	4
5	1, 2, 3, 4, 5	5	5

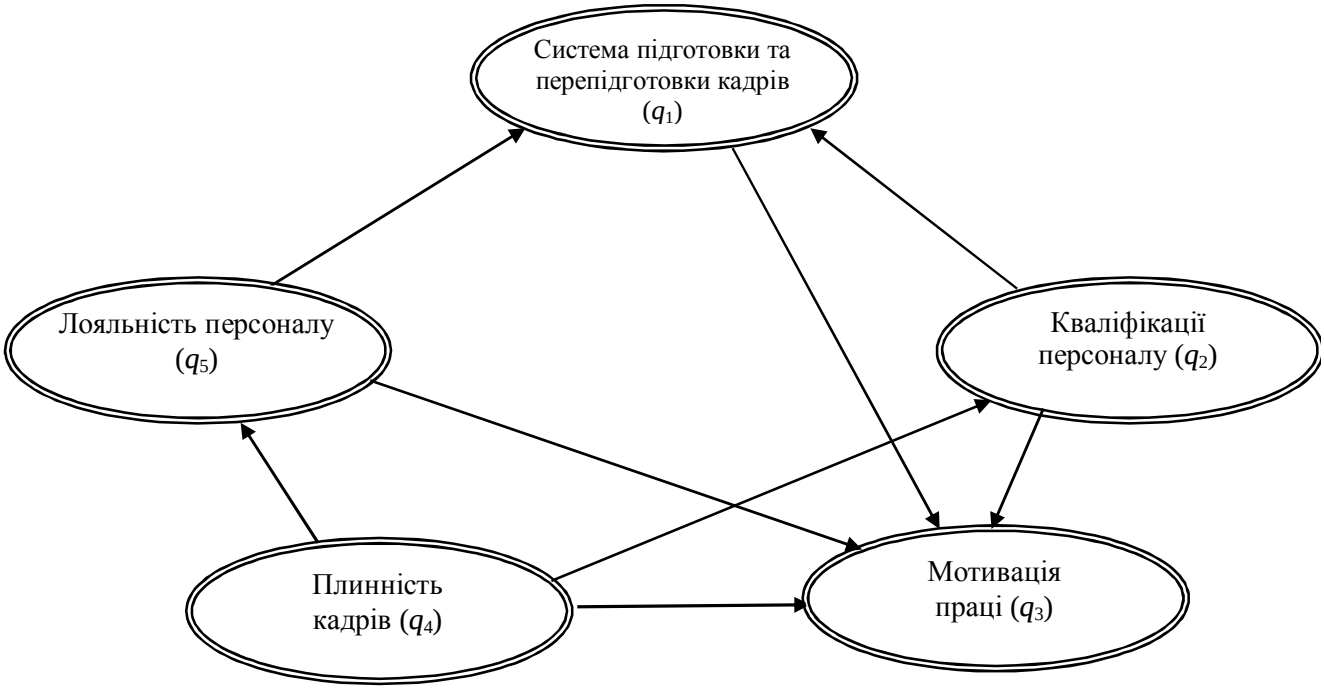

Рис. 4.8. Граф зв'язків між факторами впливу на економічну безпеку промислових підприємств, пов'язаних із персоналом, – прогноз до 2020-го р. (II варіант)

Джерело: побудовано автором

Таблиця 4.18

Матриця залежності для рис. 4.6

q_i	q_1	q_2	q_3	q_4	q_5
q_1	0	0	1	0	0
q_2	1	0	1	0	0
q_3	0	0	0	0	0
q_4	0	1	1	0	1
q_5	1	0	1	0	0

Таблиця 4.19

Матриця досяжності для рис. 4.6

q_i	q_1	q_2	q_3	q_4	q_5
q_1	1	0	1	0	0
q_2	1	1	1	0	1
q_3	0	0	1	0	0
q_4	1	1	1	1	1
q_5	1	1	1	0	1

Таблиця 4.20

Ітераційна таблиця для утворення першого ітераційного рівня факторів

q_i	$S(q_i)$	$P(q_i)$	$Q(q_i) \cap P(q_i)$
1	1, 2	1, 2, 4, 5	1
2	1, 2, 3	2, 4, 5	2
3	3	1, 2, 3, 4, 5	3
4	1, 2, 3, 4, 5	4	4
5	1, 2, 3, 5	4, 5	5

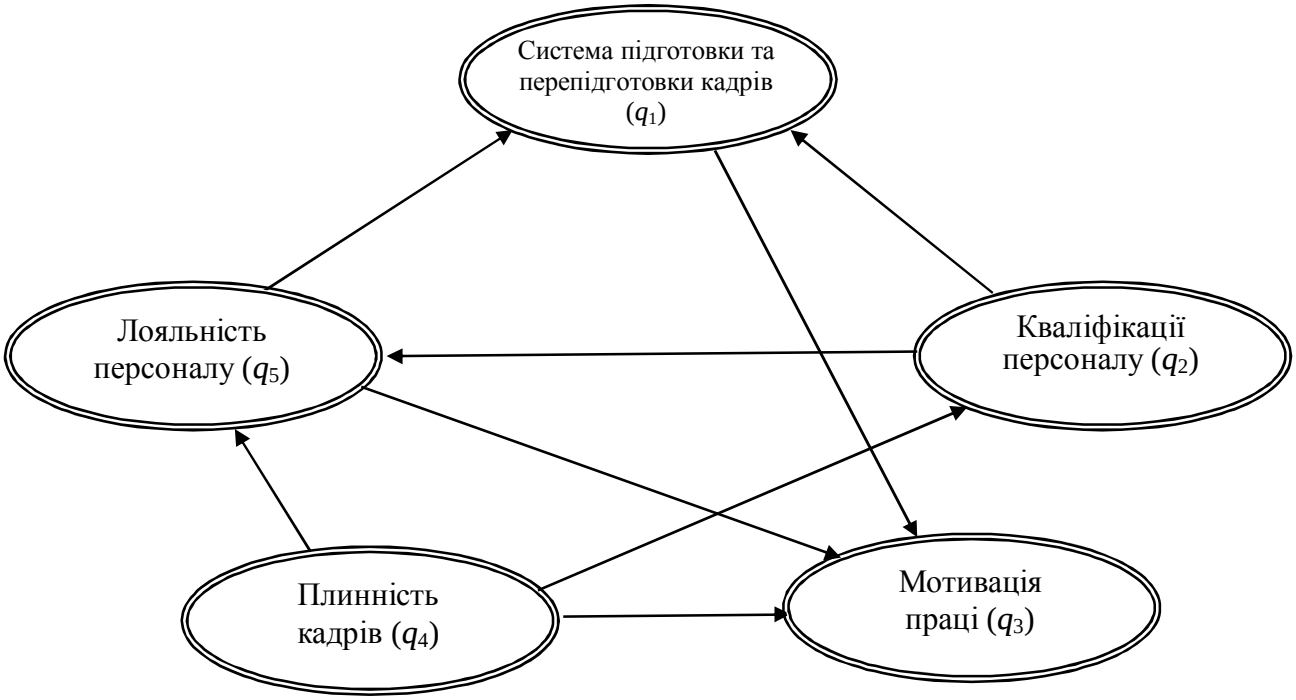

Рис. 4.9. Граф зв’язків між факторами впливу на економічну безпеку промислових підприємств, пов’язаних із персоналом, – прогноз до 2020-го р. (ІІІ варіант)

Джерело: побудовано автором

Таблиця 4.21

Матриця залежності для рис. 4.7

q_i	q_1	q_2	q_3	q_4	q_5
q_1	0	0	1	0	0
q_2	1	0	0	0	1
q_3	0	0	0	0	0
q_4	0	1	1	0	1
q_5	1	0	1	0	0

Таблиця 4.22

Матриця досяжності для рис. 4.7

q_i	q_1	q_2	q_3	q_4	q_5
q_1	1	0	1	0	0
q_2	1	1	1	0	1
q_3	0	0	1	0	0
q_4	1	1	1	1	1
q_5	1	0	1	0	1

Таблиця 4.23

Ітераційна таблиця для утворення першого ітераційного рівня факторів

q_i	$S(q_i)$	$P(q_i)$	$Q(q_i) \cap P(q_i)$
1	1, 2	1, 2, 4, 5	1
2	1, 2, 3, 5	2, 4	2
3	3	1, 2, 3, 4, 5	3
4	1, 2, 3, 4, 5	4	4
5	1, 3, 5	2, 4, 5	5

Як уже відзначалося вище, для полегшення сприйняття та аналізу отриманих даних доцільно систематизувати їх у табл. 4.24, яка фактично є ієрархічно структурованою моделлю, що імітує пріоритетність впливу вибраних факторів, пов’язаних із персоналом, на економічну безпеку промислових підприємств у різні періоди часу.

Отримані результати (див. табл. 4.24) демонструють, що мотивація праці була, є і буде визначальною для економічної безпеки підприємств. Зрозуміло, що плинність кадрів у час державної власності на засоби виробництва є синонімом лояльності у наш час і тому вони є на другому місці раніше й тепер. Так само логічно, що система підготовки та перепідготовки кадрів важлива в минулому і в сучасності з тією тільки різницею, що один і той самий фактор раніше й тепер має різний зміст.

Таблиця 4.24

Результати ранжування факторів, пов’язаних із персоналом, та їх впливом на економічну безпеку промислових підприємств у різні періоди

<table>
<tr><td rowspan="2">1980-ті рр.</td><td rowspan="2">1990-ті — 2010-ті рр.</td><td colspan="3">Прогноз до 2020 р.</td></tr>
<tr><td>І варіант</td><td>ІІ варіант</td><td>ІІІ варіант</td></tr>
<tr><td colspan="2">Мотивація праці</td><td colspan="3">Мотивація праці</td></tr>
<tr><td>Плинність кадрів</td><td>Лояльність персоналу</td><td colspan="3">Система підготовки та перепідготовки кадрів</td></tr>
<tr><td colspan="2">Система підготовки та перепідго-товки кадрів</td><td>Плинність кадрів</td><td>Кваліфікації персоналу</td><td>Лояльність персоналу</td></tr>
<tr><td>Кваліфікації персоналу</td><td>Плинність кадрів</td><td>Кваліфікації персоналу</td><td>Лояльність персоналу</td><td>Кваліфікації персоналу</td></tr>
<tr><td>Лояльність персоналу</td><td>Кваліфікації персоналу</td><td>Лояльність персоналу</td><td colspan="2">Плинність кадрів</td></tr>
</table>

Джерело: побудовано автором

З тією тільки різницею, що один й той самий фактор раніше й тепер має різний зміст. Тридцять років тому важливість фактора визначалася тим, що виробництво мало можливість регулярно поповнюватися кваліфікованими кадрами, яких готували навчальні заклади. Сьогодні ж важливість цього фактору визначається практично його відсутністю, тобто, якщо підготовка кадрів ще ведеться (хоча вже сьогодні існують серйозні проблеми з кваліфікацією робітників), то перепідготовка кадрів практично відсутня. У майбутньому (І–ІІІ варіанти прогнозу) ситуація має погіршитися не тільки з робітниками, але й з ІТП. За найгіршого сценарію розвитку подій (І варіант прогнозу) на третє місце за важливістю вийде плинність кадрів – за умови падіння заробітної плати й погіршення соціального забезпечення. За

«оптимального» сценарію (ІІІ варіант прогнозу) – лояльність працівників має бути на третьому місці. Відповідно зрозуміло, що за позитивної динаміки досліджуваного процесу плинність кадрів має найменше впливати на економічну безпеку підприємств (ІІ–ІІІ варіанти прогнозу).

На наше переконання, уже сьогодні кожне ПТМ, з метою забезпечення необхідного для існування та розвитку рівня економічної безпеки в майбутньому, повинно не лише реагувати та протидіяти поточним загрозам у сфері кадрової безпеки, виникненню яких сприяє вплив вище охарактеризованих факторів, але й бути готовим до зміни їх впливу, а відтак розробити стратегічний план (рис. 4.10).

Потрібно враховувати, що неузгодженість між задачами, метою та методами управління приватних фірм і підприємств значно знижує достовірність та ефективність прогнозів у наших умовах. У будь-якому випадку науковий прогноз має бути заснований як на аналізі та узагальнені відомих фактів та об’єктивних тенденцій, так і на вірогіднісних оцінках умов здійснення та характеру розвитку прогнозованих процесів і явищ. Наш прогноз заснований як на аналізі та узагальнені відомих фактів та об’єктивних тенденцій, так і на вірогіднісних оцінках характеру розвитку прогнозованого процесу.

Здійснений нами аналіз заснований на застосуванні системного підходу, адже кожен фактор впливу на аналізований процес оцінюється у комплексі з усіма іншими. Системний підхід дозволяє співставити можливі варіанти вирішення проблеми. Під проблемою розуміємо ситуацію, що має два стани: існуючий та можливий чи бажаний. Відомо, що кожна проблема характеризується необхідністю зміни стану, а рішення встановлює, яким чином буде здійснено перехід від існуючого стану до того, що передбачається. Передбачення дозволяє заздалегідь підготуватися до майбутніх подій, врахувати їх позитивні та негативні наслідки, у певній мірі регулювати хід подій.

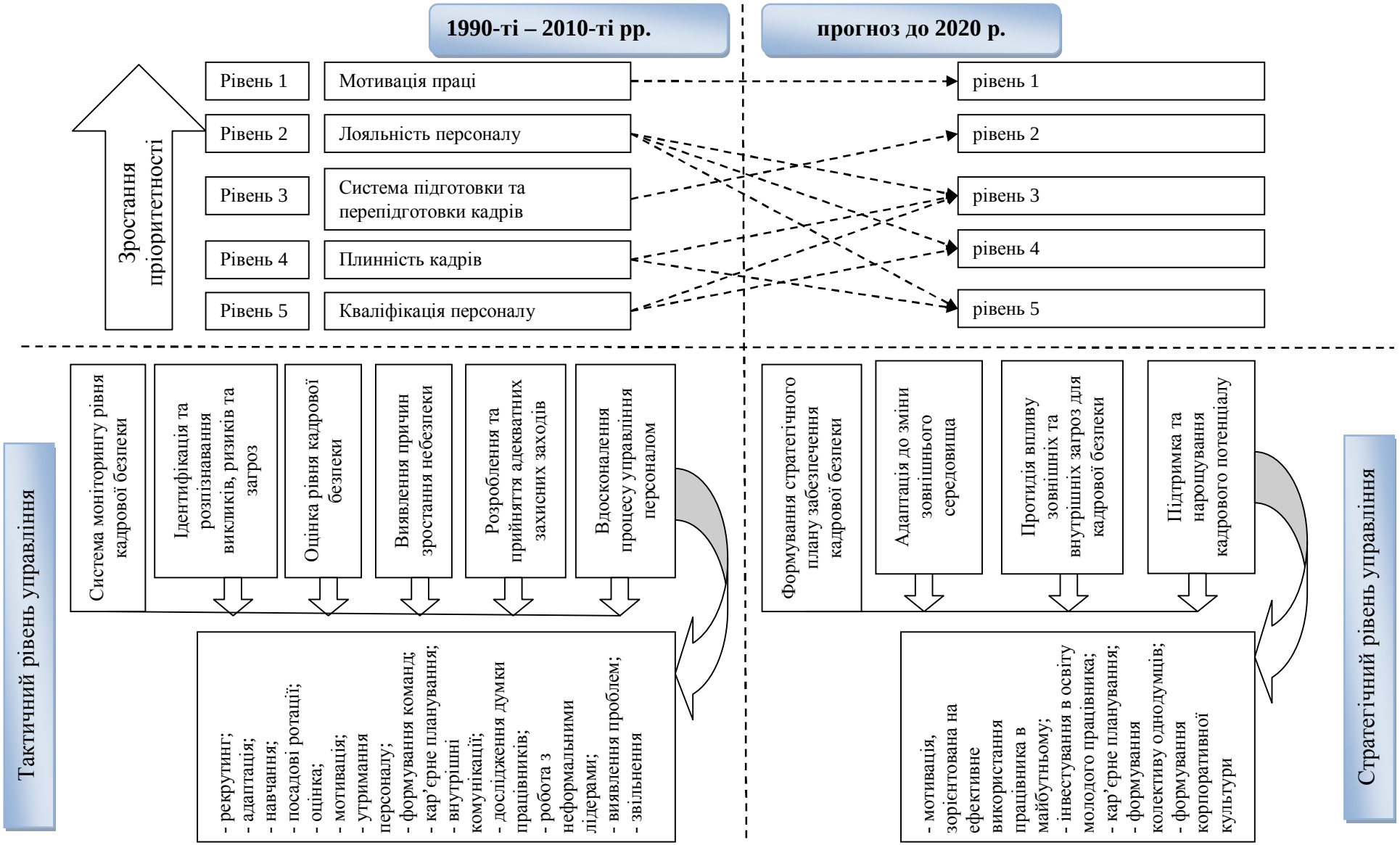

Рис. 4.10. Модель управління персоналом в процесі забезпечення економічної безпеки підприємства

Джерело: побудовано автором

Потрібно враховувати, що неузгодженість між задачами, метою та методами управління приватних фірм і підприємств значно знижає достовірність та ефективність прогнозів у наших умовах.

У будь-якому випадку науковий прогноз має бути заснований як на аналізі та узагальнені відомих фактів та об’єктивних тенденцій, так й на вірогіднісних оцінках умов здійснення та характеру розвитку прогнозованих процесів та явищ. Ми бачимо, що наш прогноз заснований як на аналізі та узагальнені відомих фактів та об’єктивних тенденцій, так й на вірогіднісних оцінках характеру розвитку прогнозованого процесу.

Враховуючи результати попередніх досліджень виникає необхідність формування принципів ідентифікації дій персоналу як домінуючої загрози внутрішнього середовища з метою удосконалення процесу управління персоналом. До переліку таких запропоновано віднести наступні принципи:

- компетентності – характеризує рівень професіоналізму та фахових навичок працівника;

- законності дій – демонструє рівень дотримання норм чинного законодавства та внутрішньокорпортивних норм;

- лояльності – відображає рівень готовності працівника дотримуватися корпоративних вимог та здійснювати свої дії чітко виконуючи приписи внутрішніх документів підприємства та відповідно до домовленостей, узгоджених при прийомі на роботу, спрямування своїх дій та зусиль для максимального досягнення цілей підприємства та відстоювання його інтересів;

- здатності до розвитку – характеризує здатність працівника до самоудосконалення.

Лише аналіз дій персоналу за зазначеними принципами дозволить визначити керівництву ймовірність здійснення ними дій, які спричинять погіршення стану економічної безпеки підприємства.

Розглянемо детальніше принцип лояльності персоналу, так як він є неоднозначним у визначенні та має значний вплив на результати діяльності персоналу.

Доцільно зауважити, що саме лояльність персоналу дозволяє уникнути реалізації значної кількості внутрішніх і зовнішніх загроз у кадровій сфері, адже особа з високим ступенем лояльності до підприємства менше піддається на спокуси зі сторони конкурентів, уникатиме здійснення зловживань службовим становищем та шахрайства. При цьому ще й впливатиме на колег, схиляючи їх до наслідування власних лояльних дій.

Проаналізуємо детальніше процес формування лояльності персоналу як фактора впливу на рівень ЕБПТМ.

Так, до вступу на роботу в організацію потенційний співробітник спочатку не володіє інформацією про організацію або володіє в мінімальному обсязі («нульова» точка).

У процесі формування рішення про влаштування на роботу він накопичує знання про організацію, умови роботи, передбачувані компенсації тощо. Одночасно формується ідеальна картина очікувань потенційного співробітника. Його лояльність до організації, яку можна назвати потенційною або попередньою, зростає (ймовірно по *S*-подібній кривій). На стадії стабілізації він входить в організацію.

З моменту входу ця лояльність починає знижуватися за рахунок розбіжностей між ідеальною картиною очікувань і реальною картиною життя організації.

З моменту входу в організацію у співробітника починає формуватися інша лояльність, заснована на реальному досвіді перебування в організації. Таку лояльність можна назвати сприйнятою лояльністю. Вона також повинна розвиватися по *S*-подібній кривій. Підсумкова (сумарна) лояльність складається з потенційної і сприйнятої лояльності. Таким чином, результуюча крива розвитку лояльності може бути побудована на основі двох кривих: потенційної лояльності та сприйнятої лояльності (рис. 4.11). Підсумкова лояльність буде тим вищою, чим більше співпадінь між ідеальною картиною очікувань та реальною картиною життя організації (тобто крива потенційної лояльності може і не опуститися до нульової позначки) [128].

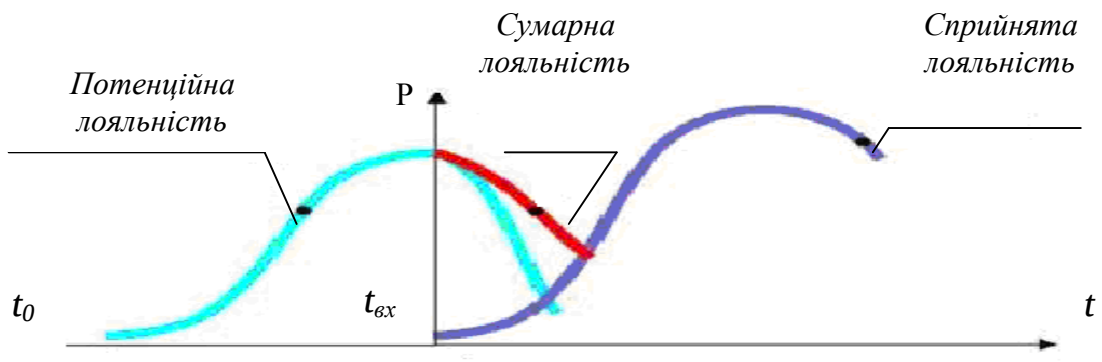

Рис. 4.11. Формування сумарної лояльності персоналу підприємства

Примітка: t_0 – «нульовий» момент; $t_{вх}$ – момент входу в організацію; t – час; P – лояльність.

Джерело: [128]

Через несформовану систему управління лояльністю працівників вітчизняний бізнес зіткнувся із проблемою низької ефективності праці, рівень якої в Україні в десятки разів нижчий від провідних держав світу (Додаток Н), а також загострилася проблема внутрішньо-корпоративних конфліктів (Додаток О). У період з 2009 р. по 2012 р. спостерігається повільне зменшення зареєстрованої кількості трудових конфліктів, а у 2013 р. їх кількість зросла майже на 14 % у порівнянні з попереднім роком. Така динаміка, свідчить про наростання проблем у трудових колективах, а також конфліктів з роботодавцями.

За умови існування низки проблем у кадровій сфері ПТМ, проблема конфліктів завжди залишається актуальною. Здебільшого, їхньою основою є протистояння на ґрунті переділу власності, що проявляється у суперечках щодо права використання, володіння або розпорядження цією власністю. Крім того, багато конфліктів виникають через протиріччя в економічних інтересах різних категорій працівників щодо використання ресурсів, сфер впливу та отримання пільг.

Наростання конфліктних ситуації на ПТМ може спричинити порушення норм чинного законодавства та внутрішньокорпоративних документів, прав акціонерів, інвесторів, судових позовів, дострокового припинення діяльності вищих органів управління [141, с. 165-166].

За таких умов робота керівництва ПТМ повинна бути спрямована на підвищення лояльності персоналу; цього можна досягнути шляхом комбінації трьох складових:

1. управління персоналом;

2. соціально-психологічна робота;

3. забезпечення безпеки підприємства, в тому числі у кадровій сфері (рис. 4.12).

Комплекс дій для створення безпечних умов виробництва від внутрішніх та зовнішніх загроз/небезпек передбачає забезпечення:

- безпеки здоров`я;
- створення спротиву протиправним діям/бездіяльності працівників, у т.ч. і проявів нелояльності у трудовому колективі;
- розроблення системи протидії травматизму та професійним захворюванням на підприємстві;
- фізичної безпеки – заходи щодо попередження впливу зовнішніх небезпек, пов’язаних зі службовою діяльністю, на персонал або членів їх сімей;
- фінансової безпеки – грошове забезпечення, яке ґрунтується на врахуванні рівня кваліфікації, якості виконаної роботи, а також формування впевненості працівників у стабільності оплати праці та наявності місця праці;
- інформаційної безпеки – з метою протидії розголошенню конфіденційної інформації.

Для формування ефективної системи управління лояльністю персоналу на ПТМ ключовим моментом є розроблення заходів забезпечення безпеки у кадровій сфері. При цьому, з урахуванням підходу, запропонованого у праці [633], таку систему доцільно розглядати як комбінацію ряду складових частин:

- кар`єрна безпека – професійно-кваліфікаційне та посадове просування працівників по кар’єрній ієрархії, заохочення в підвищенні своєї кваліфікації до вимог функціональних обов’язків, отримання шансів для самореалізації на робочому місці;

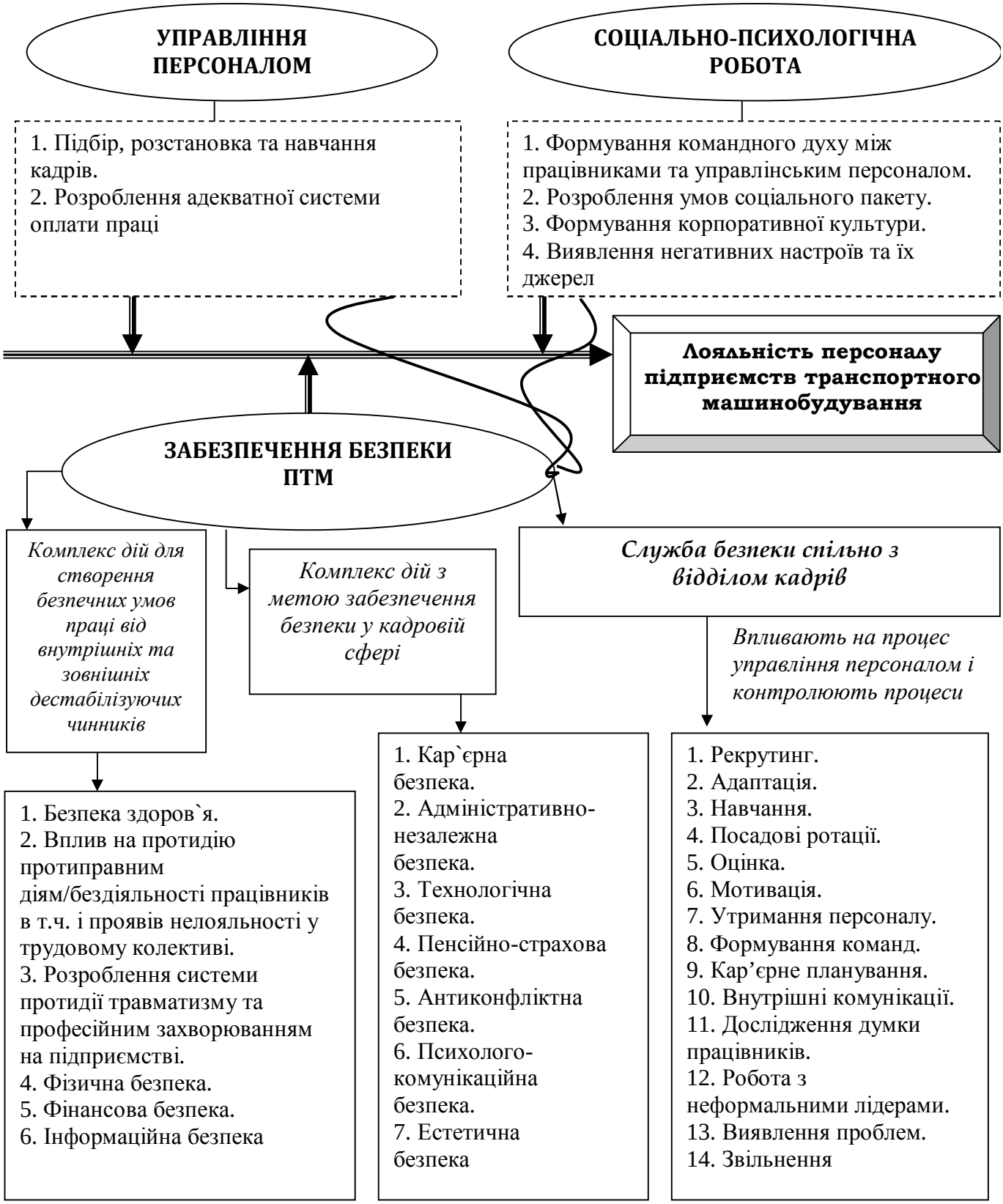

Рис. 4.12. Система дій керівництва ПТМ для формування лояльності персоналу

Джерело: побудова автором на основі [224, 311, 322, 488, 633]

- адміністративно-незалежна безпека – забезпечення об’єктивного оцінювання результатів праці та виявлення потенціалу кожного працівника, призначення на посади за рівнем кваліфікації та досвідом роботи, а не за родинною (чи іншою специфічною) приналежністю;
- технологічна безпека – система заходів, скерованих на створення сучасного робочого місця, використання новітніх технологій та передового досвіду;
- пенсійно-страхова безпека – соціальний захист працівників, їх страхування, преференції у якісному медичному обслуговуванні;
- антиконфліктна безпека – узгодженість, безконфліктність спілкування на соціальному і особистісному рівнях, товариська допомога, вимогливість до себе та інших в інтересах виробництва;
- психолого-комунікаційна безпека – формування міжособистісних комунікацій, створення сприятливого мікроклімату, врахування інтересів і побажань працівників по вертикалі та горизонталі, доброзичливий та шанобливий стиль спілкування «керівник-підлеглі»;
- естетична безпека – проведення загальноосвітніх семінарів, конференцій, дискусій для заслуховування конструктивних пропозицій від працівників; поліпшення власного іміджу кожного працівника.

Служба безпеки ПТМ спільно з відділом кадрів здійснює ряд заходів у сфері забезпечення економічної безпеки щодо формування лояльності у персоналу:

- під час рекрутингу – перевіряють достовірність документів претендента на роботу, проводять співбесіду, здійснюють дії з виявлення шпигунів, а також переманювання на підприємство цінних кадрів від конкурентів, формують документальне забезпечення процесу захисту комерційної таємниці при умові прийому на роботу нового працівника тощо;
- під час адаптації персоналу – проведення інструктажу щодо дотримання правил економічної безпеки на підприємстві, а також допомога працівнику у налагодженні комунікацій;

- під час навчання – допомога в освоєнні основ та специфіки виробничого процесу, інструктажі щодо процесу охорони праці та протидії травматизму;
- у процесі посадових ротацій – створення умов, за яких ротації на підприємстві не викликатимуть негативної реакції зі сторони працівників;
- у процесі оцінювання результатів праці – виявлення фактів недостатності кваліфікації для виконання посадових обов’язків, що спричиняє зниження рівня продуктивності праці та рівня економічної безпеки;
- у процесі мотивації праці – вивчення настроїв у колективі, які демонструють задоволеність працівниками існуючою системою мотивації праці, протидія відтоку висококваліфікованих кадрів через незадоволеність системою мотивації праці;
- у процесі втримання працівників з метою уникнення високої плинності кадрів, створення необхідних умов для ключових фахівців;
- у процесі формування команд – з метою об’єднання неформальних та формальних груп для підвищення рівня продуктивності праці;
- у процесі кар’єрного планування – заходи щодо «виховання» керівників зі складу працівників підприємства, а не залучення «чужих»;
- у процесі формування внутрішніх комунікацій між працівниками, що дозволяє підвищувати швидкість інформаційних потоків та реакції на них, і як наслідок, знижувати ризики;
- під час дослідження думки працівників – вагомість даного заходу полягає у тому, що створюється можливість уникнення значної кількості викликів, ризиків, загроз та небезпек зі сторони трудового колективу загалом та кожного працівника окремо шляхом вивчення їхніх настроїв та думок;
- під час роботи з неформальними лідерами, результати якої повинні дати відповіді на питання щодо настроїв в колективі, внутрішньо корпоративних проблем із залученням працівників, а також можливості залучення їх до управління підприємством;

- у процесі виявлення проблем, які полягають у специфіці окремих представників трудового колективу: конфліктність, наявність негативних звичок, складні сімейні обставини, специфічні фінансові труднощі тощо, з метою своєчасного втручання та допомоги у вирішенні проблеми або звільненні задля оздоровлення колективу;
- під час звільнення – створення умов неконфліктного звільнення, а також тримання під спостереженням деякий час після звільнення з метою попередження протиправних дій щодо підприємства [470].

Таким чином, для комплексного впливу на людський капітал ПТМ (як джерела потенційної загрози) необхідно розробити якісну систему управління. На основі оцінки наукових підходів [153, 239, 477, 513, 557] можна запропонувати комплекс функціональних заходів для реалізації вказаної системи, які, в свою чергу, формують із широкого спектру завдань (рис. 4.13).

Як висновок, можна сказати, що людський капітал є визначальною категорією сталого рівня розвитку ПТМ, а також забезпечення їхньої економічної безпеки. При цьому, він потребує особливої уваги зі сторони підприємства. Специфічним фактором, який дозволяє стверджувати про відносини працівника до підприємства, є його лояльність. Лише за умови включення до цілей діяльності суб’єкта господарювання такої складової як процес управління лояльністю працівників можна уникнути значної кількості загроз та попередити розвиток небезпек у кадровій сфері, що сприятиме зростанню результативності роботи останнього.

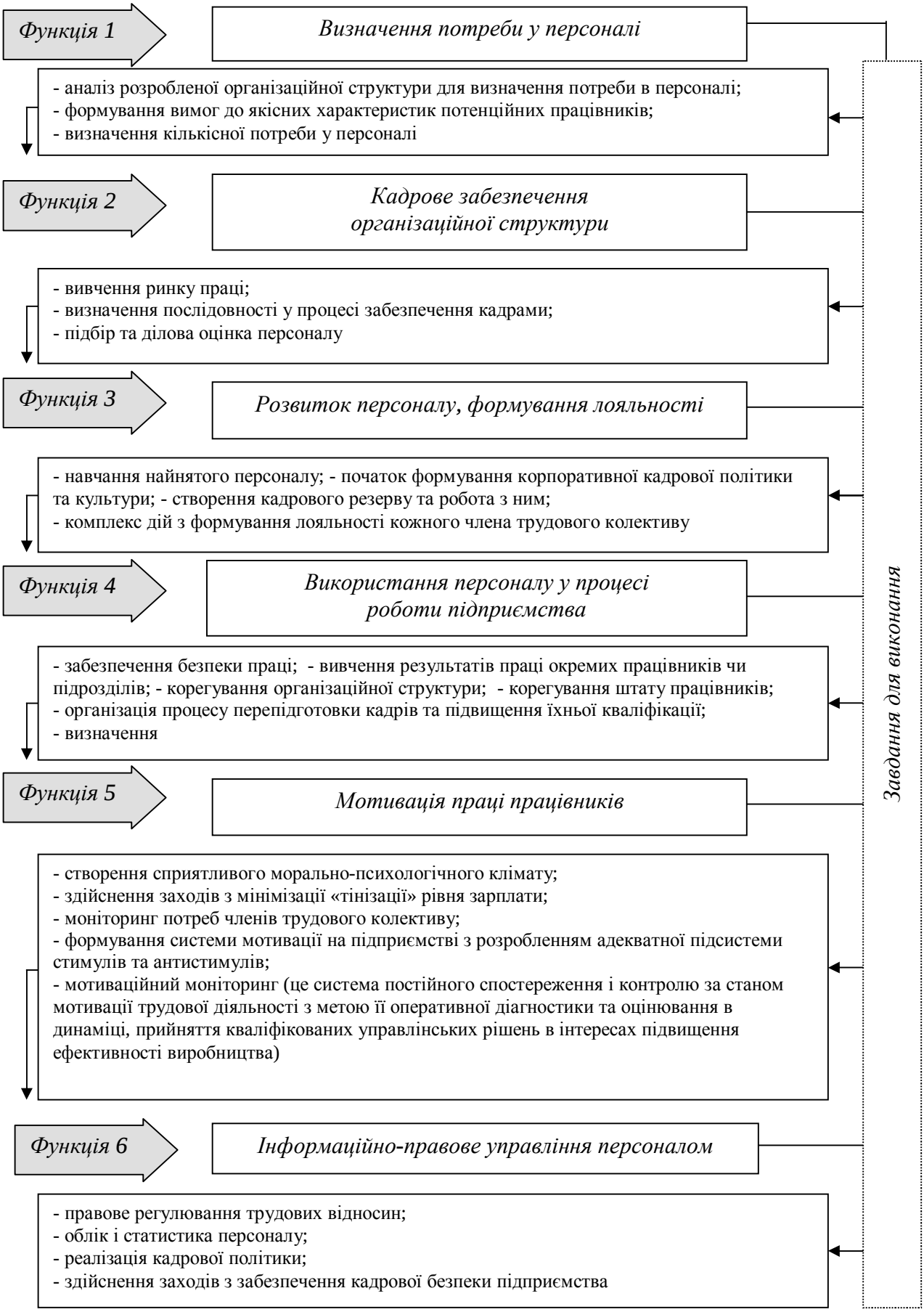

Рис. 4.13. Система управління людським капіталом ПТМ з позиції комплексного забезпечення економічної безпеки

Джерело: розроблено автором на основі [153; 226; 239; 477; 513; 557; 478, с. 142]

4.3. Методичні аспекти формування заходів протидії дестабілізуючим чинникам зовнішнього середовища та їх впливу на економічну безпеку підприємств транспортного машинобудування

Специфіка протидії дестабілізуючим чинникам зовнішнього середовища полягає в тому, що окреме підприємство у даному процесі є безсилим, тобто виникає необхідність об'єднання зусиль. Це зумовлено тим, що процес протидії впливу дестабілізуючих чинників зовнішнього середовища вимагає залучення значної кількості ресурсів, зокрема, висококваліфікованих фахівців у різних сферах (послуги яких є дороговартісними) та фінансових ресурсів. При цьому немає впевненості в тому, що цей процес принесе бажані результати у передбачувані терміни часу. Виникатиме ситуація, за якої підприємства лише нарощуватимуть обсяги трансаційних витрат і при цьому не отримуватимуть бажаного ефекту.

Трансакційні витрати (ТАВ) існують у зв'язку з тим, що держава створює певний набір інституційних одиниць для підтримки демократичного ринкового середовища. До них належать законодавчі, адміністративні, контрольні, наглядові, захисні та інші інстанції, які шляхом використання інституційних інструментів встановлюють для учасників ринку універсальний порядок дій.

Аналізуючи дане інституційне середовище ринку, можна зробити висновок, що основні процеси не передбачають актів купівлі-продажу товарів, а лише операції щодо відчуження або присвоєння прав власності, передачі вигод і переваг від користування/володіння ресурсами чи благами. Зазначений процес супроводжується здійсненням трансакцій. Доцільно зауважити, що саме через трансакції відбувається колективний контроль, який визначає їхню правомірність. Крім того, невід'ємною складовою трансакцій є конфлікт (протилежність інтересів) щодо узгодження дій з існуючими нормами. Важливим моментом є дослідження функціональності трансакцій в інституційному середовищі, які здатні виконувати ряд функцій:

- інформаційного інструменту, що дозволяє учасникам ринку отримувати необхідні відомості про середовище;

- зниження ризиків та наслідків їх реалізації з метою стабілізації умов для функціонування суб’єктів господарювання;

- сумісності очікувань та результатів реалізації угод;

- обумовлення стандартів, правил та вимог, що координують зусилля з метою досягнення бажаного результату учасниками ринку/угоди;

- скорочення витрат, що пов’язані з оцінкою невизначеності, альтернатив та вибору;

- забезпечення можливості функціонування суспільства, сприяння руху, регулювання, координації, перерозподілу матеріальних, фінансових, інформаційних потоків в економіці, а також забезпечення використання обмежених фінансових і матеріальних ресурсів економічними суб’єктами, які найвище цінують переваги придбання того чи іншого блага [109].

Вивчення особливостей ТАВ потребує детального дослідження їхньої структури. Можна погодитися з думкою провідних науковців Гайдуцького П.І. та Жука В.М., які розробили всесторонню класифікацію ТАВ:

1) витрати на функціонування бізнесу (не виробничі, а спрямовані на організаційно-правове забезпечення);

2) витрати на пошук і збір інформації, що потрібна для ведення бізнесу (а не лише для укладання та реалізації контрактів);

3) витрати на укладення угод і контроль за виконанням їх умов (у тому числі витрати на попередження опортуністичної поведінки контрагентів і конкурентів та втрати від негативного впливу такої поведінки);

4) витрати на лобіювання власних інтересів через професійні об’єднання та організації;

5) витрати на «кадрову відповідність» (пошук, навчання і перенавчання персоналу);

6) витрати на встановлення та підтримку контактів з впливовими особами (які мають вплив на функціонування інститутів або найбільш захищені ними та які мають потенційні чи реальні інституційні інтереси в бізнесі);

7) витрати, обумовлені інститутами довіри громадськості (витрати на незалежну оцінку бізнесу, витрати на обов'язковий аудит тощо);

8) витрати на дотримання соціально-екологічних вимог [86].

Можна переконливо стверджувати, що ТАВ існують для зниження рівня інших витрат підприємства, в тому числі і собівартості продукції. З позиції виробничого процесу ТАВ впливають негативно на рівень валових витрат підприємства за умови їх значних обсягів та нерезультативності (рис. 4.14) [109].

Рис. 4.14. Динаміка витрат підприємства

Джерело: [109].

Основною метою ТАВ є економія на витратах. Тобто, якщо підприємство за інших незмінних умов випускає продукцію собівартістю *M*, а з метою її зниження здійснює ТАВ в розмірі *L*, то ефективним результатом такої трансакції повинен стати рівень собівартості *C*

$$C = M - L \cdot k, \qquad (4.4)$$

де *k* – коефіцієнт ефективності ТАВ.

Як ТАВ впливають на рівень собівартості відображено на рис. 4.15.

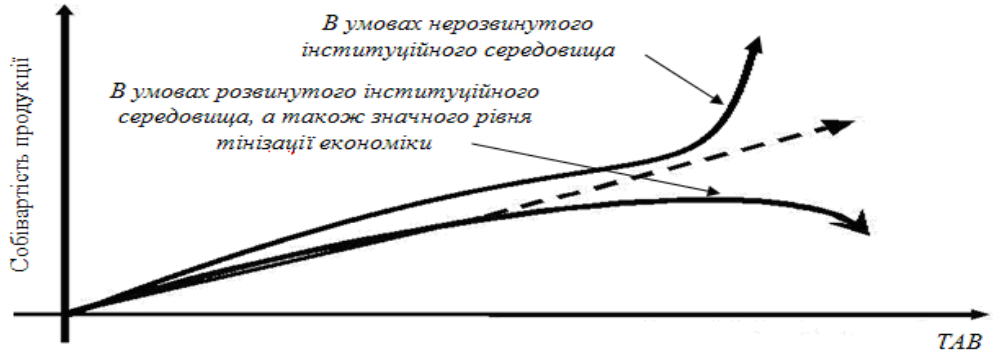

Рис. 4.15. Трансакційні витрати і собівартість продукції в різних умовах інституційного середовища

Джерело: побудовано автором на основі [109]

Тому обумовлюється потреба координації дій суб'єктів господарювання з метою досягнення спільних інтересів. Основним інструментом протидії впливу загрозам зовнішнього середовища ПТМ (серед яких пріоритетними визначено: наслідки світової фінансової кризи, конкуренцію зі сторони іноземних виробників транспортних засобів, недосконалість законодавчої бази щодо виробництва транспортних засобів, недоліки у державному регулюванні галузі, незадовільні умови ведення бізнесу в Україні, значний ступінь тінізації національної економіки та рівня корупції, низьку купівельну спроможність населення, економічні злочини (рейдерство) та криміналізацію суспільно-економічного життя, а також вдосконалення державного управління) є участь суспільства у виробленні рішень і його контроль за діяльністю державного сектора [571, с. 238]. Відповідно до ст. 70 Господарського кодексу України суб'єкти господарювання мають право на добровільних засадах об'єднувати свою господарську діяльність (виробничу, комерційну та інші види діяльності) на умовах і в порядку, установлених законами [103].

В Україні існують наступні організаційно-правові форми об'єднань підприємств: асоціації, корпорації, консорціуми, концерни. Лише асоціації не передбачають централізованого управління виробничо-господарською діяльністю, тому для протидії впливу дестабілізуючих чинників зовнішнього середовища – це найефективніша форма об'єднання зусиль.

Як зазначено у статті 120 Господарського кодексу України, асоціація – договірне об'єднання, створене з метою постійної координації господарської діяльності підприємств, що об'єдналися, шляхом централізації однієї або кількох виробничих та управлінських функцій, розвитку спеціалізації і кооперації виробництва, організації спільних виробництв на основі об'єднання учасниками фінансових та матеріальних ресурсів для задоволення переважно господарських потреб учасників асоціації. У статуті асоціації повинно бути зазначено, що вона є господарською асоціацією.

Асоціація являє собою «м’яку» форму централізації зусиль її учасників, для неї характерні менша централізація управлінських зв’язків порівняно з іншими видами об’єднань, можливість одночасно бути членом кількох асоціацій; централізує лише одну чи декілька з цілого ряду виробничо-господарських та управлінських функцій [102, с.177].

Асоціація не має права втручатися у господарську діяльність підприємств – учасників асоціації.

За рішенням учасників асоціація може бути уповноважена представляти їх інтереси у відносинах з органами влади, іншими підприємствами та організаціями [103].

Найбільш характерними рисами координаційної діяльності і функціями асоціації, які не суперечать антимонопольному законодавству, можуть бути такі:

- надання учасникам централізованих послуг у вигляді юридичних консультацій, допомога в здійсненні експорту, кредитуванні, підготовці та перепідготовці кадрів;

- інформаційний пошук і забезпечення членів асоціації матеріалами щодо сутності сучасних технічних розробок, промислових стандартів, промислової статистики;

- забезпечення членів асоціації ринковою інформацією;

- здійснення рекламних заходів зі сприяння експорту і стимулювання попиту на внутрішньому ринку;

- пошук нових ринків збуту готової продукції, а також сфер матеріально-технічного постачання;

- координація спільних досліджень і розробок;

- підтримка інтересів членів асоціації в державних установах.

Члени асоціації зберігають свою юридичну самостійність і можуть поєднувати свою діяльність у ній з участю в інших асоціаціях і господарських об'єднаннях [573].

Участь у асоціаціях дозволить окремим ПТМ отримати синергетичний ефект, який проявляється у виявленні та нарощуванні показників, досягнути яких вдалося внаслідок об’єднання зусиль. Тобто, сутність синергії проявляється у результаті спільного функціонування господарюючих суб’єктів. Синергетичний ефект проявлятиметься у результативності комбінування взаємодоповнюючих ресурсів; усуненні дублюючих функцій; посиленні позицій в середовищі; підвищенні ефективності здійснюваних заходів.

Доцільною є координація зусиль підприємств-учасників асоціацій з метою зниження трансакційних витрат.

Підприємства транспортного машинобудування створили у 1997 р. асоціацію автовиробників України «Укравтопром». Засновниками «Укравтопрому» виступили більше 20 підприємств, серед яких – провідні підприємства галузі України – ВАТ «ЗАЗ», ВАТ «ЛАЗ», ХК «АвтоКрАЗ» та ін. Сьогодні членами асоціації є 18 потужних підприємств вітчизняного транспортного машинобудування. Головне завдання асоціації – представництво та захист інтересів українських виробників транспортних засобів у міжнародних та державних інституціях, а також координація зусиль підприємств у галузі з урахуванням світових тенденцій розвитку виробництва транспортних засобів. З 19 січня 1998 р. асоціація «Укравтопром» є повноправним членом асоціації OICA (Міжнародна асоціація автовиробників) – вагомої у світі автомобілебудування організації, що об’єднує 32 країни-виробники автотехніки. У листопаді 2008 р. асоціація ініціювала та провела Першу міжнародну конференцію з розвитку автомобільної індустрії

AutoPROm.ua, участь у якій взяли представники провідних автомобільних компаній Європи, а також високопосадові особи урядових структур України. Асоціація «Укравтопром» розробила Стратегію розвитку автомобільної промисловості та регулювання ринку автомобілів на період до 2015 року, яка стала основою розробленої Міністерством промислової політики України «Загальнодержавної цільової економічної програми розвитку автомобільної промисловості та регулювання автомобільного ринку до 2015 року». Завдяки активній співпраці спеціалістів асоціації «Укравтопром» з народними депутатами України – представниками профільних парламентських комітетів розроблено ряд галузевих законодавчих актів, спрямованих на розвиток та підтримку в умовах кризи української економіки, в т.ч. автомобільної промисловості [448].

Значно ефективнішою буде взаємодія не лише підприємств у межах асоціації, а й асоціацій між собою. Можна запропонувати наступну конфігурацію взаємодії асоціацій з метою протидії впливу дестабілізуючих чинників зовнішнього середовища на діяльність ПТМ (рис. 4.16).

Першочерговим заходом, який можуть здійснити асоціації з метою координації дій, є визначення пріоритетів діяльності щодо протидії впливу дестабілізуючих чинників. Прикладом такої діяльності є результати опитування (рис. 4.17) з дослідження проблем ділового клімату в Україні.

Незаперечним і найважливішим для бізнес-середовища України є успішне та швидке завершення військових дій АТО, а також протидія корупції, удосконалення податкового законодавства та діяльності державних органів, що стимулюють зростання рівня тіньової діяльності і погіршення криміногенної ситуації в економічній сфері.

Перш ніж розробляти заходи протидії впливу дестабілізуючих чинників зовнішнього середовища на ЕБПТМ, необхідно дослідити причини їхнього виникнення та розвитку, а також особливості реалізації (Додаток С).

Асоціація автовиробників України «Укравтопром»

представництво та захист інтересів українських виробників транспортних засобів у міжнародних та державних інституціях, а також координація зусиль підприємств у галузі з урахуванням світових тенденцій розвитку виробництва транспортних засобів

Асоціація правників України

побудова ефективних відносин з державними органами влади;
лобіювання інтересів;
участь у законотворчому процесі та розробка пропозицій щодо удосконалення діючого законодавства;
громадський контроль за діяльністю органів державної влади

Українська асоціація інвестиційного бізнесу

розроблення методичних рекомендацій щодо провадження професійної діяльності на фондовому ринку;
впровадження механізмів розв'язання спорів;
розроблення заходів, спрямованих на запобігання порушень норм законодавства у тому числі при припиненні своєї професійної діяльності

Український союз промисловців і підприємців

відстоювання необхідності багатогранної та ефективної підтримки національного товаровиробника;
виборювання сприятливого підприємницького клімату;
захист учасників від невмотивованих претензій з боку фіскальних та контролюючих органів;
захист від недобросовісних партнерів

Асоціація протидії недобросовісній конкуренції

заходи протидії недобросовісній конкуренції;
протидія проявам дискримінації на ринку, порушенню прав на комерційну таємницю, узгодженню дій на ринку та зловживанням монопольним становищем, створенню бар'єрів для входу на

Всеукраїнська асоціація консультантів з управління

допомога керівникам підприємств у виявленні та усуненні прорахунків в організаційній структурі;
допомога в розвитку управлінських команд та організаційної культури

Асоціація фахівців з питань банкрутства та антикризового управління

пропозиції щодо удосконалення законодавства у сфері банкрутства;
розроблення антикризових програм

Всеукраїнська асоціація приватних детективів

створення законодавчої бази щодо врегулювання детективної діяльності;
перевірка потенційних бізнес-партнерів;
підбір і перевірка персоналу;
аудит у сфері безпеки бізнесу;
створення служб безпеки бізнес-структур «під ключ»

Асоціація платників податків

моніторинг законодавчих ініціатив у сфері формування податкового законодавства з метою розширення та повної реалізації законних прав та інтересів платників податків; забезпечення реалізації комплексної системи ефективної взаємодії бізнесу і влади для оптимального поєднання їхніх інтересів

Рис. 4.16. Пропозиції для об'єднання зусиль асоціацій різного спрямування щодо протидії впливу дестабілізуючих чинників ЕБПТМ

Джерело: побудовано автором

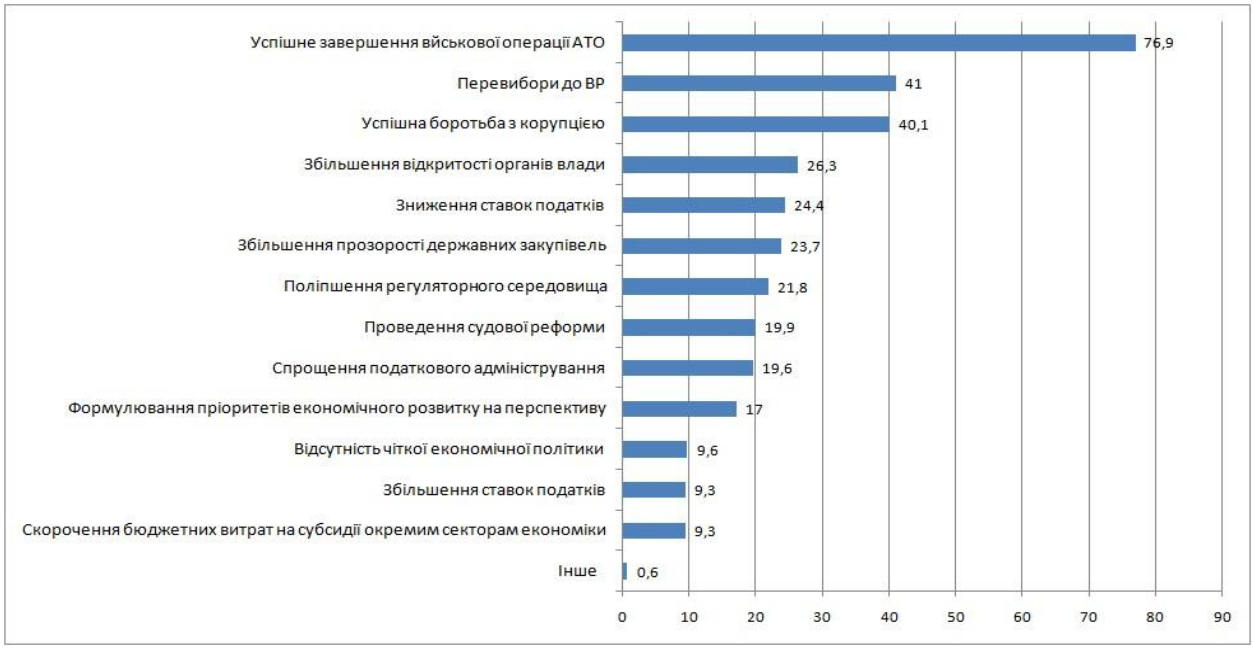

Рис. 4.17. Рейтинг першочергових економічних/політичних кроків, які бізнес очікує від влади, *% опитаних**

*Примітка: * Сума відсотків є більшою, ніж 100%, бо респонденти опитування мали можливість вибрати до 5 заходів, які на їх думку є важливими*
Джерело: [121]

У зв’язку з тим, що переважна більшість проявів впливу дестабілізуючих чинників зовнішнього середовища ПТМ зумовлена масштабними розмірами проявів корупції та тіньової економіки в українському суспільстві, виникає необхідність об’єднання зусиль підприємств для мінімізації такого впливу; цьому сприятиме використання авторського підходу до формування заходів протидії (рис. 4.18).

Особливу увагу вітчизняним ПТМ доцільно приділити протидії рейдерства, яку істотно ускладнює відсутність державного механізму попередження та нейтралізації цієї загрози національній економіці. Перш за все, необхідно прийняти ряд важливих нормативно-правових актів, які б дозволили сформувати комплекс вітчизняного корпоративного права.

Заходи протидії проявам впливу дестабілізуючих чинників зовнішнього середовища шляхом об'єднання зусиль підприємств

ІНФОРМАЦІЙНА СФЕРА

- інформаційні кампанії щодо формування критичного ставлення суспільства до проявів корупції;
- використання новітніх технологій, які уможливлюють прозорість здійснення діяльності та прийняття рішень (наприклад, проведення тендерних закупівель з прямою трансляцією через Інтернет; ведення електронного реєстру закупівель; запровадження системи електронних торгів);
- проведення інформаційних кампаній щодо висвітлення результатів діяльності окремих підприємств та об'єднань підприємств у сфері протидії загрозам зовнішнього середовища

ЗАКОНОТВОРЧА СФЕРА

- лобіювання визнання на законодавчому рівні вичерпного переліку адміністративних послуг, платності чи безоплатності їх надання, а також обґрунтованих термінів надання таких послуг;
- лобіювання максимальної комп'ютеризації документообігу;
- розроблення пропозицій щодо удосконалення процедури застосування штрафів (наприклад, сплата штрафу повинна відбуватися лише за умови, якщо порушення не було ліквідоване протягом встановленого терміну);
- участь у публічному обговоренні нормативно-правових документів;
- виявлення і попередження фактів лобіювання у вищих органах державної влади вузьких приватних інтересів окремих представників бізнесу;
- відслідковування та експертиза законопроектів з подальшим винесенням на обговорення нормативно-правових актів, які регламентують наступні сфери: антимонопольна діяльність; конкурентне середовище; приватизація; дозвільна та реєстраційна діяльність; патентування; стандартизація та сертифікація; процедури банкрутства; валютне регулювання; інвестиційна діяльність; зовнішньоекономічна діяльність; митні платежі і митний контроль; обмін інформацією між органами державного контролю підприємницької діяльності та підприємствами;
- лобіювання заохочення інвестиційного використання коштів, що легалізуються; гарантування з боку держави відсутності переслідування власників капіталів, які отримані незаконним шляхом, за умови інвестування цих коштів у виробничу сферу економіки;
- участь у розробленні рекомендацій для формування механізму погашення заборгованості за валютними кредитами

ІНСТИТУЦІЙНА СФЕРА

- участь у розробленні пропозицій щодо зменшення втручання держави в економіку і зниження адміністративних бар'єрів;
- участь у неформальних угодах бізнесу та влади, що передбачають необхідність виконання досягнутих неформальних домовленостей обома сторонами, право на висування зустрічних вимог на пошук компромісних рішень, що враховують інтереси обох сторін;
- співпраця з громадськими організаціями у сфері розроблення рекомендацій протидії макроекономічним загрозам;
- залучення фахівців до розслідування фактів зловживань, утисків з боку представників державної влади

ОРГАНІЗАЦІЙНА СФЕРА

- застосування на добровільних засадах національних та регіональних стандартів;
- забезпечення прозорості механізму проведення конкурсів;
- формування корпоративної культури, складовою якої є попередження реалізації загрози фінансового зловживання;
- формування позитивної ділової репутації;
- створення системи маркування товарів з метою протидії їх тіньовому виробництву та імпорту;
- оформлення товаросупровідних документів на бланках суворої звітності, що значно підвищує ймовірність виявлення тіньових економічних операцій.
- координація зусиль з метою протидії тіньовій зайнятості;
- проведення моніторингу та виявлення фактів тіньової діяльності підприємств-партнерів;
- відслідковування та попередження проникнення кримінальних угрупувань у легальний бізнес або організації нелегальної підприємницької діяльності

СФЕРА МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА

- приймати участь та/або сприяти розвитку міжнародного співробітництва у всіх сферах боротьби з корупцією та економічною злочинністю;
- географічне розширення ринків збуту

ОСВІТНЯ СФЕРА

ініціатива та участь у співпраці з ВНЗ щодо введення у навчальні програми курсу «Антикорупційні стандарти поведінки»

Рис. 4.18. Заходи протидії проявам впливу дестабілізуючих чинників зовнішнього середовища шляхом об'єднання зусиль підприємств

Джерело: побудовано автором

Доцільно врахувати думку науковців [158; 513, с.135], які головними напрямками удосконалення законодавства вважають забезпечення пріоритетності:

- інтересів мажоритарних власників над інтересами міноритарних;
- інтересів інвесторів (акціонерів) над виконавчими органами правління;
- інтересів корпоративних власників над інтересами кредиторів підприємства, важливо обумовити умови, які дозволять гарантувати повернення боргу кредиторам і відсутність при цьому блокування роботи самого підприємства;
- інтересів кредиторів над інтересами інвесторів товариства.

Виникає проблема захисту підприємств. На практиці системна протидія рейдерству є тривалим трудомістким довготривалим процесом, який вимагає комплексного організування та залучення значної кількості учасників.

Невирішеним на законодавчому рівні залишається врегулювання процесу корпоративних конфліктів. Першочерговим є визначення поняття даного виду конфліктів у нормативних документах. Це необхідно для можливості диференціації конфліктних ситуацій, що виникають на підприємстві.

Невідкладного законодавчого обумовлення потребує термін позовної давності визнання процесу набуття права власності на об’єкт господарювання, що супроводжувався порушеннями. Зокрема, в ряді європейських держав закріплено право *de minimis*, за яким враховується серйозність порушення та загроза стабільності майнового обороту; суд може прийняти рішення про недоцільність визнання юридичної особи недійсною та дати можливість керівництву у певний термін виправити виявлені порушення [513, с.136].

Окрім державних заходів протидії рейдерству, важливе значення має діяльність самих підприємств у цій сфері, яку можна згрупувати у дві підгрупи: попереджувальні та дійові заходи (рис. 4.19).

Заходи ПТМ з метою протидії рейдерству

ПОПЕРЕДЖУВАЛЬНІ ЗАХОДИ

- побудова ефективної системи управління підприємством;
- введення в організаційну структуру підприємства служби безпеки;
- виправлення установчих документів підприємства відповідно до умов чинного законодавства;
- створення копій цих документів, їх нотаріальне посвідчення та зберігання в надійному місці (не на підприємстві);
- регулярний моніторинг поточного стану документів;
- вибір реєстратора для ведення реєстру акціонерів;
- блокування власних акцій у реєстрі акціонерів шляхом надання письмового запиту реєстратору або накладення арешту внаслідок ініційованого судового процесу;
- регулярне надсилання запитів для отримання виписок з реєстру акціонерів і з Єдиного державного реєстру підприємства та організацій України;
- постійний моніторинг змін у складі акціонерів;
- додаткова емісія та скуповування акцій у міноритарних акціонерів, які не цікавляться діяльністю підприємства;
- здійснення реорганізації підприємства з виділенням дочірніх підприємств, на одне з них, яке не займатиметься активною господарською діяльністю, перевести активи;
- постійний контроль стану кредиторської заборгованості;
- створення штучної заборгованості підприємства, забезпеченням боргу повинні виступати активи підприємства з метою їх захисту;
- чітке визначення вартості нематеріальних активів підприємства;
- ведення ретельної податкової та фінансової звітності;
- формування належного іміджу юридичної особи;
- налагодження зв’язків з органами місцевої влади;
- чіткий контроль над вхідною кореспонденцією;
- ознайомлення акціонерів з можливими негативними наслідками продажу акцій;
- формування корпоративної культури, що дозволить уникнути конфліктів на підприємстві або приховати існуючі;
- формування надійної системи захисту інформації та комерційної таємниці;
- робота зі ЗМІ та громадськістю;
- ведення конкурентної розвідки;
- здійснення чіткої кадрової політики;
- страхування підприємства, з віднесенням загрози рейдерського захоплення до числа підприємницьких ризиків;
- проведення належного аудиту діяльності;
- організація надійної охорони активів (майна, будівель, автопарку тощо);
- перевірка кабінетів керівників та місць проведення нарад на наявність засобів прослуховування

ДІЙОВІ ЗАХОДИ

- розповсюдження інформації про факт рейдерського захоплення;
- залучення юридичної допомоги;
- направлення заяв до органів внутрішніх прав, прокуратури, місцевої влади;
- у випадку активного скуповування рейдером акцій розпочати контрскуповування з пропозицією вищої ціни;
- залучення підприємства-партнера до викупу контрольного пакету акцій з метою ускладнення ситуації рейдерам;
- у випадку, якщо рейдеру потрібне не підприємство, а його певні активи, можна їх продати (з передбаченням подальшого викупу);
- передача акцій у довірче управління;
- блокування особового рахунку;
- посилення фізичної охорони об’єкту нападу

Рис. 4.19. Заходи ПТМ з метою протидії рейдерству

Джерело: розроблено автором на основі [160, 196, 296, 299, 363, 384, 513]

Для ефективної боротьби з рейдерством одночасно з іншими заходами значну увагу необхідно зосередити на процесі забезпечення кадрової безпеки. Оскільки персонал та керівництво належать до вразливих ресурсів, які легко піддаються впливу сторонніх суб'єктів та можуть заподіяти значну шкоду підприємству у разі невдоволення кадровою політикою, то стабілізація кадрового фактору є одним з найголовніших заходів з метою забезпечення ЕБПТМ, яка є вагомим фактором протидії недружнім поглинанням.

Кадрова політика повинна формуватися з урахуванням сучасних норм та правил кадрового забезпечення підприємницької діяльності, зокрема, забезпечити відповідність кваліфікації трудового персоналу займаним посадам, сприяти уникненню трудових конфліктів, створювати відповідний мотиваційний апарат для працівників, формувати сприятливий соціально-психологічний клімат, чітко обумовлювати відповідальність у разі конкретних порушень, проводити періодичний аудит діяльності працівників, розробити правила роботи з комерційною таємницею, інформацією для службового користування, ведення ділових переговорів, участі у масових заходах, створення належної системи захисту персоналу та його інтересів.

Залучення підприємством таких організацій як Громадська організація «Антирейдерський Союз підприємців України», Український Національний комітет міжнародної торгової палати, Міжвідомча комісія з питань протидії протиправному поглинанню та захопленню підприємств при Кабінеті Міністрів України (склад: представники МВС, СБУ, міністерств юстиції, економіки, фінансів, Держагентства з інвестицій і інновацій, Союзу промисловців і підприємців, Торгово-промислової палати, Держпідприємництва, Генпрокуратури, Фонду держмайна України), Бюро протидії комерційним злочинам та рейдерству (використання рекомендацій міжнародних організацій у боротьбі з рейдерством), робочі групи з питань протидії протиправному поглинанню та захопленню підприємств при облдержадміністраціях суттєво покращить результативність антирейдерських дій [24].

Ефективність заходів координації зусиль підприємств протидії впливу дестабілізуючих чинників зовнішнього середовища буде високою лише за умови поєднання їх зі змінами на державному рівні, серед яких пріоритетними повинні бути наступні:

- формування державної політики підтримки легальної підприємницької діяльності;

- формування якісного правового поля, підкріпленого дієвими нормативними документами;

- формування системи ефективного моніторингу результатів підприємницької діяльності;

- сприяння розвитку громадянського суспільства, що дозволить узгодити інтереси різних суспільних груп та підприємницьких структур;

- формування системи протидії монополізації ринку та розвитку конкурентного середовища;

- введення практики обов’язкового пояснення джерел надходження коштів на купівлю предметів розкоші для всіх фізичних осіб;

- створення Національного бюро розслідувань, яке працюватиме над виявленням злочинів, що вчиняються посадовими особами органів державної влади;

- удосконалення та реформування правоохоронної системи;

- створення прозорої системи роботи контролюючих органів;

- спрощення системи реєстрації підприємств, ліцензування окремих видів діяльності та отримання дозволів;

- оптимізація податкового навантаження;

- посилення ступеня відповідальності за економічні злочини, в тому числі за хабарництво та «відмивання брудних грошей»;

- залучення до боротьби з економічними злочинами міжнародних організацій, які спеціалізуються на діяльності в даній сфері;

- заохочення вітчизняних підприємств до інвестування одержаного прибутку у власний розвиток;

- розроблення заходів державної політики з метою підвищення рівня купівельної спроможності громадян.

Ці заходи повинні підкріплюватися активною взаємодією державних структур і громадських інститутів. Така співпраця може покращити ситуацію у криміногенній сфері, забезпечити економічну безпеку суб'єктів господарювання, сприяти успішній боротьбі з тіньовою економікою та корупцією, створювати додаткові можливості для захисту вітчизняного ринку і тим самим сприяти стабільному економічному зростанню України.

Прикладом успішного громадського об'єднання є Національна платформа малого та середнього бізнесу, яка об'єднує лідерів бізнес-асоціацій, представників аналітичних центрів та ЗМІ для захисту інтересів учасників, формування вимог до влади для реалізації реформ з метою покращення бізнес-клімату в Україні.

До основних видів діяльності Національної платформи малого та середнього бізнесу належать:

- формування та моніторинг новин для бізнес-об'єднань;
- аналіз експертних оцінок та аналітичних звітів;
- сприяння у залученні фінансування на проекти бізнес-асоціацій;
- ведення діалогу з владою.

Це об'єднання позиціонує себе як посередника між бізнес-асоціаціями для консолідації їхніх зусиль та формування однодумності з метою висунення спільних вимог до влади.

Не можна оминути увагою і діяльність недержавних структур, які функціонують у сфері забезпечення безпеки (охоронні, детективні, аналітичні та консалтингові агентства). Саме вони сприяють досягненню суб'єктами господарювання бажаного рівня економічної безпеки і мають значний вплив на протидію дестабілізуючим чинникам.

Враховуючи зазначені вище особливості, можна сформувати методологічний підхід мінімізації негативного впливу дестабілізуючих чинників зовнішнього середовища на діяльність ПТМ (рис. 4.20).

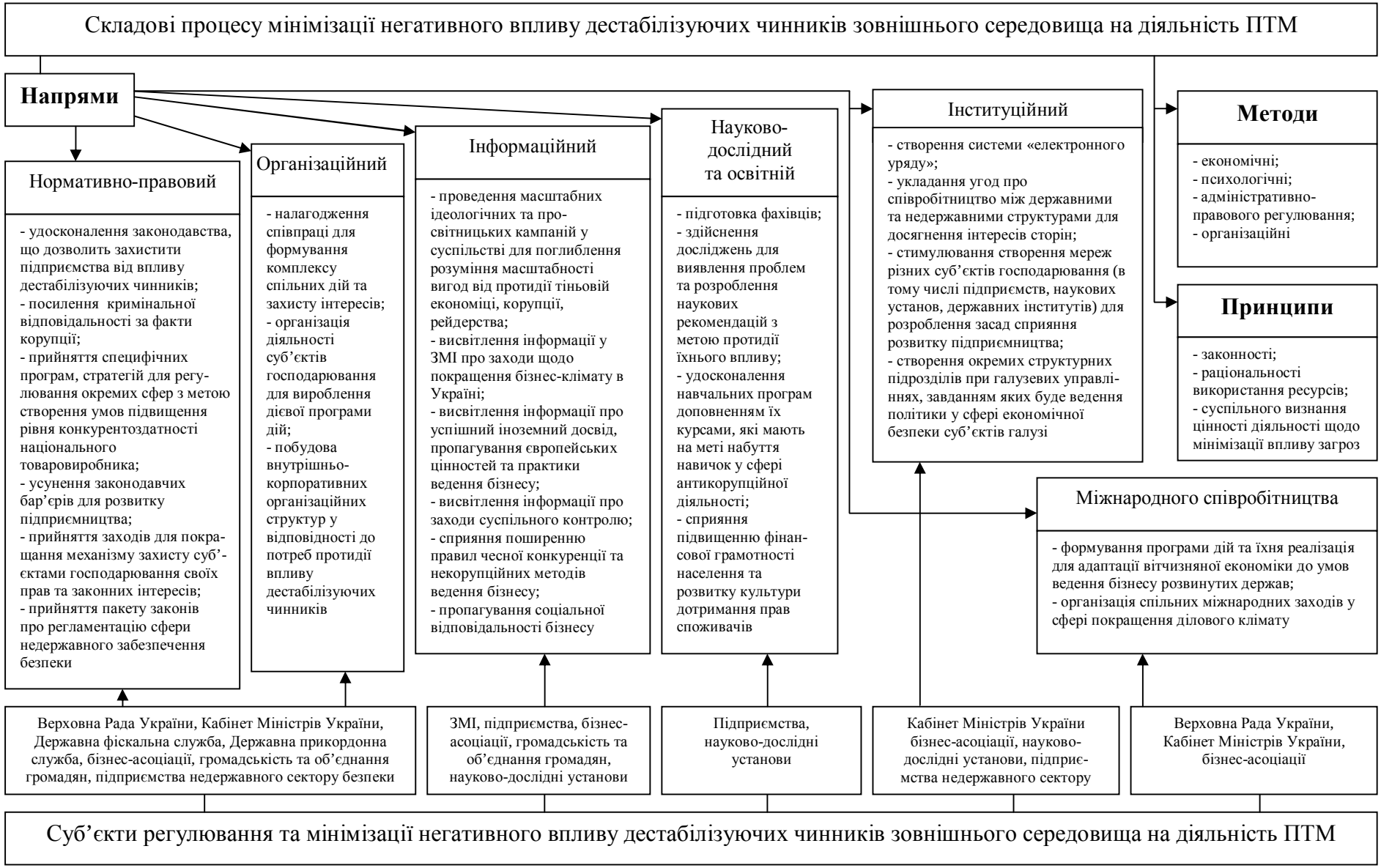

Рис. 4.20. Методологічний підхід мінімізації негативного впливу дестабілізуючих чинників зовнішнього середовища на діяльність ПТМ

Джерело: побудовано автором

Особливість розробленого методологічного підходу полягає в тому, що у його структурі поєднані найбільш вагомі складові, що створять можливість суб'єктам регулювати та мінімізувати негативний вплив дестабілізуючих чинників зовнішнього середовища на діяльність підприємств транспортного машинобудування.

Зупинимося детальніше на методах і принципах механізму (див. рис. 4.20). Методи мінімізації негативного впливу дестабілізуючих чинників зовнішнього середовища – це набір прийомів та засобів, які використовуються суб'єктами з метою впливу на процеси та явища для досягнення поставлених цілей. Найбільш оптимальним набором методів для подолання впливу зовнішніх загроз запропоновано наступний:

- економічні – передбачають формування економічних умов, що сприяють направленню діяльності суб'єктів на виконання поставлених завдань (заробітна плата, регулювання цін, прибутків та податкових зборів тощо);

- психологічні – передбачають вплив на свідомість населення з метою підвищення рівня усвідомленості проблеми впливу зовнішніх загроз на діяльність суб'єктів господарювання;

- адміністративно-правового регулювання – встановлення регулюючої дії впливу норм чинного законодавства, реалізується шляхом встановлення обов'язків і заборон та надання дозволів, здійснення контролю і нагляду.

- організаційні – формують розподіл обов'язків суб'єктів та постійний їхній перегляд і корегування.

Принципи мінімізації негативного впливу дестабілізуючих чинників зовнішнього середовища на діяльність ПТМ:

- законності;

- раціональності використання ресурсів;

- суспільного визнання цінності діяльності щодо мінімізації впливу зовнішніх загроз – вагомість вказаного принципу обумовлюється потребою формування суспільного світогляду щодо необхідності уникнення

неправомірних дій, зокрема, приховування фактів законної діяльності, корупційні вчинки, виплата заробітної плати «в конвертах» тощо.

Таким чином, побудований механізм дозволить скоординувати зусилля суб'єктів та залучити громадськість і громадські об'єднання, що сприятиме формуванню позитивного світогляду у населення і створить можливість уникнути ряду загроз з метою мінімізації негативного впливу дестабілізуючих чинників зовнішнього середовища на діяльність ПТМ.

4.4. Імплементація зарубіжного досвіду протидії впливу дестабілізуючих чинників зовнішнього середовища в українську практику комплексного забезпечення економічної безпеки підприємств

Проблеми, які негативно вплинули і надалі мають значний вплив на всі держави, це: корупція, тіньова економіка та рейдерство. Донедавна *проблема корупції* вважалася індивідуальною та внутрішньою проблемою малорозвинутих країн. Зусилля окремих країн для подолання корупції на внутрішньодержавному рівні практично не приносили бажаних результатів, хоча передбачали здійснення ефективних (на думку посадовців) заходів та виділення значних коштів. Впродовж останніх двадцяти років міжнародна спільнота почала консолідувати зусилля і проблему протидії корупції висвітлювати у транснаціональному масштабі [214, 221, 223].

Усі держави світу можна розділити на дві групи: перша – це держави, яким вдалося шляхом здійснення активної антикорупційної політики знизити рівень корупції; друга – це держави, в яких національна антикорупційна політика не призвела до мінімізації проявів корупційних діянь. Наочно рівень корупції, що є наслідком антикорупційних програм на державному рівні, відображено на рис. 4.21.

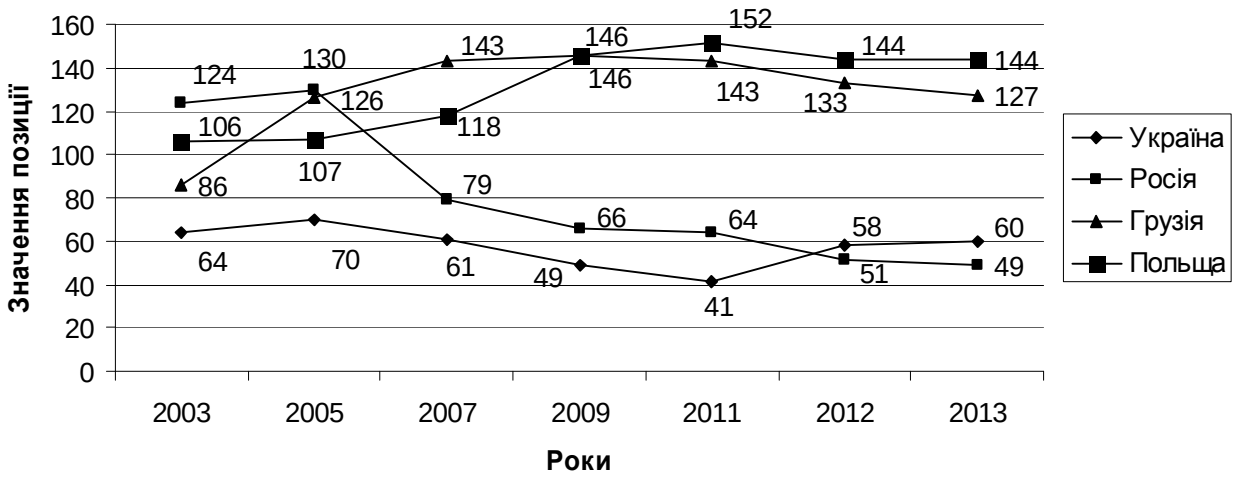

Рис. 4.21. Індекс сприйняття корупції

Джерело: побудовано автором на основі [450]

Досліджуючи історію протидії корупції, можна знайти згадки про неї і у стародавньому світі. Так, як зазначено у праці [4], першим антикорупційним борцем на державному рівні був шумерський цар міста-держави Лагаша-Урукагіна; згадка про нього датується другою половиною IV ст. до н.е. З часів стародавньої Індії було знайдено перший у світі трактат, в якому осуджувалася корупція під назвою «Артхашастра». Автором цього документу вважається Каутилья, а датується він IV століттям до н.е. За корупцію, згідно з цим документом, до відповідальності, яка була досить суворою, притягувалися представники судових відомств.

Древньогрецький філософ Геродот Галікарнаський (V століття до н.е.) у своєму трактаті про західну цивілізацію «Історія» згадував про персидського царя Камбіса (600 – 559 рр. до н.е.), який стратив підкупленого суддю, а його одяг звелів після страти зняти і покласти на суддівське крісло як засторогу для тих, хто займатиме цей пост надалі.

У римському звичаєвому праві за документом під назвою «Закони дванадцяти таблиць» корупціонери і хабарники підлягали страті без права на помилування.

Починаючи з кінця 80-х років XX ст. активізувався процес організованої глобальної боротьби з корупцією, що передбачав створення низки міжнародних громадських, міжурядових та регіональних організацій.

Як зазначається у праці [409], перша міжнародна конференція з питань протидії корупції та подолання організованої злочинності відбулася у Вашингтоні у 1982 р. Наступним важливим заходом у цій сфері був міжнародний семінар з проблем корупції у сфері державного управління, який відбувся під егідою ООН у 1989 р. в Гаазі (Нідерланди). Підсумком його проведення став ряд розроблених рекомендацій державам у сфері подолання корупції. Зміст рекомендацій наведено у документі [392] і вони полягають у тому, що всім державам необхідно:

- здійснити перегляд норм кримінального законодавства, які регламентують відповідальність та санкції за здійснені корупційні дії;
- для попередження корупції в органах державної влади розробити дієві механізми адміністративного впливу;
- розробити процедури, які б дозволили вчасно виявляти корумпованих посадових осіб, а також створили умови притягнення їх до відповідальності;
- сформувати правові норми, які б регламентували дії щодо конфіскації майна і фінансових ресурсів, здобутих у результаті корупційних дій;
- застосовувати економічні санкції до підприємств, що мають причетність до корупційних дій.

Згідно з даними, що наведені у документі [125], стає очевидним, що корупція поширилася у міжнародних економічних та господарських структурах. У зв’язку з цим відбулися наступні заходи: Форум по боротьбі з корупцією (Преторія – Південна Африка), Семінар країн Східної та Центральної Африки (Уганда), IX Конгрес ООН (Каїр – Єгипет, 1995 р.); на останньому розглядався проект міжнародного кодексу поведінки державних посадових осіб [430, с. 277].

У 1994 р. була прийнята Міжамериканська конвенція проти корупції. Вагомим її внеском у міжнародну політику подолання корупції є обумовлені в ній принципи протидії корупції, що є обов'язковими для дотримання за міжнародним правом; визначення актів корупції, які підлягають покаранню; встановлення процедур екстрадиції, конфіскації майна, взаємного правового сприяння і технічної допомоги держав-учасниць; декларація вимоги до урядів проголосити поза законом хабарництво іноземних урядовців; укладення переліку превентивних заходів щодо подолання корупції тощо [430, с. 278].

Одним із ключових заходів на транснаціональному рівні була VII Міжнародна конференція проти корупції, яка відбулася у вересні 1997 р. у м. Ліма (Перу). На цій конференції прийняті положення, які стали основою для подальшої роботи у подоланні корупції і які обумовили роботу у даній сфері міжнародних організацій та держав-учасниць. Завдання для міжнародних організацій наведені у табл. 4.25.

Таблиця 4.25

Завдання міжнародних організацій за результатами роботи VII Міжнародна конференції проти корупції

Назва міжнародних організацій	Завдання для подолання корупції
Світовий банк Міжнародний валютний фонд	• Розробити політику боротьби з корупцією; • припинити надання кредитів урядам, які не прикладають зусиль для подолання корупції
Європейський союз	• Пришвидшити здійснення антикорупційної політики, рекомендованої Комісією європейських товариств у 1997 р.; • держави-члени повинні ратифікувати Конвенцію проти корупції; • держави-члени Ради Європи повинні консолідувати зусилля для ефективної діяльності міждисциплінарної групи по боротьбі з корупцією
Світова організація торгівлі	• Посилення уваги на здійснення програм щодо національної доброчесності у бізнесі; • вимога про забезпечення прозорості міжнародних і національних урядових програм
Міжнародна асоціація прокурорів, Міжнародна адвокатська асоціація	• Розробити проекти законодавства, щоб розслідування справ щодо проявів корупції у різних юридичних системах відбувалося не надто складно і відповідало міжнародним нормам із захисту прав людини
Міжнародні асоціації бухгалтерів та аудиторів, міжнародні асоціації регуляторів безпеки	• Розробити універсальні та адаптовані до міжнародних норм бухгалтерські стандарти

Джерело: [430, с. 278]

Держави, що підписали дану Конвенцію повинні виконувати наступні вимоги:

- діяльність урядів повинна бути прозорою та підзвітною на всіх рівнях, важливо, щоб при цьому суспільство мало максимальний доступ до інформації;
- забезпечити відкритість для публічного перегляду державних рахунків.

Одним із основних документів у сфері протидії корупції, над яким впродовж двох років працювало понад 130 держав, є Конвенція ООН проти корупції (вступила в дію з грудня 2005 р.). За останні роки її підписало 140 держав і 80 – ратифікувало. 1 січня 2006 р. її ратифікувала Україна і приєдналася до так званої Групи держав Ради Європи проти корупції (*GRECO*) [57].

У цьому та інших документах зосереджені основні положення для ефективного подолання корупції у глобальному масштабі.

- Правоохоронна діяльність. На державному рівні для ефективної протидії корупції ключову роль мають судові, слідчі органи та прокуратура. Вони співпрацюють з урядами у сфері формування системи нормативно-правової бази, в тому числі прийняття санкцій за здійснення корупційних дій.
- Попередження корупції на державному рівні. Міжнародні спільноти зобов’язують уряди держав здійснювати ряд заходів для попередження корупції. До таких заходів належать: встановлення високих стандартів поведінки державних службовців, створення прозорих систем закупівель та управління фінансами, попередження конфлікту інтересів, вимоги розкриття особистих фінансових активів, захист осіб, які повідомляють про порушення, формування ефективної системи і процедур внутрішньої підзвітності, надання доступу до урядової інформації.
- Попередження корупції у приватному секторі. Міжнародна спільнота вимагає від держав прийняття заходів, які радикально впливають на поведінку у приватному секторі, в тому числі впроваджувати ефективні системи регулювання, щоб попередити здійснення незаконних виплат, шахрайські дії зі сторони корпорацій тощо.

- Механізми контролю. Ряд міжнародних антикорупційних документів передбачає механізми аналізу та оцінки їх виконання. На даний момент діють чотири механізми взаємної оцінки заходів у боротьбі з корупцією, які вимагають зустрічного аналізування сторонами здійснених заходів. До цих механізмів належать: Контрольний механізм Організації американських держав, Група держав Ради Європи проти корупції, Робоча група із зв'язків при Організації економічного співробітництва і розвитку, а також Антикорупційна ініціатива Пакту стабільності [504].

Окрім зазначеної Конвенції Рада Європи розробила документи, якими члени організації повинні керуватися у процесі подолання корупції:

- Рекомендації щодо посилення боротьби з корупцією (1994 р.);
- Конвенція Ради Європи про кримінальне законодавство проти корупції (1997 р.);
- Конвенція Ради Європи про цивільне законодавство проти корупції (1997 р.);
- Двадцять головних принципів у сфері боротьби з корупцією (1997 р.);
- Спільне рішення ЄС про корупцію в приватному секторі (1998 р.);
- Пакт стабільності (підписаний сімома країнами Південно-Східної Європи, на його основі прийнятий механізм взаємної експертизи для контролю над його виконанням) відомий як «Антикорупційна ініціатива Пакту стабільності», 2000 р.).

У 1997 р. Організація економічного співробітництва і розвитку прийняла Конвенцію про боротьбу з підкупом посадових осіб у міжнародних ділових операціях, а також розробила механізм для контролю над її виконанням. Конвенція передбачає використання внутрішнього законодавства для забезпечення кримінальної відповідальності за підкуп іноземних посадових осіб.

Вагомий вклад у міжнародну протидію корупції внесла ФАТФ. Прийнявши «40+9» рекомендацій, було встановлено глобальні стандарти боротьби з відмиванням грошей і фінансовими злочинами.

Впродовж останніх років країни «великої вісімки» одним із своїх пріоритетів визнали боротьбу з корупцією.

Не лише держави європейського континенту приймають активну участь у подоланні корупції [353].

У 1996 р. в Латинській Америці була прийнята Міжамериканська конвенція проти корупції. Ініціатором її підписання була Організація американських держав, яка налічує 33 держави-учасниці, у тому числі США, яка у 2001 р. розробила механізм взаємної експертизи для контролю над її дотриманням.

На теренах Азії прийнятий пакт проти корупції, який підписала 21 держава Азійсько-Тихоокеанського регіону, крім того Азійським банком розвитку і організації економічного співробітництва розроблений План боротьби з корупцією. Важливим кроком у згуртуванні сил для подолання корупції був прийнятий у 2004 р. Антикорупційний курс дій.

На африканському континенті також ведеться активна боротьба з корупцією. У 2003 р. на саміті Африканського союзу була прийнята Конвенція Африканського союзу про попередження корупції і боротьбу з нею. Перед тим, у 2001 р. був підписаний Протокол Південноафриканської співдружності розвитку проти корупції.

Країни Ближнього Сходу притримуються у подоланні корупції Конвенції ООН проти корупції; крім того, вони працюють через регіональну мережу «Сумлінне управління в цілях розвитку» для підтримки реформ, що сприяють покращанню економічного і соціального розвитку.

Аналіз міжнародного досвіду протидії корупції протягом останніх десятиліть свідчить про те, що стрімке зростання проявів корупції набирає масштабів серйозної загрози національній безпеці держав у світі і негативно впливає на суспільне життя.

Однією із складових частин у системі боротьби з корупцією є чітка взаємодія правоохоронних органів на національному і міжнародному рівнях, а

також розроблення національного законодавства з урахуванням рекомендацій міжнародних організацій.

Сьогодні існує ряд держав, антикорупційна політика яких є на високому рівні і приносить бажані результати.

За даними міжнародної неурядової організації по боротьбі з корупцією «Трансперенсі Інтернешнл» (*Transparency International*) (TI) (дані 2008 р.) серед 180 країн світу найменш корумпованою є **Данія**. У ній практично відсутня низова корупція. Впродовж багатьох століть у данському суспільстві центральною думкою, яку спеціально розповсюджували вищі органи управління, є постать чиновника, який виконує надзвичайно важливу функцію у державі – здійснює політику держави і служить народові; при цьому він повинен зберігати лояльність до держави, а не до конкретних осіб. Хабар у свідомості данчан виступає принизливим неприпустимим явищем.

У першу п’ятірку найменш корумпованих країн потрапляють також Нова Зеландія, Швеція, Сінгапур, Фінляндія. У **Швеції** борються з корупцією також громадські організації; крім того питання корупції чітко регламентується у законодавстві (Кримінальний Кодекс, Кодекс про судочинство, Акт про аудит та ін..). Важливо зазначити, що на державному рівні відсутні будь-які урядові антикорупційні програми, а також не створено жодного органу з відповідними повноваженнями.

Сінгапур є державою, в якій боротьба з корупцією здійснюється невпинно. Одним із важелів такої активної діяльності є спеціально створений у 1952 р. постійно діючий орган по боротьбі з корупцією (Бюро з розслідування випадків корупції). Як зазначено у монографії [437, с. 40], цей орган здійснює заходи для попередження корупції у державному та приватному секторах. Керівником Бюро є директор, який підпорядковується безпосередньо прем’єр-міністру; таким чином, жоден із міністрів не може вплинути на його дії.

У Сінгапурі запроваджені принципи, на яких побудований весь механізм протидії корупції.

1. Заходи покарання використовуються як до особи, що дала хабар, так і до особи, яка його взяла.

2. Обов’язкова відповідальність особи, яка вчинила корупційну дію, і несення адміністративного чи кримінального покарання. За даними, наведеними у праці [331], за акт корупції особу позбавляють свободи до 5 років і/або зобов’язують сплатити штраф у розмірі 10 000 дол. США, крім того, є додаткова умова сплати суми хабаря.

3. Чітке розмежування державних і особистих інтересів (мається на увазі те, що всі особисті справи заборонено вирішувати за рахунок державних засобів).

4. Забезпечення верховенства права у діяльності Бюро з розслідування випадків корупції та судів.

5. Створення прозорої системи державного управління, що унеможливлює дачу хабарів для прийняття рішень.

6. Декларування і підтримання в реальному житті непідкупності політичних лідерів для демонстрації позитивного прикладу суспільству.

7. Забезпечення умов, згідно з якими не родинні зв’язки, а фаховість і професіоналізм є критеріями відбору на державну службу.

8. Нарахування і своєчасна виплата високої зарплати чиновникам для зменшення бажання брати хабарі.

9. Забезпечення ефективної діяльності органу, що веде боротьбу з корупцією, а також захист інформаторів.

10. Спрощення бюрократичних процедур (для чинності документів необхідна значно менша кількість підписів чиновників, що стримує корупцію).

11. Чітка звітність державних службовців про джерела отриманих доходів (у державі дозволено прокурору в разі відкриття судового розслідування перевіряти всі банківські рахунки).

Важливим кроком у подоланні корупції в Сінгапурі було суворе обмеження витрат на виборчі компанії, обов’язкова систематична ротація

чиновників, здійснення позапланових перевірок, а також перегляд антикорупційних заходів кожних 3-5 років.

Досягненню високого рівня економічного розвитку Сінгапур завдячує і жорсткій антикорупційній діяльності.

Фінляндія є державою, у якій національне антикорупційне законодавство органічно поєднується із європейським. Згідно Кримінального Кодексу Фінляндії за корупційну дію можна отримати термін позбавлення волі до чотирьох років і чималий штраф. Антикорупційна діяльність базується на виваженій імплементації європейського законодавства з питань боротьби з організованою злочинністю та корупцією. Основний наголос (як у законодавчому процесі, так і у реалізації норм закону) робиться на превентивних заходах.

Швейцарія за даними ТІ у 2008 р. серед країн світу за рівнем корумпованості посіла 6 місце. Забезпечення низького рівня корупції стало можливим завдяки чіткій національній політиці, першим кроком якої було прийняття 3 вересня 1999 р. Директиви щодо організації та здійснення політики безпеки. Наступним кроком було створення механізму суспільного контролю, в тому числі і засобами масової інформації.

У першу десятку найменш корумпованих країн впродовж довгого періоду потрапляють **Нідерланди** (у 2008 р. – 8 місце). У Нідерландах корупція визначається урядом як серйозна проблема національної безпеки. Як зазначається у праці [596], для зниження рівня корупції приймаються радикальні заходи, такі як:

- чітке висвітлення інформації про хабарників та міри покарання для них;
- моніторинг потенційно можливих місць, в яких вчиняються корупційні дії;
- розроблення правил посадової етики для урядовців із застереженням корупційних дій;
- встановлення суворого покарання за вчинене корупційне діяння, вид якого залежить від тяжкості і може передбачати сплату штрафу, заборону

тимчасово або постійно займати посаду, втрату соціальних пільг, наприклад, соціального і пенсійного забезпечення;

- запровадження в організаційній структурі урядових організацій служб внутрішньої безпеки, які повинні виявляти і попереджувати корупційні дії;
- ретельний підбір працівників на посади, які мають ймовірність отримання хабарів;
- забезпечення розголошення всіх випадків корупції, крім тих, що становлять державну таємницю;
- створення можливості для чиновників ознайомлення з інформацією, зібраною спецслужбами, яка характеризує їх як з позитивної, так і з негативної сторін;
- створення системи освіти для чиновників, яка розкриває негативні наслідки корупції;
- надання значних повноважень ЗМІ для висвітлення інформації про прояви корупції.

Досліджуючи стан корупції у країнах Центральної та Західної Європи, можемо спостерігати щорічні позитивні зміни. Так, **Бельгія** для боротьби з корупцією встановила кримінальну відповідальність, а також зосередила зусилля на формуванні кодексу поведінки. Позитивний результат принесла реформа *COPERNIC*, яка передбачила здійснення фінансового контролю у системі державного управління. Як зазначається у монографії [430, с. 284-285], пожвавлення в антикорупційних заходах відбулося внаслідок резонансного судового процесу у справі Августа-Дассо, під час судового розслідування стали відомі злочини, до яких були причетні відомі політики, в тому числі Генеральний секретар НАТО Віллі Клаас (по закінченні судового процесу його було звільнено з посади). Причиною судового процесу над політиками стала інформація, яка дозволила висунути їм звинувачення в отриманні хабарів від компаній «Електронік Серж Дассо» (90 млн белг. фр.) за підтримку замовлення на обладнання антирадарною системою повітряних сил Бельгії. У результаті цього та ряду інших судових слухань почали здійснюватися рішучі кроки для

подолання корупції; так, у 1989 р., введено державне фінансування політичних партій і обмеження розміру суми, яку можна отримати від комерційних структур. У 1993 р. такі внески були заборонені повністю, а лише дозволені внески приватних осіб, що чітко контролювалися. Крім того, була введена обов'язкова умова відкритості банківських рахунків політичних партій і обмежувалася законодавчо сума грошей, яку вони могли витратити на виборчу кампанію.

У **Німеччині** до проблем протидії корупції широко залучена громадськість і правоохоронні органи. На базі кримінальної поліції функціонує служба з прийому інформації від населення про вчинені корупційні злочини; крім того створена належна правова база для унеможливлення відмивання брудних грошей.

Як зазначається у праці [397], німецький уряд здійснює цілеспрямовану політику, щоб запобігти зловживанню службовим становищем. При цьому максимальна вартість подарунка державному службовцю може становити 20 євро. Навіть за таких умов державний службовець повинен доповісти керівництву про його отримання, а воно вирішує чи зможе цей подарунок залишитись у службовця, чи необхідно його передати державі.

У **Словацькій Республіці** при Міністерстві внутрішніх справ функціонує Антикорупційний комітет, який виявляє факти корупції серед правоохоронних органів. Дієвим протикорупційним фактором у Словаччині стало започаткування телефонної лінії та окремої інтернет-сторінки, де можна повідомляти громадян про факти корупції.

Аналізуючи досвід **Польщі** у подоланні корупції, можна зазначити, що до вступу в ЄС у країні не здійснювалося активних протикорупційних дій. Лише наприкінці 2002 р. затверджено «Антикорупційну стратегію», у 2006 р. набрав чинності закон «Про центральне антикорупційне управління» (*Centralny Urząd Antykorupcyjny – CUA*). Метою діяльності даної установи є виявлення фактів зловживання владою, попередження «відмивання» грошей, отриманих злочинним шляхом, попередження використання привілеїв для особистої

вигоди, крім того, *США* слідкує за тим, щоб державні службовці не займалися підприємницькою діяльністю, перевіряє їх податкові декларації, а також попереджає дачу хабарів чиновникам.

Здійснено ряд змін у судовій системі, наприклад, у залах засідань судів встановлено камери спостереження, щоб спостерігати за учасниками судових слухань. Такі заходи призвели до підвищення дисципліни під час судових процесів.

Активна протикорупційна діяльність проводиться і правоохоронними органами Польщі. Впродовж останніх 10-ти років поліція Польщі слідкує за дотриманням законів «Про протидію введення до фінансового обігу матеріальних засобів нелегального чи невизначеного походження», «Про протидію фінансуванню тероризму». Крім того, правоохоронні органи тісно співпрацюють з органами фінансової розвідки.

Комплекс дій з подолання корупції є досить ефективним, про що свідчать дані Трансперенсі Інтернешнл (табл. 4.26).

Таблиця 4.26

Рівень корупції в Польщі

Рік дослідження, індекс сприйняття корупції (ІСК)	Кількість держав, охоплених дослідженням	Місце Польщі	Значення ІСК для Польщі
1997	52	29	5,1
1998	85	40	4,6
1999	99	44	4,2
2000	90	43	4,1
2001	91	44	4,1
2002	102	45	4,0
2003	133	64	3,6
2004	146	67	3,5
2005	159	70	3,4
2008	180	58	4,6
2013	177	60	4,1

Джерело: [450]

В **Італії** для подолання корупції створено спеціальний орган – «Управління розслідувань Антимафія», основною метою діяльності якого є розслідування злочинів, що підпадають під характеристики аналогічні до вчинених

угрупуваннями мафіозного типу. До складу цього органу входять полісмени (слідчі), карабінери, фахівці Фінансової гвардії та цивільні особи.

Румунія, починаючи з 2000 р., здійснює ряд заходів, які мають антикорупційне спрямування, зокрема, у 2003 р. була створена Національна Прокуратура з Антикорупції. До повноважень даного органу належить розслідування справ, в яких спричинена матеріальна шкода рівна в еквіваленті 100 тис. євро або неправомірні дії вчинені посадовими особами, державними службовцями, керівниками державних організацій тощо [408].

Білорусь та **Литва** з метою протидії корупції удосконалюють чинне законодавство прийняттям законів щодо державної служби та боротьби з організовано злочинністю. Особливий акцент зроблено на законодавчому закріпленні відповідальності корупціонерів.

Франція притримується європейського підходу до протидії корупції. Як зазначено у праці [430, с. 182], у 1993 р. була створена центральна служба боротьби з корупцією. До її повноважень належить: збір і централізація інформації, необхідної для виявлення та попередження корупційних дій, зловживання службовим становищем, а також надання допомоги судово-слідчим органам, якщо вони звертаються з проханням про збір необхідної інформації.

На сьогоднішній день у Франції функціонують чотири основних державних органи, відповідальних за протидію корупції: Центральний орган з протидії корупції, Установа з боротьби з відмиванням грошей, Комісія з етики, Контрольна інспекція [5].

У Кримінальному кодексі Франції передбачено надзвичайно суворе покарання за хабарництво, що передбачає позбавлення волі на термін до 10 років, а також сплату великого штрафу.

Великобританія має найдавніші традиції боротьби з корупцією. Як зазначено у праці [617], механізм антикорупційного впливу врегульований нормативно-правовими актами. Перший закон про корупцію в державних органах був прийнятий у 1889 р., закони про попередження корупції – у 1906 р.

і 1916 р. Особливістю цих законів є те, що посадовці, яких звинувачено у корупційний діях, повинні доводити свою невинність.

Важливу роль у британському суспільстві для подолання корупції відіграє громадськість, яка чітко відстежує всі негативні явища в державі.

У 1994 р. було створено комітет Нолана, завданням якого є відстежувати корупційні дії, а також слідкувати за діяльністю осіб, які мають ймовірність найбільшої причетності до корупції.

У зв'язку з тим, що законодавство Великобританії не є кодифікованим, то існували певні труднощі із використанням їх правоохоронними органами. Тому 24 березня 2005 р. МВС Великобританії внесло на розгляд новий закон, який узагальнює попереднє антикорупційне законодавство.

У Великобританії існує два основних державних відомства, відповідальні за здійснення боротьби з корупцією за допомогою превентивних заходів: антикорупційне відомство і Комітет зі стандартів публічної сфери Великобританії.

США є державою, яка має понад столітній досвід протидії корупції. Згідно з американським законодавством, покаранням для тих, хто дає і хто отримує хабар, є штраф у сумі до 10000 доларів США і/або позбавлення волі на строк до 2-х років. Окремо обумовлена відповідальність банківських працівників; у випадку хабарництва вони повинні сплатити штраф до 5000 доларів США і можуть бути ув'язненими на термін до 1 року [346].

Крім того, федеральне законодавство встановлює умову, за якою обмежується ділова активність колишніх службовців після їх виходу на пенсію з органів державного управління. Також заборонено у США державним службовцям отримувати винагороду, окрім тої, що належить їм за законом. За виявлення такого злочину службовець сплатить штраф у сумі 500 доларів США і може бути позбавлений волі на термін до 6 місяців з втратою посади і забороною її обіймати в майбутньому.

Як зазначено у праці [353], у США прийняті спеціальні нормативні документи, які на національному рівні встановлюють етичні та дисциплінарні

норми (Принципи етичної поведінки урядовців чиновників, службовців. – 1990 р.; закон «Про етику урядових організацій» – 1998 р.), а на міжнародному рівні – закон «Про іноземну корупційну політику» –1977 р., який забороняє підкуп іноземних чиновників.

У США антикорупційна стратегія полягає у забезпеченні наступних умов:

- здійснення економічної реформи;
- забезпечення відкритості адміністративних процесів;
- реформування системи державних фінансів і створення мережі організацій для контролю;
- реорганізація судової системи і створення незалежних судів;
- прийняття законів, що регулюють сферу цінних паперів, прав акціонерів, нерухомості, інтелектуальної власності, процедур банкрутства тощо;
- реформування діяльності правоохоронних органів з метою викорінення внутрішньої корупції та підвищення рівня поваги до людської гідності [437, с. 61].

Правоохоронним органам доручено захищати права громадян, тому профілактика корупції набуває особливого пріоритету. Недостатня ефективність наявних шляхів контролю за чесністю співробітників як всередині, так і назовні, стала причиною того, що Консультаційна рада Міжнародної асоціації начальників поліції, а також Національний центр правозастосовучої політики при Бюро сприяння органам кримінальної юстиції розробили призначені для начальників поліційних відомств «Модельні правила профілактики корупції». У США прийняттй та існує в якості стандарту поведінки у всіх без виключення поліційних підрозділах етичний кодекс для поліцейського [548].

Основну роль у розслідуванні корупції у федеральних органах державної влади відіграє Федеральне Бюро Розслідувань (ФБР).

Таким чином, Україні необхідно здійснювати активну національну антикорупційну політику, а також приєднуватися до міжнародної спільноти у

цих питаннях. Вітчизняним правоохоронним органам доцільно переймати багаторічний досвід правоохоронних структур іноземних держав у вирішенні проблеми подолання корупції. Важливим кроком для подолання корупції в підрозділах внутрішніх справ є прийняття Правил поведінки і етики. Крім того, необхідно забезпечити умови, які б створили можливість громадськості приймати участь у контролі над діяльністю міліції, а також створити орган, який би приймав скарги на хабарництво міліціонерів від громадськості і наглядав за виконанням рішень щодо працівників ОВС.

У зв'язку із географічною та історичною близькістю важливим є вивчення досвіду антикорупційної діяльності **Російської Федерації**. Російська Федерація впродовж останніх років веде активну антикорупційну діяльність, ефективність якої багато науковців та аналітиків ставлять під сумнів. Перш за все, варто зупинитися на законодавчих змінах:

- прийнято новий Кримінальний кодекс РФ, в якому, за твердженням [538], не враховано аспекти відповідальності участі посадових осіб у комерційній діяльності для отримання особистого прибутку, використання службового становища для «перекачування» державних коштів у комерційні структури з метою отримання особистої вигоди із залученням до цього підставних осіб та родичів, надання посадовими особами пільг комерційним структурам з метою отримання особистого прибутку, надання державних фінансових та інших ресурсів у виборчі фонди;

- прийнято ряд нормативно-правових документів (Федеральний закон від 25 грудня 2008 р. № 273-ФЗ «Про протидію корупції», Національна стратегія протидії корупції, затверджена Указом Президента Російської Федерації від 13 квітня 2010 р. № 460 «Про Національну стратегію протидії корупції та Національний план протидії корупції на 2010-2011 рр.», Федеральна цільова програма «Розвиток судової системи Росії» на 2007-2012 роки, затверджена постановою Уряду Російської Федерації від 21 вересня 2006 р. № 583 та ряду інших), практичне виконання яких не приносить бажаних результатів.

Згідно з «Національним планом протидії корупції на 2012-2013 роки» [427], заплановано здійснити ряд заходів з попередження корупції та мінімізації її наслідків впливу на суспільство:

- заплановано організувати підготовку до проведення у Російській Федерації в 2015 р. шостої Конференції держав-учасниць Конвенції ООН проти корупції;

- впровадити спеціальні комп'ютерні програми в діяльність підрозділів кадрових служб державних органів щодо профілактики корупційних та інших правопорушень;

- забезпечити фінансування заходів щодо створення та використання інноваційних технологій, які підвищують об'єктивність і забезпечують прозорість при прийнятті законодавчих актів та підвищенні кваліфікації федеральних державних службовців, до посадових обов'язків яких входить участь у протидії корупції;

- організувати впровадження єдиного порталу бюджетної системи Російської Федерації з метою формування додаткових механізмів громадського контролю за діяльністю державних і муніципальних установ та підвищення ефективності діяльності органів державного управління і якості прийнятих ними рішень;

- забезпечити проведення серед усіх соціальних верств населення в різних регіонах країни соціологічних досліджень, які б дозволили оцінити рівень корупції в Російській Федерації та ефективність прийнятих антикорупційних заходів.

Міжнародна спільнота активно протидіє та формує комплексну програму викорінення корупції на світовому та національному рівнях. У зв’язку з цим Україні необхідно переймати їхній досвід та імплементувати міжнародні нормативно-правові акти щодо подолання корупції і адаптувати національне законодавство до їх вимог.

Крім того, у більшості держав світу корупція не набирає значних обсягів завдяки роботі підприємницьких структур, які з метою власного захисту активно долучаються до антикорупційних кампаній.

Українським підприємницьким структурам доцільно об'єднуватися для здійснення наступних дій:

- здійснення контролю третьої сторони;
- захист інтересів окремих підприємств;
- сприяння ефективному регулюванню державними органами антикорупційної діяльності;
- протидія надлишковому регулюванню державними органами антикорупційної діяльності;
- сприяння відкритості та прозорості державної політики;
- обмеження корупційного лобізму;
- сприяння захисту заявників про факти корупції в бізнес-середовищі.

Особливої уваги заслуговує міжнародний досвід протидії поширенню *тіньової економіки*. Так, країни Європейського Союзу впродовж останніх років почали значно жорсткіше вести боротьбу з ухиленням від сплати податків. В Іспанії таким способом задекларовано намір поповнити державну казну на 8,1 млрд євро. В Італії введена умова, за якою всі платежі, що перевищують 2 тис. євро, повинні декларуватися таким чином, щоб їх можна було відстежити, тобто вони повинні здійснюватися із залученням банківських установ чи розрахунку банківськими картками. У Великобританії створений орган чисельністю 200 осіб, основним завданням якого є відстежування отримання високих доходів. Перед закінченням 2012 р. ЄС та МВФ, як одну із умов надання допомоги Греції щодо ліквідації фінансової кризи, зобов'язали її до проведення негайної боротьби з неплатниками податків. Греція пішла назустріч міжнародним організаціям і провела ряд законодавчих ініціатив щодо зміни норм неоподаткованих сум та операцій. Латвія, маючи високий рівень тіньової економіки, здійснює радикальні заходи, які передбачають фіксування відомостей про особу-покупця, який розраховується готівкою на суму понад

2 тис. дол. США. Ці відомості продавець товару зобов'язаний повідомити спеціальному державному органу. Пропозицією є введення так званої «нульової декларації», обов'язкової для заповнення всіма жителями Латвії, а також зобов'язання їх внести на банківські рахунки всі заощадження, що перевищують 20 тис. дол. США.

Проблеми з тіньовою діяльністю охопили і Швейцарію, хоча рівень ТЕ менший 8 % ВВП; проблемою є тіньова зайнятість населення. З 2008 р. розпочалася активна боротьба з незаконним наймом працівників шляхом жорстких перевірок підприємств та різного роду роботодавців. Найгірша ситуація спостерігається у сферах будівництва та сільського господарства. Заходи передбачали також виключення недобросовісного підприємства із переліку претендентів на державні тендери, а також підпадали під адміністративну та кримінальну відповідальність з можливістю позбавлення винуватців волі на термін до 5 років.

Наступним аспектом у сфері тіньової економіки є відтік капіталу за кордон. За даними МВФ у понад 41 державі світу були введені заходи на зниження рівня відтоку капіталу. Найбільші обмеження на рух капіталу впродовж останніх років існували у Казахстані, Росії, Чилі та Індії. Найліберальнішими в даному питанні є Нідерланди, Норвегія, Канада, Греція та Італія. Такі азіатські країни як Корея, Таїланд, Індонезія, Малайзія посилили режим контролю за капіталом у 1997-1999 рр. Росія притримувалася схожої політики і у 1998 р. ввела мораторій на виплату за зовнішніми зобов'язаннями, заморозила ринок облігацій зовнішньої державної позики, запровадила обов'язковий продаж частини експортної виручки, провела розподіл валютного ринку, а також обумовила проведення спеціалізованих аукціонів із продажу валюти для нерезидентів. Призупинення ліцензій на біржові валютні операції всіх банків було заходом протидії відтоку капіталу у Румунії протягом періоду 1996-1997 рр., крім того були накладені ліміти готівки на пункти обміну валют – це дало свої позитивні результати. Венесуела пішла іншим шляхом і ввела валютні обмеження на імпортні та експортні операції. Досить поширеним

заходом для повернення капіталів була «податкова амністія», яка широко використовувалася у світовій практиці. За період 1992-1998 рр. у США понад половина штатів відмовилися від санкцій для тих, хто приховував доходи, що дозволило поповнити бюджет на 2,1 млрд дол. У 1988 р. Ірландія таким шляхом зібрала кошти, що дозволили покрити державний дефіцит і становили 2,5 % ВВП. Індія практикує податкові амністії, які проводяться регулярно (приблизно один раз на 10 років). Так, чергова амністія (2007 р.) поповнила державний бюджет на 2,5 млрд дол. США. Результативною була податкова амністія і у Казахстані, де протягом 2001 р. було легалізовано 480 млн дол. США [569, с. 301-310].

Необхідно зосередити увагу на міжнародній протидії відмиванню грошей, як одній зі складових комплексу макроекономічних загроз безпеці підприємницької діяльності. Найвищого рівня у даній сфері досягли розвинуті країни, такі як США, Великобританія, Бельгія тощо.

Контроль за відмиванням грошей у Бельгії здійснюється на основі Закону від 11.01.1993 р., за яким «брудними» є грошові кошти, що здобуті внаслідок такої злочинної діяльності як тероризм, організована злочинність, контрабанда наркотиків, зброї, цінностей, нелегальне використання робочої сили, торгівля «живим товаром». З метою відстежування даних злочинів створена спеціальна структура – «Сектор обробки фінансової інформації». У випадку виявлення злочинних дій, інформація направляється до прокуратури, яка здійснює ретельне вивчення справи. Ще одним органом є Центральне бюро по боротьбі з економічними та фінансовими злочинами, до повноважень якого належить виявлення порушення законодавства, зупинка контрабанди валюти та «відмивання» грошей. Протидії «відмиванню» грошей у Великобританії сприяє робота Об’єднаної робочої групи, яка складається з провідних фінансистів Національної служби з фінансових розслідувань, у складі якої є Бюро валютних розслідувань. Нормативна база регламентування даної сфери включає Керівні положення для фінансових структур по боротьбі з «відмиванням» грошей, Кримінальний кодекс, Регламент по боротьбі з «відмиванням» капіталів.

Важливою особливістю є те, що злочином вважається і бездіяльність фінансових установ, внаслідок якої стала можливою легалізація незаконно отриманих доходів. Для США характерна дворівнева система боротьби з легалізацією злочинних доходів: федеральний рівень та рівень штатів. Федеральними законами є «Акт про банківські записи і звітність по міжнародних операціях» та Закон «Про боротьбу з «відмиванням» грошей». Ними визначаються умови звітності приватних осіб, банків, фінансових установ. З їх допомогою встановлюються джерела, обсяг та рух американської валюти, що ввозиться чи вивозиться зі США та тієї, що вкладається до фінансових установ, а також встановлюється умова декларування готівкових платежів у сумі, що перевищує 10 тис. дол. США [14, с. 376-381].

Перерозподіл власності притаманний практично усім країнам у світі. У зв'язку з чим протидія *рейдерству* характеризується різними механізмами з притаманними їм особливостями та системою заходів, адаптованих до порядків і законодавчого забезпечення кожної країни. Першочерговим завданням у процесі формування рекомендацій для розроблення системи ефективного захисту від рейдерства та його подолання є вивчення досвіду провідних країн світу у сфері корпоративного контролю. Узагальнення такого досвіду відображено у Додатку Р, табл. Р.1.

Аналізуючи досвід міжнародної спільноти, доцільно зупинитися на моментах, які необхідно впровадити у вітчизняну практику. Так, насамперед, основна відмінність між дружнім та недружнім поглинанням у корпоративному секторі економіки є наявність факту непогодження між компанією-агресором та компанією-метою. Першочерговим завданням влади є обумовлення та регламентування законодавчо скуповування акцій на відкритому ринку. Інший аспект полягає у необхідності прийняття заходів для корисного використання досвіду рейдерства, адже всі такі операції характеризуються рядом позитивних ознак, у тому числі професіоналізмом у досягненні мети, вмінням швидко та ефективно приймати рішення, можливістю залучення значних фінансових ресурсів у короткі терміни тощо. Рейдерство необхідно трансформувати в

актуальну до національної економіки форму активності корпоративного середовища.

У зв’язку з відсутністю в Україні корпоративного законодавства, яке б регулювало сферу злиття та поглинання підприємств, корисним є іноземний досвід, відповідно до якого на державному рівні прийняті законодавчі акти у даній сфері та розроблені Кодекси корпоративного управління, Кодекси про злиття і поглинання тощо. Необхідно аналізувати і впроваджувати позитивні результати щодо створення реєстру фізичних та юридичних осіб, які були причетними до рейдерських схем, проведення експертної оцінки установчих документів підприємств та змін до них у розділах щодо відчуження майна. Значних зусиль потребує істотне удосконалення діяльності судової гілки влади в Україні.

Зважаючи на досліджені особливості протидії макроекономічним загрозам на міжнародному рівні, можна зробити висновок, що процес розроблення засад політики протидії повинен базуватися на принципах менеджменту і реалізовуватися у формі управлінського процесу. Структура даного процесу, з урахуванням рекомендації [105], повинна складатися з сукупності послідовних етапів, що передбачають визначення:

- цінностей, цілей та управлінських задач, вирішення яких є ключовим для досягнення цілей;
- шляхів розв’язку поставлених задач;
- рішень у вигляді управлінських актів (проектів документів) державного управління (нормативно-правових, правових, організаційно-розпорядчих тощо);
- процедур прийняття та реалізації управлінських актів;
- відповідальних виконавців та системи виконання;
- термінів та ходу виконання рішень;
- джерел ресурсів, необхідних для виконання рішень;
- прогнозу наслідків прийнятих рішень;
- механізму моніторингу отриманих у реалізації рішень результатів;
- механізму корегування рішень;

- системи персональної відповідальності та санкцій за нереалізацію цілей;

- програми державно-управлінських робіт з досягнення поставлених цілей.

Вагомим кроком у формуванні політики протидії макроекономічним загрозам є публічне узгодження основних цілей і шляхів їх досягнення в системі політичних і державних інститутів та у суспільстві, роз'яснення основних положень у відповідності до інтересів всіх суб'єктів діяльності (особа, суспільство, держава).

Така політика повинна формуватися з урахуванням ціннісно-орієнтованого, нормативно-правового, системно-управлінського та проектного підходів. Формування політики [105, с. 37-39] доцільно здійснювати в 4 етапи:

1 ЕТАП – визначення цінностей та цілей політики;

2 ЕТАП – ідентифікація проблем, що стоять на шляху досягнення цілей (при цьому основним є формування матриці проблем);

3 ЕТАП – розроблення управлінських рішень, розпорядчих документів, систематизація їх на основі поділу на довгострокові, середньострокові та короткострокові. На цьому етапі повинне здійснюватися формування матриці управлінських рішень;

4 ЕТАП – управлінські рішення реалізуються у формі нормативно-правових актів і структуруються в календарну програму дій.

Проблемою, яка може виникнути у ході даного процесу, є конфлікт інтересів учасників. Тому, під час розроблення політики необхідно досягнути балансу інтересів сторін, що конфліктують без нівелювання окремих з них.

Висновки до розділу 4

1. З метою забезпечення належного рівня економічної безпеки у процесі функціонування підприємств транспортного машинобудування встановлено важливість виявлення слабких сигналів середовища, що дозволить спрямувати управлінські рішення не на адаптацію до змінних умов функціонування, а до

раннього виявлення та попередження змін. Під слабким сигналом у сфері забезпечення економічної безпеки підприємств транспортного машинобудування запропоновано розуміти первинні ознаки майбутніх змін у внутрішньому і/або зовнішньому середовищі, які свідчать про ймовірне настання та відслідковують джерела негативних наслідків для суб'єкта господарювання. За авторським підходом слабкими сигналами у сфері забезпечення економічної безпеки підприємств транспортного машинобудування запропоновано вважати виклики, які спричиняються змінами умов зовнішнього чи внутрішнього середовищ. З урахуванням зазначених аспектів змодельовані перелік ймовірних слабких сигналів у функціональних складових економічної безпеки підприємств транспортного машинобудування та структура процесу виявлення слабких сигналів, що дозволить підвищити рівень антисипативного управління для досягнення високих показників функціонування системи забезпечення економічної безпеки суб'єктів господарювання у промисловості.

2. З урахуванням запропонованої методики формалізації підприємств транспортного машинобудування як соціальних систем з властивостями нечіткого характеру, розроблено процес функціонування системи економічної безпеки, на основі якого можна встановити систему взаємозв'язків, а також змоделювати ключовий аспект ефективності її функціонування – вплив людського фактора на досягнення стабільного рівня економічної безпеки.

3. Розроблено модель управління персоналом у процесі комплексного забезпечення економічної безпеки підприємства на основі поетапного застосування теорії графів та матричного аналізу, що враховує часову зміну впливу найважливіших факторів, які можуть сприяти виникненню загроз для кадрової безпеки підприємства, аналізує прогнозний розвиток подій за кількома альтернативними варіантами та передбачає реалізацію сукупності першочергових заходів на тактичному і стратегічному рівнях управління економічною безпекою підприємств транспортного машинобудування.

4. З аналізу ряду факторів, що впливають на результативність діяльності персоналу, виокремлено і визначено домінуючим процес управління лояльністю персоналу, на основі чого розроблено систему управління людським капіталом підприємств транспортного машинобудування з позиції комплексного забезпечення економічної безпеки.

5. Враховуючи специфіку протидії дестабілізуючим чинникам зовнішнього середовища, яка полягає в тому, що діяльність окремого підприємства у даному процесі є малоефективною, обґрунтовано необхідність об’єднання зусиль, що дозволить окремим ПТМ отримати синергетичний ефект, який проявляється у виявленні та нарощуванні показників, досягнути яких вдалося внаслідок об’єднання зусиль. Сутність синергії проявляється у результаті спільного функціонування господарюючих суб’єктів, який при незалежній діяльності був би недосяжним. Синергетичний ефект проявлятиметься також у результативності комбінування взаємодоповнюючих ресурсів; усуненні дублюючих функцій; посиленні позиції в середовищі; підвищенні ефективності здійснюваних заходів. Зважаючи на ці особливості, розроблено пропозиції для об’єднання зусиль асоціацій різного спрямування щодо протидії впливу дестабілізуючих чинників та сформовано комплекс заходів протидії проявам впливу дестабілізуючих чинників зовнішнього середовища шляхом об’єднання зусиль підприємств.

6. Побудовано методологічний підхід мінімізації негативного впливу дестабілізуючих чинників зовнішнього середовища на діяльність підприємств транспортного машинобудування шляхом виділення напрямів, методів та принципів діяльності суб’єктів, який дозволить скоординувати діяльність державних та недержавних інститутів у різних аспектах.

7. Базуючись на результатах аналізу та оцінки досвіду протидії дестабілізуючим чинникам зовнішнього середовища у Данії, Швеції, Сінгапурі, Фінляндії, Швейцарії, Нідерландах, Німеччині, Словацькій Республіці, Польщі, Румунії, Білорусі, Литві, Франції, Італії, Великобританії, США, Російській Федерації, вивчено можливості його імплементації у вітчизняну практику.

Розроблено рекомендації щодо формування національної політики протидії макроекономічним загрозам на основі публічного узгодження основних цілей і шляхів їх досягнення в системі політичних і державних інститутів та у суспільстві, роз'яснення основних положень у відповідності до інтересів всіх суб'єктів діяльності (особа, суспільство, держава). Така політика повинна формуватися з урахуванням ціннісно-орієнтованого, нормативно-правового, системно-управлінського та проектного підходів. Формування політики доцільно здійснювати в 4 етапи: 1 етап – визначення цінностей та цілей політики; 2 етап – ідентифікація проблем, що стоять на шляху досягнення цілей (при цьому основним є формування матриці проблем); 3 етап – розроблення управлінських рішень, розпорядчих документів, систематизація їх на основі поділу на довгострокові, середньострокові та короткострокові, на цьому етапі повинне здійснюватися формування матриці управлінських рішень; 4 етап – управлінські рішення реалізуються у формі нормативно-правових актів і структуруються в календарну програму дій. Проблемою, яка може виникнути у ході даного процесу, є конфлікт інтересів учасників. Тому, під час розроблення політики необхідно досягнути балансу інтересів сторін, що конфліктують без нівелювання окремих з них.

РОЗДІЛ 5
НАПРЯМИ ОРГАНІЗУВАННЯ КОМПЛЕКСНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ НА ПІДПРИЄМСТВАХ ТРАНСПОРТНОГО МАШИНОБУДУВАННЯ

5.1. Методика оцінювання рівня економічної безпеки підприємств транспортного машинобудування

З огляду на складні умови ведення бізнесу, спричинені швидкою зміною та посиленням агресивності зовнішнього середовища, основою для здійснення комплексного забезпечення економічної безпеки вітчизняних підприємств транспортного машинобудування, у відповідності до сформованого алгоритму (рис. 1.15), є інформаційне забезпечення, що пов’язано з необхідністю отримання достовірної інформації про реальний стан безпеки, наявність впливу дестабілізуючих чинників, тобто про об’єктивне оцінювання якості функціонування СЕБ. Як зазначено у додатку С, дана проблема перебуває в полі зору багатьох науковців і для її вирішення був розроблений ряд суттєво відмінних методик для отримання та оброблення інформації про фактичний рівень СЕБ. Водночас за результатами проведеного дослідження було виявлено, що для більшості методик характерні певні недоліки, які ускладнюють їх практичне використання і не завжди фрмують адекватні рекомендації щодо забезпечення безпеки на мікрорівні, що негативно впливає на процес розвитку галузевої і національної економіки в цілому. Можна з певністю констатувати відсутність єдиного універсального підходу, який би дозволив врахувати всі особливості та результати діяльності підприємства, вплив домінуючих зовнішніх факторів та прослідкувати динаміку змін. Переважна більшість моделей оцінювання враховує значення показників за конкретний проміжок часу не приймаючи до розрахунків темпи і динаміку змін. Невиясненим залишається питання кількості функціональних складових, які доцільно брати

до уваги у процесі визначення рівня ЕБПТМ, їх критеріальна складова та порогові значення індикаторів. Все це зумовлює актуальність проблеми формування універсального методу оцінювання рівня ЕБПТМ.

З метою часткового вирішення проблеми формування методологічних засад комплексного забезпечення ЕБПТМ у роботі поставлене завдання та отриманий розв’язок задачі раціонального формування багаторівневої системи оцінки рівня економічної безпеки вітчизняних ПТМ. Важливо підкреслити, що базою для створення такої методики стало використання сучасних інформаційних технологій процесу забезпечення ЕБПТМ, на основі якого виявлені суттєві недоліки в існуючих методичних розробках, а також доведена необхідність отримання як оперативної інформації для швидкого реагування на зміну рівня безпеки, так і даних для коригування існуючої стратегії забезпечення ЕБПТМ.

На першому етапі вирішення цієї актуальної проблеми була створена схема, яка визначає послідовність здійснення кроків для формування багаторівневої системи оцінювання рівня економічної безпеки підприємств транспортного машинобудування (рис. 5.1).

До позитивних особливостей розробленої схеми можна віднести такі аспекти:

- за основу прийняті якісні напрацювання з кількох існуючих методик, які ретельно розглянуті у додатку С;
- оцінка повинна здійснюватися як за окремими індикаторами, функціональними складовими економічної безпеки підприємства, рівнями оцінки (тактичним та стратегічним), так і передбачати розрахунок інтегрального показника;
- за кожним із визначених рівнів можна чітко ідентифікувати ступінь безпеки, тобто є можливість як аналізу, так і синтезу з метою виявлення впливу ключових факторів на підготовку оптимальних управлінських рішень;

• необхідність систематичного коригування методичних засад оцінки рівня безпеки реалізована через етап «адаптації», який забезпечує виявлення проблемних сфер та коригування методики.

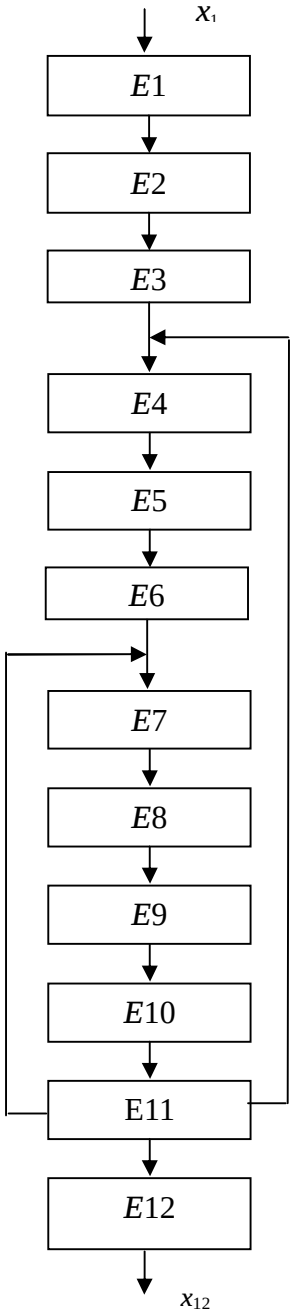

x_1 – вхідна інформація;
$E1$ – формування масиву вхідних даних;
$E2$ – визначення кількості функціональних складових;
$E3$ – визначення по кожній із функціональних складових переліку індикаторів;
$E4$ – визначення питомої ваги кожного індикатора;
$E5$ – поділ індикаторів на групи для здійснення тактичної та стратегічної оцінки;
$E6$ – визначення рівнів безпеки;
$E7$ – визначення для кожного індикатора граничних значень, що відповідають певному рівню безпеки;
$E8$ – розрахунок тактичної та стратегічної оцінок;
$E9$ – розрахунок інтегрального показника;
$E10$ – апробація;
$E11$ – визначення проблемних сфер;
$E12$ – коригування методики;
x_{12} – методика оцінювання рівня економічної безпеки підприємства

Рис. 5.1. Блок-схема процесу оцінювання рівня економічної безпеки підприємств транспортного машинобудування

Джерело: побудовано автором

На рис. 5.1 наведена узагальнена блок-схема процесу оцінювання рівня ЕБПТМ; при цьому деталізація не доведена до малозначимих операцій. У блок-схемі показані різні випадки здійснення процесу оцінювання. Входи елементів (операцій) E_i схеми позначені символами x_i (вхідна інформація); виходи – y_i (результати опрацювання вхідної інформації).

Розглянемо три варіанти процесу оцінювання рівня ЕБПТМ, коли:

1) процес оцінювання не виявив проблемних сфер у функціонуванні підприємства;

2) необхідно ще раз визначити вагу кожного індикатора;

3) необхідно ще раз визначити для кожного індикатора граничні значення, що відповідають певному рівню безпеки.

За цими схемами можливі наступні варіанти:

1. **Випадок, коли процес оцінювання не виявив проблемних сфер у функціонуванні підприємства**

$$E1 — E2 — E3 — E4 — E5 — E6 — E7 — E8 — E9 — E10 — E11 — E12.$$

2. **Випадок, коли необхідно ще раз визначити вагу кожного індикатора**

$$E1 — E2 — E3 — E4 — E5 — E6 — E7 — E8 — E9 — E10 — E11 —$$
$$E4 — E5 — E6 — E7 — E8 — E9 — E10 — E11 — E12.$$

3. **Випадок, коли необхідно ще раз визначити для кожного індикатора граничні значення, що відповідають певному рівню безпеки**

$$E1 — E2 — E3 — E4 — E5 — E6 — E7 — E8 — E9 — E10 — E11 —$$
$$E7 — E8 — E9 — E10 — E11 — E12.$$

Якщо потрібно представити процес оцінювання рівня ЕБПТМ детальніше ніж це показано на рис. 5.7, то будується розгорнута логічна схема. Для трьох варіантів процесу оцінювання логічна схема має вид:

(1) $x_1y_1y_2y_3y_4y_5y_6y_7y_8y_9y_{10}y_{11}y_{12}$;

(2) $x_1y_1y_2y_3y_4y_5y_6y_7y_8y_9y_{10}y_{11}y_4y_5y_6y_7y_8y_9y_{10}y_{11}y_{12}$;

(3) $x_1y_1y_2y_3y_4y_5y_6y_7y_8y_9y_{10}y_{11}y_7y_8y_9y_{10}y_{11}y_{12}$.

Якщо тепер узагальнити ці логічні схеми та розглянути цілісний процес оцінювання рівня ЕБПТМ, то отримаємо функціональний запис процесу P у формі

$$P = x_1 y_1 y_2 y_3 y_4 y_5 y_6 y_7 y_8 y_9 y_{10} y_{11} \left(y_{12} \vee y_4 y_5 y_6 y_7 y_8 y_9 y_{10} y_{11} y_{12} \vee y_7 y_8 y_9 y_{10} y_{11} y_{12} \right),$$

де $\vee$ – логічний символ ЧИ (АБО).

З метою подальшого викладу ключових аспектів розробленої методики, на думку автора, доцільно сконцентрувати увагу на задекларованому вище багаторівневому принципі оцінювання безпеки, тобто на обґрунтуванні можливості здійснення тактичної та стратегічної оцінки рівня безпеки (рис. 5.2).

У розробленій методиці пропонується тактичну оцінку проводити на основі розрахунку ряду показників, у більшості за своїм змістом моментних, що дозволяє характеризувати рівень безпеки ПМТ у будь-який момент часу. У свою чергу, стратегічна оцінка безпеки включає результати розрахунку ряду показників, які є інтервальними.

Поєднання обох груп показників під час розрахунку інтегрального показника є можливим з урахуванням визначеної питомої ваги: тактична – 0,6, стратегічна – 0,4. Основою такого підходу є викладені у попередніх розділах теоретичні напрацювання щодо суті та характеру можливих змін рівня безпеки у процесі функціонування підприємства як соціально-економічної системи. Важливо, що застосування такого підходу вмотивовано і специфікою функціонування та відмінностями процесу комплексного забезпечення ЕБПТМ, коли найбільш цінною для прийняття рішень є інформація про тактичний рівень безпеки, що уможливлює здійснення оперативного корегування та адекватного реагування на зміну ступеня агресивності зовнішнього і підконтрольність внутрішнього середовищ.

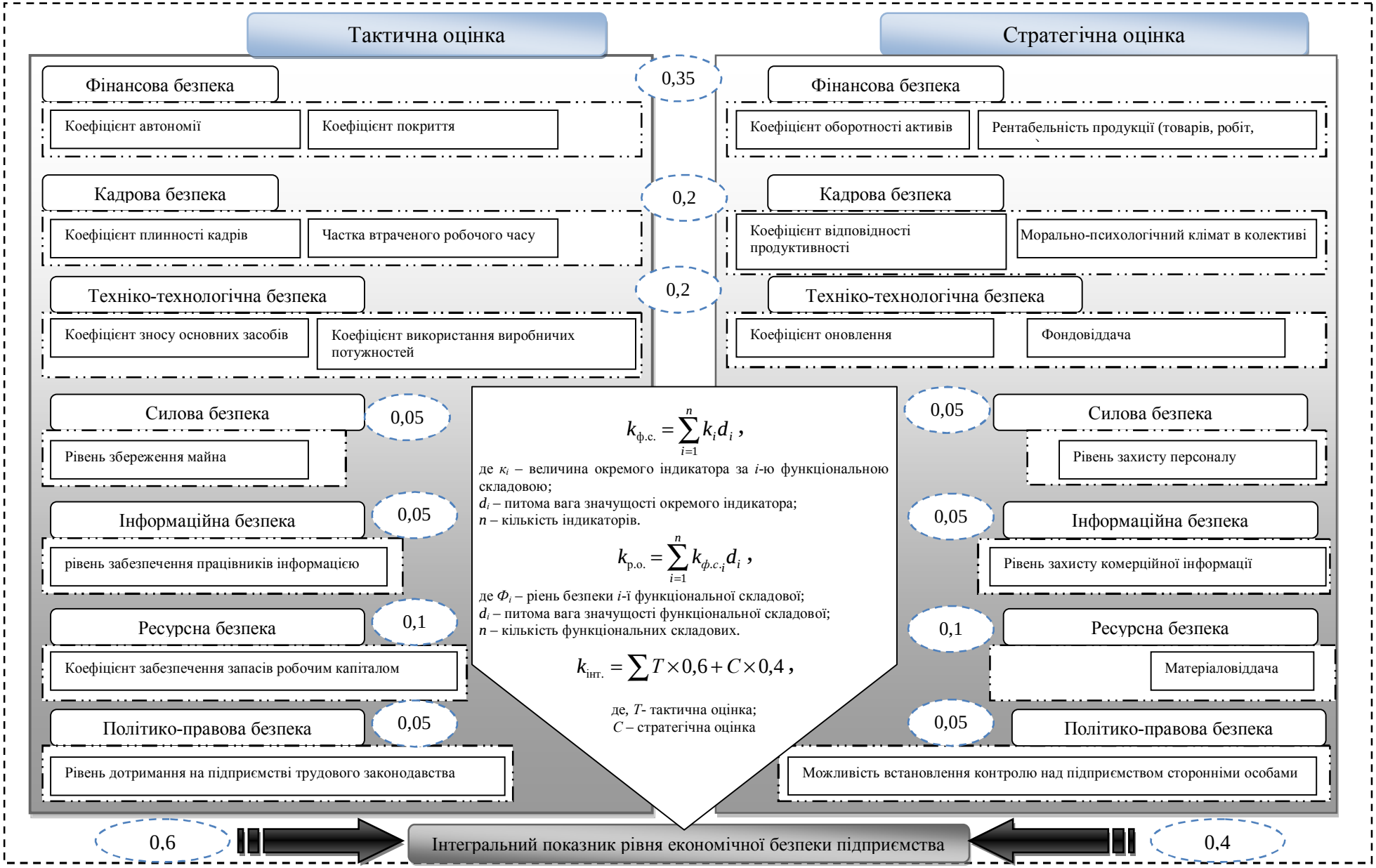

Рис. 5.2. Методика оцінювання рівня економічної безпеки підприємств транспортного машинобудування

Джерело: побудовано автором

Запропоновано виділити сім базових функціональних складових у системі ЕБПТМ з урахуванням специфіки їх господарської діяльності та кожній із складових частин надати певну вагу у загальній сукупності: ***фінансова (0,35); кадрова (0,2); техніко-технологічна (0,2);, силова (0,05); інформаційна (0,05); ресурсна (0,1); політико-правова (0,05).***

Обґрунтування надання певної ваги конкретній функціональній складовій пов'язано із: специфікою діяльності ПТМ, пріоритетністю протидії зростанню рівня небезпеки щодо конкретної складової та результатами експертного опитування вищого менеджменту десяти підприємств (перелік наведено нижче) стосовно цього аспекту.

Серед показників як тактичної, так і стратегічної оцінки пропонується застосовувати кількісні та якісні показники, які, доповнюючи один одного, уможливлюють отримання багатокритеріальної оцінки рівня безпеки як економічної безпеки в загальному, так і кожної окремої функціональної складової.

У табл. 5.1, у розрізі функціональних складових, відображено сукупність індикаторів для тактичної та стратегічної оцінок, граничні значення для кожного із них, що відповідають певному рівню безпеки.

Таблиця 5.1

Сукупність індикаторів та їх граничні значення для оцінювання рівня економічної безпеки підприємств транспортного машинобудування (*авторська розробка)*

Показник	Алгоритм для розрахунку	Граничне значення	Оцінка рівня безпеки	Питома вага у структурі функціональ-ної складової
1	2	3	4	5
Фінансова безпека				
Тактична оцінка				
Коефіцієнт автономії	*Відношення загальної суми власних коштів до підсумку балансу*	> 0,6	високий – (0,7-1,0)	0,6
		0,4-0,6	достатній – (0,35-0,7)	
		< 0,4	низький – (0-0,35)	
Коефіцієнт покриття	*Співвідношення усіх оборотних активів до поточних зобов'язань*	> 1,5	високий – (0,7-1,0)	0,4
		1,0-1,5	достатній – (0,35-0,7)	
		< 1,0	низький – (0-0,35)	
Стратегічна оцінка				
Коефіцієнт оборотності активів	*Відношення обсягу реалізації до середньої суми активів за*	>2	високий – (0,7-1,0)	0,3
		1-2	достатній – (0,35-0,7)	

	період	<1	низький – (0-0,35)	
Рентабельність продукції (товарів, робіт, послуг), %	*Відношення валового прибутку від продажу до собівартості реалізованої продукції (товарів, робіт, послуг)*	> 20	високий – (0,7-1,0)	0,7
		10-20	достатній – (0,35-0,7)	
		< 10	низький – (0-0,35)	
Кадрова безпека				
Тактична оцінка				
Коефіцієнт плинності кадрів,%	*Відношення звільнених працівників за власним бажанням, за порушення трудової дисципліни до середньооблікової чисельності працівників*	<10	високий – (0,7-1,0)	0,65
		10-20	достатній – (0,35-0,7)	
		>20	низький – (0-0,35)	
Частка втраченого робочого часу, %	*Відношення втраченого часу до загального фонду робочого часу*	<5	високий – (0,7-1,0)	0,35
		5-10	достатній – (0,35-0,7)	
		>10	низький – (0-0,35)	
Стратегічна оцінка				
Рівень відповідності величини оплати праці до кваліфікації працівника та його продуктивності	*Визначається вербально експертним шляхом*	високий	високий – (0,7-1,0)	0,7
		середній	достатній – (0,35-0,7)	
		низький	низький – (0-0,35)	
Морально-психологічний клімат у колективі	*Визначається вербально експертним шляхом*	сприятливий	високий – (0,7-1,0)	0,3
		стабільний	достатній – (0,35-0,7)	
		ворожий	низький – (0-0,35)	
Техніко-технологічна безпека				
Тактична оцінка				
Коефіцієнт зносу основних засобів, %	*Визначається шляхом ділення вартості зносу основних засобів на їх первісну вартість*	< 40	високий – (0,7-1,0)	0,4
		40-70	достатній – (0,35-0,7)	
		> 70	низький – (0-0,35)	
Коефіцієнт використання виробничих потужностей, %	*Визначається вербально експертним шляхом*	> 90	високий – (0,7-1,0)	0,6
		70-90	достатній – (0,35-0,7)	
		< 70	низький – (0-0,35)	
Стратегічна оцінка				
Коефіцієнт оновлення, %	*Відношення введених основних засобів до первісної вартості на кінець року*	>10	високий – (0,7-1,0)	0,35
		5-10	достатній – (0,35-0,7)	
		<5	низький – (0-0,35)	
Фондовіддача, грн.	*Відношення чистого доходу від реалізації до середньорічної вартості основних засобів*	>2,0	високий – (0,7-1,0)	0,65
		1,0-2,0	достатній – (0,35-0,7)	
		<1,0	низький – (0-0,35)	
Силова безпека				
Тактична оцінка				
Рівень збереження майна, %	*Відношення збитків через втрату майна до загальної вартості майна підприємства*	<1	високий – (0,7-1,0)	х
		1-3	достатній – (0,35-0,7)	
		>3,0	низький – (0-0,35)	
Стратегічна оцінка				
Рівень захисту персоналу	*Визначається вербально експертним шляхом*	високий	високий – (0,7-1,0)	х
		середній	достатній – (0,35-0,7)	
		низький	низький – (0-0,35)	
Інформаційна безпека				
Тактична оцінка				
Рівень забезпечення працівників інформацією для прийняття рішень	*Визначається вербально експертним шляхом*	високий	високий – (0,7-1,0)	х
		середній	достатній – (0,35-0,7)	
		низький	низький – (0-0,35)	
Стратегічна оцінка				

Рівень захисту комерційної інформації	*Відношення збитків через втрату комерційної інформації до загальної суми витрат підприємства*	<1	високий – (0,7-1,0)	х
		1-3	достатній – (0,35-0,7)	
		>3,0	низький –(0-0,35)	
Ресурсна безпека				
Тактична оцінка				
Коефіцієнт забезпечення запасів робочим капіталом	*Відношення різниці оборотних активів та поточних зобов'язань до середньорічної вартості запасів*	>3,0	високий – (0,7-1,0)	х
		0,2-0,4	достатній – (0,35-0,7)	
		<0,2	низький – (0-0,35)	
Стратегічна оцінка				
Матеріаловіддача	*Відношення чистого доходу від реалізації до матеріальних затрат*	>3,0	високий – (0,7-1,0)	х
		2,0-3,0	достатній – (0,35-0,7)	
		<2,0	низький – (0-0,35)	
Політико-правова безпека				
Тактична оцінка				
Рівень дотримання на підприємстві трудового законодавства	*Визначається вербально експертним шляхом*	високий	високий – (0,7-1,0)	х
		середній	достатній – (0,35-0,7)	
		низький	низький – (0-0,35)	
Стратегічна оцінка				
Можливість встанов-лення контролю над підприємством сторонніми особами	*Визначається вербально експертним шляхом*	низький	високий – (0,7-1,0)	х
		середній	достатній – (0,35-0,7)	
		високий	низький – (0-0,35)	

Запропоновано характеризувати рівень безпеки за трьома рівнями:

- ***низький*** – фактичне значення окремого індикатора, функціональної складової, рівня оцінки чи інтегрального показника характеризується наявністю тенденцій зростання рівня небезпеки, фактичних ознак кризи та загрози існуванню підприємства як соціально-економічної системи;
- ***достатній*** – фактичне значення перебуває в допустимих межах, коли рівень безпеки уможливлює функціонування підприємства, хоча рівень безпеки є недостатньо високим, існує можливість реалізації окремих загроз та зростання рівня небезпеки в майбутньому;
- ***високий*** – розраховане фактичне значення вказує на високий рівень безпеки, стійкість та можливість розвитку підприємства як соціально-економічної системи.

Граничні значення окремих індикаторів визначені експериментальним шляхом, узгоджені з експертами та в подальшому, за результатами апробації, певним чином скориговані з урахуванням реальної можливості досягнення належного рівня безпеки в реальних умовах ведення господарської діяльності в Україні. Доцільно підкреслити, що актуальні умови ведення бізнесу суттєво

впливають на процес забезпечення економічної безпеки кожного підприємства, а, відтак, вимагають встановлення реалістичних критеріїв забезпечення безпеки. Сформована сукупність індикаторів уможливлює здійснення розрахунків з мінімальними затратами, а в умовах застосування комп'ютерної форми обліку – з отриманням миттєвого результату.

Для апробації розробленої методики автором були відібрані десять підприємств, основним видом діяльності яких є транспортне машинобудування: ПАТ «Авторадіатор», ПАТ «АвтоКраз», ПАТ «Єврокар», ПАТ «БогданМоторс», ПАТ «ЗАЗ», ПАТ «Дрогобицький завод автомобільних кранів», ПАТ «Полтавський автоагрегатний завод», ПАТ «Кам'янець-Подільськавтоагрегат», ПАТ «Завод «Часівоярські автобуси», ПАТ «Чернігівський автозавод».

Основою для формування саме такої вибірки стали наступні критерії:

- позитивні результати дослідження рівня економічної безпеки лідерів вітчизняного транспортного машинобудування, до яких можна віднести ПАТ «АвтоКраз», ПАТ «Єврокар», ПАТ «БогданМоторс» та ПАТ «ЗАЗ»;

- врахування регіональної складової шляхом дослідження рівня економічної безпеки підприємств, які здійснюють свою діяльність у різних регіонах України;

- вибір підприємств, які характеризуються середніми та великими масштабами виробництва, з урахуванням реального стану транспортного машинобудування в Україні (для прикладу – кількість працівників не повинна бути меншою ніж 200 осіб).

Результати розрахунків щодо визначення фактичного рівня економічної безпеки сформованої сукупності підприємств наведені в додатку Т. Нижче, з метою ознайомлення із сутністю процесу та можливістю практичного застосування розробленої методики, відображені лише вибіркові результати.

Для загальної характеристики результатів оцінки рівня безпеки автором були вибрані два підприємства: ПАТ «АвтоКраз» (рис. 5.3, рис. 5.4) та ПАТ «ЗАЗ». Обґрунтована вище важливість здійснення тактичної та стратегічної оцінки рівня економічної безпеки підприємства наочно доведена за результатами розрахунків та відображена графічно на рис. 5.3 – 5.6.

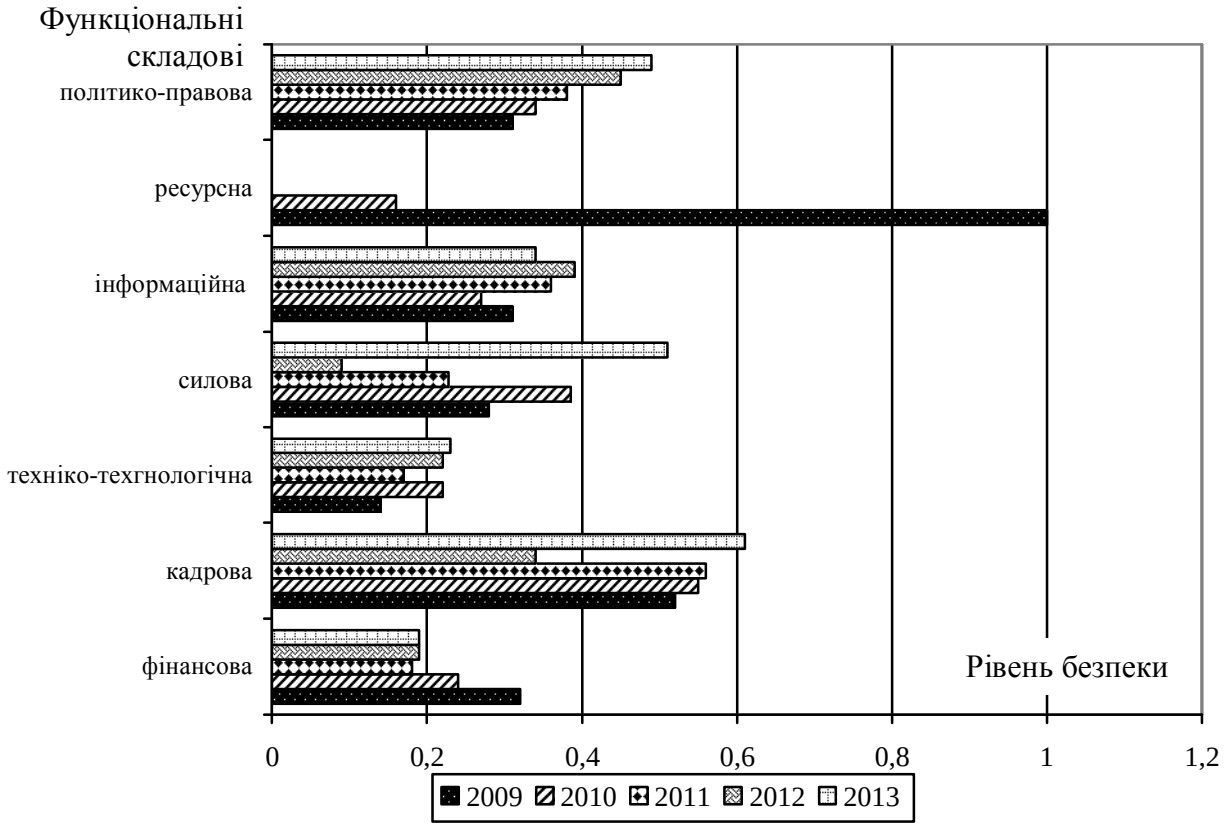

Рис. 5.3. Тактична оцінка ПАТ «АвтоКраз»

Джерело: побудовано автором

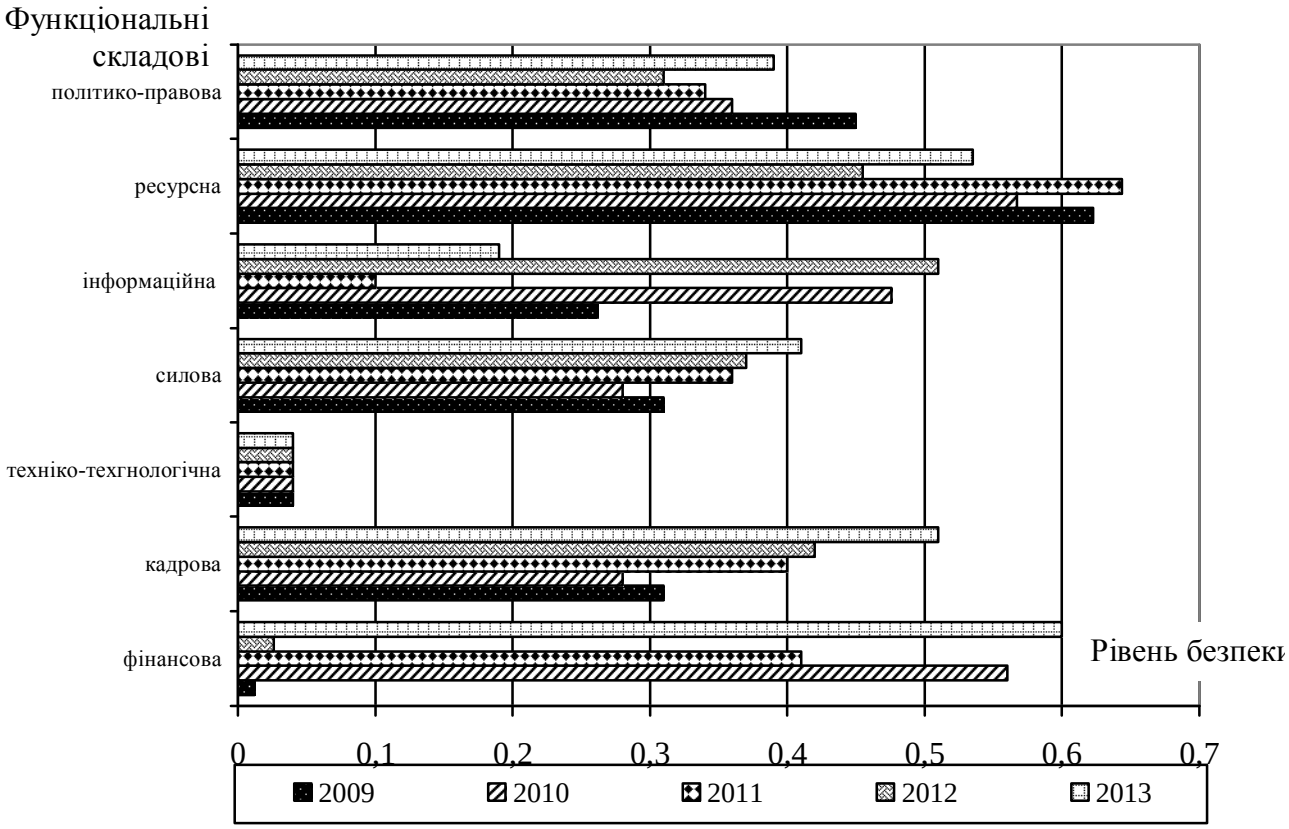

Рис. 5.4. Стратегічна оцінка ПАТ «АвтоКраз»

Джерело: побудовано автором

Результати тактичної оцінки ПАТ «АвтоКраз» вказують на те, що фінансова складова у 2009-2013 рр., кадрова – 2012 р., техніко-технологічна – 2009-2012 рр., силова – 2009, 2011-2012 рр., інформаційна – 2009-2010 рр., 2013 р., ресурсна – 2010-2013 рр., політико-правова – 2009-2010 рр. характеризувалися «низьким» рівнем безпеки.

Щодо стратегічної оцінки, то ситуація дещо відмінна, адже «низький» рівень безпеки був притаманний для фінансової складової у 2009 та 2012 рр., кадрової – 2009-2010 рр., техніко-технологічної – 2009-2013 рр., силової – 2009-2010 рр., інформаційної – 2009 та 20130 рр., політико-правової – 2011-2012 рр.

Отримані результати вказують на наявність загроз, що знижують рівень безпеки ПАТ «АвтоКраз» як в тактичному, так і стратегічному вимірах, що і повинно бути враховано у процесі розроблення адекватних захисних заходів.

Інше підприємства – лідер вітчизняного автопрому – ПАТ «ЗАЗ», результати оцінки рівня безпеки якого відображені графічно на рис. 5.5, рис. 5.6.

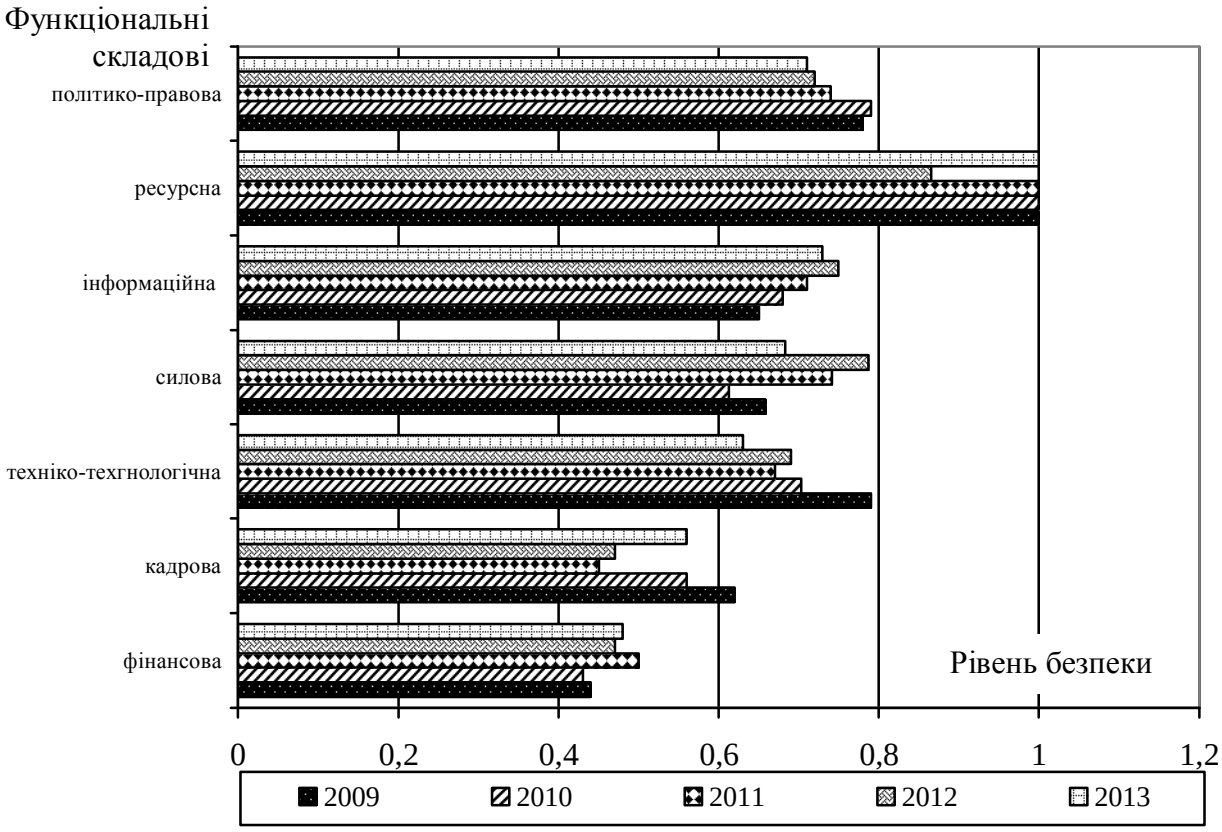

Рис. 5.5. Тактична оцінка ПАТ «ЗАЗ»

Джерело: побудовано автором

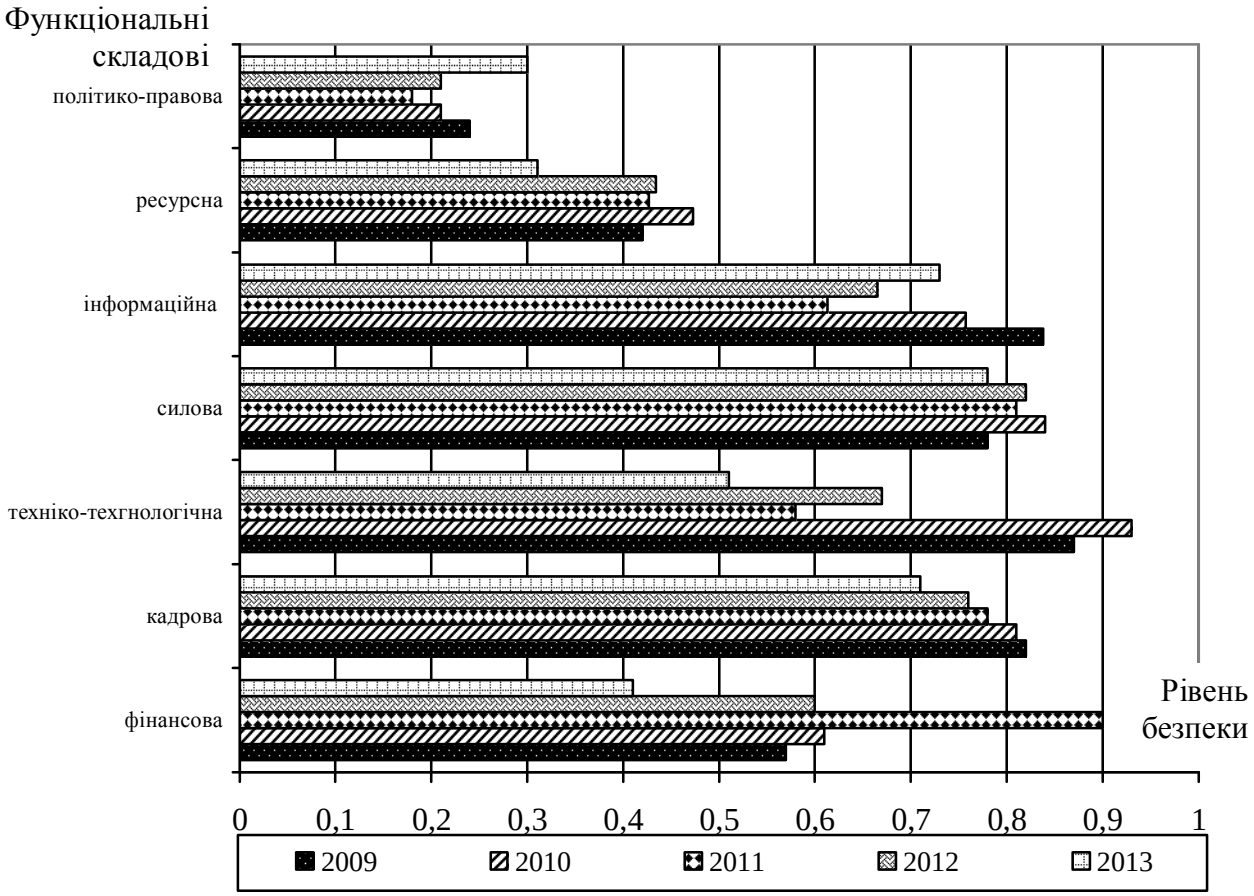

Рис. 5.6. Стратегічна оцінка ПАТ «ЗАЗ»

Джерело: побудовано автором

Згідно тактичної оцінки, для ПАТ «ЗАЗ» був характерний «високий» рівень безпеки за техніко-технологічною складовою – 2009-2010 рр., силовою – 2011-2012 рр., інформаційною – 2011-2013 рр., ресурсною – 2009-2013 рр., політико-правовою – 2009-2013 рр.

Результати розрахунку стратегічної оцінки дозволили зробити висновок, що «високий» рівень безпеки для ПАТ «ЗАЗ» був характерний стосовно фінансової безпеки у 2011 р., кадрової – 2009-2013 рр., техніко-технологічної – 2009-2010 рр., силової – 2009-2013 рр., інформаційної – 2009-2010 рр., 2013 р., але щодо політико-правової у 2009-2013 рр. – «низький».

Проведені розрахунки дозволяють дати оцінку не лише кожного окремого підприємства у розрізі функціональних складових, але і провести порівняння на рівні тактичної та стратегічної оцінок (рис. 5.7, 5.8).

Тактична оцінка (див. рис. 5.7) підтвердила, що для більшості із досліджуваних підприємств був характерний «достатній» рівень економічної безпеки, хоча були і окремі відхилення від загальних тенденцій. Так, для ПАТ «АвтоКраз» у 2010-2013 рр., ПАТ «Дрогобицький завод автомобільних кранів» у 2013 р., ПАТ «Кам'янець-Подільськавтоагрегат» у 2011-2013 рр. був притаманний «низький» рівень безпеки. У свою чергу, для ПАТ «Завод «Часівоярські автобуси» характеризувався у 2009-2013 рр. високим рівнем економічної безпеки.

Стратегічна оцінка (див. рис. 5.8) дозволила ідентифікувати «низький» рівень безпеки стосовно ПАТ «Авторадіатор» у 2009 р., ПАТ «АвтоКраз» у 2009, 2012 р., ПАТ «Дрогобицький завод автомобільних кранів» – 2012 р., ПАТ «Кам'янець-Подільськавтоагрегат» – 2009-2012 рр. Водночас важливо відзначити, що для ПАТ «Часівоярські автобуси» у 2009-2013 рр. та ПАТ «Чернігівський автозавод» у 2010 р. рівень економічної безпеки був визначений як «високий».

Особливістю розробленої методики оцінювання рівня економічної безпеки ПТМ є і можливість визначення єдиного інтегрального показника, який наочно демонструє результативність забезпечення безпеки в умовах конкретного підприємства [6]. Результати розрахунку інтегрального показника відображені графічно на рис. 5.9.

«Низький» рівень безпеки ідентифікований стосовно ПАТ «АвтоКраз» у 2011-2012 рр. та ПАТ «Кам'янець-Подільськавтоагрегат» у 2009, 2011-2013 рр., а «високий» – ПАТ «ЗАЗ» у 2009 рр. та ПАТ «Завод «Часівоярські автобуси» у 2009-2013 рр. Для більшості із досліджуваних підприємств був характерний «достатній» рівень безпеки, що уможливлює продовження функціонування, хоча, зважаючи на зростаючий рівень ворожості зовнішнього середовища, вимагає удосконалення комплексного забезпечення економічної безпеки.

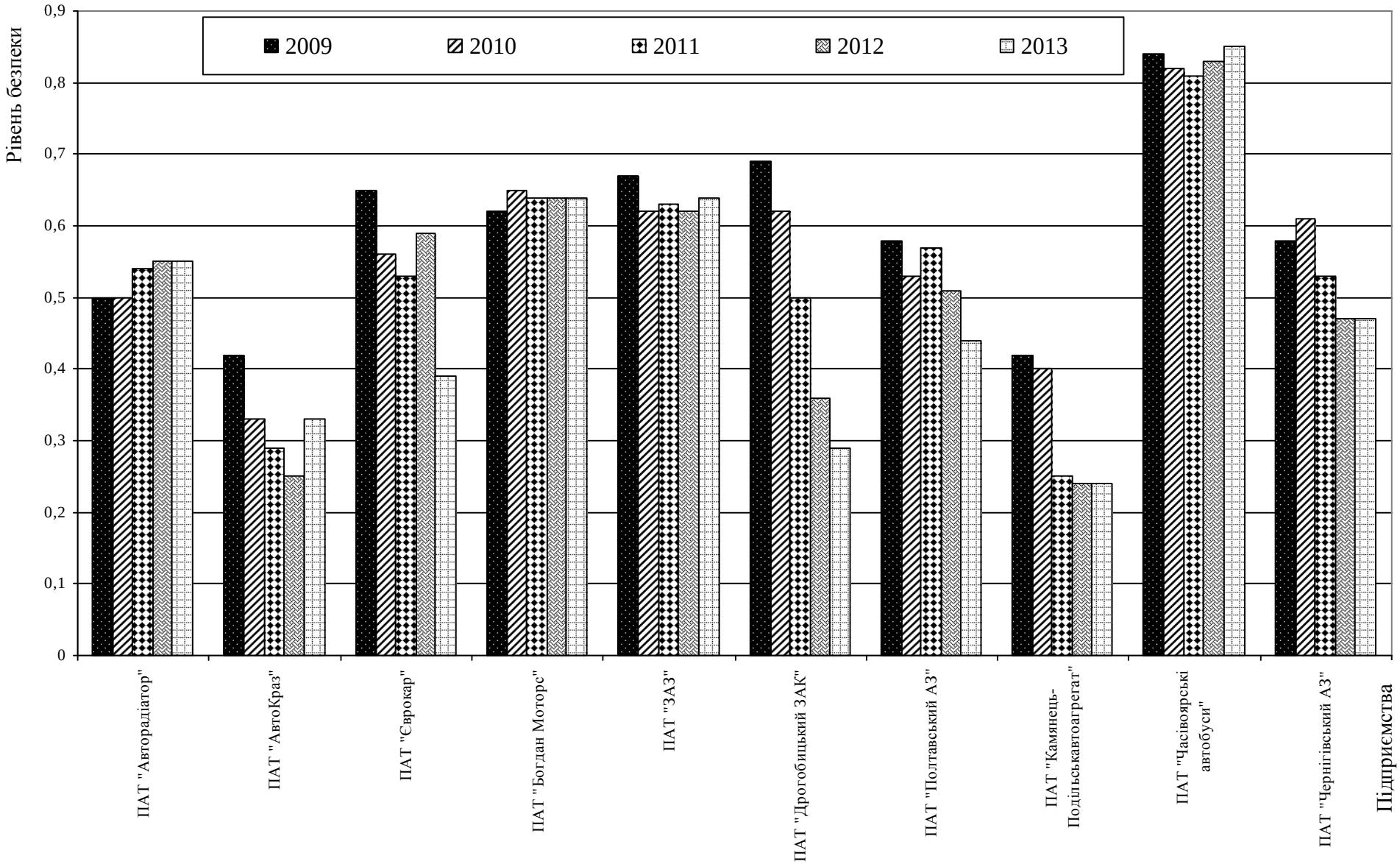

Рис. 5.7. Тактична оцінка рівня економічної безпеки підприємств транспортного машинобудування

Джерело: побудовано автором

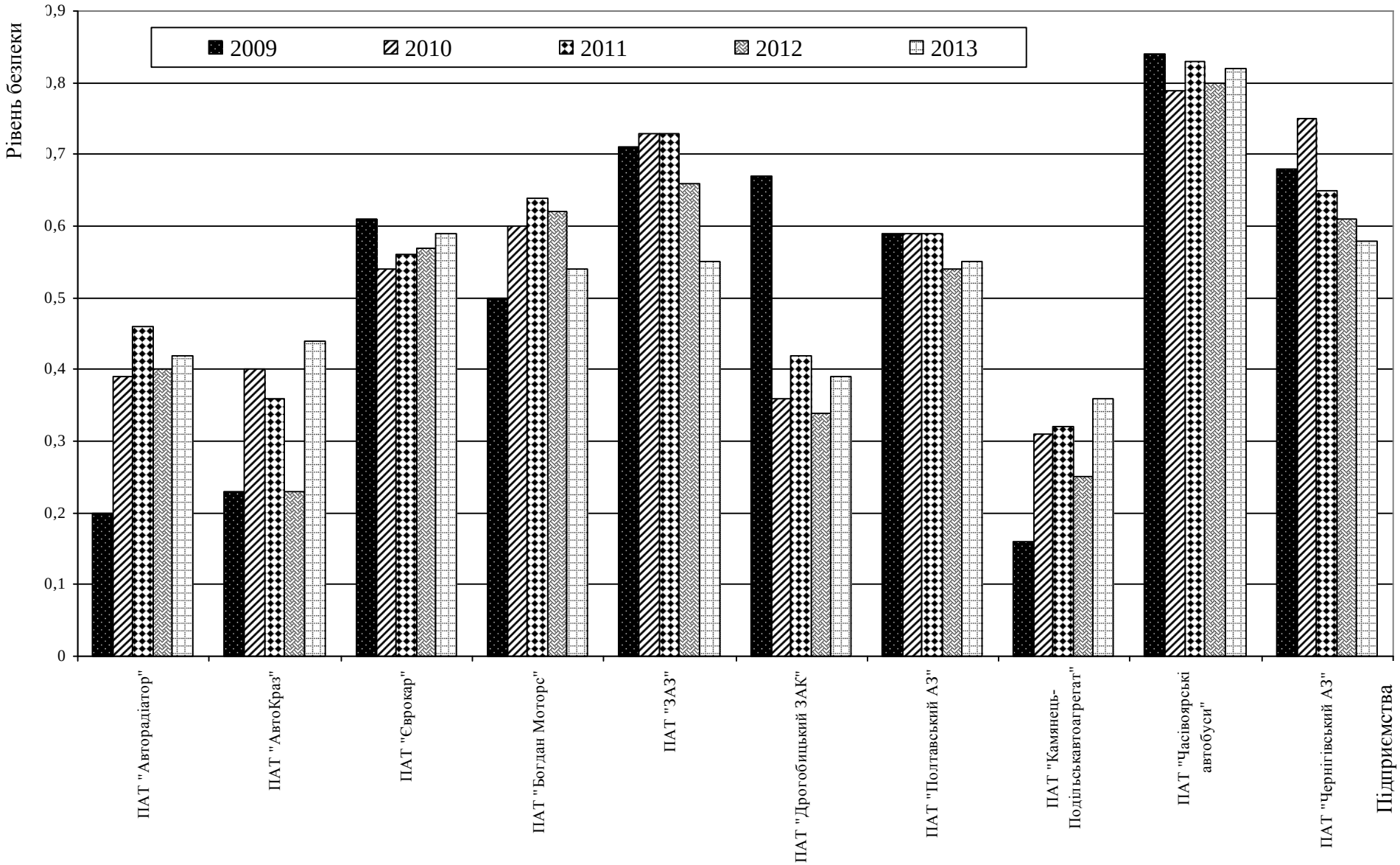

Рис. 5.8. Стратегічна оцінка рівня економічної безпеки підприємств транспортного машинобудування

Джерело: побудовано автором

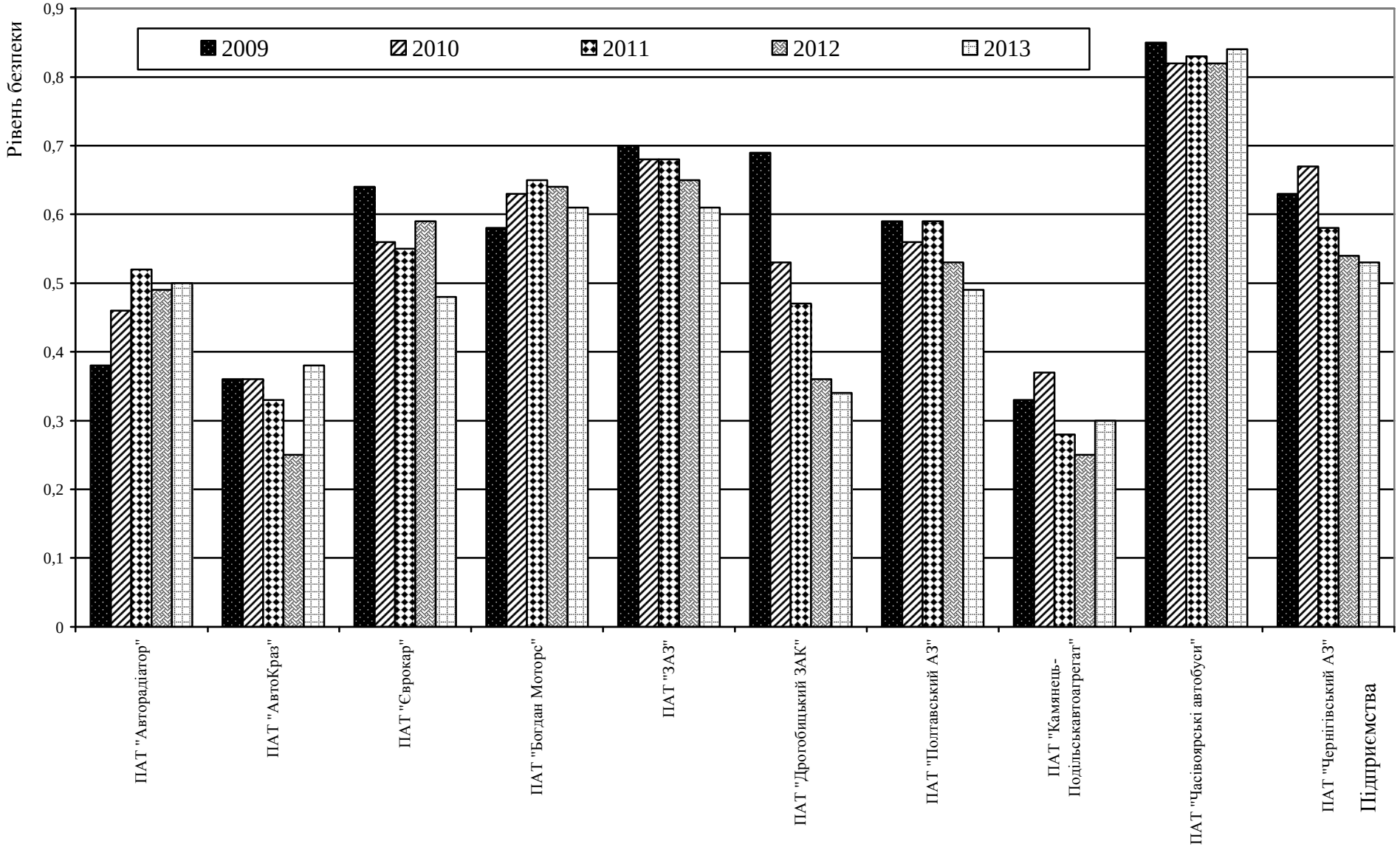

Рис. 5.9. Інтегральна оцінка рівня економічної безпеки підприємств транспортного машинобудування

Джерело: побудовано автором

Узагальнюючи, доцільно ще раз підкреслити, що застосування розробленої методики оцінювання рівня ЕБПТМ, є одним із важливих етапів у побудованому алгоритмі комплексного забезпечення економічної безпеки підприємств транспортного машинобудування (див. рис. 1.15). Отримання достовірної інформації про поточний рівень економічної безпеки, беручи за основу тактичну і стратегічну оцінки, надає можливість формування інформаційної бази не лише для розроблення адекватних до ситуації управлінських рішень для захисту від негативного впливу зовнішніх та внутрішніх загроз, які в найбільшій мірі характерні для ПТМ, але й для виконання наступного етапу «Стратегічне моделювання комплексного забезпечення економічної безпеки ПТМ», тобто досконалість застосування цього інструменту забезпечує досягнення цільових орієнтирів, визначених на рис. 1.15 «Алгоритм комплексного забезпечення економічної безпеки підприємств».

5.2. Стратегічне моделювання комплексного забезпечення економічної безпеки підприємств транспортного машинобудування

Одним з найважливіших етапів у розробленому алгоритмі комплексного забезпечення економічної безпеки підприємств транспортного машинобудування (рис. 1.15) є «Стратегічне моделювання комплексного забезпечення економічної безпеки ПТМ», в основі якого, на нашу думку, повинен лежати процес обґрунтованого вибору певної стратегії. Потрібно підкреслити, що питанню вибору стратегії забезпечення економічної безпеки підприємства у вітчизняній та закордонній науковій літературі приділяється недостатньо уваги, а специфіка комплексного забезпечення ЕБПМТ має ряд суттєвих відмінностей, що унеможливлює застосування інструментів традиційного стратегічного управління. Як підґрунтя сформованих нижче

методичних засад вибору стратегії ЕБПМТ визначимо ряд ключових відмінностей:

- необхідність врахування поточного рівня економічної безпеки, що є можливим через розрахунок інтегрального показника (п. 5.1);
- зростання агресивності зовнішнього середовища, що вимагає оцінки рівня впливу зовнішніх загроз (четвертий розділ роботи);
- ефективність комплексного забезпечення ЕБПТМ в значній мірі залежить від підконтрольності внутрішнього середовища, тобто наявності інформації про рівень внутрішніх загроз (третій розділ роботи).

У п. 3.2 обґрунтована доцільність залучення експертів до визначення та характеристики найважливіших дестабілізуючих чинників зовнішнього та внутрішнього середовищ ПТМ; у п. 5.1 описана розроблена методика визначення рівня економічної безпеки конкретного ПТМ. У сукупності отримані результати, на думку автора, можуть бути безпосередньо використані для комплексного забезпечення економічної безпеки ПТМ, зокрема, для вибору стратегії.

Графічно вибір стратегії можна відобразити у вигляді просторової моделі (рис. 5.10).

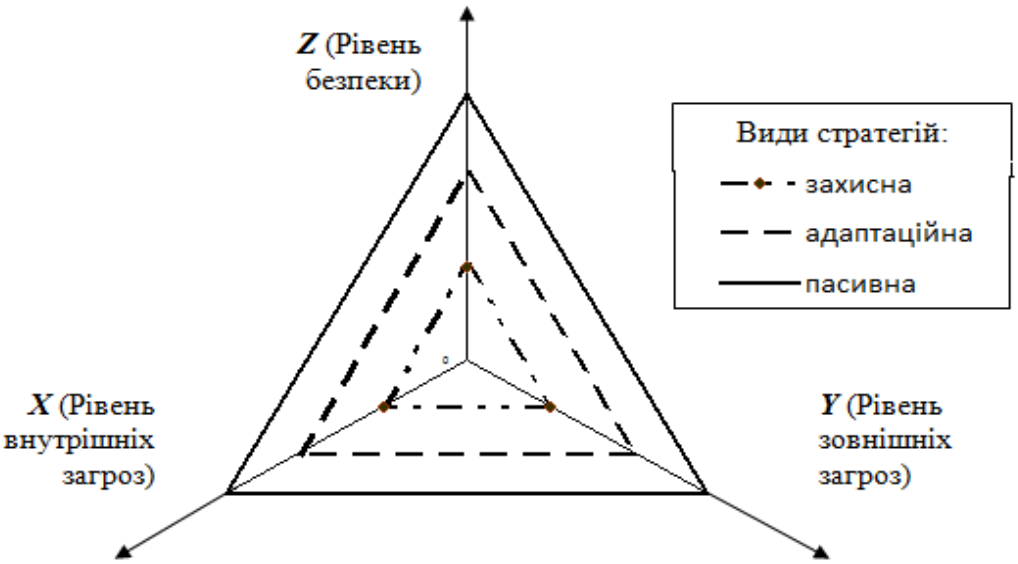

Рис. 5.10. Схема вибору стратегії економічної безпеки підприємств транспортного машинобудування

Джерело: побудовано автором

У просторовій моделі в якості осей *X*, *Y*, *Z* вибрані наступні:

- результати оцінки рівня економічної безпеки підприємства (величина інтегрального показника);
- рівень внутрішніх загроз (визначається шляхом опитування експертів);
- рівень зовнішніх загроз (визначається шляхом опитування експертів).

Множину вимог і правил, які стосуються характеристик, пов'язаних з різними стратегіями ЕБ, неможливо задати лише числовими параметрами: значна їх кількість носить словесно описовий характер. Набір таких описових характеристик процесів, явищ чи процедур прийнято називати лінгвістичними змінними, які є основою теорії нечітких множин [172, 173, 517, 522].

Лінгвістичними змінними в задачах забезпечення ЕБ можуть бути фактори та параметри, які впливають на стратегії управління цими процесами. Допустимі значення лінгвістичних змінних утворюють терм-множину або нечітку множину, яка підпорядковується певним обмеженням [172, 173].

Перехід від описових значень терм-множини до їх формалізованих величин здійснюється за допомогою відображення, яке ідентифікується функціями належності [172, 173, 517, 560]. З їх допомогою лінгвістична інформація перетворюється у числові дані, які, у свою чергу, забезпечують комп'ютерне опрацювання моделей, що стосуються стратегій управління розв'язанням задач прогнозування ЕБ.

Лінгвістичні змінні в досліджуваних у дисертації задачах утотожнюємо з факторами, які впливають на результати забезпечення ЕБ та можуть бути використані для прогнозування цього показника як стосовно окремих стратегій, так і для встановлення його інтегрального показника відносно самої ЕБ. При цьому поставлені завдання вирішуються на інформаційному рівні, оскільки прогноз здійснюється на підставі моделей, основною парадигмою яких є не фізичні характеристики фактора (якщо він нею володіє в принципі), а переваги між факторами під час їх парного порівняння та пріоритет впливу фактора на досліджуваний процес. Цей принцип є універсальним, оскільки забезпечує застосування єдиної методології не тільки до факторів, які можуть бути задані у

вигляді числових величин, але й охоплювати слабо формалізовані вимоги, описані вербально.

Методологію нечітких множин та лінгвістичних змінних застосуємо для дослідження стратегії ЕБ та деяких факторів, які впливають на її результати.

Відкритою залишається проблема прогнозування меж зміни значень параметрів стратегій економічної безпеки, які б апріорі забезпечили очікуваний результат. Вони не завжди можуть і мусять бути найвищими, оскільки керівник (людина, що приймає рішення) найчастіше виходить з реальних потреб і наявних можливостей суб'єкта підприємницької діяльності. Враховуючи наведені умови, задача може бути сформульована таким чином: стратегія повинна бути адекватно до наявних можливостей забезпечення ЕБ. Це означає, що кожний із факторів впливу на стратегію має бути використаний у повному обсязі своїх можливостей, тобто цільова функція категорії «стратегія» повинна досягти максимального значення при існуючих обмеженнях на область завдання параметрів аргументів.

Розв’язок цієї задачі можна отримати, використавши методи та засоби теорії нечітких множин, основною компонентою яких є функції належності, побудовані з використанням терм-множини значень і лінгвістичних термів факторів.

Розглянемо характеристики стратегій ЕБ. Ці стратегії описуються різним співвідношенням безпеки, зовнішніх і внутрішніх загроз. Перераховані характеристики вважатимемо параметрами, заданими у вигляді лінгвістичних змінних, завдяки яким логічна змінна «обрана стратегія» для забезпечення ЕБ, може бути відтворена як функція від її характеристик, тобто

$$Z = F(z_1, z_2,..., z_m), \tag{5.1}$$

де m – кількість виокремлених параметрів (характеристик) стратегії.

Для подальшого дослідження обраних стратегій використаємо параметри, які, згідно експертного оцінювання, мають домінуючий вплив на економічну безпеку, а саме: z_1 – безпека; z_2 – зовнішні загрози; z_3 – внутрішні загрози.

Завдання полягає у встановленні таких значень параметрів обраної стратегії (у межах заданого діапазону), які забезпечили б максимум функції Z (5.1).

Вважатимемо обрану стратегію лінгвістичним термом P. Його формалізацію здійснимо за допомогою універсальної нечіткої терм-множини $G = \{g_1, g_2,..., g_n\}$, на якій кожен з параметрів стратегії ЕБ задається у встановленому діапазоні числових значень $g_i\left(i = \overline{1,n}\right)$ та їх експертними рангами $r_p(g_i)$, що визначають пріоритетність впливу параметра на обрану стратегію управління ЕБ. У результаті формалізоване подання лінгвістичного терму P можна відобразити нечіткою множиною, елементи якої містять сукупності пар [517, 560]

$$P_F = \left\{\frac{m_p(g_1)}{g_1}, \frac{m_p(g_2)}{g_2}, ..., \frac{m_p(g_n)}{g_n}\right\}, \tag{5.2}$$

де $P_F \subset G, m_p(g_i)$ – міра належності до нечіткої множини P_F елемента $g_i \in G$.

Шукану інтегральну величину функції належності лінгвістичного терму P знаходимо з виразу, який об'єднує логічними операціями $\wedge$ та $\vee$ максимальні значення функцій належності $\mu_p(g_i)$, що ідентифікують оптимальні характеристики стратегії управління ЕБ, виходячи з реальних умов.

На підставі вищевикладеного задачу дослідження сформулюємо наступним чином:

$$\begin{gathered} P_F = F\left(z_j\right) \to \max,\ j = \overline{1,3}; \\ z_j \ \mathbf{f}\ 0, z_j = f\left(g_i\right), i = \overline{1,5}; \\ m_p\left(g_i\right) \to \max, g_i \in G, P_F \subset G. \end{gathered} \tag{5.3}$$

Позначивши $\mu_i = \mu_p(g_i)$ та $r_i = r_p(g_i)$ і враховуючи той факт, що $\mu_1 + \mu_2 +...+ \mu_n = 1$, дістаємо умову розподілу мір належності, яку запишемо у вигляді

$$\frac{m_1}{r_1} = \frac{m_2}{r_2} = ... = \frac{m_n}{r_n}. \tag{5.4}$$

Якщо ранги невідомі, доцільно скористатися шкалою відносної важливості об'єктів Сааті (табл. 5.2) [522] і побудованими на її основі матрицями парних

порівнянь для кожного з параметрів універсальної терм-множини значень стратегії управління економічної безпеки та лінгвістичних термів.

Таблиця 5.2

Шкала відносних важливостей рангів параметрів стратегій управління ЕБПТМ

Оцінка важливості	Критерії порівняння	Пояснення щодо вибору критерію
1	значення рівноцінні	відсутність переваги g_1 над g_2
3	одне значення дещо переважає інше	існує підстава наявності слабкої переваги g_1 над g_2
5	одне значення переважає інше	існує підстава наявності суттєвої переваги g_1 над g_2
7	одне значення значно переважає інше	існує підстава присутності явної переваги g_1 над g_2
9	одне значення абсолютно переважає інше	абсолютна перевага g_1 над g_2 не викликає сумніву
2, 4, 6, 8	проміжні значення	допоміжні порівняльні оцінки

Характеристики параметрів обраної стратегії можуть знаходитися в доволі широкому діапазоні, тому важливо встановити такі їх значення, які б забезпечили необхідний рівень ЕБ. Саме з цією метою розраховуються функції належності як міра пріоритетності конкретного значення відповідної характеристики. Для їх побудови діапазон можливих значень лінгвістичних змінних ділимо на чотири діапазони. У кожній з п'яти точок поділу обчислюються міри належності $\mu_p(g_i)$ до нечіткого терму P_F елементів $g_i \in G(i = 1,...,5)$ за оцінками відносної важливості об’єктів Сааті (див. табл. 5.2). Така кількість точок достатня також для графічного відтворення якісних лінгвістичних термів.

Відносні оцінки рангів числових значень для кожного з параметрів стратегії ЕБ утворюють квадратну обернено симетричну матрицю $A = a_{ij}$, де $a_{ij} = r_i/r_j$ для $i, j = 1,..., 5$

$$A = \begin{bmatrix} 1 & \frac{r_2}{r_1} & \frac{r_3}{r_1} & \frac{r_4}{r_1} & \frac{r_5}{r_1} \\ \frac{r_1}{r_2} & 1 & \frac{r_3}{r_2} & \frac{r_4}{r_2} & \frac{r_5}{r_2} \\ \dots & \dots & \dots & \dots & \dots \\ \frac{r_1}{r_5} & \frac{r_2}{r_5} & \frac{r_3}{r_5} & \frac{r_4}{r_5} & 1 \end{bmatrix}. \qquad (5.5)$$

Одночасно обчислюються значення функцій належності μ_i для кожної з характеристик обраної стратегії управління ЕБ:

$$m_1 = \left(1 + \frac{r_2}{r_1} + \frac{r_3}{r_1} + \dots + \frac{r_i}{r_1}\right)^{-1};$$

$$m_2 = \left(\frac{r_1}{r_2} + 1 + \frac{r_3}{r_2} + \dots + \frac{r_i}{r_2}\right)^{-1};$$

$$\dots\dots\dots\dots\dots\dots\dots\dots \qquad (5.6)$$

$$m_i = \left(\frac{r_1}{r_i} + \frac{r_2}{r_i} + \frac{r_3}{r_i} + \dots + 1\right)^{-1}.$$

Ґрунтуючись на вищенаведеному, для кожного з параметрів відповідно до заданих у табл. 5.3 універсальних терм-множин значень стратегій ЕБ та лінгвістичних термів обчислюються значення функції належності μ_i спочатку для кожної з характеристик безпеки, потім – для зовнішніх і внутрішніх загроз.

Таблиця 5.3

Терм-множини значень лінгвістичних змінних стратегій управління економічною безпекою

Змінна	Лінгвістична суть змінної	Універсальна множина	Терми оцінювання
z_1	безпека	0–1,0	низька, достатня, висока
z_2	зовнішні загрози	0–1,0	низькі, допустимі, високі
z_3	внутрішні загрози	0–1,0	низькі, допустимі, високі

Визначивши ранги характеристик параметрів стратегій ЕБ у точках поділу універсальної множини на, основі (5.5) будуємо матрицю для лінгвістичної змінної «рівень безпеки» стосовно лінгвістичного терму «низький»

$$A_{низька}(z_1)=\begin{bmatrix} 1 & \frac{7}{9} & \frac{5}{9} & \frac{3}{9} & \frac{1}{9} \\ \frac{9}{7} & 1 & \frac{5}{7} & \frac{3}{7} & \frac{1}{7} \\ \frac{9}{5} & \frac{7}{5} & 1 & \frac{3}{5} & \frac{1}{5} \\ \frac{9}{3} & \frac{7}{3} & \frac{5}{3} & 1 & \frac{1}{3} \\ \frac{9}{1} & \frac{7}{1} & \frac{5}{1} & \frac{3}{1} & 1 \end{bmatrix}.$$

Для лінгвістичного терму «низький» на основі (5.5) отримаємо функції належності $\mu_{низька}(g_1)$ = 0,360; $\mu_{низька}(g_2)$ = 0,280; $\mu_{низька}(g_3)$ = 0,2; $\mu_{низька}(g_4)$ = 0,120; $\mu_{низька}(g_5)$ = 0,040.

Лінгвістичний терм «достатній» для цієї ж змінної формує наступну матрицю $A_{достатня}(z_1)$

$$A_{достатня}(z_1)=\begin{bmatrix} 1 & \frac{3}{1} & \frac{6}{1} & \frac{4}{1} & \frac{2}{1} \\ \frac{1}{3} & 1 & \frac{6}{3} & \frac{4}{3} & \frac{2}{3} \\ \frac{1}{6} & \frac{3}{6} & 1 & \frac{4}{6} & \frac{2}{6} \\ \frac{1}{4} & \frac{3}{4} & \frac{6}{4} & 1 & \frac{2}{4} \\ \frac{1}{2} & \frac{3}{2} & \frac{6}{2} & \frac{4}{2} & 1 \end{bmatrix}.$$

Для лінгвістичного терму «середній» отримаємо функції належності $\mu_{достатня}(g_1)$ = 0,062; $\mu_{достатня}(g_2)$ = 0,187; $\mu_{достатня}(g_3)$ = 0,375; $\mu_{достатня}(g_4)$ = 0,250; $\mu_{достатня}(g_5)$ = 0,125.

Лінгвістичний терм «високий» для цієї ж змінної зумовлює наступну матрицю $A_{висока}(z_1)$

$$A_{висока}(z_1)=\begin{bmatrix} 1 & \frac{2}{1} & \frac{4}{1} & \frac{6}{1} & \frac{8}{1} \\ \frac{1}{2} & 1 & \frac{4}{2} & \frac{6}{2} & \frac{8}{2} \\ \frac{1}{4} & \frac{2}{4} & 1 & \frac{6}{4} & \frac{8}{4} \\ \frac{1}{6} & \frac{2}{6} & \frac{4}{6} & 1 & \frac{8}{6} \\ \frac{1}{8} & \frac{2}{8} & \frac{4}{8} & \frac{6}{8} & 1 \end{bmatrix}.$$

Для лінгвістичного терму «високий» отримаємо функції належності $\mu_{висока}(g_1) = 0{,}087$; $\mu_{висока}(g_2) = 0{,}130$; $\mu_{висока}(g_3) = 0{,}174$; $\mu_{висока}(g_4) = 0{,}261$; $\mu_{висока}(g_5) = 1{,}0$.

Для лінгвістичних термів здійснимо нормування функцій належності відносно одиниці: $k_l = 1/max\ \mu_l(g_i)$, $\left(i = \overline{1,5}\right)$, де l = «низька», «достатня», «висока»; $\mu_{ln}(g_i) = k_l \times \mu_l(g_i)$.

У результаті отримаємо такі пронормовані значення:

$$m_{низька_б}(g_1) = 1{,}0; m_{низька_б}(g_2) = 0{,}7; m_{низька_б}(g_3) = 0{,}5; m_{низька_б}(g_4) = 0{,}3; m_{низька_б}(g_5) = 0{,}1.$$

$$m_{достатня_б}(g_1) = 0{,}165; m_{достатня_б}(g_2) = 0{,}499; m_{достатня_б}(g_3) = 1{,}0;$$
$$m_{достатня_б}(g_4) = 0{,}666; m_{достатня_б}(g_5) = 0{,}333.$$

$$m_{висока_б}(g_1) = 0{,}129; m_{висока_б}(g_2) = 0{,}373; m_{висока_б}(g_3) = 0{,}50; m_{висока_б}(g_4) = 0{,}75; m_{висока_б}(g_5) = 1{,}0.$$

Для лінгвістичної оцінки критерію використано сукупність нечітких термів: $T(z_1)$ = <низький, достатній, високий>. Після формування та розв'язку матриці парних порівнянь впливу рівня безпеки на вибір стратегії ЕБ за відношенням до термів «низький», «достатній», «високий» отримаємо наступні нечіткі множини, загальний вигляд яких описується наступними залежностями:

$$\text{рівень безпеки низький} = \left\{\frac{1{,}0}{0{,}2}; \frac{0{,}7}{0{,}4}; \frac{0{,}5}{0{,}6}; \frac{0{,}3}{0{,}8}; \frac{0{,}11}{1{,}0}\right\};$$

$$\text{рівень безпеки достатній} = \left\{\frac{0{,}165}{0{,}2}; \frac{0{,}499}{0{,}4}; \frac{1{,}0}{0{,}6}; \frac{0{,}666}{0{,}8}; \frac{0{,}333}{1{,}0}\right\};$$

$$\text{рівень безпеки високий} = \left\{\frac{0{,}129}{0{,}2}; \frac{0{,}373}{0{,}4}; \frac{0{,}50}{0{,}6}; \frac{0{,}75}{0{,}8}; \frac{1{,}0}{1{,}0}\right\}.$$

Універсальна множина містить ряд точок поділу: $G = \{0{,}2; 0{,}4; 0{,}6; 0{,}8; 1{,}0\}$.

Отримані результати дозволяють побудувати графіки функцій належності лінгвістичної змінної «рівень безпеки» стосовно лінгвістичних термів «низький», «достатній», «високий» (рис. 5.11).

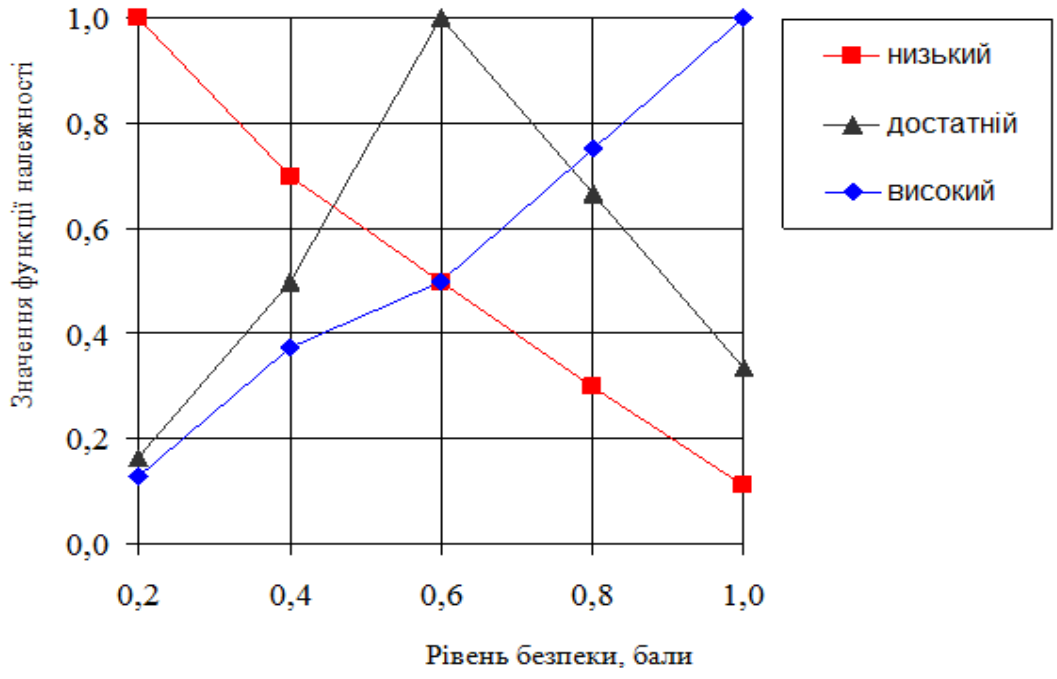

Рис. 5.11. Функції належності лінгвістичної змінної «рівень безпеки»

Джерело: побудовано автором

Наступний параметр «рівень зовнішніх загроз» заданий на універсальній множині $G(z_2) = [0; 1{,}0]$ лінгвістичними термами «низький», «допустимий», «високий». Будуємо матрицю для лінгвістичної змінної «рівень зовнішніх загроз» стосовно лінгвістичного терму «низький»:

$$A_{низькі}(z_2) = \begin{bmatrix} 1 & \frac{6}{8} & \frac{4}{8} & \frac{2}{8} & \frac{1}{8} \\ \frac{8}{6} & 1 & \frac{4}{6} & \frac{2}{6} & \frac{1}{6} \\ \frac{8}{4} & \frac{6}{4} & 1 & \frac{2}{4} & \frac{1}{4} \\ \frac{8}{2} & \frac{6}{2} & \frac{4}{2} & 1 & \frac{1}{2} \\ 8 & 6 & 4 & 2 & 1 \end{bmatrix}.$$

Для лінгвістичного терму «низький» отримаємо функції належності $\mu_{низькі}(g_1) = 0{,}380$; $\mu_{низькі}(g_2) = 0{,}286$; $\mu_{низькі}(g_3) = 0{,}190$; $\mu_{низькі}(g_4) = 0{,}095$; $\mu_{низькі}(g_5) = 0{,}048$.

Лінгвістичний терм «допустимий» для цієї ж змінної зумовлює наступну матрицю $A_{допустимі}(z_2)$

$$A_{допустимі}(z_2)=\begin{bmatrix} 1 & \frac{5}{3} & \frac{7}{3} & \frac{4}{3} & \frac{3}{3} \\ \frac{3}{5} & 1 & \frac{7}{5} & \frac{4}{5} & \frac{3}{5} \\ \frac{3}{7} & \frac{5}{7} & 1 & \frac{4}{7} & \frac{3}{7} \\ \frac{3}{4} & \frac{5}{4} & \frac{7}{4} & 1 & \frac{3}{4} \\ \frac{3}{3} & \frac{5}{3} & \frac{7}{3} & \frac{4}{3} & 1 \end{bmatrix}.$$

Для лінгвістичного терму «допустимий» отримаємо функції належності $\mu_{допустимі}(g_1) = 0{,}136$; $\mu_{допустимі}(g_2) = 0{,}227$; $\mu_{допустимі}(g_3) = 0{,}318$; $\mu_{допустимі}(g_4) = 0{,}182$; $\mu_{допустимі}(g_5) = 0{,}136$.

Лінгвістичний терм «високий» для цієї ж змінної зумовлює наступну матрицю $A_{високі}(z_2)$

$$A_{високі}(z_2)=\begin{bmatrix} 1 & 3 & 5 & 7 & 9 \\ \frac{1}{3} & 1 & \frac{5}{3} & \frac{7}{3} & \frac{9}{3} \\ \frac{1}{5} & \frac{3}{5} & 1 & \frac{7}{5} & \frac{9}{5} \\ \frac{1}{7} & \frac{3}{7} & \frac{5}{7} & 1 & \frac{9}{7} \\ \frac{1}{9} & \frac{3}{9} & \frac{5}{9} & \frac{7}{9} & 1 \end{bmatrix}.$$

Для лінгвістичного терму «високий» отримаємо функції належності $\mu_{високі}(g_1) = 0{,}04$; $\mu_{високі}(g_2) = 0{,}12$; $\mu_{високі}(g_3) = 0{,}20$; $\mu_{високі}(g_4) = 0{,}28$; $\mu_{високі}(g_5) = 0{,}36$.

Для лінгвістичних термів здійснимо нормування функцій належності в результаті отримаємо такі пронормовані значення:

$$m_{низькі\ зз}(g_1)=1{,}0;\ m_{низькі\ зз}(g_2)=0{,}753;\ m_{низькі\ зз}(g_3)=0{,}500;\ m_{низькі\ зз}(g_4)=0{,}250;\ m_{низькі\ зз}(g_5)=0{,}126.$$

$$m_{допустимі\ зз}(g_1)=0{,}428;\ m_{допустимі\ зз}(g_2)=0{,}849;\ m_{допустимі\ зз}(g_3)=1{,}0;$$
$$m_{допустимі\ зз}(g_4)=0{,}572;\ m_{допустимі\ зз}(g_5)=0{,}428.$$

$$m_{високі\ зз}(g_1)=0{,}111;\ m_{високі\ зз}(g_2)=0{,}333;\ m_{високі\ зз}(g_3)=0{,}555;\ m_{високі\ зз}(g_4)=0{,}777;\ m_{високі\ зз}(g_5)=1{,}0.$$

Для лінгвістичної оцінки критерію використано сукупність нечітких термів: $T(z_2)$ = <низькі, середні, високі>. Після формування та розв'язання матриці парних порівнянь впливу рівня зовнішніх загроз на вибір стратегії забезпечення економічної безпеки за відношенням до термів «низька»,

«середня», «висока» отримаємо наступні нечіткі множини, загальний вигляд яких записано за виразом (5.12):

$$\text{рівень зовнішніх загроз низький} = \left\{\frac{1{,}0}{0{,}2};\frac{0{,}753}{0{,}4};\frac{0{,}50}{0{,}6};\frac{0{,}25}{0{,}8};\frac{0{,}126}{1{,}0}\right\},$$

$$\text{рівень зовнішніх загроз допустимий} = \left\{\frac{0{,}428}{0{,}2};\frac{0{,}849}{0{,}4};\frac{1{,}0}{0{,}6};\frac{0{,}572}{0{,}8};\frac{0{,}428}{1{,}0}\right\},$$

$$\text{рівень зовнішніх загроз високий} = \left\{\frac{0{,}111}{0{,}2};\frac{0{,}333}{0{,}4};\frac{0{,}555}{0{,}6};\frac{0{,}777}{0{,}8};\frac{1{,}0}{1{,}0}\right\}.$$

Універсальна множина містить такі точки поділу: $G = \{0{,}2;\ 0{,}4;\ 0{,}6;\ 0{,}8;\ 1{,}0\}$.

Отримані результати дозволяють побудувати графіки функцій належності лінгвістичної змінної «рівень зовнішніх загроз» стосовно лінгвістичних термів «низький», «допустимий», «високий» (рис. 5.12).

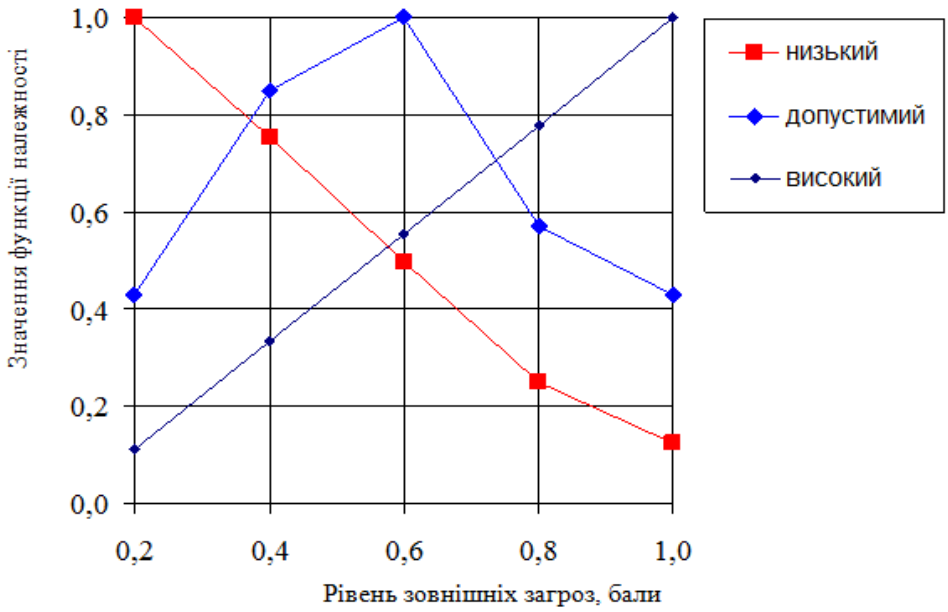

Рис. 5.12. Функції належності лінгвістичної змінної «рівень зовнішніх загроз»

Джерело: побудовано автором

Запишемо матрицю для лінгвістичної змінної «рівень внутрішніх загроз» стосовно лінгвістичного терму «низький»

$$A_{низькі}(z_3)=\begin{bmatrix} 1 & \frac{7}{9} & \frac{5}{9} & \frac{3}{9} & \frac{2}{9} \\ \frac{9}{7} & 1 & \frac{5}{7} & \frac{3}{7} & \frac{2}{7} \\ \frac{9}{5} & \frac{7}{5} & 1 & \frac{3}{5} & \frac{2}{5} \\ \frac{9}{3} & \frac{7}{3} & \frac{5}{3} & 1 & \frac{2}{3} \\ \frac{9}{2} & \frac{7}{2} & \frac{5}{2} & \frac{3}{2} & 1 \end{bmatrix}.$$

Для лінгвістичного терму «низький» отримаємо функції належності $\mu_{низькі}(g_1) = 0{,}346$; $\mu_{низькі}(g_2) = 0{,}269$; $\mu_{низькі}(g_3) = 0{,}192$; $\mu_{низькі}(g_4) = 0{,}115$; $\mu_{низькі}(g_5) = 0{,}077$.

Лінгвістичний терм «допустимий» для цієї ж змінної зумовлює наступну матрицю $A_{допустимі}(z_3)$

$$A_{допустимі}(z_3)=\begin{bmatrix} 1 & \frac{4}{2} & \frac{6}{2} & \frac{4}{2} & \frac{2}{2} \\ \frac{2}{4} & 1 & \frac{6}{4} & \frac{4}{4} & \frac{2}{4} \\ \frac{2}{6} & \frac{4}{6} & 1 & \frac{4}{6} & \frac{2}{6} \\ \frac{2}{4} & \frac{4}{4} & \frac{6}{4} & 1 & \frac{2}{4} \\ \frac{2}{2} & \frac{4}{2} & \frac{6}{2} & \frac{4}{2} & 1 \end{bmatrix}.$$

Для лінгвістичного терму «допустимий» отримаємо функції належності $\mu_{допустимі}(g_1) = 0{,}111$; $\mu_{допустимі}(g_2) = 0{,}222$; $\mu_{допустимі}(g_3) = 0{,}333$; $\mu_{допустимі}(g_4) = 0{,}222$; $\mu_{допустимі}(g_5) = 0{,}111$.

Лінгвістичний терм «високий» для цієї ж змінної зумовлює наступну матрицю $A_{високі}(z_3)$

$$A_{високі}(z_3)=\begin{bmatrix} 1 & \frac{2}{2} & \frac{4}{2} & \frac{6}{2} & \frac{8}{2} \\ \frac{2}{2} & 1 & \frac{4}{2} & \frac{6}{2} & \frac{8}{2} \\ \frac{2}{4} & \frac{2}{4} & 1 & \frac{6}{4} & \frac{8}{4} \\ \frac{2}{6} & \frac{2}{6} & \frac{4}{6} & 1 & \frac{8}{6} \\ \frac{2}{8} & \frac{2}{8} & \frac{4}{8} & \frac{6}{8} & 1 \end{bmatrix}.$$

Для лінгвістичного терму «високий» отримаємо функції належності $\mu_{високі}(g_1) = 0{,}091$; $\mu_{високі}(g_2) = 0{,}091$; $\mu_{високі}(g_3) = 0{,}182$; $\mu_{високі}(g_4) = 0{,}273$; $\mu_{високі}(g_5) = 0{,}364$.

Для лінгвістичних термів здійснимо нормування функцій належності в результаті отримаємо такі пронормовані значення:

$$m_{низькі_{вз}}(g_1) = 1{,}0; m_{низькі_{вз}}(g_2) = 0{,}777; m_{низькі_{вз}}(g_3) = 0{,}555; m_{низькі_{вз}}(g_4) = 0{,}332; m_{низькі_{вз}}(g_5) = 0{,}222.$$

$$m_{допустимі_{вз}}(g_1) = 0{,}333; m_{допустимі_{вз}}(g_2) = 0{,}666; m_{допустимі_{вз}}(g_3) = 1{,}0;$$
$$m_{допустимі_{вз}}(g_4) = 0{,}666; m_{допустимі_{вз}}(g_5) = 0{,}333.$$

$$m_{високі_{вз}}(g_1) = 0{,}250; m_{високі_{вз}}(g_2) = 0{,}250; m_{високі_{вз}}(g_3) = 0{,}500; m_{високі_{вз}}(g_4) = 0{,}750; m_{високі_{вз}}(g_5) = 1{,}0.$$

Для лінгвістичної оцінки критерію використано сукупність нечітких термів: $T(z_3)$ = <низький, допустимий, високий>. Після формування та розв'язку матриці парних порівнянь впливу рівня внутрішніх загроз на вибір стратегії економічної безпеки за відношенням до термів «низькі», «допустимі», «високі» отримаємо наступні нечіткі множини, записані залежностями (5.2):

$$\text{рівень внутрішніх загроз низький} = \left\{\frac{1{,}0}{0{,}2}; \frac{0{,}777}{0{,}4}; \frac{0{,}555}{0{,}6}; \frac{0{,}332}{0{,}8}; \frac{0{,}222}{1{,}0}\right\};$$

$$\text{рівень внутрішніх загроз допустимий} = \left\{\frac{0{,}333}{0{,}2}; \frac{0{,}666}{0{,}4}; \frac{1{,}0}{0{,}6}; \frac{0{,}666}{0{,}8}; \frac{0{,}333}{1{,}0}\right\};$$

$$\text{рівень внутрішніх загроз високий} = \left\{\frac{0{,}25}{0{,}2}; \frac{0{,}25}{0{,}4}; \frac{0{,}50}{0{,}6}; \frac{0{,}75}{0{,}8}; \frac{1{,}0}{1{,}0}\right\}.$$

Універсальна множина містить такі точки поділу: $G = \{0{,}2; 0{,}4; 0{,}6; 0{,}8; 1{,}0\}$.

Отримані результати дозволяють побудувати графіки функцій належності лінгвістичної змінної «рівень внутрішніх загроз» стосовно лінгвістичних термів «низький», «допустимий», «високий» (рис. 5.13).

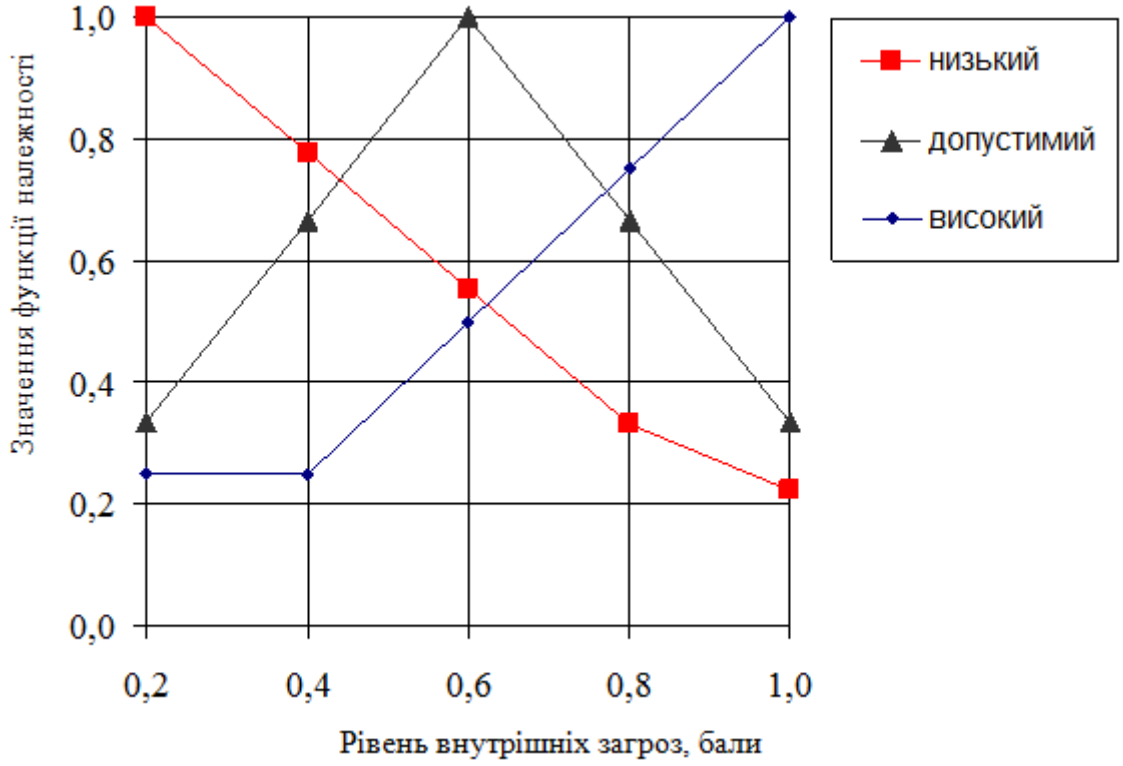

Рис. 5.13. Функції належності лінгвістичної змінної «рівень внутрішніх загроз»

Джерело: побудовано автором

Сформуємо нечітку базу знань вибору стратегії ЕБ:

1. Для терму «низький» – цю стратегію будемо називати захисною:

якщо (z_1 = низький), (z_2 = високий) і (z_3 = високий)

або (z_1 = низький), (z_2 = допустимий) і (z_3 = високий)

або (z_1 = низький), (z_2 = високий) і (z_3 = допустимий), то Z = захисна.

2. Для терму «достатній» – цю стратегію будемо називати адаптаційною:

якщо (z_1 = достатній), (z_2 = допустимий) і (z_3 = допустимий)

або (z_1 = достатній), (z_2 = високий) і (z_3 = допустимий)

або (z_1 = достатній), (z_2 = низький) і (z_3 = допустимий)

або (z_1 = достатній), (z_2 = допустимий) і (z_3 = високий)

або (z_1 = достатній), (z_2 = допустимий) і (z_3 = низький), то Z = адаптаційна.

3. Для терму «високий» – цю стратегію будемо називати пасивною:

якщо (z_1 = високий), (z_2 = низький) і (z_3 = низький)

або (z_1 = високий), (z_2 = низький) і (z_3 = допустимий)

або (z_1 = високий), (z_2 = допустимий) і (z_3 = низький), то Z = пасивна.

Логічні рівняння вибору стратегії ЕБ мають наступний вигляд:

$$m^{зс} = m^{н}(z_1) \wedge m^{в}(z_2) \wedge m^{в}(z_3) \vee m^{н}(z_1) \wedge m^{д}(z_2) \wedge m^{в}(z_3)$$
$$\vee m^{н}(z_1) \wedge m^{в}(z_2) \wedge m^{д}(z_3);$$

$$m^{ас} = m^{д}(z_1) \wedge m^{д}(z_2) \wedge m^{д}(z_3) \vee m^{д}(z_1) \wedge m^{в}(z_2) \wedge m^{д}(z_3)$$
$$\vee m^{д}(z_1) \wedge m^{н}(z_2) \wedge m^{д}(z_3) \vee m^{д}(z_1) \wedge m^{д}(z_2) \wedge m^{в}(z_3) \qquad (5.7)$$
$$\vee m^{д}(z_1) \wedge m^{д}(z_2) \wedge m^{н}(z_3);$$

$$m^{пс} = m^{в}(z_1) \wedge m^{н}(z_2) \wedge m^{н}(z_3) \vee m^{в}(z_1) \wedge m^{н}(z_2) \wedge m^{д}(z_3)$$
$$\vee m^{в}(z_1) \wedge m^{д}(z_2) \wedge m^{н}(z_3).$$

Проведений аналіз характеристик стратегій ЕБ з використанням експертно-лінгвістичної інформації і парадигми «якщо – то» дозволили отримати нечіткі логічні рівняння впливу лінгвістичних змінних на забезпечення ЕБ, що уможливлює прогнозування застосування тієї чи іншої стратегії.

У відповідності до визначених умов, застосування захисної стратегії зумовлюється низьким рівнем ЕБПТМ при високому рівні внутрішніх та зовнішніх загроз. Відтак захисна стратегія передбачає реалізацію ряду взаємопов’язаних заходів, спрямованих на нейтралізацію внутрішніх загроз, адаптацію до зміни зовнішнього середовища.

Основою розроблення та реалізації адаптаційної стратегії є достатній рівень ЕБ за результатами опитування експертів, які визначають рівень зовнішніх та внутрішніх загроз як допустимі. Адаптаційна стратегія передбачає реалізацію ряду заходів, що спрямовані на удосконалення комплексного забезпечення ЕБ з метою підвищення рівня безпеки та недопущення реалізації найбільших загроз.

Якщо рівень економічної безпеки підприємства визначений як високий, а рівень зовнішніх та внутрішніх загроз, на думку експертів, є низьким, то доцільно застосувати пасивну стратегію, яка передбачає відслідковування змін у зовнішньому та внутрішньому середовищі (виявлення слабких сигналів),

розроблення превентивних захисних заходів з можливістю швидкої реакції з мінімальними витратами ресурсів.

5.3. Оцінювання ефективності комплексного забезпечення економічної безпеки підприємств транспортного машинобудування

Розрахунок ефективності забезпечення економічної безпеки підприємства вважається одним із найскладніших завдань, яке на сьогодні не має одного загальноприйнятого методу вирішення. Можна вважати помилковою точку зору, що передбачає розрахунок якогось умовного прибутку від дії суб’єктів безпеки, адже, згідно теоретичних позицій, викладених вище, їх завдання полягає перш за все у:

- захисті підприємства від негативної дії дестабілізуючих факторів;
- недопущенні виникнення загроз, ризиків та зростання небезпеки;
- мінімізації втрат через реалізацію загроз;
- збереженні наявного потенціалу;
- сприянні ефективнішому використанню ресурсів;
- визначенні та допомозі у використанні додаткових ринкових можливостей.

Поширеною є точка зору, згідно якої ефективність забезпечення економічної безпеки підприємства можна визначити шляхом розрахунку сумарної величини очікуваних втрат [445], яким вдалося запобігти завдяки діям суб’єктів безпеки. Вважаємо, що даний підхід, попри складні ідентифікації кожного такого випадку, є виправданим, хоча зважаючи на реалії ведення бізнесу в Україні – скоріше в стратегічному вимірі, беручи до уваги можливі найсуттєвіші втрати та обов’язково спираючись на точку зору зовнішніх експертів.

Повертаючись до мети цієї дисертаційної роботи, потрібно підкреслити, що одним із визначених завдань є оцінка ефективності комплексного забезпечення економічної безпеки підприємства, тобто, наше завдання – дещо відмінне і передбачає оцінку результатів реалізації сукупності заходів суб'єктами безпеки з метою забезпечення досягнення інтересів підприємства у сфері економічної безпеки. Відповідно, спираючись на результати теоретичних напрацювань щодо суті комплексного забезпечення, його структурних елементів та засобів оцінки рівня безпеки, нижче викладено методичні засади оцінювання комплексного забезпечення економічної безпеки підприємств транспортного машинобудування.

У авторському розумінні, загальний, сукупний, а з математичної точки зору – інтегральний показник ефективності комплексного забезпечення економічної безпеки підприємства повинен бути пов'язаний із оцінкою:

- забезпечення досягнення та підтримкою необхідного для ефективного функціонування і розвитку рівня безпеки у розрізі кожної функціональної складової;

- досягнення цільових орієнтирів, які зорієнтовані на сукупність функціональних орієнтирів;

- ступеня досягнення інтересів у сфері економічної безпеки.

Важливо, що визначення інтегрального показника має здійснюватися у відповідності до певного алгоритму:

- на першому етапі – оцінка дій щодо забезпечення рівня безпеки;

- на другому – на основі результатів першого – характеристика досягнення цільових орієнтирів;

- на третьому – спираючись на результати другого – розрахунок інтегрального показника, що характеризує через рівень досягнення інтересів – ефективність комплексного забезпечення економічної безпеки підприємства.

Авторське трактування поняття «інтерес» викладено у першому розділі роботи, тому лише підкреслимо, що до уваги беруться інтереси у сфері

економічної безпеки, які є частиною сукупності економічних інтересів підприємства.

У другому розділі було наведено визначення та сформовано перелік найважливіших цільових орієнтирів, що за змістом відповідають усім функціональним складовим економічної безпеки підприємства. На нашу думку, другий рівень визначення ефективності комплексного забезпечення повинен передбачати оцінку ступеня досягнення кожного із цільових орієнтирів.

Третій рівень оцінювання пов’язаний із діагностикою рівня безпеки у стратегічному і тактичному вимірах, методичні засади яких викладені у попередніх підрозділах цього розділу. Вважаємо, що оцінку ефективності можна дати, виходячи з динаміки зміни рівня безпеки у розрізі основних функціональних складових, тобто фінансової, кадрової і т.д.

У відповідності із викладеним вище, оцінювання ефективності комплексного забезпечення економічної безпеки підприємства є багатоетапним процесом, який спираючись на сформовані теоретичні засади забезпечення економічної безпеки, передбачає врахування зміни рівня безпеки в часі, тобто динамічний аспект, визначення ступеня досягнення цільових орієнтирів і статичний аспект, що у сукупності дозволяє визначити інтегральний показник, який характеризує ступінь реалізації інтересів у сфері економічної безпеки.

У відповідності до сформованих базових позицій, найнижчим рівнем в оцінці ефективності комплексного забезпечення повинна стати характеристика ступеня досягнення та підтримки необхідного рівня безпеки за основними функціональними складовими (перелік функціональних складових наведено у табл. 5.4).

Таблиця 5.4

Функціональні складові та їх математичне позначення

Функціональні складові	Позначення
Фінансова	b_1
Кадрова	b_2
Техніко-технологічна	b_3
Ресурсна	b_4
Інформаційна	b_5

Силова	b_6
Політико-правова	b_7
Ринкова	b_8
Інтерфейсна	b_9

Джерело: побудовано автором

Другий етап пов'язаний із характеристикою ступеня досягнення цільових орієнтирів у сфері економічної безпеки (перелік цільових орієнтирів наведено у табл. 5.5).

Таблиця 5.5

Цільові орієнтири та їх математичне позначення

Цільові орієнтири	Позначення
Фінансові	B_1^{**}
Кадрові	B_2^{**}
Техніко-технологічні	B_3^{**}
Інформаційні	B_4^{**}
Силові	B_5^{**}
Політико-правові	B_6^{**}
Ринкові	B_7^{**}
Інтерфейсні	B_8^{**}

Джерело: побудовано автором

Останній третій рівень – передбачає оцінку досягнення ключових інтересів у сфері економічної безпеки, що і повинно характеризувати досконалість процесу комплексного забезпечення безпеки.

Для оцінювання загального ефекту, тобто визначення інтегрального показника, використаємо експертну систему оцінювання, для чого сформуємо групу експертів, а також використаємо об’єктивні статистичні та аналітичні дані як певного підприємства, так і тенденцій розвитку вітчизняного машинобудування та національної економіки.

Важливо відзначити, що величина загального ефекту від комплексного забезпечення економічної безпеки підприємства може розглядатися як кінцева лише на певному часовому діапазоні, адже її наслідки будуть відчутні і в

наступних періодах. Таким чином, показник загального ефекту, будучи кінцевим на конкретний момент часу, є проміжним порівняно з деяким остаточним показником, який визначатиметься у віддаленій перспективі. Зрозуміло, назвати чіткий термін, після якого величина загального ефекту не буде змінюватися або ці зміни будуть відносно невеликі, неможливо. Цей термін, насамперед, залежатиме від виду та масштабу діяльності конкретного підприємства, а також від характеру реалізації цільових орієнтирів.

Попередньо необхідно визначити значення оцінок стосовно дискретної шкали подібно до наведених у монографіях «Моделі і механізми управління безпекою» автора Буркова В.М., «Екологізація суспільства: Соціальна роль та моделювання = Ecologization of society: Social role and modeling = Экологизация общества: Социальная роль и моделирование» авторів Семенюк Е.П., Олянишена Т.В., Сеньківського В.М., Мельникова О.В., Котляревського Я.В., «Прийняття рішень» автора Т. Сааті. Кожне значення дискретної шкали відповідає деякій якісній характеристиці ефективності (надалі як інтегральний показник будемо розглядати загальний ефект від комплексного забезпечення економічної безпеки підприємства). Кожному якісному значенню отриманого ефекту відповідає певний інтервал кількісних значень відповідного орієнтиру (табл. 5.6).

Таблиця 5.6

Шкала оцінювання отриманого ефекту

Оцінка *j*	Якісна характеристика	Пояснення щодо суті	
		цільові орієнтири	рівень безпеки
1	суттєве погіршення	не досягнуто	суттєво погіршився
2	незначне погіршення	досягнуто в окремих випадках	частково погіршився
3	без змін	частково досягнуто	незмінний
4	незначне покращення	у більшості випадків досягнуто	частково покращився
5	суттєве покращення	досягнуто	суттєво покращився

Джерело: побудовано автором

Методика формування інтегральної оцінки загального ефекту від комплексного забезпечення економічної безпеки підприємства заснована на методології формування комплексних оцінок, яка визначає систему формальних та експертних процедур описана у наукових працях Буркова В.М.: монографії «Моделі і механізми управління безпекою», публікації «Прикладні моделі»; науковця Буркової І.В. – «Моделі і методи оптимізації програм забезпечення безпеки».

Базові позиції цього методу зводяться до наступного. Для оцінюваного об'єкта визначається набір параметрів $\{b_i\}$: у нашому випадку – це функціональні складові. Для отримання комплексної оцінки параметри попарно порівнюються між собою та один з одним за допомогою матриць згорток. Отримані характеристики (цільові орієнтири), у свою чергу, знову попарно порівнюються між собою за допомогою матриць згорток вже наступного рівня. Процедура повторюється доти, поки не залишиться одна характеристика, яка й буде комплексною оцінкою об'єкта. Крім того, необхідно побудувати матриці згорток таким чином, щоб з певних на найнижчому рівні оцінок можна було отримати оцінки всіх характеристик на всіх рівнях.

Розглянута послідовність є базовою при оцінюванні для реальних об'єктів. Вона має бути налаштована з урахуванням специфіки оцінюваних підприємств, вимог особи, яка ухвалює рішення, механізмів управління в системі економічної безпеки підприємств транспортного машинобудування, де будуть використані отримані комплексні оцінки.

Для визначення інтегральної оцінки (загального ефекту) від комплексного забезпечення економічної безпеки підприємства будується дерево згортки, в якому кожна невисяча вершина є логічною матрицею згортки, що акумулює інформацію з матриць попереднього рівня, наведеного на рис. 5.14.

Як було задекларовано вище, нами передбачається розгляд стратегічних та тактичних інтересів у сфері економічної безпеки. Водночас, зважаючи з одного боку на складність розрахунків, що повинні передбачати на першому етапі оцінку досягнення необхідного рівня безпеки по дев'яти функціональних

складових, а з іншої – наявність інформації про рівень безпеки у розрізі періоду, який обмежений роками, а також типовість процедури розрахунку, вважаємо за доцільне приділити увагу лише стратегічним інтересам. Процедура розрахунку інтегрального показника за тактичними інтересами, за наявності інформації про рівень безпеки на певну дату чи за місяць, буде аналогічною.

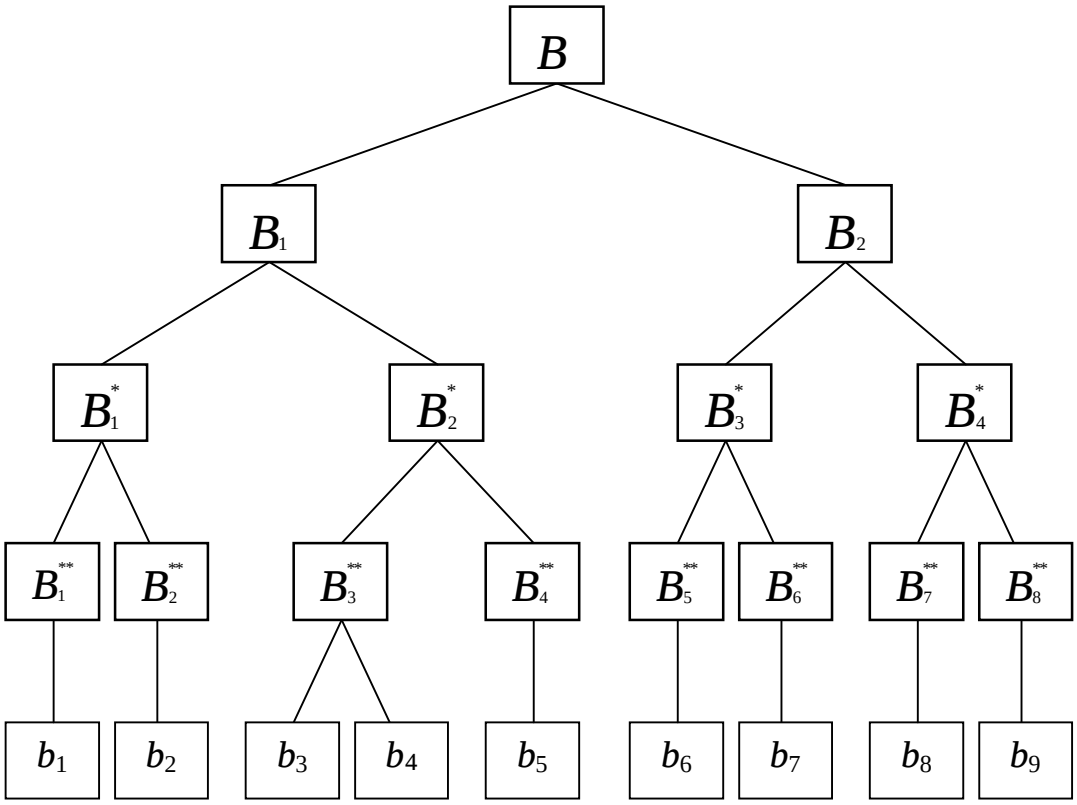

Рис. 5.14. Дерево загального ефекту від задоволення стратегічних інтересів підприємства транспортного машинобудування у сфері економічної безпеки

Джерело: побудовано автором

Для кожного з цільових орієнтирів будуємо логічні матриці згортки (табл. 5.7 – 5.14). Аналіз проводився на прикладі ПАТ «Дрогобицький завод автомобільних кранів». Оцінка здійснювалася на основі даних отриманих у IV кварталі 2013 — I кварталі 2014 років.

Перша матриця згортки (див. табл. 5.7) дозволяє отримати узагальнену оцінку досягнення необхідного рівня безпеки за фінансовою складовою економічної безпеки підприємства.

Таблиця 5.7

Логічна матриця згортки за фінансовою функціональною складовою

		b_1				
		1	2	3	4	5
b_1	1	1	1	2	2	3
	2	1	2	2	3	3
	3	2	2	3	3	4
	4	2	3	3	4	5
	5	3	3	4	5	5

Джерело: побудовано автором

Друга матриця згортки (табл. 5.8) надає узагальнену оцінку досягнення необхідного рівня безпеки за кадровою складовою економічної безпеки підприємства.

Таблиця 5.8

Логічна матриця згортки за кадровою функціональною складовою

		b_2				
		1	2	3	4	5
b_2	1	2	2	2	2	3
	2	2	2	2	3	3
	3	2	2	3	3	3
	4	2	3	3	3	4
	5	3	3	3	4	4

Джерело: побудовано автором

Наступна матриця згортки (табл. 5.9) надає узагальнену оцінку досягнення необхідного рівня безпеки за техніко-технологічною та ресурсною складовими економічної безпеки підприємства.

Таблиця 5.9

Логічна матриця згортки за техніко-технологічною та ресурсною функціональними складовими

		b_3				
		1	2	3	4	5
b_4	1	1	2	2	3	3
	2	1	2	2	3	3
	3	2	2	3	4	4
	4	2	3	4	4	5
	5	3	3	4	4	5

Джерело: побудовано автором

Матриця згортки наведена нижче (табл. 5.10) надає узагальнену оцінку досягнення необхідного рівня безпеки за інформаційною складовою економічної безпеки підприємства.

Таблиця 5.10

Логічна матриця згортки за інформаційною функціональною складовою

		b_5				
		1	2	3	4	5
b_5	1	2	2	2	3	3
	2	2	2	3	3	3
	3	2	3	3	3	4
	4	3	3	3	4	4
	5	3	3	4	4	4

Джерело: побудовано автором

Матриця згортки наведена нижче (табл. 5.11) надає узагальнену оцінку досягнення необхідного рівня безпеки за силовою складовою економічної безпеки підприємства.

Таблиця 5.11

Логічна матриця згортки за силовою функціональною складовою

		b_6				
		1	2	3	4	5
b_6	1	1	1	2	2	3
	2	1	2	2	3	3
	3	2	2	3	3	4
	4	2	3	3	4	5
	5	3	3	4	5	5

Джерело: побудовано автором

Матриця згортки наведена нижче (табл. 5.12) надає узагальнену оцінку досягнення необхідного рівня безпеки за політико-правовою складовою економічної безпеки підприємства.

Таблиця 5.12

Логічна матриця згортки за політико-правовою функціональною складовою

		b_7				
		1	2	3	4	5
b_7	1	1	1	1	2	3
	2	1	1	2	2	3
	3	1	2	2	3	4
	4	2	2	3	3	4
	5	3	3	4	4	4

Джерело: побудовано автором

Матриця згортки наведена нижче (табл. 5.13) надає узагальнену оцінку досягнення необхідного рівня безпеки за ринковою складовою економічної безпеки підприємства.

Таблиця 5.13

Логічна матриця згортки за ринковою функціональною складовою

		b_8				
		1	2	3	4	5
b_8	1	1	1	2	2	3
	2	1	2	2	3	3
	3	2	2	3	3	4
	4	2	3	3	4	5
	5	3	3	4	5	5

Джерело: побудовано автором

Матриця згортки наведена нижче (табл. 5.14) надає узагальнену оцінку досягнення необхідного рівня безпеки за інтерфейсною складовою економічної безпеки підприємства.

Таблиця 5.14

Логічна матриця згортки за інтерфейсною функціональною складовою

		b_9				
		1	2	3	4	5
b_9	1	1	1	2	2	3
	2	1	2	2	3	3
	3	2	2	3	3	4
	4	2	3	3	4	5
	5	3	3	4	5	5

Джерело: побудовано автором

Логічні матриці згортки визначають процедуру агрегування рівня безпеки за функціональними складовими в інтегральну оцінку стратегічного ефекту від задоволення цільових орієнтирів підприємства транспортного машинобудування у розрізі основних функціональних складових, і тим самим фіксують пріоритети та політику управління підприємством щодо його безпеки. Формування логічних матриць згортки є відповідальною процедурою, яка виконується працівниками служби безпеки підприємства на основі отриманих експертних суджень.

Таким чином, кожен рівень забезпечення безпеки характеризується розподілом ймовірностей його можливих значень. Завдання полягає у визначенні на основі цих даних розподілу ймовірностей можливих значень інтегральної оцінки стратегічного ефекту від реалізації відповідних цільових орієнтирів.

Будемо вважати, що значення рівнів безпеки за функціональними складовими є незалежними випадковими величинами. Нехай p_{ij} ймовірність значення j для рівня b_i, $i=\overline{1,9}$, $j=\overline{1,5}$. Розподіл ймовірностей p_{ij} можливих значень рівнів безпеки b_i підприємства наведено в табл. 5.15.

Таблиця 5.15

Розподіл ймовірностей значень p_{ij} можливих функціональних складових b_i

p_{ij}	p_{i1}	p_{i2}	p_{i3}	p_{i4}	p_{i5}
p_{1j}	0,4	0,2	0,2	0,1	0,1
p_{2j}	0,4	0,2	0,2	0,1	0,1
p_{3j}	0,4	0,2	0,2	0,1	0,1
p_{4j}	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2
p_{5j}	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2
p_{6j}	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2
p_{7j}	0,1	0,1	0,2	0,2	0,4
p_{8j}	0,1	0,1	0,2	0,2	0,4
p_{9j}	0,1	0,1	0,2	0,2	0,4

Джерело: побудовано автором

Позначимо ймовірність отримання ефекту від досягнення необхідних рівнів безпеки j через q_{ij}. Застосувавши підходи, відомі з теорії ймовірностей, обчислимо ймовірність недосягнення необхідного рівня фінансовою складовою (на основі даних, наведених у табл. 5.7)

$$q_{11} = p_{11}p_{11} + p_{11}p_{12} + p_{12}p_{11}, \quad (5.8)$$

де p_{11} – ймовірність суттєвого погіршення рівня фінансової складової;
p_{12} – ймовірність часткового погіршення рівня фінансової складової.

Ймовірність досягнення необхідного рівня фінансової складової q_{12} має місце у наступному випадку:

$$q_{12} = p_{11}p_{13} + p_{11}p_{14} + p_{12}p_{12} + p_{12}p_{13} + p_{13}p_{11} + p_{13}p_{12} + p_{14}p_{11}, \quad (5.9)$$

де p_{13} – ймовірність незмінності рівня фінансової складової;
p_{14} – ймовірність часткового покращення рівня фінансової складової.

Ймовірність часткового досягнення необхідного рівня фінансової безпеки q_{13} має місце у наступному випадку:

$$q_{13} = p_{11}p_{15} + p_{12}p_{14} + p_{12}p_{15} + p_{13}p_{13} + p_{13}p_{14} + \\ + p_{14}p_{12} + p_{14}p_{13} + p_{15}p_{11} + p_{15}p_{12}, \quad (5.10)$$

де p_{15} – ймовірність суттєвого покращення рівня фінансової складової.

Ймовірність досягнення у більшості випадків необхідного рівня фінансової безпеки q_{14} має місце у наступному випадку:

$$q_{14} = p_{13}p_{15} + p_{14}p_{14} + p_{15}p_{13}. \quad (5.11)$$

Ймовірність досягнення рівня фінансової безпеки

$$q_{15} = p_{14}p_{15} + p_{15}p_{14} + p_{15}p_{15}. \quad (5.12)$$

Підставивши значення p_{ij} з табл. 5.15 у формули (5.8 – 5.12), отримаємо

$$q_{11} = 0{,}4 \times 0{,}4 + 0{,}4 \times 0{,}2 + 0{,}2 \times 0{,}4 = 0{,}32,$$

$$q_{12} = 0{,}4 \times 0{,}2 + 0{,}4 \times 0{,}1 + 0{,}2 \times 0{,}2 + 0{,}2 \times 0{,}2 + 0{,}2 \times 0{,}4 + \\ + 0{,}2 \times 0{,}2 + 0{,}1 \times 0{,}4 = 0{,}36,$$

$$q_{13} = 0{,}4 \times 0{,}1 + 0{,}2 \times 0{,}1 + 0{,}2 \times 0{,}1 + 0{,}2 \times 0{,}2 + 0{,}2 \times 0{,}1 + \\ + 0{,}1 \times 0{,}2 + 0{,}1 \times 0{,}2 + 0{,}1 \times 0{,}4 + 0{,}1 \times 0{,}2 = 0{,}24,$$

$$q_{14} = 0{,}2 \times 0{,}1 + 0{,}1 \times 0{,}1 + 0{,}1 \times 0{,}2 = 0{,}05,$$

$$q_{15} = 0{,}1 \times 0{,}1 + 0{,}1 \times 0{,}1 + 0{,}1 \times 0{,}1 = 0{,}03.$$

Результати обчислення q_{1j} занесемо до табл. 5.16.

На основі вищенаведеної логічної матриці згортки (див. табл. 5.16) визначимо ймовірності виконання завдання щодо досягнення необхідного рівня кадрової безпеки для різних випадків q_{2j} за формулами наведеними нижче.

Ймовірність недосягнення необхідного рівня кадрової безпеки q_{21} має місце у наступному випадку:

$$q_{21} = 0. \tag{5.13}$$

Ймовірність досягнення в окремих випадках необхідного рівня кадрової безпеки q_{22} має місце у наступному випадку:

$$q_{22} = p_{21}p_{21} + p_{21}p_{22} + p_{21}p_{23} + p_{21}p_{24} + p_{22}p_{21} + p_{22}p_{22} + \\ + p_{22}p_{23} + p_{23}p_{21} + p_{23}p_{22} + p_{24}p_{21}, \tag{5.14}$$

де p_{21} – ймовірність суттєвого зниження рівня кадрової безпеки;

p_{22} – ймовірність часткового погіршення рівня кадрової складової;

p_{23} – ймовірність незмінності рівня кадрової складової;

p_{24} – ймовірність часткового покращення рівня кадрової складової.

Ймовірність часткового покращення рівня кадрової безпеки q_{23} має місце у наступному випадку:

$$q_{23} = p_{21}p_{25} + p_{22}p_{24} + p_{22}p_{25} + p_{23}p_{23} + p_{23}p_{24} + p_{23}p_{25} + p_{24}p_{22} + \\ + p_{24}p_{23} + p_{24}p_{24} + p_{25}p_{21} + p_{25}p_{22} + p_{25}p_{23}, \quad (5.15)$$

де p_{25} — ймовірність суттєвого покращення рівня кадрової складової.

Ймовірність досягнення у більшості випадків необхідного рівня кадрової безпеки q_{24} має місце у наступних випадках:

$$q_{24} = p_{24}p_{25} + p_{25}p_{24} + p_{25}p_{25}. \quad (5.16)$$

Ймовірність досягнення необхідного рівня кадрової безпеки

$$q_{25} = 0. \quad (5.17)$$

Результати обчислення q_{2j} занесемо до табл. 5.16.

На основі вищенаведеної логічної матриці згортки (див. табл. 5.9) визначимо ймовірності досягнення необхідного рівня ресурсно-технологічної безпеки для різних випадків q_{3j} за формулами наведеними нижче.

Ймовірність недосягнення необхідного рівня техніко-технологічної безпеки q_{31} має місце у наступному випадку:

$$q_{31} = p_{31}p_{41} + p_{32}p_{41}, \quad (5.18)$$

де p_{31} – ймовірність суттєвого погіршення рівня техніко-технологічної складової;

p_{32} – ймовірність часткового погіршення рівня техніко-технологічної складової;

p_{41} – ймовірність часткового покращення рівня ресурсної складової.

Ймовірність досягнення необхідного рівня ресурсно-технологічної безпеки в окремих випадках q_{32} має місце

$$q_{32} = p_{31}p_{42} + p_{31}p_{43} + p_{32}p_{42} + p_{32}p_{43} + p_{33}p_{41} + p_{33}p_{42} + p_{34}p_{41}, \qquad (5.19)$$

де p_{33} – ймовірність н змінності техніко-технологічної складової;

p_{34} – ймовірність часткового покращення техніко-технологічної складової;

p_{42} – ймовірність часткового погіршання ресурсної складової;

p_{43} – ймовірність незмінності ресурсної складової.

Ймовірність часткового досягнення необхідного рівня ресурсно-технологічної безпеки q_{33} має місце у наступному випадку:

$$q_{33} = p_{31}p_{44} + p_{31}p_{45} + p_{32}p_{44} + p_{32}p_{45} + p_{33}p_{43} + \\ + p_{34}p_{42} + p_{35}p_{41} + p_{35}p_{42}, \qquad (5.20)$$

де p_{35} – ймовірність суттєвого покращення рівня техніко-технологічної складової.

p_{44} – ймовірність часткового покращення рівня ресурсної складової;

p_{45} – ймовірність суттєвого покращення рівня ресурсної складової.

Ймовірність досягнення необхідного рівня техніко ресурсно-технологічної безпеки у більшості випадків q_{34} має місце

$$q_{34} = p_{33}p_{44} + p_{33}p_{45} + p_{34}p_{43} + p_{34}p_{44} + p_{35}p_{43} + p_{35}p_{44}. \qquad (5.21)$$

Ймовірність досягнення необхідного рівня ресурсно-технологічної безпеки

$$q_{35} = p_{34}p_{45} + p_{35}p_{45}. \qquad (5.22)$$

Результати обчислення q_{3j} занесемо до табл. 5.16.

На основі вищенаведеної логічної матриці згортки (див. табл. 5.10) визначимо ймовірності досягнення необхідного рівня інформаційної безпеки для різних випадків q_{4j} за формулами наведеними нижче.

Ймовірність недосягнення необхідного рівня інформаційної безпеки q_{41} має місце у наступному випадку:

$$q_{41} = 0. \tag{5.23}$$

Ймовірність досягнення необхідного рівня інформаційної безпеки в окремих випадках

$$q_{42} = p_{51}p_{51} + p_{51}p_{52} + p_{51}p_{53} + p_{52}p_{51} + p_{52}p_{52} + p_{53}p_{51}, \tag{5.24}$$

де p_{51} – ймовірність суттєвого погіршення рівня інформаційної складової;
p_{52} – ймовірність часткового погіршення рівня інформаційної складової;
p_{53} – ймовірність незмінності рівня інформаційної складової.

Ймовірність часткового досягнення необхідного рівня інформаційної безпеки

$$q_{43} = p_{51}p_{54} + p_{51}p_{55} + p_{52}p_{53} + p_{52}p_{54} + p_{52}p_{55} + p_{53}p_{52} + \\ + p_{53}p_{53} + p_{53}p_{54} + p_{54}p_{51} + p_{54}p_{52} + p_{54}p_{53} + p_{55}p_{51} + p_{55}p_{52}, \tag{5.25}$$

де p_{54} – ймовірність часткового покращення рівня інформаційної складової;
p_{55} – ймовірність суттєвого покращення рівня інформаційної складової.

Ймовірність досягнення необхідного рівня інформаційної безпеки у більшості випадків

$$q_{44} = p_{53}p_{55} + p_{54}p_{54} + p_{54}p_{55} + p_{55}p_{53} + p_{55}p_{54} + p_{55}p_{55}. \quad (5.26)$$

Ймовірність досягнення необхідного рівня інформаційної безпеки

$$q_{45} = 0 \quad (5.27)$$

Результати обчислення q_{4j} занесемо до табл. 5.16.

На основі вищенаведеної логічної матриці згортки (див. табл. 5.11) визначимо ймовірності досягнення необхідного рівня силової безпеки для різних випадків q_{5j} за формулами наведеними нижче.

Ймовірність досягнення необхідного рівня силової безпеки q_{51} має місце у наступному випадку:

$$q_{51} = p_{61}p_{61} + p_{61}p_{62} + p_{62}p_{61}, \quad (5.28)$$

де p_{61} – ймовірність суттєвого погіршення силової складової;
p_{62} – ймовірність часткового погіршення силової складової.

Ймовірність досягнення необхідного рівня силової безпеки в окремих випадках

$$q_{52} = p_{61}p_{63} + p_{61}p_{64} + p_{62}p_{62} + p_{62}p_{63} + p_{63}p_{61} + p_{63}p_{62} + p_{64}p_{61}, \quad (5.29)$$

де p_{63} – ймовірність незмінності рівня силової складової;
p_{64} – ймовірність часткового покращення рівня силової складової.

Ймовірність часткового досягнення необхідного рівня силової безпеки

$$q_{53} = p_{61}p_{65} + p_{62}p_{64} + p_{62}p_{65} + p_{63}p_{63} + p_{63}p_{64} + \\ + p_{64}p_{62} + p_{64}p_{63} + p_{65}p_{61} + p_{65}p_{62}, \quad (5.30)$$

де p_{65} – ймовірність суттєвого покращення рівня силової складової.

Ймовірність досягнення необхідного рівня силової безпеки у більшості випадків

$$q_{54} = p_{63}p_{65} + p_{64}p_{64} + p_{65}p_{63}. \quad (5.31)$$

Ймовірність досягнення необхідного рівня силової безпеки

$$q_{55} = p_{64}p_{65} + p_{65}p_{64} + p_{65}p_{65}. \quad (5.32)$$

Результати обчислення q_{5j} занесемо до табл. 5.16.

На основі вищенаведеної логічної матриці згортки (див. табл. 5.12) визначимо ймовірності досягнення необхідного рівня політико-правової безпеки для різних випадків q_{6j} за формулами наведеними нижче.

Ймовірність недосягнення необхідного рівня політико-правової безпеки q_{61} має місце у наступному випадку:

$$q_{61} = p_{71}p_{71} + p_{71}p_{72} + p_{71}p_{73} + p_{72}p_{71} + p_{72}p_{72} + p_{73}p_{71}, \quad (5.33)$$

де p_{71} – ймовірність суттєвого погіршення рівня політико-правової складової;
p_{72} – ймовірність часткового погіршення рівня політико-правової складової;
p_{73} – ймовірність незмінності рівня політико-правової складової.

Ймовірність досягнення необхідного рівня політико-правової безпеки в окремих випадках

$$q_{62} = p_{71}p_{74} + p_{72}p_{73} + p_{72}p_{74} + p_{73}p_{72} + p_{73}p_{73} + p_{74}p_{71} + p_{74}p_{72}, \quad (5.34)$$

де p_{74} – ймовірність часткового покращення рівня політико-правової складової.

Ймовірність часткового досягнення необхідного рівня політико-правової безпеки

$$q_{63} = p_{71}p_{75} + p_{72}p_{75} + p_{73}p_{74} + p_{74}p_{73} + p_{74}p_{74} + p_{75}p_{71} + p_{75}p_{72}, \quad (5.35)$$

де p_{75} — ймовірність суттєвого покращення рівня політико-правової складової.

Ймовірність досягнення необхідного рівня політико-правової безпеки у більшості випадків

$$q_{64} = p_{73}p_{75} + p_{74}p_{75} + p_{75}p_{73} + p_{75}p_{74} + p_{75}p_{75}. \quad (5.36)$$

Ймовірність досягнення необхідного рівня політико-правової безпеки

$$q_{65} = 0. \quad (5.37)$$

Результати обчислення q_{6j} занесемо до табл. 5.16.

На основі вищенаведеної логічної матриці згортки (див. табл. 5.13) визначимо ймовірності досягнення необхідного рівня ринкової безпеки для різних випадків q_{7j} за формулами наведеними нижче.

Ймовірність недосягнення необхідного рівня ринкової безпеки q_{71} має місце у наступному випадку:

$$q_{71} = p_{81}p_{81} + p_{81}p_{82} + p_{82}p_{81}, \quad (5.38)$$

де p_{81} – ймовірність суттєвого погіршення рівня ринкової складової;
p_{82} – ймовірність часткового погіршення рівня ринкової складової.

Ймовірність досягнення необхідного рівня ринкової безпеки в окремих випадках

$$q_{72} = p_{81}p_{83} + p_{81}p_{84} + p_{82}p_{82} + p_{82}p_{83} + p_{83}p_{81} + p_{83}p_{82} + p_{84}p_{81}, \quad (5.39)$$

де p_{83} – ймовірність незмінності рівня ринкової складової;
p_{84} – ймовірність часткового покращення рівня ринкової складової.

Ймовірність часткового досягнення необхідного рівня ринкової безпеки

$$q_{73} = p_{81}p_{85} + p_{82}p_{84} + p_{82}p_{85} + p_{83}p_{83} + p_{83}p_{84} + \\ + p_{84}p_{82} + p_{84}p_{83} + p_{85}p_{81} + p_{85}p_{82}, \quad (5.40)$$

де p_{85} – ймовірність суттєвого покращення рівня ринкової складової.

Ймовірність досягнення необхідного рівня ринкової безпеки у більшості випадків

$$q_{74} = p_{83}p_{85} + p_{84}p_{84} + p_{85}p_{83}. \quad (5.41)$$

Ймовірність досягнення необхідного рівня ринкової безпеки

$$q_{75} = p_{84}p_{85} + p_{85}p_{84} + p_{85}p_{85}. \quad (5.42)$$

Результати обчислення q_{7j} занесемо до табл. 5.16.

На основі вищенаведеної логічної матриці згортки (див. табл. 5.14) визначимо ймовірності досягнення необхідного рівня інтерфейсної безпеки для різних випадків q_{8j} за формулами наведеними нижче.

Ймовірність недосягнення необхідного рівня інтерфейсної безпеки орієнтиру q_{81} має місце у наступному випадку:

$$q_{81} = p_{91}p_{91} + p_{91}p_{92} + p_{92}p_{91}, \quad (5.43)$$

де p_{91} – ймовірність суттєвого погіршення рівня інтерфейсної складової;
p_{92} – ймовірність часткового погіршення рівня інтерфейсної складової.

Ймовірність досягнення необхідного рівня інтерфейсної безпеки в окремих випадках

$$q_{82} = p_{91}p_{93} + p_{91}p_{94} + p_{92}p_{92} + p_{92}p_{93} + p_{93}p_{91} + p_{93}p_{92} + p_{94}p_{91}, \quad (5.44)$$

де p_{93} – ймовірність незмінності рівня інтерфейсної складової;
p_{94} – ймовірність часткового покращення рівня інтерфейсної складової.

Ймовірність часткового досягнення необхідного рівня інтерфейсної безпеки

$$q_{83} = p_{91}p_{95} + p_{92}p_{94} + p_{92}p_{95} + p_{93}p_{93} + p_{93}p_{94} + \\ + p_{94}p_{92} + p_{94}p_{93} + p_{95}p_{91} + p_{95}p_{92}, \quad (5.45)$$

де p_{95} – ймовірність суттєвого покращення рівня інтерфейсної складової.

Ймовірність досягнення необхідного рівня інтерфейсної безпеки у більшості випадків

$$q_{84} = p_{93}p_{95} + p_{94}p_{94} + p_{95}p_{93}. \quad (5.46)$$

Ймовірність досягнення необхідного рівня інтерфейсної безпеки

$$q_{85} = p_{94}p_{95} + p_{95}p_{94} + p_{95}p_{95}. \quad (5.47)$$

Результати обчислення q_{8j} занесемо до табл. 5.16.

Таблиця 5.16

Ймовірність досягнення необхідного рівня безпеки у розрізі функціональних складових

q_{ij}	q_{i1}	q_{i2}	q_{i3}	q_{i4}	q_{i5}
q_{1j}	0,32	0, 36	0,24	0,05	0,03
q_{2j}	0	0,68	0,29	0,03	0
q_{3j}	0,12	0,34	0,34	0,16	0,04
q_{4j}	0	0,24	0,52	0,24	0
q_{5j}	0,12	0,28	0,36	0,12	0,12
q_{6j}	0,08	0,16	0,28	0,48	0
q_{7j}	0,03	0,13	0,32	0,20	0,32
q_{8j}	0,03	0,13	0,32	0,20	0,32

Джерело: побудовано автором

Для кожного з наступних цільових орієнтирів (табл. 5.17) будуємо логічні матриці згортки (табл. 5.18 – 5.21).

Таблиця 5.17

Цільові орієнтири та їх математичне позначення

Цільові орієнтири	Позначення
Фінансово-кадрові	B_1^*
Ресурсно-технологічні	B_2^*
Політико-силові	B_3^*
Ринково-інтерфейсні	B_4^*
Фінансово-ресурсні	B_1
Політико-ринкові	B_2

Джерело: побудовано автором

Перша матриця згортки (табл. 5.18) дозволяє отримати узагальнену оцінку досягнення фінансово-кадрових цільових орієнтирів.

Таблиця 5.18

Логічна матриця згортки фінансово-кадрових цільових орієнтирів

		B_1^{**}				
		1	2	3	4	5
B_2^{**}	1	1	2	2	2	2
	2	1	2	3	3	3
	3	2	2	3	3	3
	4	2	2	3	4	4
	5	2	3	3	4	5

Джерело: побудовано автором

Друга матриця згортки (табл. 5.19) дозволяє отримати узагальнену оцінку досягнення ресурсно-технологічних цільових орієнтирів.

Таблиця 5.19

Логічна матриця згортки ресурсно-технологічних цільових орієнтирів

		B_3^{**}				
		1	2	3	4	5
B_4^{**}	1	1	2	3	3	3
	2	1	2	3	3	3
	3	1	2	3	4	4
	4	2	3	4	4	5
	5	2	3	4	5	5

Джерело: побудовано автором

Наступна матриця згортки (табл. 5.20) дозволяє отримати узагальнену оцінку досягнення політико-силових цільових орієнтирів.

Таблиця 5.20

Логічна матриця згортки політико-силових цільових орієнтирів

		B_5^{**}				
		1	2	3	4	5
B_6^{**}	1	1	1	2	3	3
	2	1	2	2	3	4
	3	2	3	3	4	4
	4	3	3	4	4	5
	5	3	4	4	5	5

Джерело: побудовано автором

Матриця згортки наведена нижче (табл. 5.21) дозволяє отримати узагальнену оцінку досягнення ринково-інтерфейсних цільових орієнтирів.

Таблиця 5.21

Логічна матриця згортки ринково-інтерфейсних цільових орієнтирів

		B_7^{**}				
		1	2	3	4	5
B_8^{**}	1	1	1	2	2	3
	2	1	2	2	3	3
	3	2	2	3	3	4
	4	2	3	3	4	5
	5	3	3	4	5	5

Джерело: побудовано автором

На основі вищенаведеної логічної матриці згортки (див. табл. 5.18) визначимо ймовірності реалізації цільових орієнтирів для різних випадків Q_{1j}^{**} за формулами наведеними нижче.

Ймовірність не реалізації фінансово-кадрових цільових орієнтирів Q_{11}^{**} має місце у наступному випадку:

$$Q_{11}^{**} = q_{11}q_{21} + q_{12}q_{21}. \tag{5.48}$$

Ймовірність реалізації в окремих випадках

$$Q_{12}^{**} = q_{11}q_{22} + q_{11}q_{23} + q_{11}q_{24} + q_{11}q_{25} + q_{12}q_{22} + \\ + q_{13}q_{21} + q_{13}q_{22} + q_{14}q_{21} + q_{14}q_{22} + q_{15}q_{21}. \tag{5.49}$$

Ймовірність часткової реалізації

$$Q_{13}^{**} = q_{12}q_{23} + q_{12}q_{24} + q_{12}q_{25} + q_{13}q_{23} + q_{13}q_{24} + \\ + q_{13}q_{25} + q_{14}q_{23} + q_{15}q_{22} + q_{15}q_{23}. \tag{5.50}$$

Ймовірність реалізації у більшості випадків

$$Q_{14}^{**} = q_{14}q_{24} + q_{14}q_{25} + q_{15}q_{24}. \tag{5.51}$$

Ймовірність реалізації

$$Q_{15}^{**} = q_{15}q_{25}. \tag{5.52}$$

Підставивши значення q_{ij} з табл. 5.16 у формули (5.48 – 5.52), отримаємо

$$Q_{11}^{**} = 0{,}32 \times 0 + 0{,}36 \times 0 = 0,$$

$$Q_{12}^{**} = 0{,}32 \times 0{,}68 + 0{,}32 \times 0{,}29 + 0{,}32 \times 0{,}03 + 0{,}32 \times 0 + 0{,}36 \times 0{,}68 +$$
$$+ 0{,}24 \times 0 + 0{,}24 \times 0{,}68 + 0{,}05 \times 0 + 0{,}05 \times 0{,}68 + 0{,}03 \times 0 = 0{,}762,$$

$$Q_{13}^{**} = 0{,}36 \times 0{,}29 + 0{,}36 \times 0{,}03 + 0{,}36 \times 0 + 0{,}24 \times 0{,}29 + 0{,}24 \times 0{,}03 +$$
$$+ 0{,}24 \times 0 + 0{,}05 \times 0{,}29 + 0{,}03 \times 0{,}68 + 0{,}03 \times 0{,}29 = 0{,}2356,$$

$$Q_{14}^{**} = 0{,}05 \times 0{,}03 + 0{,}05 \times 0 + 0{,}03 \times 0{,}03 = 0{,}0024,$$

$$Q_{15}^{**} = 0{,}03 \times 0 = 0.$$

Результати обчислення Q_{1j}^{**} занесемо до табл. 5.22.

На основі вищенаведеної логічної матриці згортки (див. табл. 5.19) визначимо ймовірності реалізації цільових орієнтирів для різних випадків Q_{2j}^{**} за формулами наведеними нижче.

Ймовірність нереалізації ресурсно-технологічних цільових орієнтирів Q_{21}^{**} має місце у наступному випадку:

$$Q_{21}^{**} = q_{31}q_{41} + q_{32}q_{41} + q_{33}q_{41}. \qquad (5.53)$$

Ймовірність реалізації в окремих випадках

$$Q_{22}^{**} = q_{31}q_{42} + q_{32}q_{42} + q_{33}q_{42} + q_{34}q_{41} + q_{35}q_{41}. \qquad (5.54)$$

Ймовірність часткової реалізації

$$Q_{23}^{**} = q_{31}q_{43} + q_{31}q_{44} + q_{31}q_{45} + q_{32}q_{43} + q_{32}q_{44} + \\ + q_{32}q_{45} + q_{33}q_{43} + q_{34}q_{42} + q_{35}q_{42}. \quad (5.55)$$

Ймовірність реалізації у більшості випадків

$$Q_{24}^{**} = q_{34}q_{44} + q_{33}q_{45} + q_{34}q_{43} + q_{34}q_{44} + q_{35}q_{43}. \quad (5.56)$$

Ймовірність реалізації

$$Q_{25}^{**} = q_{35}q_{45} + q_{35}q_{44} + q_{35}q_{45}. \quad (5.57)$$

Результати обчислення Q_{2j}^{**} занесемо до табл. 5.22.

На основі вищенаведеної логічної матриці згортки (див. табл. 5.20) визначимо ймовірності реалізації цільових орієнтирів для різних випадків Q_{3j}^{**} за формулами наведеними нижче.

Ймовірність нереалізації ресурсно-технологічних цільових орієнтирів Q_{31}^{**} має місце у наступному випадку:

$$Q_{31}^{**} = q_{51}q_{61} + q_{51}q_{62} + q_{52}q_{61}. \quad (5.58)$$

Ймовірність реалізації в окремих випадках

$$Q_{32}^{**} = q_{51}q_{63} + q_{52}q_{62} + q_{52}q_{63} + q_{53}q_{61}. \quad (5.59)$$

Ймовірність часткової реалізації

$$Q_{33}^{**} = q_{51}q_{64} + q_{51}q_{65} + q_{52}q_{64} + q_{53}q_{62} + q_{53}q_{63} + \\ + q_{54}q_{61} + q_{54}q_{62} + q_{55}q_{61}. \quad (5.60)$$

Ймовірність реалізації у більшості випадків

$$Q_{34}^{**} = q_{52}q_{65} + q_{53}q_{64} + q_{53}q_{65} + q_{54}q_{63} + q_{54}q_{64} + \\ + q_{55}q_{62} + q_{55}q_{63}. \quad (5.61)$$

Ймовірність реалізації

$$Q_{35}^{**} = q_{54}q_{65} + q_{55}q_{64} + q_{55}q_{65}. \quad (5.62)$$

Результати обчислення Q_{3j}^{**} занесемо до табл. 5.22.

На основі вищенаведеної логічної матриці згортки (див. табл. 5.21) визначимо ймовірності реалізації цільових орієнтирів для різних випадків Q_{4j}^{**} за формулами наведеними нижче.

Ймовірність нереалізації ринково-інтерфейсних цільових орієнтирів Q_{41}^{**} має місце у наступному випадку:

$$Q_{41}^{**} = q_{71}q_{81} + q_{71}q_{82} + q_{72}q_{81}. \quad (5.63)$$

Ймовірність реалізації в окремих випадках

$$Q_{42}^{**} = q_{71}q_{83} + q_{71}q_{84} + q_{72}q_{82} + q_{72}q_{83} + q_{73}q_{81} + q_{73}q_{82} + q_{74}q_{81}. \quad (5.64)$$

Ймовірність часткової реалізації

$$Q_{43}^{**} = q_{71}q_{85} + q_{72}q_{84} + q_{72}q_{85} + q_{73}q_{83} + q_{73}q_{84} + \\ + q_{74}q_{82} + q_{74}q_{83} + q_{75}q_{81} + q_{75}q_{82}. \quad (5.65)$$

Ймовірність реалізації у більшості випадків

$$Q^{**}_{44} = q_{75}q_{85} + q_{74}q_{84} + q_{75}q_{83}. \quad (5.66)$$

Ймовірність реалізації

$$Q^{**}_{45} = q_{74}q_{85} + q_{75}q_{84} + q_{75}q_{85}. \quad (5.67)$$

Результати обчислення Q^{**}_{4j} занесемо до табл. 5.22.

Таблиця 5.22

Ймовірність реалізації визначених цільових орієнтирів

Q^{**}_{ij}	Q^{**}_{i1}	Q^{**}_{i2}	Q^{**}_{i3}	Q^{**}_{i4}	Q^{**}_{i5}
Q^{**}_{1j}	0	0,7620	0,2356	0,0024	0
Q^{**}_{2j}	0	0,1920	0,5744	0,224	0,0096
Q^{**}_{3j}	0,0512	0,1856	0,3888	0,3168	0,0576
Q^{**}_{4j}	0,0087	0,1313	0,3848	0,2448	0,2304

Джерело: побудовано автором

Наступним кроком є побудова матриць згорток для наступних цільових орієнтирів (табл. 5.23 – 5.24).

Таблиця 5.23

Логічна матриця згортки фінансово-ресурсних цільових орієнтирів

		B^{**}_1				
		1	2	3	4	5
B^{**}_2	1	1	2	2	2	2
	2	1	2	3	3	3
	3	2	2	3	3	3
	4	2	2	3	4	4
	5	2	3	3	4	5

Джерело: побудовано автором

Таблиця 5.24

Логічна матриця згортки політико-ринкових цільових орієнтирів

		B_3^*				
		1	2	3	4	5
B_4^*	1	1	1	2	3	3
	2	1	2	2	3	4
	3	2	3	3	4	4
	4	3	3	4	4	5
	5	3	4	4	5	5

Джерело: побудовано автором

На основі вищенаведеної логічної матриці згортки (див. табл. 5.23) визначимо ймовірності реалізації цільових орієнтирів для різних випадків Q_{1j}^* за формулами наведеними нижче.

Ймовірність нереалізації фінансово-ресурсних цільових орієнтирів Q_{11}^* має місце у наступному випадку:

$$Q_{11}^* = Q_{11}^{**}Q_{21}^{**} + Q_{11}^{**}Q_{22}^{**} + Q_{12}^{**}Q_{21}^{**} + Q_{13}^{**}Q_{21}^{**}. \quad (5.68)$$

Ймовірність реалізації в окремих випадках

$$Q_{12}^* = Q_{11}^{**}Q_{23}^{**} + Q_{12}^{**}Q_{22}^{**} + Q_{13}^{**}Q_{22}^{**} + Q_{14}^{**}Q_{21}^{**}. \quad (5.69)$$

Ймовірність часткової реалізації

$$Q_{13}^* = Q_{11}^{**}Q_{24}^{**} + Q_{11}^{**}Q_{25}^{**} + Q_{12}^{**}Q_{23}^{**} + Q_{12}^{**}Q_{24}^{**} + Q_{13}^{**}Q_{23}^{**} + \\ + Q_{14}^{**}Q_{22}^{**} + Q_{14}^{**}Q_{23}^{**} + Q_{15}^{**}Q_{21}^{**} + Q_{15}^{**}Q_{22}^{**}. \quad (5.70)$$

Ймовірність реалізації у більшості випадків

$$Q_{14}^* = Q_{12}^{**}Q_{25}^{**} + Q_{13}^{**}Q_{24}^{**} + Q_{13}^{**}Q_{25}^{**} + Q_{14}^{**}Q_{24}^{**} + Q_{15}^{**}Q_{23}^{**} + Q_{15}^{**}Q_{24}^{**}. \quad (5.71)$$

Ймовірність реалізації

$$Q_{15}^{*} = Q_{14}^{**}Q_{25}^{**} + Q_{15}^{**}Q_{25}^{**}. \qquad (5.72)$$

Підставивши значення Q_{ij}^{**} з табл. 5.22 у формули (5.68 – 5.72) отримаємо:

$$Q_{11}^{*} = 0 \times 0 + 0 \times 0{,}1920 + 0{,}7620 \times 0 + 0{,}2356 \times 0 = 0;$$

$$Q_{12}^{*} = 0 \times 0{,}5744 + 0{,}7620 \times 0{,}1920 + 0{,}2356 \times 0{,}1920 +$$
$$+ 0{,}0024 \times 0 = 0{,}1915392;$$

$$Q_{13}^{*} = 0 \times 0{,}2240 + 0 \times 0{,}0096 + 0{,}7620 \times 0{,}5744 + 0{,}7620 \times 0{,}2240 +$$
$$+ 0{,}2356 \times 0{,}5744 + 0{,}0024 \times 0{,}1920 + 0{,}0024 \times 0{,}5744 +$$
$$0 \times 0 + 0 \times 0{,}1920 = 0{,}7455488;$$

$$Q_{14}^{*} = 0{,}7620 \times 0{,}0096 + 0{,}2356 \times 0{,}2240 + 0{,}2356 \times 0{,}0096 +$$
$$+ 0{,}0024 \times 0{,}2240 + 0 \times 0{,}5744 + 0 \times 0{,}0024 = 0{,}06288896;$$

$$Q_{15}^{*} = 0{,}0024 \times 0{,}0096 + 0 \times 0{,}0096 = 0{,}00002304.$$

Оскільки така точність обчислень Q_{1j}^{*} для наших потреб є надмірною заокруглимо отримані результати до четвертого знаку після коми. Отримані результати занесемо до табл. 5.25.

На основі вищенаведеної логічної матриці згортки (див. табл. 5.24) визначимо ймовірності реалізації цільових орієнтирів для різних випадків Q_{2j}^{*} за формулами наведеними нижче.

Ймовірність нереалізації політико-ринкових цільових орієнтирів Q^{*}_{21} має місце у наступному випадку:

$$Q^{*}_{21} = Q^{**}_{31} Q^{**}_{41} + Q^{**}_{31} Q^{**}_{42} + Q^{**}_{32} Q^{**}_{41}. \qquad (5.73)$$

Ймовірність реалізації в окремих випадках

$$Q^{*}_{22} = Q^{**}_{31} Q^{**}_{41} + Q^{**}_{32} Q^{**}_{42} + Q^{**}_{32} Q^{**}_{43} + Q^{**}_{33} Q^{**}_{41}. \qquad (5.74)$$

Ймовірність часткової реалізації

$$Q^{*}_{23} = Q^{**}_{31} Q^{**}_{44} + Q^{**}_{31} Q^{**}_{45} + Q^{**}_{32} Q^{**}_{44} + Q^{**}_{33} Q^{**}_{42} + Q^{**}_{33} Q^{**}_{43} + \\ + Q^{**}_{34} Q^{**}_{41} + Q^{**}_{34} Q^{**}_{42} + Q^{**}_{35} Q^{**}_{41}. \qquad (5.75)$$

Ймовірність реалізації у більшості випадків

$$Q^{*}_{24} = Q^{**}_{32} Q^{**}_{45} + Q^{**}_{33} Q^{**}_{44} + Q^{**}_{33} Q^{**}_{45} + Q^{**}_{34} Q^{**}_{43} + Q^{**}_{34} Q^{**}_{44} + \\ + Q^{**}_{35} Q^{**}_{42} + Q^{**}_{35} Q^{**}_{43}. \qquad (5.76)$$

Ймовірність реалізації

$$Q^{*}_{25} = Q^{**}_{34} Q^{**}_{45} + Q^{**}_{35} Q^{**}_{44} + Q^{**}_{35} Q^{**}_{45}. \qquad (5.77)$$

Заокруглимо отримані результати обчислень Q^{*}_{2j} до четвертого знаку після коми. Отримані результати занесемо до табл. 5.25.

Таблиця 5.25

Ймовірність реалізації визначених цільових орієнтирів

Q^*_{ij}	Q^*_{i1}	Q^*_{i2}	Q^*_{i3}	Q^*_{i4}	Q^*_{i5}
Q^*_{1j}	0	0,1915	0,7455	0,0630	0
Q^*_{2j}	0,0088	0,1189	0,3153	0,4567	0,1003

Джерело: побудовано автором

Передостаннім кроком у розрахунку інтегрального показника (загального ефекту) від задоволення стратегічних інтересів підприємства у сфері економічної безпеки є побудова логічної матриці згортки цільових орієнтирів стратегічного інтересу (табл. 5.26).

Таблиця 5.26

Логічна матриця згортки цільових орієнтирів стратегічного інтересу

		B_1				
		1	2	3	4	5
B_2	1	1	2	2	3	3
	2	2	2	3	3	4
	3	2	3	3	4	4
	4	3	3	4	4	5
	5	3	4	4	5	5

Джерело: побудовано автором

На основі вищенаведеної логічної матриці згортки (див. табл. 5.26) визначимо ймовірності реалізації цільових орієнтирів для різних випадків Q_j за формулами наведеними нижче.

Ймовірність нереалізації цільових орієнтирів стратегічного інтересу Q_1 має місце у наступному випадку:

$$Q_1 = Q^*_{11} Q^*_{21}. \tag{5.78}$$

Ймовірність реалізації в окремих випадках

$$Q_2 = Q^*_{11} Q^*_{22} + Q^*_{11} Q^*_{23} + Q^*_{12} Q^*_{21} + Q^*_{12} Q^*_{22} + Q^*_{13} Q^*_{21}. \tag{5.79}$$

Ймовірність часткової реалізації

$$Q_3 = Q^*_{11}Q^*_{24} + Q^*_{11}Q^*_{25} + Q^*_{12}Q^*_{23} + Q^*_{12}Q^*_{24} + Q^*_{13}Q^*_{22} + \\ + Q^*_{13}Q^*_{23} + Q^*_{14}Q^*_{21} + Q^*_{14}Q^*_{22} + Q^*_{15}Q^*_{21}. \quad (5.80)$$

Ймовірність реалізації у більшості випадків

$$Q_4 = Q^*_{12}Q^*_{25} + Q^*_{13}Q^*_{24} + Q^*_{13}Q^*_{25} + Q^*_{14}Q^*_{23} + \\ + Q^*_{14}Q^*_{24} + Q^*_{15}Q^*_{22} + Q^*_{15}Q^*_{23}. \quad (5.81)$$

Ймовірність реалізації

$$Q_5 = Q^*_{14}Q^*_{25} + Q^*_{15}Q^*_{24} + Q^*_{15}Q^*_{25}. \quad (5.82)$$

Підставивши значення Q^*_{ij} з табл. 5.25 у формули (5.78 – 5.82) отримаємо:

$$Q_1 = 0 \times 0{,}0088 = 0;$$

$$Q_2 = 0 \times 0{,}1189 + 0 \times 0{,}3153 + 0{,}1915 \times 0{,}0088 + \\ + 0{,}1915 \times 0{,}1189 + 0{,}7455 \times 0{,}0088 = 0{,}03101495;$$

$$Q_3 = 0 \times 0{,}4567 + 0 \times 0{,}1003 + 0{,}1915 \times 0{,}3153 + 0{,}1915 \times 0{,}4567 + \\ + 0{,}7455 \times 0{,}1189 + 0{,}7455 \times 0{,}3153 + 0{,}0630 \times 0{,}0088 + \\ 0{,}0630 \times 0{,}1189 + 0 \times 0{,}0088 = 0{,}4795792;$$

$$Q_4 = 0{,}1915 \times 0{,}1003 + 0{,}7455 \times 0{,}4567 + 0{,}7455 \times 0{,}1003 + 0{,}0630 \times 0{,}3153 + \\ + 0{,}0630 \times 0{,}4567 + 0 \times 0{,}1189 + 0 \times 0{,}3153 = 0{,}48308695;$$

$$Q_5 = 0{,}0630 \times 0{,}1003 + 0 \times 0{,}4567 + 0 \times 0{,}1003 = 0{,}0063189.$$

Оскільки така точність обчислень Q_i для наших потреб є надмірною заокруглимо отримані результати до четвертого знаку після коми. Отримані результати використаємо у подальших обчисленнях загального ефекту від задоволення стратегічних інтересів підприємства у сфері економічної безпеки.

Тепер можна оцінити загальний ефект $R = \sum_{j=1}^{5} jQ_j$ як середнє значення інтегральних оцінок реалізації відповідних стратегічних інтересів підприємством транспортного машинобудування Q_j

$$R = 1Q_1 + 2Q_2 + 3Q_3 + 4Q_4 + 5Q_5. \qquad 5.83)$$

Підставивши значення Q_j отримані вище, у формулу (5.83) отримаємо

$$R = 1 \times 0 + 2 \times 0{,}0310 + 3 \times 0{,}4796 + 4 \times 0{,}04831 + \\ + 5 \times 0{,}0063 = 3{,}4647.$$

У даному випадку, тобто для ПАТ «Дрогобицький завод автомобільних кранів», отриманий ефект між «без змін» та «незначним покращенням» за обраною шкалою оцінок (табл. 5.6).

Запропонований методичний підхід уможливлює визначення інтегрального показника, тобто отримання кількісної характеристики ефективності комплексного забезпечення економічної безпеки підприємства транспортного машинобудування, що базується на результатах оцінки досягнення необхідного рівня безпеки у розрізі основних функціональних складових економічної безпеки, визначення ступеня виконання цільових орієнтирів та реалізації інтересів у сфері економічної безпеки, що в загальному може бути використано для розроблення, уточнення та/або корегування тактики і стратегії у процесі комплексного забезпечення економічної безпеки підприємства.

Висновки до розділу 5

1. На основі дослідження підходів до оцінювання рівня економічної безпеки встановлено відсутність універсального методу, що зумовило потребу у його розробленні з урахуванням особливостей підприємств транспортного машинобудування. Аналіз результатів діяльності десяти підприємств, які спеціалізуються на виробництві автомобільної техніки в Україні (ПАТ «Авторадіотор», ПАТ «АвтоКраз», ПАТ «Єврокар», ПАТ «Богдан Моторс», ПАТ «ЗАЗ», ПАТ «Полтавський автоагреганий завод», ПАТ «Завод «Часівоярські автобуси», ПАТ «Камянець-Подільськавтоагрегат», ПАТ «Дрогобицький завод автомобільних кранів», ПАТ «Чернігівський автозавод») дозволив розробити модель оцінювання рівня економічної безпеки автомобілебудівних підприємств, яка, на відміну від існуючих, уможливлює визначення інтегрального показника, що, враховуючи безпеку стосовно кожного окремого індикатора та функціональної складової, передбачає отримання тактичної і стратегічної оцінок як базових для розроблення адекватних до ситуації рішень щодо управління економічної безпекою підприємства.

2. На основі врахування результатів оцінки рівня економічної безпеки підприємства, рівня внутрішніх загроз, рівня зовнішніх загроз обґрунтовано методологічні засади вибору стратегії економічної безпеки підприємства з використанням теорії нечітких множин, основною компонентою яких є функції належності, побудовані з використанням терм-множини значень і лінгвістичних термів факторів, які дозволили отримати нечіткі логічні рівняння впливу лінгвістичних змінних на забезпечення економічної безпеки підприємств транспортного машинобудування, що уможливлює прогнозування застосування однією із трьох базових стратегій «захисна», «адаптаційна» та «пасивна» як адекватної до наявних можливостей економічної безпеки.

3. Розроблений методичний підхід до оцінювання ефективності комплексного забезпечення економічної безпеки підприємств транспортного машинобудування, який, на відміну від існуючих, передбачає поетапне

трирівневе визначення інтегрального показника ефективності, що ґрунтується на наступних оцінках: досягнення та підтримання необхідного рівня безпеки у розрізі основних функціональних складових економічної безпеки підприємства; ступеня досягнення основних цільових орієнтирів у забезпеченні економічної безпеки підприємства; повноти реалізації основних інтересів у сфері економічної безпеки, на засадах використання непараметричних підходів до вимірювання динамічних зв’язків, що дає змогу здійснювати тактичний і стратегічний контроль та реалізовувати оперативні рішення в процесі забезпечення економічної безпеки підприємства.

ВИСНОВКИ

Основні наукові результати проведеного дослідження дали можливість розв’язати важливу наукову проблему, яка полягала у розробці теоретико-методологічних засад комплексного забезпечення економічної безпеки підприємств, а також зробити такі висновки і рекомендації:

1. Базуючись на результатах власних досліджень теоретичних аспектів і особливостей трактування представниками вітчизняної та закордонних безпекознавчих шкіл понять «економічна безпека підприємства», «система економічної безпеки підприємства», «дестабілізуючі чинники», запропоновано низку авторських визначень, які створюють базис для розробки методології комплексного забезпечення економічної безпеки підприємств.

Доведено необхідність комплексного забезпечення економічної безпеки підприємств (під ним запропоновано розуміти узгоджений процес взаємодії суб’єктів різних рівнів управління з метою всебічного дослідження причинно-наслідкових залежностей між впливом чинників зовнішнього та внутрішнього середовищ підприємства, оцінювання вхідних параметрів, зміну і розвиток їх значень у просторі та часі, аналіз вихідних параметрів для прийняття рішень з метою досягнення бажаного рівня економічної безпеки), що, на відміну від існуючих наукових підходів, дозволяє врахувати стратегічну і тактичну складові такого процесу, визначити елементи його конфігурації, які забезпечать можливість залучення суб’єктів різних рівнів з метою вчасного виявлення, попередження та ліквідації наслідків впливу дестабілізуючих чинників для досягнення інтересів підприємства.

Аналіз низки наукових праць щодо визначення понять «виклики», «ризики», «загрози», «небезпека» у сфері забезпечення економічної безпеки підприємств дозволив виробити і формалізувати авторське розуміння термінів, відповідно до якого вищезазначені поняття віднесені до дестабілізуючих чинників: «виклики» – це сукупність обставин, не обов’язково негативного впливу, на які необхідно відреагувати, при цьому їх ігнорування може

спричинити позитивні чи негативні наслідки для підприємств; «загрози» – вплив зовнішнього середовища, його суб’єктів чи внутрішніх елементів системи, що може призвести до потенційних втрат; «ризики» – настання суб’єктивних і/або об’єктивних подій у кожній зі сфер діяльності промислового підприємства у зв’язку з актуалізацією загроз, що здатні призвести до позитивних чи негативних наслідків для нього і спричинити відхилення від запланованих параметрів; «небезпека» – форма прояву загрози, що призводить до реальних втрат.

2. Розроблено структуру комплексного забезпечення економічної безпеки підприємств, особливістю якої є поєднання стратегічного і тактичного планування діяльності, формування та управління функціонуванням системи економічної безпеки, здійснення моніторингу та контролю, а також мотивування працівників і управління лояльністю персоналу, що дозволить суб’єктам забезпечення економічної безпеки на основі аналізу інформації, яка надходить із зовнішнього та внутрішнього середовищ підприємства, сприяти ефективному функціонуванню системи економічної безпеки. Послідовність здійснення комплексного забезпечення економічної безпеки відтворена у вигляді алгоритму, який дозволяє чітко визначити та розподілити функції та завдання між суб’єктами забезпечення безпеки на підприємстві.

3. Враховуючи умови функціонування підприємств транспортного машинобудування та потребу досягнення стабільного рівня їх економічної безпеки, доведено необхідність дослідження впливу дестабілізуючих чинників зовнішнього та внутрішнього середовищ. Шляхом експертного оцінювання сформовано перелік пріоритетних дестабілізуючих чинників внутрішнього та зовнішнього середовищ Це стало основою для розроблення методичних рекомендацій щодо формування заходів з попередження чи мінімізації їхнього впливу у процесі комплексного забезпечення економічної безпеки і створить можливість для реалізації інтересів аналізованих суб’єктів господарювання.

4. Опрацьовано методологічний підхід до організації системи управління персоналом у процесі комплексного забезпечення економічної безпеки

підприємств, який включає перелік принципів ідентифікації дій персоналу як домінуючої загрози економічній безпеці підприємств транспортного машинобудування та сценарії діяльності керівництва для протидії зазначеного впливу. До вищезазначених принципів запропоновано віднести такі: компетентності – характеризує рівень професіоналізму та фахових навичок працівника; законності дій – демонструє рівень дотримання норм чинного законодавства та внутрішньокорпортивних норм; лояльності – відображає рівень готовності працівника дотримуватися корпоративних вимог та здійснювати свої дії, чітко виконуючи приписи внутрішніх документів підприємства та відповідно до домовленостей, узгоджених при прийомі на роботу, спрямування власних дій та зусиль на максимальне досягнення цілей підприємства та відстоювання його інтересів; здатності до розвитку – характеризує здатність працівника до самовдосконалення. Обумовлено вагомість принципу «лояльність персоналу», рівень якої безпосередньо впливає на економічну безпеку, що дозволило змоделювати взаємозв'язок процесу управління лояльністю працівників підприємств з рівнем його конкурентоспроможності та економічної безпеки, а також розробити систему дій керівництва для підвищення рівня лояльності персоналу. Використання розробленого методологічного підходу забезпечить реалізацію підприємствами транспортного машинобудування політики ефективного управління персоналом з метою підвищення рівня їх економічної безпеки.

5. Побудовано модель управління персоналом у процесі комплексного забезпечення економічної безпеки підприємств транспортного машинобудування, суть якої полягає у можливості вдосконалення процесу управління на стратегічному і тактичному рівнях шляхом розроблення (із застосуванням теорії графів та матричного аналізу) сукупності ймовірних прогнозів щодо зміни рівня впливу персоналу на рівень економічної безпеки для прийняття та реалізації ефективних рішень, спрямованих на нейтралізацію загроз для безпеки підприємств.

6. Зважаючи на встановлений факт неефективності здійснюваних заходів підприємствами з метою протидії дестабілізуючим чинникам зовнішнього середовища, доведено необхідність їх активізації шляхом об’єднання зусиль декількох суб’єктів господарювання. Розроблено методологічний підхід протидії проявам впливу дестабілізуючих чинників зовнішнього середовища завдяки об’єднанню зусиль підприємств та державних і суспільних інститутів. У такому підході визначено напрями, методи та принципи діяльності цих суб’єктів; результатом його реалізації стане досягнення бажаних результатів щодо зниження рівня негативного впливу дестабілізуючих чинників зовнішнього середовища на діяльність підприємств транспортного машинобудування.

7. З метою забезпечення високого рівня економічної безпеки у процесі функціонування підприємств транспортного машинобудування доведено необхідність виявлення слабких сигналів прояву дестабілізуючих чинників, що дозволить спрямувати управлінські рішення на раннє виявлення та попередження змін. За авторським підходом, слабкими сигналами у сфері забезпечення економічної безпеки підприємств транспортного машинобудування запропоновано вважати виклики, які спричиняються змінами умов зовнішнього чи внутрішнього середовищ. З урахуванням зазначених аспектів змодельований перелік імовірних слабких сигналів у функціональних складових економічної безпеки підприємств транспортного машинобудування та розроблено методичний підхід до організації процесу виявлення слабких сигналів, який полягає у його поетапній структуризації. Це дозволить підвищити рівень управління для досягнення високих показників функціонування системи забезпечення економічної безпеки суб’єктів господарювання у промисловості.

8. На основі вивчення різних підходів щодо оцінювання рівня економічної безпеки встановлено відсутність універсального підходу, що зумовило потребу у його розробленні з урахуванням особливостей підприємств транспортного машинобудування. Аналіз результатів діяльності таких підприємств та

підсумків ранжування впливу дестабілізуючих чинників зовнішнього та внутрішнього середовищ надав можливість опрацювати методику оцінювання рівня економічної безпеки, використання якої дозволить підприємствам на основі визначення безпеки щодо кожного окремого індикатора та функціональної складової обчислити значення інтегрального показника для формування тактики і стратегії здійснення комплексного забезпечення економічної безпеки суб’єкта господарювання.

9. Беручи до уваги особливості побудованої моделі вибору стратегії забезпечення економічної безпеки підприємств транспортного машинобудування, яка враховує результати оцінки рівня економічної безпеки підприємства, рівнів внутрішніх і зовнішніх загроз, обґрунтовано методологічні засади вибору однієї з трьох базових стратегій (захисна, адаптаційна та пасивна) як адекватної до наявних можливостей підприємства.

10. Розроблено методичний підхід щодо визначення інтегрального показника ефективності комплексного забезпечення економічної безпеки підприємств транспортного машинобудування, значення якого полягає у системному оцінюванні досягнутого рівня економічної безпеки за її функціональними складовими, ступеня реалізації цільових орієнтирів та міри задоволення інтересів у сфері економічної безпеки суб’єктів господарської діяльності. Одержані результати можуть бути використані для розроблення, уточнення та/або коригування тактики і стратегії у процесі комплексного забезпечення економічної безпеки підприємства.

Використання запропонованого підходу оцінювання ефективності запропонованих автором методологічних підходів та практичних рекомендацій щодо комплексного забезпечення економічної безпеки вітчизняних підприємств транспортного машинобудування свідчить про покращення результативності забезпечення їх економічної безпеки від 11,4 % до 15,9 %.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авторинок України: Прогноз на 2012 р. // Маркетинг в Україні, 2011. – № 5-6. – С. 34-38.

2. Адамів М.Є. Антисипативне управління як передумова економічного розвитку підприємства / М.Є. Адамів // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Теорія та практика управління економічним розвитком», (м. Київ, 22-24 листопада 2012 р.). – Донецьк: ООО «Фирма «Друк-Инфо», 2012. – В 3 т. – Т.1. – С. 186-187.

3. Адамів М.Є. Сутність та роль антисипативного управління на підприємствах / М.Є. Адамів // Галицький економічний вісник, 2010. – № 3 (28). – С. 112-121.

4. Адрианов В.Д. Практика и методы борьбы с коррупцией в США / В.Д. Адрианов. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://viperson.ru/wind.php?ID=631764.

5. Александров В.И. Формирование структуры противодействия коррупции в России / В.И. Александров // Вопросы государственного и муниципального управления, 2011. – № 2. – С. 39-52.

6. Алькема В.Г. Інтегральна оцінка рівня економічної безпеки автомобілебудівних підприємств / В.Г. Алькема, М.І. Копитко // Вчені записки Університету «КРОК». Вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК». – Вип. 1 (1997). – Вип. 39. – К., 2015. – С. 75-88.

7. Алькема В.Г. Система економічної безпеки логістичних утворень: [монографія] / В.Г. Алькема; ВНЗ "Ун-т економіки та права "КРОК", НДІ пробл. нац. безпеки України. – К., 2011. – 376 с.

8. Амоша О.І. Активізація інноваційної діяльності: монографія / О.І. Амоша, В.П. Антонюк та ін. – Донецьк: НАН України, Інститут економіки промисловості, 2007. – 328 с.

9. Ангелко І. Тіньова діяльність як джерело доходу: основні форми вияву / І. Ангелко // Галицький економічний вісник, 2010. – № 2 (27). – С.108-115.

10. Ансофф И. Стратегическое управление / И. Ансофф. – М.: Экономика, 1989. – 519 с.

11. Антикризове корпоративне управління: теоретичні та прикладні аспекти: [монографія] / С.С. Гасанов, А.М. Штангрет, Я.В. Котляревський, О.В. Мельников, Т.С. Мінаєва. – К.: Акад. фін. упр., 2012. – 301 с.

12. Антикризове управління підприємством [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://library.if.ua/book/6/701.html.

13. Антикризове управління та фінансова санація підприємств: [навч. посіб.] / В.І. Воробйов, А.М. Штангрет, О.М. Петрашова, О.В. Мельников. – К.: Укр. наук.-дослід. ін-т спец. видів друку, 2011. – 396 с.

14. Антипов В.І. Тіньова економіка та економічна злочинність: світові тенденції, українські реалії та правові засоби контролю (теоретико-методологічне узагальнення) / В.І. Антипов. – Вінниця: ДП ДКФ, 2006. – 1040 с.

15. Антисипативное управление сложными экономическими системами: модели, методы, инструменты: [монографія] / Р.А. Руденский. научн. ред проф. Ю. Г. Лысенко. – Донецк: Юго-Восток, 2009. – 257 с.

16. Антонюк Л.Л. Інновації: теорія, механізм розробки та комерціалізації: [монографія] / Л.Л. Антонюк, А. М. Поручник, В. С. Савчук. – К.: КНЕУ, 2003. – 394 с.

17. Ареф’єв С.О. Определение категории «экономическая безопасность предприятия» / С.О. Ареф’єв // Бізнес Інформ, 2009. – № 3 – С. 82-85.

18. Ареф’єва О.В. Побудова моделей ключових загроз на шляху до економіки знань в Україні / О.В. Ареф’єва, В.М. Сеньківський, А.М. Штангрет, О.В. Мельников // Наукові записки. – Львів: Укр. акад. друкарства, 2011. – Вип. 2 (35). – С. 52-67.

19. Арнольд В.И. «Жесткие» и «мягкие» математические модели / В.И. Арнольд – М.: МЦНМО, 2004. – 32 с.

20. Артамонова Н.С. Визначення рівня економічної безпеки підприємства задля забезпечення ефективного адміністрування [Електронний ресурс] / Н.С. Артамонова, А.В. Атрашкова // Економіка: реалії часу: [електрон. журн.], 2012. – № 1. – С. 19-23. – Режим доступу: http://economics.opu.ua/files/archive/2012/No1/19-23.pdf.

21. Артур Вайс. Краткое руководство по конкурентной разведке: как собирать и использовать информацию о конкурентах. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://ci-razvedka.narod.ru/Arthur_Weiss_Brief_Guide_CI.html.

22. Артюхов В.В. Общая теория систем. Самоорганизация, устойчивость, разнообразие, кризисы / В.В. Артюхов. – М.: Либроком, 2009. – 223 с.

23. Аутсорсинг безопасности во всех красках [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://infocon.ru/art103.

24. Бабич Т. Рейдерство в Україні – загроза національній безпеці / Тетяна Бабич // Віче, 2010. – № 14. [Електронний ресурс]. – Джерело доступу: http://www.viche.info/journal/2105/.

25. Базилюк А.В. Тіньова економіка в Україні: [монографія] / А.В. Базилюк, С.О. Коваленко. – К.: НДЕІ Мінекономіки України, 1998. – 206с.

26. Бакіко Є.О., Довгань Л.Є. Сучасні технології управління ефективним розвитком підприємства. [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://probl-economy.kpi.ua/pdf/2012-2.pdf.

27. Балабанова Л.В., Сардак О.В. Організація праці менеджера: [підручник] / Л.В. Балабанова, О.В. Сардак. – 2-е вид-ня, перероб. та доп. – К.: «Професіонал», 2007. – 416 с.

28. Балабанюк Ж.М. Аналіз показників руху персоналу організації / Ж.М. Балабанюк. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=650.

29. Баланс основних засобів України за 2012 рік. – К.: Державна служба статистики України, 2013 р. – 23 с.

30. Балясный М.Я. Экономическая безопасность бизнеса в современной России: [учебное пособие]. / М.Я. Балясный. – Оренбург: Академия проблем безопасности, обороны и правопорядка, 2008. – 260 с.

31. Бандурка О.М., Духов В.Є., Петрова К.Я., Червяков І.М. Основи економічної безпеки: [підручник] / О.М. Бандурка, В.Є. Духов, К.Я. Петрова, І.М. Червяков. – Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2003. – 236 с.

32. Барановский А., Саенко В. Проблемы собственности и легализации капиталов и доходов в Украине / А. Барановский, В. Саенко // Зеркало недели, 2001. – 15 травня.

33. Барилюк Ю. Лояльность персонала: тест пройден, 2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.training.com.ua/live/news/Loyalnost_personala_test_proiden.

34. Безбожний В.Л. Організаційні засади забезпечення соціально-економічної безпеки підприємства / В.Л. Безбожний // Вчені записки Університету "КРОК". Зб. наук. праць. – К.: Ун-т економіки та права "КРОК", 2008. – Вип. 18. – Т. 4. – С. 9-17.

35. Безопасность бизнеса. Опыт США. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://union.kz/ru/biz/bezop/securitymeth/secbususa/txt.shtml.

36. Безопасность по-французски. Viva la France!// «Best of Security», 2006. – № 9. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.bos.dn.ua/view_article.php?id_article=160.

37. Безопасность социума. Словарь справочник / Кажегельдин А., Дзлиев М., Потрубач Н. – М., 1997. – 101 с.

38. Безпека господарської діяльності підприємства, установи, організації: [довідник кваліфікаційних характеристик професій працівників] / С.В. Мельник, Л.В. Гнилицька, П.Я. Пригунов та ін. – Луганськ: ДУ НДІ СТВ, 2011. – 57 с.

39. Безпека підприємницької діяльності в регіоні. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://reff.net.ua/8252-Bezopasnost_predprinimatel_skoiy_deyatel_nosti_v_regione.html.

40. Бек Ш. Авто настрой / Шавкат Бек // Бизнес, 2012. – № 5. – С.136-138.

41. Белінська Я.В. Інституції та економічний розвиток / Я.В. Белінська // Актуальні проблеми економіки, 2004. – № 2. – С. 36-49.

42. Бендиков М. Экономическая безопасность промышленного предприятия (организационно-методический аспект) / М. Бендиков // Консультант директора, 2000. – № 2. – С. 7-13.

43. Бендиков М.А. Экономическая безопасность промышленного предприятия в условиях кризисного развития / М.А. Бендиков // Менеджмент в России и за рубежом, 2000. – №2. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://kiev-security.org.ua/box/11/104.html.

44. Бешелев С.Д. Экспертные оценки в принятии плановых решений / С.Д. Бешелев, Ф.Г. Гурвич. – М.: Экономика, 1976. – 79 с.

45. Бибик С.П., Сюта Г.М. Словник іншомовних слів: тлумачення, словотворення та слововживання / С.П. Бибик, Г.М. Сюта; за ред. С.Я. Єрмоленко. – Харків: Прапор, 2012. – 623 с.

46. Бинько И., Шлемко В. Как обеспечить экономическую безопасность Украины? // Всеукраинские ведомости, 1997. – № 138 (810). – С. 3.

47. Білинський Й.Й. Електронні системи: [навч. посіб.]. / Й.Й. Білинський, К.В. Огородник, М.Й. Юкиш. – Вінниця: ВНТУ, 2011. – 208 с.

48. Білоус Я.Ю. Аналіз підходів до визначення поняття «економічна безпека підприємства» / Я.Ю. Білоус // Економіка Менеджмент Підприємництво, 2011. – № 23 (II). – С. 241-247.

49. Білошкурська Н.В., Білошкурський М.В. Теоретичні аспекти економічної безпеки підприємств / Н.В. Білошкурська, М.В. Білошкурський // Сталий розвиток економіки. Міжнародний науково-виробничий журнал, 2013. – № 2’2013 (19). – С. 85-89.

50. Білошкурська Н.В. Потреба у функціонуванні економіко-організаційного механізму економічної безпеки підприємств / Н.В. Білошкурська // Фін.-кредит. діяльн.: пробл. теорії та практики. Зб. наук. пр., 2012. – Вип. 1. – Т. 1. – С. 149-154.

51. Блажевич О.Г. Фінансова безпека організацій рекреаційної сфери / Ю.М. Воробйов, О.Г. Блажевич // Науковий вісник: фінанси, банки, інвестиції, 2010. – № 2 (7). – С. 12-19.

52. Богдан О.І. Дослідження інтересів підприємства щодо його економічної безпеки / О.І. Богдан, С.О. Михайлюк // Вісник економічної науки України, 2009. – № 1(15). – С. 36-38.

53. Бондаренко И.А. Коррупция: экономический анализ на региональном уровне: [учебное пособие] / Бондаренко И.А. – Санкт-Петербург: Петрополис, 2001. – 87 с.

54. Борисенко З.М. Захист конкуренції в бізнесі як складова економічної безпеки / З.М. Борисенко // Ефективна економіка, 2013. – № 9. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=2439

55. Борисенко З.М. Конкурентна політика держави як фактор розвитку економіки України: [монографія] / З.М. Борисенко. – К.: Таксон, 2004. – 346 с.

56. Боровицкая М.В. Информационное обеспечение управления деятельностью хозяйствующего субъекта / М.В. Боровицкая // Вектор науки ТГУ. Специальный выпуск, 2010. – № 1. – С. 33-36.

57. Боротьба з корупцією стає одним з державних пріоритетів // Акценти тижня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrinform.ua/ukr/order/?id=647172.

58. Борьба с коррупцией: теория жизненного цикла. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://slon.ru/russia/borba_s_korrupciey_teoriya_zhiznennogo_cikla-353178.xhtml.

59. Бродский Б.Е. Теневые структуры и виртуальные ловушки: модели неформального сектора в переходных экономиках / Б.Е. Бродский // Экономический журнал ВШЭ, 2000. – № 4. – С. 433-453.

60. Брягин О.В. Безопасность Вашего бизнеса. Советы постороннего. Системный подход, аналитические материалы, практические рекомендации. – К.: КНТ, 2006. – 228 с.

61. Бухвальд Е. Макроаспекты экономической безопасности: факторы, критерии и показатели. Вопросы экономики / Е. Бухвальд, Н. Гловацкая, С. Лазаренко. – 1995. – № 1. – С. 127-134.

62. Валуєв Б.І., Валуєв Ю.В. Загрози і ризик зовнішньоекономічної діяльності у світовій економіці: класифікаційний аспект / Валуєв Б.І., Валуєв Ю.В. // Економічні інновації, 2012. – Вип. № 51. – С. 64-72.

63. Валуєв Ю.Б. Процесно-функціональне управління промисловим підприємством: [монографія] / Ю.Б. Валуєв // Одеса: ІПРЕЕД НАНУ, 2011. – 296 с.

64. Варналій З.С. Дослідження процесу планування та здійснення рейдерської атаки / З.С. Варналій, З.Б. Живко, М.І. Копитко // Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Проблеми соціально-економічного розвитку підприємництва» (14-15 листопада 2013 р.). – Дніпропетровськ: «Герда», 2013.– С. 218-221. – (Серія «Економіка і фінанси»).

65. Василенко В.О. Антикризове управління підприємством / В.О. Василенко. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://library.if.ua/book/60/4204.html.

66. Васильців Т.Г. Економічна безпека підприємництва України: стратегія та механізми зміцнення: [монографія] / Т.Г. Васильців. – Львів: Арал, 2008. – 384 с.

67. Васильців Т.Г. Чинники та джерела загроз економічній безпеці підприємства / Т.Г. Васильків, М.Б. Пасічник // Науковий вісник НЛТУ України. Збірник науково-технічних праць, 2008. – Вип. 18.10. – С. 128-135.

68. Ващекин Н.П., Дзиев М.И., Урсуп А.Д. Экономическая безопасность: институциональный подход: [монография] / Н.П. Ващекин, М.И. Дзиев, А.Д. Урсуп. – М.: Изд-во МГУК, 2000. – 375 с.

69. Вербик М. Путеводитель по современной эконометрике. Пер. с англ. В.А. Банникова / Науч. ред. и предисл. С. А. Айвазяна. – М.: Научная книга, 2008. – 616 с.

70. Вербицька Г.Л. Управління економічним ризиком / Г.Л. Вербицька // Фінанси України, 2004. – № 4. – С. 34-40.

71. Вермінська О.М. Фінансування інновацій відповідно до етапів життєвого циклу / О.М. Вермінська // Інноваційна економіка: Всеукраїнський науково-виробничий журнал, 2012. – № 10. – С. 205-209. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/inek/2012_10/205.pdf.

72. Верьовкін А.В. Система індикаторів оцінки рівня економічної безпеки підприємства / А.В. Верьовкін. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/15_DNI_2008/Economics/32644.doc.html.

73. Вишнівська Б. Методи мінімізації фінансових ризиків / Б. Вишнівська // Економіст, 2007. – № 6. – С. 58-59.

74. Вишняков Я.Д., Марченко С.А. Управление обеспечением безопасности предприятий: экономические подходы / Я.Д. Вишняков, С.А. Марченко // Менеджмент в России и за рубежом, 2001. – №5. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.mevriz.ru.

75. Вікторова О.В., Коваль А.О. Використання «м’яких» обчислень в інтелектуальних інформаційно-вимірювальних системах дорожніх машин / О.В. Вікторова, А.О. Коваль // Вестник ХНАДУ, 2011. – Вып. 53. – С. 111-117.

76. Вітлінський В.В. Ризикологія в економіці та підприємництві: [монографія] / В.В. Вітлінський, Г.І. Великоіваненко. – К.: КНЕУ, 2004. – 480 с.

77. Вітлінський В.В. Штучний інтелект у системі прийняття управлінських рішень / В.В. Вітлінський // Нейро-нечіткі технології моделювання в економіці, 2012. – № 1. – С. 97-118.

78. Влияние коррупции на экономический рост. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://bezkor.ru/materials/19/.

79. Внукова Н.М. Економічна оцінка ризику діяльності підприємств: проблеми теорії і практики: [монографія] / Н.М. Внукова, В.А. Смоляк. – Х.: ІНЖЕК, 2006. – 184 с.

80. Войнаренко М.П. Управління економічною безпекою підприємств на основі відхилень порогових показників / М.П. Войнаренко, О.Ф. Яременко // Економіст, 2008. – № 12. – С. 60-64.

81. Волженкин Б.В. Коррупция / Б.В. Волженкин. – СПб.: Санкт-Петербургский юридический ин-т. Генер. Прокуратуры РФ, 1998. – 260 с.

82. Вопросы инновационной политики и экономической безопасности деятельности предприятий. / Под ред. Е.А. Олейникова. – М.: 1992. – 210 с.

83. Воробйов В.І. Побудова моделі ключових загроз економічної безпеки вітчизняних поліграфічних підприємств / В.І. Воробйов, І.В. Піх, О.В. Мельников, А.М. Штангрет // Поліграфія і видавнича справа, 2010. – № 2 (52). – С. 18-30.

84. Воробйов В.І. Стан та загрози кадровій безпеці на підприємствах поліграфії / А.М. Штангрет, В.І. Воробйов // Економіка: проблеми теорії та практики: зб. наук. пр. – Дніпропетровськ, 2009. – Вип. 252. – В 6 т.: Т. 1. – С. 229-237.

85. Вступ до методів оптимізації та теорії технічних систем: [навч. посіб.] / А.В. Усов, Г.О. Оборський, Ю.О. Морозов, К.О. Дубров. – Одеса: Астропринт, 2005. – 496 с.

86. Гайдуцький П.І., Пустовійт Р.Ф. Дослідження нормативних аспектів вітчизняного інституціонального середовища / П.І. Гайдуцький, Р.Ф. Пустовійт // Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України: зб. тез доп. за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції, 4 - 5 червня 2010 року. – Суми: НБУ, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, ДВНЗ УАБС НБУ, 2010. – С. 313-327.

87. Галица И.А. Внутрихозяйственные интеллектуальные элиты и антиэлиты, конкурентоспособность и экономическая безопасность / І.О. Галиця // Международный журнал экспериментального образования, 2014. – № 1. – Ч. 2. – С. 132-136.

88. Галиця І.О. Стратегічні аспекти корпоративного управління і подолання внутрішньогосподарських конфліктів / І.О. Галиця // Фондовый рынок, 2012. – № 35. – С. 30-32.

89. Гапак Н.М. Суть та еволюція поняття "економічна безпека підприємства" / Н.М. Гапак, І.В. Дочинець // Науковий вісник Ужгородського університету : Серія: Економіка / ред. кол.: В.П. Мікловда, В.І. Ярема, В.О. Приходько та ін. – Ужгород: Видавництво УжНУ "Говерла", 2014. – Вип. 2 (43). – С. 68-73.

90. Гапоненко В.Ф., Беспалько А.Л., Власков А.С. Экономическая безопасность предприятий. Подходы и принципы. / В.Ф. Гапоненко, А.Л. Беспалько, А.С. Власков. – М.: Издательство «Ось-89», 2007. – 208 с.

91. Гарбар К.В. Морель виявлення передумов появи кризових ситуацій у внутрішньому середовищі підприємства / К.В. Гарбар // Вісник Національного транспортного університету. В 2-х ч. – К.: НТУ, 2012. – Випуск 26. – Ч. 1. – 620 с.

92. Гевелинг Л. Учение о коррупции: часть I. / Л. Гевелинг // Интернет-Издание Агентства по борьбе с коррупцией в РФ. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.korrup.ru/index.php?s=5&id=59&d=&m=52&y=2013& PHPSESSID=9bb515404ff59e42a43cd112f8ca37e8.

93. Гега П.Т. Деякі особливості банкрутства в Україні та недоліки правового регулювання / П.Т. Гега // Боротьба з організованою злочинністю (теорія і практика). Науково-практичний журнал. – К., 2004. – № 10. – с. 10-18.

94. Гега П.Т. Порівняльний аналіз інституту банкрутства / П.Т. Гега // Боротьба з організованою злочинністю (теорія і практика). Науково-практичний журнал. – К., 2004. – № 9. – С. 128-138.

95. Гічова Н.Ю. Діагностика та підвищення економічної безпеки підприємства: автореф. дис. к.е.н.: 08.06.04 / Гічова Наталія Юріївна. – Дніпропетровьск, 2010. – 23с.

96. Гончаренко Л. Экономическая безопасность предприятия. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.psj.ru/saver_magazins/detail.php?ID=8445.

97. Гончаренко О.М. Методичні аспекти оптимального управління стійкості підприємства / О.М. Гончаренко // Вісник соціально-економічних досліджень, 2012. – № 39 – С. 39-43.

98. Гончарова І.О. Міжнародний досвід забезпечення економічної безпеки суб'єктів господарювання / І.О. Гончарова, В.О. Лук'янихін, Д.А. Петров // Безпекознавство: теорія та практика: матер. І Всеукраїнської науково-практ. інтернет-конф (15.03 – 15.04.2013 р.). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://thesis.at.ua/publ/bezpekoznavstvo_teorija _ta_praktika /goncharova_i_o_luk_39_janikhin_v_o_petrov_d_a_mizhnarodnij_dosvid _zabezpe chennja_ekonomichnoji_bezpeki_sub_39_ektiv_gospodarjuvannja/4-1-0-140.

99. Горячева К.С. Інформаційно-аналітичне забезпечення фінансової безпеки підприємства / К.С. Горячева // Актуальні проблеми економіки, 2003. – № 9 (27). – С. 43-49.

100. Горячева К.С. Механізм управління фінансовою безпекою підприємства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. економ. наук: спец. 08.06.01 / К.С. Горячева. – К.: Київський національний університет технологій та дизайну, 2006. – 17 с.

101. Горячова К. Фінансова безпека підприємства. Сутність та місце в системі економічної безпеки / К. Горячова // Економіст, 2003. – №8. – С. 65-67.

102. Господарське право: Практикум / В.С.Щербина, Г.В.Пронська, О.М. Вінник та інші; за заг. ред. В.С.Щербини. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 347 с.

103. Господарський кодекс України. Закон України від 16.01.2003 № 436-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://kodeksy.com.ua/gospodars_kij_kodeks_ukraini.htm.

104. Гостєва І.С. Шкода як головна категорія небезпеки у предметній області безпекознавства. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://dibnis.wordpress.com/2012/11/01/%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%8F-%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%8C%D1%8F-3/.

105. Государственная политика противодействия коррупции и теневой экономике в России: [монография] / С.С. Сулакшин, С.В. Максимов, И.Р. Ахметзянова. – М.: Научный эксперт, 2009. – В 2-х томах. – Т. 2. – 304 с.

106. Грачов В. Класифікація ризиків та управління ними // Фінанси України, 2002. – № 10. – С. 56-60.

107. Грещак М.Г. Внутрішній економічний механізм підприємства: [навч. посіб.] / М.Г. Грещак, О.М. Гребешкова, О.С. Коцюба / за ред. М.Г.Грещака. – К.: КНЕУ, 2001. – 228 с.

108. Григорчук Т.В. Маркетинг. Частина друга: [навч. посіб. для дистанційного навчання] / Т.В. Григорчук. – К.: Університет «Україна», 2007. – 380 с.

109. Гриценко О.А. Місце держави в інституційному просторі трансформаційної економіки / О.А. Гриценко // Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України: зб. наук. пр. – Суми: ВВП "Мрія-1" ЛТД, УАБС, 2004. – Т. 11. – С. 76-82.

110. Грунин О.А. Экономическая безопасность организации / О.А. Грунин, С. О. Грунин. – СПб.: Питер, 2002. – 160 с.

111. Грушко В.І. Економічна безпека суб’єктів господарської діяльності в умовах глобальної фінансової кризи: [монографія] / С.М. Лаптєв, В.І. Грушко [та ін.]; за ред. О.А. Кириченка, М.П. Денисенка, В.С. Сідака. – К.: Університет економіки та права «КРОК», 2010. – 412 с.

112. Грушко В.І. Розвиток інформаційного суспільства: в 10-ти т.; до 20-річчя Університету економіки та права «КРОК», 1992–2012. – Т. 8: Економічна безпека держави на макро- та мікрорівнях: [колективна монографія] / наук. ред. В.І. Грушко [та ін.]; ред. В.С. Сідак. – К.: Університет економіки та права «КРОК», 2012. – 309 с.

113. Гуськов Н.С. Экономическая безопасность регионов России / Н.С. Гуськов, В.Е. Зенякин, В.В. Крюков. – М.: Алгоритм, 2000. – 288 с.

114. Данілов О.Д., Паєнтко Т.В. Фінанси підприємств у запитаннях і відповідях: [навч. посіб.]. / О.Д. Данілов, Т.В. Паєнтко. – К.: Центр учбової літератури, 2011. – 256 с.

115. Дворянков В.А. Экономическая безопасность: теория и реальность угроз. / В.А. Дворянков. – М.: МО МАНПО, 2000. – 222 с.

116. Де Сото, Э. Иной путь: невидимая революция в третьем мире / Э. де Сото. – М.: Catallaxy, 1995. – 320 с.

117. Демьянов А.А. Экономическая безопасность корпоративных предприятий: [монография] / А.А. Демьянов. – Смоленск: Издательство «Смоленская городская типография», 2008. – 546 с.

118. Дериколенко О.М. Інноваційні ризики: сутність, класифікація / О.М. Дерикленко // Прометей, 2012. – № 1 (37). – С. 78-81.

119. Джеймс Х. Андерсон, Шерил В. Грэй. Борьба с коррупцией в переходный период: кто добивается успехов … и почему? / Джеймс Х. Андерсон, Шерил В. Грэй. – The International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank. – Washington, 2006 – 126 с.

120. Діагностування внутрішніх загроз безпеці підприємства як діагностування лояльності співробітників до організації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pakt3.com.ua/article/23-dagnostuvannya-vnutrshnh-zagroz-bezpec-pdpriyemstva-yak-dagnostuvannya-loyalnost-spvrobtnikv-do-organzacyi.html.

121. Діловий клімат: яких змін очікує український бізнес в умовах війни та економічної кризи. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ier.com.ua/ua/publications/articles/?pid=4595

122. Діяльність суб’єктів господарювання : статистичний збірник / за ред. І. М. Жук. – К.: Державна служба статистики України, 2013. – 440 с.

123. Дмитренко Н. Острая бюджетная недостаточность / Н. Дмитренко // Киевский телеграф, 2002. – 4 листопада.

124. Довбня С.Б. Діагностика економічної безпеки підприємства як інструмент визначення напрямків його інноваційного розвитку / С.Б. Довбня, Н.Ю. Гічова // Економічний вісник НГУ, 2008. – №3. – с. 36-42.

125. Довідковий документ про міжнародну боротьбу з корупцією, підготовлений Секретаріатом ООН. – Каїр, 1995. – 69 с.

126. Доклад Коммерческой службы США о французском рынке безопасности. [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.buyusa.gov.

127. Домашенко М.Д. Організаційно-економічний механізм управління економічною безпекою зовнішньоекономічної діяльності машинобудівного підприємства / Д.М. Домашенко // Маркетинг і менеджмент інновацій, 2013. – № 2. – С. 159-167.

128. Доминяк В. Измерение лояльности: действующая модель / В. Доминяк // «Персонал-Микс»: журнал, 2004. – № 2. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.management.com.ua/hrm/hrm107.html.

129. Донець Л.І. Економічні ризики та методи їх вимірювання: [навч. посіб.] / Л.І.Донець. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 312 с.

130. Донець Л.І. Управління формуванням прибутку підприємства в умовах ринкових форм господарювання: [монографія] / Л.І. Донець, С.М. Баранцева. – Донецьк: ДонНУЕТ, 2008. – 255 с.

131. Донець Л.І., Сергеєєва О.В. Науково-методичний інструментарій управління економічною стійкістю підприємства з урахуванням ризику / Л.І. Донець, О.В. Сергеєєва // Економічний нобелівський вісник, 2014. – № 1 (7). – С. 148-154.

132. Доронин А.И. Разведывательное и контрразведывательное обеспечение финансово-хозяйственной деятельности предприятия / А.И. Доронин. – Тула.: Гриф и К., 2000. – 486 с.

133. Доцко О.И. Использование теории мягких систем для моделирования системы экономической безопасности государства / О.И. Дацко // Информатика, математическое моделирование, экономика: Сборник научных статей по итогам Третьей Международной научно-практической конференции,

г. Смоленск, 24-26 апреля 2013 г. В 3-х томах. – Смоленск: Смоленский филиал Российского университета кооперации, 2013. – Том 3. – С. 60-65.

134. Дробишева О.О. Прогнозування розвитку промислового підприємства в сучасних умовах / О.О. Дробишева, Ю.В. Керничишин // Економічний вісник Запорізької державної інженерної академії / ред. А.М. Ткаченко. – Запоріжжя, 2013. – Вип. № 5 (2). – С. 158-163.

135. Дубовицька С.П. Економічна безпека підприємств України / С.П. Дубовицька // Недержавна система безпеки України як суб'єкт національної безпеки України: Зб. матеріалів наук.-практ. конф. – К.: Видавництво Європейського університету, 2003. – С.146-172.

136. Дулеба Н.В. Дослідження трансформації поняття «Економічна безпека підприємства » / Н.В. Дулеба. // Ефективна економіка, 2010. – № 5. – С. 23-27.

137. Дяченко Я.Я. Детінізація економіки у системі макроекономічного регулювання / Я.Я. Дяченко // Фінанси України, 2006. – № 2. – С. 68-77.

138. Економіка підприємства: [навч. посіб.] / за заг. ред. С.Ф. Покропивного. – К.: КНЕУ, 2003. – 608 с.

139. Економіка та організація інноваційної діяльності: [навч.-метод. посібник для самост. вивч. дисц.] / І.А. Павленко, Н.П. Гончарова, Г.О. Швиданенко. – К.: КНЕУ, 2002. – 150 с.

140. Економічна безпека підприємств: [підручник] / В.Л. Ортинський, І.С. Керницький, З.Б. Живко та ін. – К.: Алерта, 2011. – 704 с.

141. Економічна безпека підприємства: [навч. посіб.] / І.П. Отенко, Г.А. Іващенко, Д.К. Воронков / Харківський національний економічний університет. – Х.: ХНЕУ, 2012. – 251 с.

142. Економічна безпека: [навч. посіб.] / О.Є. Користін, О.І. Барановський, Л.В. Герасименко та ін.; за ред. О.М. Джужі. – К.: Алерта; КНТ; Центр учбової літератури, 2010. – 368 с.

143. Економічна безпека: [навч. посіб.] / В.І. Франчук, Л.В. Герасименко, В.О Гончарова, З.Б. Живко та ін.; за ред. В.І. Франчука. – Львів: ЛьвДУВС, 2010. – 348 с.

144. Економічна енциклопедія. За ред. Л.М. Воронович. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2000. – 1350с.

145. Економічна енциклопедія: У 3-х т. Т. 1 / редкол.: С.В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2000. – Т. 1. – 864 с.

146. Економічна діагностика: конспект лекцій / укладач: І.Б. Дегтярьова. – Суми: Сумський державний університет, 2012. – 112 с.

147. Економічна криза в Україні: виміри, ризики, перспективи [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://old.niss.gov.ua/book/vidannya/Ekon.kriza.pd.

148. Економічна та майнова безпека підприємства і підприємництва. Антирейдерство / за наук. ред. Б.М. Андрушківа. – Тернопіль: Терно-граф, 2008. – 424 с.

149. Економічний аналіз діяльності підприємства: [навч. посіб.] / Г.В.Савицька. – 3-тє вид., випр. і доп. – К.: Знання, 2007. – 668 с.

150. Економічні злочини у період кризи: всесвітній огляд динаміки економічної злочинності. – Листопад 2009 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pwc.com/ua.

151. Енциклопедія бізнесмена, економіста, менеджера / За ред. Р. Дяківа. – К.: Міжнародна економічна фундація, 2000. – 704 с.

152. Ечмаков С.М. Генезис теневых экономических отношений: анализ и моделирование: Дис. ... д-ра экон. наук: 08.00.01, 08.00.13. / С.М. Ечмаков. – Тамбов: РГБ, 2006. – 320 с. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://diss.rsl.ru/diss/06/0340/060340043.pdf.

153. Єременко А.О., Полозова Т.В. Методологічні основи системи кадрової безпеки підприємства / А.О. Єременко, Т.В. Полозова // Фін.-кредит. діяльн.: пробл. теорії та практики, 2012. – Вип. 2. – С. 195-198.

154. Єрмолаєв П.В. Ресурсно-функціональний підхід до оцінювання рівня економічної безпеки підприємства / П.В. Єрмолаєв // Безпекознавство: теорія та практика: матеріали конф. 15.03-15.04.2013. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://thesis.at.ua/publ/2012/bezpekoznavstvo_teorija_ta_praktika/ermolaev_p_v_resursno_funkcionalnij_pidkhid_do_ocinjuvannja_rivnja_ekonomichnoji_bezpeki_pidpriemstva/4-1-0-153.

155. Єфименко А. Рейдерство або ринок контролю / Анатолій Єфименко // Юридичний журнал, 2008. – № 11. – С. 116–122.

156. Жадько А.О. Антикризове управління підприємством: сутність, етапи здійснення та основні антикризові заходи / А.О. Жадько. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://intkonf.org/zhadko-ao-antikrizove-upravlinnya-pidpriemstvom-sutnist-etapi-zdiysnennya-ta-osnovni-antikrizovi-zahodi/.

157. Жариков В.В. Управление инновационными процессами: [учеб. пособ.] / В.В. Жариков, И.А. Жариков, В.Г. Однолько, А.И. Евсейчев. – Тамбов: Изд-во Тамб. гос. техн. ун-та, 2009. – 180 с.

158. Желнорович А.В. Рейдерство в России – показатель институционального дефицита российской экономики / А.В. Желнорович // Российская юстиция, 2007. – № 8. – С. 15-23.

159. Живко З.Б. Використання ризик-орієнтованого підходу до формування плану перевірок контролюючими органами як фактор впливу на рівень економічної безпеки підприємств / З.Б. Живко, М.І. Копитко // Економіка Криму. Науково-практичний журнал. – Сімферополь: Таврійський національний університет ім. В.І. Вернадського, 2012 – № 3 (40) – С. 188-192.

160. Живко З.Б. Економічна безпека підприємства: сутність, механізм забезпечення та управління: [монографія] / З.Б. Живко. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. – 260 с.

161. Живко З.Б. Конкурентна (ділова) розвідка в системі економічної безпеки: [монографія] / З.Б. Живко. – Львів: АПРІОРІ, 2008. – 192 с.

162. Живко З.Б. Лояльность персонала как главный показатель гарантирования экономической безопасности промышленных предприятий /

З.Б. Живко, М.И. Копытко, М.А. Живко, К.З. Босак // ОРАЛДЫҢ ҒЫЛЫМ ЖАРШЫСЫ. Научно-практический журнал. Экономическе науки. – Казахстан: ЖШС «Уралнаучкнига», 2014. – № 14 (93). – С. 81-87.

163. Живко З.Б. Проблематика противостояния рейдерским захватам / З.Б. Живко, М.Л. Данилович-Кропивницкая, М.И.Керницкая, М.А. Живко // Streszczenia referatov YII Konferenciji naukovo-prakticznej «Energia w nauce I technice» (27-28 czerwca 2008r.) – Suvalki: Politechnika Bialostocka, 2008. – С. 24.

164. Живко З.Б. Рейдерство – форма перераспределения собственности / З.Б. Живко, М.Л. Данилович-Кропивницкая, М.И.Керницкая, М.А. Живко // Energia w nauce I technice. Prace badawcze. – Suvalki: Politechnika Bialostocka, 2008. – С. 89-103.

165. Живко З.Б. Стратегічне планування в системі економічної безпеки підприємства / З.Б. Живко // Проблеми науки, 2012. – № 4. – С. 32-39.

166. Живко З.Б. Структура системи економічної безпеки промислового підприємства / З.Б. Живко, М.І. Копитко, О.І. Руда // Економіка та фінанси. Науковий журнал. – Дніпропетровськ, 2013. – № 11/2013. – С. 102-107.

167. Живко З.Б. Теоретические основы формирования системы экономической безопасности предприятия / З.Б. Живко // Научный диалог, 2013. – № 7(19): Экономика. Право. Политология. – С. 26-40.

168. Журавель М.Ю. Формування системи показників оцінки рівня інформаційної безпеки підприємства / М.Ю Журавель, Т.В. Полозова // Вісн. екон. транспорту і промисловості, 2011. – № 33. – С. 171-177.

169. Забродский В., Капустин Н. Теоретические основы оценки экономической безопасности отрасли и фирмы / В. Забродский, Н. Капустин // Бизнес-информ, 1999. – № 15-16.

170. Загородній А.Г. Фінансово-економічний словник / А.Г. Загородній, Г.Л. Вознюк. – Львів: Вид-во НУ "Львівська політехніка", 2005. – 498 с.

171. Загоруйко О.Я. Великий універсальний словник української мови. – Харків: ТОРСІНГ ПЛЮС, 2009. – 768 с.

172. Заде Л.А. Роль мягких вычислений и нечеткой логики в понимании, конструировании и развитии информационных / интеллектуальных систем / Л.А. Заде. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://zadeh.narod.ru/zadeh_rol_mjagkikh_vychislenij.html.

173. Заде Л.А. Понятие лингвистической переменной и его применение к принятию приближенных решений: пер. с англ. / Л.А. Заде. – М.: Мир, 1976. – 166 с.

174. Захаров О.І. Стратегія економічної безпеки підприємства / О.І. Захаров // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія економічна: збірник наукових праць. – Львів: ЛьвДУВС, 2012. – Вип. 2 – С. 272-282.

175. Зацеркляний М.М. Основи економічної безпеки: [навч. посіб.] / М.М. Зацеркляний, О.Ф. Мельников. – К.: КНТ, 2009. – 337 с.

176. Звіт Міжнародної фінансової корпорації (IFC) «Інвестиційний клімат в Україні: яким його бачить бізнес (жовтень 2011 р.)» – К., 2011. – 124 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ifc.org/Ukraine/ic.

177. Зеркалов Д.В. Безпека комерційної діяльності. У двох книгах. Книга друга: Захист: [довідник]. / Д.В. Зеркалов. – К.: Основа, 2006. – 800 с.

178. Зеркалов Д.В. Экономические проблемы. Безопасность бизнеса: в 4 книгах. Книга 3: [хрестоматія] / Д.В. Зеркалов. – К.: Науковий світ, 2008. – 143 с.

179. Зубок М.І. Безпека банківської діяльності: [навч. метод. посібн. для самост. вивч. дисц.]. – К.: КНЕУ, 2003 – 156 с.

180. Зубок М.І. Безпека підприємницької діяльності: Нормативно-правові документи комерційного підприємства, банку / М.І. Зубок, Р.М. Зубок. – К.: Істина, 2004. – 144 с.

181. Зульфугарзаде Т.Э. Менеджмент в системе негосударственных правоохранительных организаций (Мекосепрология): [практическое пособие в вопросах и ответах]. / Т.Э. Зульфугарзаде. – М.: Институт экономики и права, 1996. – 136 с.

182. Иберла К. Факторный анализ [пер. с нем. В.М.Ивановой; Предисл. А. М. Дуброва]. / Иберла К. – М.: Статистика, 1980. – 398 с.

183. Ильяшенко С.Н. Составляющие экономической безопасности предприятия и подходы к их оценке // Актуальні проблеми економіки, 2003. – № 3(21). – С. 12-19.

184. Институциональная экономика: новая институциональная экономическая теория / Под общ. ред. А.А. Аузана. – М.: ИНФРА-М, 2006. – 416 с.

185. Ионцев М.Г. Корпоративные захваты: слияния, поглощения, гринмэйл: [монография] / М.Г. Ионцев. – М.: Ось-89, 2008. – 272 с.

186. Іванілов О.С. Економіка підприємства: підручник [для студ. вищ. навч. закл.] / О. С. Іванілов. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 728 с.

187. Іванова Н.С. Сучасні принципи забезпечення ефективної системи економічної безпеки підприємства. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pu.if.ua/depart/Finances/resource/file/ ....pdf.

188. Іванюта Т.М. Економічна безпека підприємства: [навч. посіб.] / Т.М. Іванюта, А.О. Заїчковський. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 256 с.

189. Іванюта Т.М., Заїчковський А.О. Економічна безпека підприємства: [навч. посіб.] / Т.М. Іванюта, А.О. Заїчковський – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 256 с.

190. Іващенко О.В. Система фінансово-економічної безпеки підприємства / О.В. Іващенко, П.М. Четвєріков // Scientific researches and their practical application. modern state and ways of development – October, 2012. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.sworld.com.ua/index.php/ru/conference/the-content-of-conferences/archives-of-individual-conferences/oct-2012.

191. Ігнашкіна Т.Б. Економічна безпека підприємства та її трактування у наукових працях / Т.Б. Ігнашкіна, А.Л. Шатохін // Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки, 2013. – №4. – Т.2. – С. 88-94.

192. Ілляшенко С.М. Економічний ризик: [навч. посіб.] / С.М. Ілляшенко. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 220 с.

193. Індекс легкості ведення бізнесу. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.uk.wikipedia.org/wiki/Індекс_легкості_ведення_бізнесу.

194. Індекс сприйняття корупції в Україні у 2014 р. Звіт Комітету Верховної Ради України з питань боротьби з організованою злочинністю і корупцією. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://crimecor.rada.gov.ua/komzloch/control/uk/publish/article;jsessionid= 6189F4A3AF48C47CB7C0D6A117339A13?art_id=48351&cat_id=46352.

195. Інновації в Україні: Європейський досвід та рекомендації для України. Інновації в Україні: пропозиції до політичних заходів. – К.: Фенікс, 2011. – Том 3. – 76 с.

196. Ісар І.В. Рейдерство в Україні: причини виникнення та шляхи подолання / І.В. Ісар [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/2_ANR_2010/Pravo/12_57137.doc.htm.

197. Історико-правове дослідження розвитку корупційних дій у владі та суспільстві / В. Костенко // Віче, 2012. – № 10. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.viche.info/journal/3125/.

198. Історія створення приватних детективних агентств. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mair.in.ua/inquest/show/id/301?print.

199. Кадровая безопасность на страже интересов компании [Електронний ресурс]. – Джерело доступу: http://www.poranarabotu.ru/articleRubrik/article/1946/.

200. Как защитить бизнес от рейдерства. – Самара, 2013. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.kinelgorod.ru/doc/prok_inform.pdf.

201. Каленяк В. Приватна охоронна діяльність: зарубіжний досвід та можливості його використання в Україні [Електронний ресурс] / В. Каленяк // Журнал-каталог «Персонал», 2007. – № 5. – Режим доступу до журн.: http://www.personal.in.ua/.

202. Каменская М. Аутсорсинг безопасности: зарубежный опит / Мария Каменская // БДИ: безопасность, достоверность, информация. Журнал

для директоров и специалистов служб безопасности. М., 2013. – № 5 (106). Июль-Август, – С. 20-24.

203. Камлик М. Забезпечення законності у сфері підприємництва: кримінологічний аспект / Камлик М. // Науково-практичний журнал. – К., 2011. – № 11. – с. 1-7.

204. Камлик М.І. Економічна безпека підприємницької діяльності. Економіко-правовий аспект: [навч. посіб.] / М.І. Камлик. – К.: Атіка, 2005. – 432 с.

205. Камышникова Э.В. Оценка уровня экономической безопасности машиностроительного предприятия / Э.В. Камышникова // Бізнес-Інформ, 2009. – № 7. – С. 77-81.

206. Карлін М.І. Роль фінансової системи України в обмеженні тіньової економіки / М.І. Карлін // Проблеми трансформації соціально-економічних систем в Україні: Зб. наук. праць – Острог: «Острозька академія», 2004. – С. 66-73.

207. Карпунь І.Н. Інноваційний розвиток суб'єктів господарювання: методологія формування, механізми реалізації: [монографія] / І.Н. Карпунь, М.С. Хом'як – Львів: Львівський держ. ін-т новітніх технологій та управління ім. В. Чорновола, 2009. – 432 с.

208. Касараба Ю.Я., Баліна С.Н. Правові заходи протидії незаконному поглинанню підприємств (рейдерству): міжнародний досвід / Ю.Я. Касараба, С.Н. Баліна // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична, 2011. – № 3. – С. 44-53.

209. Кацило Д. Як китайці завойовують авторинок України / Д. Кацило. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ua-ekonomist.com/8063-yak-kitayc-zavoyovuyut-avtorinok-ukrayini.html.

210. Качалов Р.М. Управление хозяйственным риском / Р.М. Качалов. – М.: Наука, 2002. – 192 с. (Экономическая наука современной России).

211. Квасницька Р.С., Ардашкіна Н.С. Особливості інноваційної діяльності підприємств у сучасних умовах / Р.С. Квасницька, Н.С. Ардашкіна //

Вісник Хмельницького національного університету, 2009. – № 6. – Т. 3. – С. 247-251.

212. Квасницька Р.С., Кордонець І.М. Загрози безпеці вітчизняного підприємства в сучасних умовах господарювання. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://intkonf.org/ken-kvasnitska-rs-kordonets-im-zagrozi-bezpetsi-vitchiznyanogo-pidpriemstva-v-suchasnih-umovah-gospodaryuvannya/.

213. Керницька М.І. Актуальність проблеми оцінювання рівня економічної безпеки промислових підприємств / М.І. Керницька // Проблеми науки. Науковий журнал. – К., 2010. – № 10/2010. – С. 32-35.

214. Керницька М.І. Аналітично-теоретичне дослідження шляхів протидії корупції на міжнародному рівні / М.І. Керницька, Н.О. Розлуцький // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ (серія економічна). Збірник наукових праць. – Львів: ЛьвДУВС, 2010. – Вип. 2. – С. 102-111.

215. Керницька М.І. Вплив світової фінансової кризи на машинобудівну промисловість України / М.І. Керницька // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Економічна безпека України в умовах загострення світових фінансових стосунків» (7 квітня 2009 р.) – Львів: ЛьвДУВС, 2009. – С. 52-58.

216. Керницька М.І. Економічна безпека підприємств в умовах сьогодення / М.І. Керницька, О.В. Гук, Г.І. Шимечко // Вісник Львівського університету. Серія економічна. – Львів: ЛНУ ім. Франка, 2010. – № 43. – С. 325-330.

217. Керницька М.І. Загрози економічній безпеці промислових підприємств України у процесі здійснення господарсько-фінансової діяльності / М.І. Керницька // Матеріали IX Міжнародної наук.-практ. конф. «Актуальні проблеми і перспективи розвитку економіки України» (Алушта, 30.09 - 02.10.2010 р.). – Сімферополь, 2010. – С. 37-38.

218. Керницька М.І. Зростання тіньового сектору економіки як новий виклик для контролюючих державних органів / М.І. Керницька // Матеріали

Всеукраїнської наукової конференції «Актуальні проблеми протидії злочинам у сфері економіки» (26 березня 2010 р.). – Львів: ЛьвДУВС, 2010. – С. 49-52.

219. Керницька М.І. Корупція у суспільстві як негативний чинник економічної безпеки діяльності суб’єктів господарювання / М.І. Керницька, Н.О. Розлуцький // Матеріали міжкафедрального науково-практичного семінару «Проблеми управління економічною безпекою суб’єктів господарювання» (17 вересня 2010 р.). – Львів: ЛьвДУВС, 2010. – С. 35-37.

220. Керницька М.І. Проблематика тлумачення поняття «корупція» / М.І. Керницька, Д.Г. Магомедрасупова // Матеріали за 5-а международна научна практична конференція, «Основните проблеми на съвременната наук» (23-25.09.2009 р.). – София: «Бял ГРАД-БГ» ООД, 2009. – Том 11. – Закон. – С. 87-89.

221. Керницька М.І. Проблеми економічної безпеки України у контексті євро-інтеграційних процесів / М.І. Керницька // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ (серія економічна). Збірник наукових праць. – Львів, 2010. – Випуск 1. – С. 172-179.

222. Керницька М.І. Промислове шпигунство як загроза безпеці підприємницьких структур / М.І. Керницька // Матеріали науково-практичної конференції (11 квітня 2008 р.). – Х.: Харківський національний університет внутрішніх справ, 2008. – С. 114-116.

223. Керницька М.І. Стан та перспективи у антикорупційній діяльності на міжнародному рівні / М.І. Керницька, Н.О. Розлуцький // Вісник Львівського університету. Серія економічна. – Львів: ЛНУ ім. Франка, 2010 – № 44. – С. 392-395.

224. Керницька М.І. Функції і завдання кадрової служби у сфері забезпечення економічної безпеки / М.І. Керницька // Матеріали Другої звітної наукової конференції факультету економічної безпеки Львівського державного університету внутрішніх справ (29 лютого 2008 р.). – Львів: ЛьвДУВС, 2008. – С. 371–373.

225. Керницький І.С. Дестабілізуючі чинники як негативний фактор впливу на рівень економічної безпеки промислових підприємств України / І.С. Керницький, М.І. Копитко, В.М. Кобилко // Materiały IX Międzynarodowej naukowi-praktycznej konferencji «Perspektywiczne opracowania są nauką i technikami – 2013» (07-15.11.2013). – Przemyśl: Nauka i studia, 2013. – Volume 7. Ekonomiczne nauki. – С. 9-10.

226. Керницький І.С. Конкурентна розвідка як вагомий фактор у системі гарантування економічної безпеки промислових підприємств / І.С. Керницький, З.Б. Живко, М.І. Копитко // Матеріали науково-практичної конференції «Проблеми застосування інформаційних технологій, спеціальних технічних засобів у діяльності ОВС, навчальному процесі, взаємодії з іншими службами» (14.12.2010 р.). – Львів: ЛьвДУВС, 2011. – С. 235-239.

227. Киреев А.Ю. Рейдерство в российской экономике: сущность, тенденции и возможности противодействия: дис. … канд. экон. наук: 08.00.05 / А.Ю. Киреев. – М., 2008. – 141 с.

228. Кириленко В.І. Інвестиційна складова економічної безпеки: [монографія] / В.І. Кириленко. – К.: КНЕУ, 2005. – 232 с.

229. Кирієнко А.В. Механізм досягнення підтримки економічної безпеки підприємства: автореф. дис. к.е.н.: 08.06.01 / А.В. Кирієнко. – К.: КНЕУ, 2000. – 19 с.

230. Кияшко А.Ю. Мотивація праці в контексті економічної безпеки підприємства / А.Ю. Кияшко, В.В. Лойко. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://knutd.com.ua/publications/conference/20.03.2015/Kiyashko_Lojko_11.pdf.

231. Кіщенко І.І. Основні напрями вивчення та впровадження міжнародного досвіду з організації економічної безпеки підприємств / І.І. Кіщенко // Управління фінансово-економічною безпекою: інформаційно-аналітичне забезпечення та конкурентна розвідка: матеріали конф. (2013 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://eprints.kname.edu.ua/38606/

232. Клапків М.С. Страхування фінансових ризиків: [монографія] / М.С. Клапків. – Тернопіль: Економічна думка. Карт-бланш, 2002. – 570 с.

233. Класифікація негативних факторів впливу на стан безпеки банку. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://lib.lntu.info/books/fof/bs/2011/11-15/page7.html.

234. Клептократія. Вільна енциклопедія ВікіпедіЯ. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BB%D0%B5%D0%BF%D1%82%D0%BE%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%82%D1%96%D1%8F.

235. Кнорринг В.И. Теория, практика и искусство управления: [учебник для вузов по специальности "Менеджмент"] / В.И. Кнорринг. – М.: Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА–ИНФРА • М), 2001. – 2-е изд., изм. и доп. – 528 с.

236. Коваленко Д.В. Методологічні основи соціологічного виміру лояльності персоналу організації / Д.В. Коваленко // Соціологія майбутнього: науковий журнал з проблем соціології молоді та студентства, 2010. – № 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.sociology.kharkov.ua/socio/docs/magazin/soc_fut/1.../02.pdf.

237. Ковальов Д. Економічна безпека підприємства / Д. Ковальов, Т. Сухорукова // Економіка України, 1998. – № 10. – С. 48–52.

238. Когут І.В. Формування системи управління лояльністю працівників / І.В. Когут // Інтегроване стратегічне управління: проблеми адміністрування, економічної безпеки та проектної діяльності: тези доповідей першої міжвузівської науково-практичної конференції, 24–26 квітня 2013 року, Львів, Національний університет "Львівська політехніка". – Львів: Видавництво НУЛП, 2013. – С. 39-40.

239. Козаченко Г.В. Економічна безпека підприємства: сутність та механізм забезпечення: [монографія] / Г.В Козаченко, В.П. Пономарьов, О.М. Ляшенко – К.: Лібра, 2003. – 280 с.

240. Козаченко Г.В., Ляшенко О.М. Ґенеза економічної безпеки підприємства. Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/vsunu/2010_3/Kozachenko.pdf.

241. Кокорєва О.В. Вдосконалення управління економічною безпекою туристичних підприємств на основі матриці «економічна безпека туристичних підприємств – ризик» / О.В. Кокорєва // Экономика Крыма, 2012. – № 1 (38). – С. 274-277.

242. Кокорєва О.В. Порівняльний аналіз категорії «економічна безпека підприємства». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://viem.edu.ua/konf_V4_1/art.php?id=0128.

243. Колєсник М.А. Зарубіжний досвід протидії рейдерству та можливості його використання в Україні / М.А. Колєсник // Право і безпека: Науковий журнал. – Х.: Хар. нац. ун-т внутр. справ, 2010. – № 5 . – С. 11-16.

244. Конкурентоспроможність України: оцінка Всесвітнього економічного форуму: аналітична записка. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.bank.gov.ua/doccatalog/document?id=71439.

245. Конституція України. Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України, 1996. – № 30. – С. 141.

246. Копейкин Г.К., Потемкин В.К. Экономическая безопасность в системе управления персоналом: [учеб. пособ.] / Г.К. Копейкин, В.К. Потемкин. – СПб.: Изд-во СПбГУЭФ, 2008.– 116 с.

247. Копитко М.І. Due diligence як фактор забезпечення економічної безпеки підприємницьких структур / М.І. Копитко // Матеріали доповідей і повідомлень учасників круглого столу «Проблеми забезпечення економічної безпеки організації» (13 листопада 2009 р.). – Львів: ЛьвДУВС, 2010. – С. 56-59.

248. Копитко М.І. State and non-state guaranties for economic security of enterprises in the United Kingdom / М.І. Копитко, Н.І. Керницький // Матеріали регіон. наук.-практ. конф. «Актуальні питання сучасної економічної науки та міжнародних відносин» (25-26.11.2011 р.) Дніпропетровськ: ПП Біла К.О.,

2011. – У 3 т. – Т.1: Сучасні тенденції економічного розвитку країн світу та регіонів. – С. 94-96.

249. Копитко М.І. Алгоритм комплексного підходу гарантування економічної безпеки промислових підприємств / М.І. Копитко // Матеріали Х міжнар. наук.-практ. конф. «Актуальні проблеми і перспективи розвитку економіки України» (Алушта, 02- 04.10.2011 р.). – Сімферополь: Таврійський національний ун-т ім. В.І, Вернадського, 2011. – С. 59-60.

250. Копитко М.І. Аналіз ключових понять у сфері гарантування економічної безпеки промислових підприємств / М.І. Копитко // Економіка: реалії часу. Науковий журнал, 2013. – № 5 (10). – С. 12-18. – Режим доступу до журн.: http://www.economics.opu.ua/files/archive/2013/n5.html.

251. Копитко М.І. Аналіз теоретичних підходів до визначення поняття та складових елементів системи економічної безпеки підприємств / М.І. Копитко // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Економічні науки. – Херсон, 2013. – Вип. 3. – С. 59-64.

252. Копитко М.І. Аналіз тріади «потенційний зловмисник – загроза – об’єкт» з позиції гарантування економічної безпеки промислових підприємств / М.І. Копитко // Науковий вісник НЛТУ України. Збірник науково-технічних праць. – Львів: ЛНТУ, 2014. – Вип. 24.10. – С. 199-204.

253. Копитко М.І. Взаємозв’язок корупції та тіньової економіки у системі загроз економічній безпеці промислових підприємств України / М.І. Копитко // Збірник матеріалів міжвузівської науково-практичної конференції «Актуальні проблеми економічної безпеки в контексті трансформації ринкової економіки» (12 грудня 2013 р.). – Львів: Ліга-Прес, 3013. – С. 33-34.

254. Копитко М.І. Визначення впливу тіньової економіки на сфери національної безпеки України та підприємництва шляхом використання методу експертного оцінювання / М.І. Копитко, В.В. Бабенко // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія економічна. Збірник наукових праць / головний редактор В.В. Середа – Львів: ЛьвДУВС, 2014. – Вип. 2. – С. 49-59.

255. Копитко М.І. Визначення рівня економічної безпеки промислових підприємств шляхом використання методу експертного оцінювання / М.І. Копитко // Проблеми науки. Науковий журнал. – К., 2011. – № 6/2011. – С. 37-40.

256. Копитко М.І. Використання методів антисипативного управління як спосіб удосконалення процесу функціонування системи гарантування економічної безпеки / М.І. Копитко // Галицький економічний вісник. – Тернопіль: ТНТУ, 2014. – Том 46. – № 3. – С.93-100. – (Загальні проблеми економіки та суб'єктів господарювання).

257. Копитко М.І. Використання методу найменших квадратів для визначення рівня економічної безпеки промислових підприємств у виробничій сфері / М.І. Копитко // Матеріали звітної наукової конференції «Економічна безпека і право: проблеми та шляхи вирішення» (25 лютого 2011 р.). – Львів: ЛьвДУВС, 2011. – С. 17-19.

258. Копитко М.І. Використання симплексного методу для дослідження шляхів оптимізації господарської діяльності промислових підприємств в контексті забезпечення економічної безпеки / М.І. Копитко // Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми та перспективи розвитку економіки України» (19-20 травня 2011 р.). – Луцьк: ВІЕМ, 2011. – С. 126 – 128.

259. Копитко М.І. Виявлення слабких сигналів середовища функціонування як запорука формування високого рівня економічної безпеки промислових підприємств / М.І. Копитко // Економіка і держава. Міжнародний науково-практичний журнал, 2014. – № 11. – С. 24-27.

260. Копитко М.І. Вплив макроекономічних загроз на рівень економічної безпеки промислових підприємств / М.І. Копитко // Матеріали IV міжнар. наук-практ. конф. «Якість економічного розвитку: глобальні та локальні перспективи» (Київ, 24-25 травня 2012 р.). – Дніпропетровськ: ПП Біла К.О., 2012. – У 3 т. – Т. 3: Економіка сучасності. – С. 31-33.

261. Копитко М.І. Вплив факторів кадрової сфери на економічну безпеку підприємств транспортного машинобудування / М.І. Копитко // Вчені записки Університету «КРОК». Вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК». – Вип. 1 (1997). – Вип. 38. – К., 2014. – 145 с. – С. 86-98.

262. Копитко М.І. Гарантування економічної безпеки корпорацій у Сполучених Штатах Америки / М.І. Копитко, І.С. Керницький // Наукові записки Львівського університету бізнесу і права. Збірник наукових праць. – Львів, 2011. – № 6. – С. 196-199.

263. Копитко М.І. Господарський ризик у контексті економічної безпеки промислових підприємств / М.І. Копитко // Матеріали ІІІ Міжнар. наук.-практ. конф. «Якість економічного розвитку: глобальні та локальні аспекти» (28-29 червня 2011 р.). – Дніпропетровськ.: Біла К.О., 2011. – 2011. – У 2 т. – Т. 2: Шляхи забезпечення сталого розвитку держави. – С. 72-74.

264. Копитко М.І. Державне регулювання підприємницької діяльності та його вплив на рівень фінансової безпеки підприємств / М.І. Копитко // Колективна монографія Львівського державного університету внутрішніх справ «Фіскально-бюджетні механізми забезпечення фінансової безпеки держави» (Р. 1.8, С. 147-169); Г.Я. Аніловська, М.Й. Штангрет та ін.; [за ред. Г.Я. Аніловської та М.Й. Штангрета]. – Львів: СПОЛОМ, 2012. – 465 с.

265. Копитко М.І. Деякі аспекти кримінально-правового та кримінологічного аналізу складу злочину незаконного збагачення (Стаття 368-2 ККУ) / М.І. Копитко, Н.О. Розлуцький, М.Ю. Ковальська // Матеріали Регіон. наук.-практ. конф. «Актуальні проблеми діяльності ДСБЕЗ та підготовки фахівців для її підрозділів» (02.03.2012 р.). – Львів: ЛьвДУВС, 2012. – С. 161-164.

266. Копитко М.І. До питання про особливості боротьби з корупцією в Україні / М.І. Копитко // Materiály IX mezinárodní vědecko - praktická konference «Aplikované vědecké novinky – 2013» (27.07 – 05.08.2013). – Praha: Publishing House «Education and Science» s.r.o., 2013. – Díl 5. Právní vědy. – С. 36-38.

267. Копитко М.І. Досвід Російської Федерації у організації процесу гарантування економічної безпеки підприємств / М.І. Копитко, А.С.Завербний // Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення і проблеми розвитку. Збірник науково-прикладних праць. Вісник НУ “Львівська політехніка”. – Львів: НУЛП, 2011 – № 720. – С. 439-442.

268. Копитко М.І. Дослідження підходів щодо визначення категорії «економічна безпека підприємства» / М.І. Копитко // Вісник Волинського інституту економіки та менеджменту. Науковий збірник. – Луцьк: Волинський інститут економіки та менеджменту, 2013. – № 7/2013. – С. 53-67.

269. Копитко М.І. Дослідження процесу виходу з кризи підприємств автобудівної галузі в Україні та світі / М.І. Копитко // Monografia Politechniki Rzeszowskej im. Ignacego Łukasiewicza «Systemy i środki transportu samochodowego. Wybrane zagadnienia. Seria: Transport. Nr 5» (P. IV-4, C. 345-352); pod redakcją naukową Kazimierza Lejdy. – Poland, Rzeszów: Politechnika Rzeszowska, 2014. – 437 s.

270. Копитко М.І. Дослідження системи економічної безпеки промислових підприємств / М.І. Копитко // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія економічна. Збірник наукових праць / головний редактор М.М. Цимбалюк. – Львів: ЛьвДУВС, 2013. – Вип. 2. – С.260-266.

271. Копитко М.І. Економіко-кримінологічна характеристика корупції / М.І. Копитко, І.С. Керницький, Н.О. Розлуцький // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ (серія економічна). Збірник наукових праць. – Львів: ЛьвДУВС, 2011. – Вип. 2. – С. 144-149.

272. Копитко М.І. Економічна безпека промислових підприємств у процесі здійснення інноваційної діяльності / М.І. Копитко // Monografia Politechniki Rzeszowskej im. Ignacego Łukasiewicza «Systemy i środki transportu samochodowego. Wybrane zagadnienia. Seria: Transport. Nr 4» (P. IV-7, C. 457-472); pod redakcją naukową Kazimierza Lejdy. – Poland, Rzeszów: Politechnika Rzeszowska, 2013. – 568 s.

273. Копитко М.І. Економічні злочини у контексті здійснення господарської діяльності промислових підприємств / М.І. Копитко // Тези доповідей та повідомлень учасників Всеукраїнської науково-практичної конференції «Правове, організаційне та методичне забезпечення діяльності підрозділів ДСБЕЗ» (10 червня 2011 р.). – Львів: ЛьвДУВС, 2011. – С. 133-135.

274. Копитко М.І. Закордонний досвід боротьби з корупцією / М.І. Копитко, С.В. Кондратюк // Колективна монографія Львівського державного університету внутрішніх справ «Корупція: теоретико-методологічні засади дослідження» (Р. 4.5, С. 161-213); керівник авт. кол. доц. І.О.Ревак – Львів: ЛьвДУВС, 2011. – 220 с.

275. Копитко М.І. Заходи суб’єктів господарювання з метою протидії рейдерству / М.І. Копитко // Матеріали міжнародної наук.-практ. інтернет-конференції «Інформаційна та економічна безпека. INFECO-2014» (15-16.05.2014 р.). – Х.: ХІБС УБС НБУ, 2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.khibs.edu.ua/conference.php.

276. Копитко М.І. Ідентифікація процесу гарантування економічної безпеки промислових підприємств / М.І. Копитко // Матеріали LXX наукової конференції професорсько-викладацького складу, аспірантів, студентів та співробітників відокремлених структурних підрозділів університету (15-16 травня 2014 р.). – К: НТУ, 2014. – С. 470-471.

277. Копитко М.І. Корупція як ключова загроза економічній безпеці промислових підприємств в Україні / М.І. Копитко // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія економічна. Збірник наукових праць / головний редактор В.В. Середа – Львів: ЛьвДУВС, 2014. – Вип. 1. – С. 211-224.

278. Копитко М.І. Міжнародний досвід аутсорсингу економічної безпеки підприємств / М.І. Копитко // Матеріали Міжн. науково-практ. конф. «Сучасні наукові підходи до стабілізації економічного розвитку та економічної безпеки» (21-22 лютого 2014 р.). / Чернігівський державний технологічний університет. – Чернігів: Видавничий дім «Гельветика», 2014. – С. 23-25.

279. Копитко М.І. Моделювання впливу персоналу на рівень економічної безпеки підприємств транспортного машинобудування / М.І. Копитко // Collective monograph. – Montreal, Canada: Publishing house «BREEZE», 2014. – 408 p. – PP. 293-298

280. Копитко М.І. Моделювання системи економічної безпеки промислових підприємств на основі використання теорії «м'яких» обчислень / М.І. Копитко // Стратегія економічного розвитку України. Збірник наукових статей. – К.: КНЕУ імені Вадима Гетьмана, 2014. – № 35. – С. 227-234.

281. Копитко М.І. Наслідки впливу корупції на діяльність вітчизняних підприємств автотранспортної галузі / М.І. Копитко // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ (серія економічна). Збірник наукових праць. – Львів: ЛьвДУВС, 2012. – Вип. 2. – С. 283-292.

282. Копитко М.І. Наслідки впливу корупції на суб'єктів господарювання вітчизняної промисловості / М.І. Копитко // Вісник Чернівецького торговельно-економічного інституту. Економічні науки. – Чернівці-Луцьк: ЧТЕІ КНТЕУ, 2011. – Вип. II (42). – Ч.2. – Т.1. – С. 283-288.

283. Копитко М.І. Напрямки забезпечення економічної стійкості підприємства / М.І. Копитко, О.О. Розлуцька // Матеріали LXIX наукової конференції професорсько-викладацького складу, аспірантів, студентів та працівників відокремлених структурних підрозділів університету (23-25.04.2013 р.). – К: НТУ, 2013. – С. 499.

284. Копитко М.І. Невизначеність як властивість середовища функціонування промислових підприємств / М.І. Копитко // Економічний аналіз. Зб. наук. праць / Тернопільський національний економічний університет; редкол.: В.А. Дерій (голов. ред.) та ін. – Тернопіль: Видавничо-поліграфічний центр Тернопільського національного економічного університету "Економічна думка", 2014. – Том 17. – № 2. – С. 61-68.

285. Копитко М.І. Негативні наслідки впливу тіньової економіки на українські промислові підприємства / М.І. Копитко // Труди VIII-ої Міжнародної науково-практичної конференції «Дослідження та оптимізація

економічних процесів «Оптимум-2012» (6-7 грудня 2012 р.). – Х.: НТУ «ХПІ», 2012. – С. 279-280.

286. Копитко М.І. Організаційно-управлінський механізм гарантування економічної безпеки промислових підприємств в Україні / М.І. Копитко // Колективна монографія Республіканського ВНЗ «Кримський гуманітарний університет» «Сучасні тенденції управління розвитком організаційно-економічних систем (новий погляд)» (Р. 6.1, С. 523-538); за заг. ред. д.е.н., професора Р.Р. Тімірґалєєвої. – Сімферополь: ВД «АРІАЛ», 2014. – 662 с.

287. Копитко М.І. Основи дослідження організаційно-управлінського механізму гарантування економічної безпеки промислових підприємств / М.І. Копитко // Матеріали Міжн. науково-практ. конф. «Забезпечення економічної безпеки країн в умовах фінансової нестабільності» (м. Київ, 17-18 січня 2014 р.). – К.: Аналітичний центр «Нова економіка», 2014. – У 2-х ч. – Ч. 1. – С. 122-125.

288. Копитко М.І. Особливості впливу тінізації економіки на складові національної безпеки / М.І. Копитко, О.Р. Сватюк // Тези доповідей учасників Міжнародної науково-практичної конференції «Легалізація економіки та протидія корупції в системі економічної безпеки держави» (31 травня 2013 р.). – Львів: ЛьвДУВС, 2013. – С. 144-147.

289. Копитко М.І. Особливості організації процесу енергоменеджменту на промислових підприємствах з позиції стабілізації рівня економічної безпеки / М.І. Копитко // Управління проектами, системний аналіз і логістика. Науковий журнал. – К.: НТУ, 2012. – Вип. 10. – С. 512-515.

290. Копитко М.І. Особливості процесу тіньової діяльності промислових підприємств / М.І. Копитко // Актуальні проблеми економіки. Науковий економічний журнал. – К.: Національна академія управління, 2013. – № 9 (147). – С. 102-107.

291. Копитко М.І. Особливості рейдерства в Україні / М.І. Копитко // Вісник Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана

Огієнка. Економічні науки. – Кам’янець-Подільський: ФОП Сисин Я.І., 2014. – Вип. 9. – С. 187-192.

292. Копитко М.І. Підходи до визначення наявності тіньового сектору у діяльності промислових підприємств / М.І. Копитко // Матеріали І Міжнародної науково-практичної конференції «Управління економічним розвитком: проблеми теорії і практики: (Слов’янськ-Євпаторія, 25-26 квітня 2013 року). – Луганськ: Вид-во «Ноулідж», 2013.– С. 20-22.

293. Копитко М.І. Позитивний ефект впливу тіньової економіки / М.І. Копитко // Збірник тез доповідей учасників міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 20-річчю СУЕМ «Економічне моделювання та інформаційні технології в управлінні соціально-економічними процесами» (Черкаси, 20 грудня 2012 р.) – Черкаси: СУЕМ, 2012. – С. 109-111.

294. Копитко М.І. Причини корупції в українському суспільстві як чинника загроз безпеці підприємницьких структур / М.І. Копитко // Матеріали І Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Теорія і практика забезпечення ефективного розвитку суб’єктів ринку» (20.11.2012 р.). – Полтава: Інтер-Графіка, 2012. – С. 149-151.

295. Копитко М.І. Причини тіньової економіки та її вплив на діяльність підприємств вітчизняної промисловості / М.І. Копитко // Матеріали економічної наукової інтернет-конференції «Реформування економічної системи країни: теоретичні та прикладні аспекти» (12.12.2012 р.). – Тернопіль, 2012. – С. 15-16.

296. Копитко М.І. Проблема впливу економічної злочинності на економіку України та діяльність суб’єктів господарювання / М.І. Копитко // Материали за 10-а международна научна практична конференция «Динамиката на съвременната наука» (17-25 липня 2014 р.). – 2014. – Том 2. – Икономики. София: «Бял ГРАД-БГ» ООД – С. 35-37.

297. Копитко М.І. Проблеми у забезпеченні фінансової безпеки суб’єктів господарювання / М.І. Копитко, Х.І. Мельничук // Материали за 6-а международна конферения, «Honors high School» (17-25.11.2010 р.). – София:

«Бял ГРАД БГ» ООД, 2010. –Том 11. – Закон. Държавна администрация. – С. 18-21.

298. Копитко М.І. Процес оцінювання як вагомий фактор у системі гарантування економічної безпеки суб'єктів господарювання промисловості / М.І. Копитко // Матеріали першої міжнародної науково-практичної конференції «Ділове та державне адміністрування» (Луганськ - Слов'янськ, 27-29 квітня 2011 р.). – Луганськ: СНУ ім.. В. Даля, 2011. – С.239-243.

299. Копитко М.І. Рейдерство як проблема для функціонування бізнесу в Україні / М.І. Копитко // Вісник Одеського національного університету. Науковий журнал. – Одеса: Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, 2013. – Том 18. – Вип. 4/2. – С. 78-81.

300. Копитко М.І. Система захисту вітчизняних підприємств промисловості / М.І. Копитко // Monografia Politechniki Rzeszowskej im. Ignacego Łukasiewicza «Systemy i środki transportu samochodowego. Wybrane zagadnienia. Seria: Transport. Nr 3» (P. IV-5 C. 339-344); pod redakcją naukową Kazimierza Lejdy. – Poland, Rzeszów: Politechnika Rzeszowska, 2012. – 410 s.

301. Копитко М.І. Служба безпеки як основа гарантування економічної безпеки вітчизняних промислових підприємств / М.І. Копитко // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Соціально-економічні проблеми сучасності та концепція сталого розвитку в Україні та світі» (м. Дніпропетровськ, 28-29 березня 2014 р.). – Дніпропетровськ: НО «Перспектива», 2014. – У 3-х ч. – Ч.2. – С. 71-74.

302. Копитко М.І. Соціально-економічна безпека: [конспект лекцій]. – Львів: Ліга-Прес, 2012. – 175 с.

303. Копитко М.І. Специфіка організації комплексу гарантування економічної безпеки на підприємствах Франції / М.І. Копитко, І.С. Керницький // Тези VIII Міжнародної науково-практичної конференції Розвиток економічних і політико-правових систем України та інших країн Європи на початку XXI століття (27-28 жовтня 2011 р.). – Львів: Львівський університет бізнесу і права, 2011. – С. 22-24.

304. Копитко М.І. Структура процесу гарантування економічної безпеки промислового підприємства / М.І. Копитко // Матеріали LXVIII наукової конференції професорсько-викладацького складу, аспірантів, студентів та працівників відокремлених структурних підрозділів університету (16-17.05.2012 р.). – К: НТУ, 2012. – С. 473-474.

305. Копитко М.І. Структуризація механізму забезпечення безпеки підприємства як інструменту формування організаційно-управлінської моделі сталого розвитку економіки України / З.Б. Живко, М.І. Копитко, О.Б. Баворовська // Колективна монографія Львівського державного університету внутрішніх справ «Актуальні проблеми сталого розвитку економіки України» (Р. 5.2, С. 406-423); за ред. Р.І. Тринька та Я.С. Піцура – Львів: Ліга-Прес, 2014. – 508 с.

306. Копитко М.І. Теоретичне дослідження поняття «неформальна економіка» / М.І. Копитко // Zbiór raportów naukowzch Konf. «Nauka I Utworzenie XXI Stilecia: Teoria, Praktyka, Innowacje». (29.11.2013 – 30.11.2013). – Opole: Wydawca: Sp. z o.o. „Diamond traiding tour”, 2013 – С. 86-88.

307. Копитко М.І. Тіньова економіка і діяльність промислових підприємств України / М.І. Копитко // Матеріали XX Міжнар. науково-практичної конф. «Особливості економічних процесів в умовах фінансової нестабільності» (Львів, 23-24 листопада 2012 р.). – Львів: Громадська організація «Львівська економічна фундація», 2012. – У 2-х ч. – Ч. 2. – С. 31-33.

308. Копитко М.І. Умови ведення бізнесу в Україні як ключовий фактор впливу на рівень економічної безпеки промислових підприємств / М.І. Копитко // Вісник Національного транспортного університету. – К.: НТУ, 2012. – В 2-х частинах. – Ч. 1.– Випуск 26. – С. 413-419.

309. Копитко М.І. Фінансова безпека в системі економічної безпеки підприємства / М.І. Копитко, Х.І. Дудич // Матеріали LXVII наукової конференції професорсько-викладацького складу, аспірантів, студентів та працівників відокремлених структурних підрозділів університету (11-12 травня 2011 р.). – К: НТУ, 2011. – С. 423.

310. Копитко М.І. Фінансова безпека як складова економічної безпеки держави і підприємства / М.І. Копитко, Н.В. Апанчук // Материали за 6-а международна практична конференция «Образование и наука 21 века» (17-25.10.2010 р.). – София: «Бял ГРАД БГ» ООД, 2010. – Том 9. – Закон. – С. 39-42.

311. Копитко М.І. Характеристики персоналу як ключової загрози економічній безпеці промислових підприємств / М.І. Копитко // Колективна монографія Української інженерно-педагогічної академії «Сучасна економіка: актуальні проблеми та перспективи розвитку» (Р. 7.4, С. 162-169); за заг. ред. д.е.н., професора В.В. Прохорової. – Х.: «НТМТ», 2014. – 296 с.

312. Копитко М.І. Чинники системи гарантування економічної безпеки суб’єктів господарювання / М.І. Копитко // Вісник Східноукраї-нського національ-ного університету ім. В. Даля. Науковий журнал. – Луганськ, 2011. – № 3 (157). – Ч. 2. – С. 122-125.

313. Копитко М.І. Шляхи налагодження охорони комерційної таємниці на промислових підприємствах / М.І. Копитко // Збірник наукових статей за матеріалами доповідей науково-практичної конференції «Проблеми застосування інформаційних технологій, спеціальних технічних засобів у діяльності ОВС, навчальному процесі, взаємодії з іншими службами» (14 грудня 2012 р.). – Львів: ЛьвДУВС, 2012. – С. 206-208.

314. Копытко М.И. Классификация рисков, угроз и опасностей как ключевых понятий экономической безопасности промышленных предприятий / М.И. Копытко // Материалы Международной научно-практической конференции «Перспективы развития экономического и финансового образования России» (г. Астрахань, 30 сентября – 4 октября 2013 г.) / сист.: Е.О. Вострикова, Т.М. Деева, Э.И. Скоблева. – Астрахань: Астраханский государственный университет, Издательский дом «Астраханский университет», 2013. – С. 169-173.

315. Копытко М.И. Методология оценки уровня экономической безопасности промышленных предприятий / М.И. Копытко // Современные

технологии управления, 2014. – № 07 (43). – Режим доступа к журн.: http://sovman.ru.

316. Копытко М.И. Особенности процесса гарантирования экономической безопасности машиностроительных предприятий / М.И. Копытко // Фундаментальные и прикладные исследования в практиках ведущих научных школ, 2014. – № 4. – С. 163-171. – Режим доступа к журн.: fund-issled-intern.esrae.ru/4-54.

317. Копытко М.И. Особенности проявлений теневой экономики в процессе деятельности промышленных предприятий Украины / М.И. Копытко // Современные фундаментальные и прикладные исследования. Международное научное издание. – Кисловодск: Изд-во УЦ «МАГИСТР», 2013. – В 2 т. – Т. 2 – № 1 (8). – С. 72-76.

318. Копытко М.И. Проблемы и перспективы обеспечения энергетическими ресурсами как неотъемлемая составляющая процесса обеспечения экономической безопасности промышленных предприятий / М.И. Копытко, А.С. Завербный // Монография «Национальная и региональная экономика: текущие научные проблемы Восточной Европы» (Р. 11, С. 120-131); за ред. Эльжбеты Милош. – Poland, Lublin: Politechnika Lubelska, 2013. – 189 s.

319. Копытко М.И. Роль спроса на инновационную продукцию в сфере обеспечения энергетической и экономической безопасности промышленных предприятий / М.И. Копытко, А.С. Завербный // Материалы II международной научно-практической конференции «Актуальные проблемы социально-экономических исследований» (20 декабря 2012 г.). – Москва: Издательство Перо, 2012. – Ч. 1. / НИЦ «АПРОБАЦИЯ». – С. 201-208.

320. Копытко М.И. Технология управления системой экономической безопасности промышленного предприятия / М.И. Копытко // Материалы Межд. науч- практ.конф. «Общество и экономическая мисль в XXI в.: пути развития и инновации» (25-27 апреля 2013 г.). – Воронеж: Издательско-полиграфический центр «Научная книга», 2013. – В 2-х ч. – Ч. 1. – С. 84-88.

321. Копытко М.И. Управление инновационными рисками как составляющая процесса обеспечения экономической безопасности промышленных предприятий Украины / М.И. Копытко // Descrierea CIP a Camerei Naționale a Cărții „Dezvoltarea inovațională din Republica Moldova: problemele naționale şi tendințele globale” conf. intern. şt.-practică (2013; Comrat) Dezvoltarea inovațională din Republica Moldova: problemele naționale şi tendințele globale.= Инновационное развитие Республики Молдова: национальные задачи и мировые тенденции. conf. intern. şt.-practică. (Комрат, 7-8 нояб. 2013 г.). / науч. ред.: А.П. Левитская. – Comrat: S.N. (Tipogr. A&V Poligraf), 2013. – С. 269-273.

322. Копытко М.И. Управление кадрами промышленного предприятия как источником потенциальных угроз его экономической безопасности / М.И. Копытко // Информатика, математическое моделирование, экономика: Сборник научных статей по итогам Четвертой Международной научно-практической конференции (23-25 апреля 2014 г.). – Смоленск: Смоленский филиал Российского университета кооперации, 2014. – В 4-х т. – Том 3. – С. 170-173.

323. Копич І.М. Прикладна математична статистика для економістів: [навч. посіб.] / І.М. Копич, Б.І. Копитко, В.М. Сороківський, В.В. Бабенко, В.І. Стефаняк. – Львів: Новий Світ – 2000, 2012. – 408 с.

324. Корецький Б.М. Діагностика економічної безпеки суб'єктів господарювання в транзитивній економіці / Б.М. Корецький // Наукові записки Тернопільського національного економічного університету, 2006. – № 15. – С. 74-77.

325. Кормишкина Л.А., Лизина О.М. Теневая экономика: [учеб. пособие для вузов] / Л.А. Кормишкина, О.М. Лизина. – Саранск: Изд-во Мордов. ун-та, 2009. – 136 с.

326. Корн Г., Корн Т. Справочник по математике для научных работников и инженеров / Г. Корн, Т. Корн. – М.: Наука, 1968. – 720 с.

327. Коробчинський О.Л. Методика формування системи економічної безпеки підприємства / О.Л. Коробчинський // Актуальні проблеми економіки, 2009. – № 4. – С. 41-45.

328. Королев М.И. Проблема безопасности в теории фирмы: развитие и противоречия / М.И. Королев // Вестник Волгоградского государственного университета, 2012. – № 1 (20). – С. 53-58. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://new.volsu.ru/struct/generalservices/publish/vestniki/lastmagazine /ser-3-economy-1(20)-2012/7_%D0%9A%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%BB %D0 %B5%D0%B2.pdf.

329. Королев О.Л. Применение энтропии при моделировании процессов принятия решений в экономике: [монография] / О.Л. Королев, М.Ю. Куссый, А.В. Сигал. Под. ред. доц. А.В. Сигала. – Симферополь: Издательство «ОДЖАКЪ», 2013. – 148 с.

330. Корпоративное рейдерство как социально-экономическое явление в мировой экономике: [аналитический доклад] / Ю. Борисов. – М.: Первый институт корпоративного права, 2007. – 122 с.

331. Корчагин А.Г., Іванов А.М. Коррупция и борьба с ней в странах Азиатско-Тихоокеанского региона / А.Г. Корчагин, А.М. Іванов // Следователь, 2000. – № 1. – С. 47.

332. Корчевська Л.О., Деменська А.М. Концептуальні підходи до визначення економічної безпеки підприємства / Л.О. Корчевська, А.М. Деменська // Науково-виробничий журнал «Бізнес-Навігатор», 2011. – № 24 (3). – С. 40-47.

333. Косянчук Т.Ф. Економічна діагностика: [навч. посіб.] / За заг. ред. Т.Ф. Косянчук. – Львів: Новий Світ–2000, 2007. – 452 с.

334. Котляр Ю.В. Проблеми стратегічного планування на підприємствах України та можливі шляхи їх подолання [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://intkonf.org/index.php.

335. Коуз Р. Нобелівська лекція: Інституціональна структура виробництва. В книзі «Природа фірми: Походження, еволюція і розвиток» / За ред. О.Е. Вільямсона, С.Дж. Вінтера. – К.: А.С.К., 2002. – 336 с.

336. Коуз Р. Фирма, рынок и право / Р. Коуз. Пер. с англ. – М.: Новое издательство, 2007. – 224 с.

337. Кошембар Л.О. Механізм удосконалення системи економічної безпеки суб'єктів господарювання на основі оптимізації оподаткування: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец. 21.04.02 / Л.О. Кошембар. – К.: Вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «Крок», 2009. – 21 с.

338. Крамаренко Г.О., Чорна О.Є. Фінансовий менеджмент. [підручник] / Крамаренко Г.О., Чорна О.Є. – 2-ге вид. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 520 с.

339. Крижановский О.В. Социологический статус метода экспертных оценок / АН Украины; Ин-т социологии; отв. ред. С. Б. Крымский. – К.: Наук. думка, 1992. – 92 с.

340. Кризові явища в промисловості України та пріоритетні заходи антикризової політики. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://old.niss.gov.ua/monitor/Juli2009/05.htm.

341. Крикавський Є.В. Логістика: [підручн.] / Є.В. Крикавський. – Львів: ЛДУ «Львівська політехніка», 1999. – 264 с.

342. Критерії, за якими оцінюється ступінь ризику від провадження господарської діяльності, пов'язаної з виробництвом, випуском і реалізацією продукції (виконанням робіт, наданням послуг), та визначається періодичність проведення планових заходів державного нагляду (контролю): Постанова Кабінету Міністрів України від 27.12.2008 № 1164. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1164-2008-%EF.

343. Крупін В.Є. Економічні ризики: сутність, еволюція, підходи до класифікації / В.Є. Крупін, Ю.Р. Злидник // Вісник Національного університету

"Львівська політехніка". Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення і проблеми розвитку, 2011. – № 714. – С. 224-229.

344. Крысин А.В. Безопасность предпринимательской деятельности. – М.: Финансы и статистика. – 1996. –33 с.

345. Куделя В.І. Мотивація праці на підприємствах залізничного транспорту / В.І. Куделя // Матеріали IX Міжнародної науково-практичної конференції «Проблеми економіки та управління на залізничному транспорті» (ЕКУЗТ 2014) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ekuzt.gov.ua/node/164.

346. Кузнецов Ю.А., Силинский Ю.Р., Хомутова А.В. Российское и зарубежное законодательство о мерах противодействия коррупции / Ю.А. Кузнецов, Ю.Р. Силинский, А.В. Хомутова – Владивосток, 1999. – 102 с.

347. Кузьмин Е.А. Неопределенность и определенность в управлении организационно-экономическими системами: [монография] / Е.А. Кузьмин; отв. ред. Ф.Я. Леготин. – Екатеринбург: Институт экономики УрО РАН, 2012. – 184 с.

348. Кузьмін О.Є., Адамів М.Є. Метод перспективної діагностики слабких сигналів потенційних явищ за видами діяльності підприємства / О.Є. Кузьмін, М.Є. Адамів // Бізнес Інформ, 2013. – № 2. – С. 69-74.

349. Кузьмін О.Є., Мельник О.Г. Основи менеджменту: [навч. посіб.] – К.: Академвидав, 2003. – 414 с.

350. Кузьмін О.Є., Мельник О.Г., Адамів М.Є. Антисипативне управління підприємствами: процесно-структурований підхід [Електронний ресурс] / О.Є. Кузьмін, О.Г. Мельник, М.Є. Адамів // Економіка: реалії часу. Науковий журнал, 2012. – № 2 (3). – С. 71-77. – Режим доступу до журн.: http://www.economics.opu.ua/n3.html.

351. Кулагин О.А. Принятие решений в организациях: [учеб. пособ.]. СПб.: Изд. дом «Сентябрь», 2001. – 148 с.

352. Куликовский Н.Ф. Теоретические основы информационных процессов / Н.Ф. Куликовский, В.В. Мотов. – М.: Высш. шк., 1987. – 248 с.

353. Куракин А.В. Реформирование государственной службы в России должно иметь антикоррупционную направленность / А.В. Куракин // Российская юстиция, 2002. – № 7. – С. 26.

354. Куркин Н.В. Метод повышения устойчивости и обеспечения безопасности информационных систем предприятия / Н.В. Куркин // Економіка промисловості, 2003. – № 2. – С. 105-109.

355. Куркин Н.В. Управление экономической безопасностью развития предприятия: [монография] / Н.В. Куркин. – Днепропетровск: АРТ-ПРЕСС, 2004. – 450 с.

356. Кухар Р.Б., Єлейко О.І., Степанюк О.І. Економетрія: [методичні вказівки]. – Львів: Львівський національний університет імені І. Франка, 2009. – 60 с.

357. Кучеренко А.А. Оценка уровня экономической безопасности вагоностроительных предприятий Украины / А.А. Кучеренко // Бізнес-Інформ, 2009. – № 7. – С. 81-89.

358. Кучма Л.Д. Держава не буде донором корумпованих хапуг / Л.Д. Кучма // Урядовий кур’єр, 2000. – 16 грудня.

359. Кушерець Д.В. Правова політика протидії рейдерсту / Д.В. Кушерець // Науковий вісник Чернівецького університету. Правознавство, 2013. – Випуск 644. – С. 101-104.

360. Лабунська С.В. Інноваційна діяльність як фактор ризику та умова зміцнення його економічної безпеки / С.В. Лабунська // Проблеми економіки та управління: [збірник наукових праць] / відповідальний редактор Й.М. Петрович. – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2012. – С. 297-304.

361. Лагов Ю.В., Ковалев С.Н. Теневая экономика: [учебное пособие для вузов] / под ред. д.п.н., д.ю.н., проф. В.Я. Кикотя; д.э.н., проф. Г.М. Казиахмедова. – М.: Норма, 2006. – 336 с.

362. Лазаренкова Г.М. Аналіз моделювання і управління ризиком (в схемах та прикладах): [навч. посіб.] / Г.М. Лазаренкова. – «Новий світ – 2000», 2011. – 240 с.

363. Лазуренко В.И., Лазуренко О.В. Корпоративные конфликты. Рейдерство / В.И. Лазуренко, О.В. Лазуренко. Под. общ. ред. В.И. Лазуренко. – Донецк: Донбасс, 2011. – 588 с.

364. Лапин А.Е. Экспертные методы исследования систем управления / А.Е. Лапин. – Ульяновск, 2007. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.ulsu.ru.

365. Лаптєв С.М. Концепція економічної безпеки антикризового управління економікою України: [науково-аналітична доповідь] / С.М. Лаптєв, О.А. Кириченко, В.С. Сідак, П.Я. Пригунов, О.І. Захаров; Університет економіки та права «КРОК». – К.: Університет економіки та права «КРОК», 2009. – 64 с.

366. Латов Ю.В., Ковалев С.Н. Теневая экономика: [учебное пособие для вузов] / Под ред. д.п.н., д.ю.н., проф. В.Я. Кикотя; д.э.н., проф. Г.М. Казиахмедова. – М.: Норма, 2006. – 336 с.

367. Лебедев П. Аутсорсинг ИБ сокращает издержки на 25 % [Електронний ресурс]. – Джерело доступу: http://www.cnews.ru/reviews/new/sredstva_zashchity_informatsii_i_biznesa_2013/articles/autsorsing_ib_sokrashchaet_izderzhki_na_25/.

368. Левин М.И. Коррупция как объект математического моделирования / М.И. Левин, М.Л. Цирик // Экономика и математические методы, 1998. – Вып. 3. – Том 34. – С.15-23.

369. Ликова О.І. Аналіз аутсорсингу інформаційної безпеки підприємства / О.І. Ликова // Торгівля і ринок України. Збірник наукових праць, 2013. – Вип. 35. – С. 126-133.

370. Литвак Б.Г. Зкспертные технологии в управлений: [учеб. пособ.] / Б.Г. Литвак. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Дело, 2004. – 31 с.

371. Лобанов А.А., Пунда Ю.В. Методичний підхід на основі м’яких обчислень до оцінки ефективності соціально-політичної системи / А.А. Лобанов, Ю.В. Пунда // Сучасні інформаційні технології у сфері безпеки та оборони, 2009 – № 3 (6) – С. 26-28.

372. Логутова Т.Г. Економічна безпека підприємства: сутність, завдання та методи забезпечення / Т.Г. Логутова, Д.І. Нагаєвський // Теоретичні і практичні аспекти економіки та інтелектуальної власності = Theoretical and Practical Aspects of Economics and Intellectual Property : збірник наукових праць / ПДТУ. – Маріуполь, 2011. – Т. 2. – С. 204-207.

373. Локотецька О.В. Використання системного підходу при дослідженні економічної безпеки підприємства / О.В. Локотецька // Вісник НТУ «ХПІ». Зб. наук. праць. Тем. вип. «Технічний прогрес і ефективність виробництва», 2011. – Вип. 8. – С. 197-202.

374. Лоханова Н. Система управління станом економічної безпеки підприємства: проблемні питання, концепція розвитку // Економіст, 2005. – № 2. – с. 52 -56.

375. Лук’янова В.В. Економічний ризик: [навч. посіб.] / В.В. Лук’янова, Т.В Головач. – К.: Академвидав, 2007. – 464 с.

376. Лысенко Ю.Г. Механизмы управления экономической безопасностью / Ю.Г. Лысенко, С.Г. Мищенко, Р.А. Руденский. – Донецк: ДонНУ, 2002. – 178 с.

377. Любченко Н.Л. Визначення впливу факторів зовнішнього середовища на стабільність підприємства / Любченко Н.Л. // Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки, 2010. – № 3. – Т.3. – С. 62-66.

378. Лямец В.И. Системный анализ. Вводный курс: [учеб. пособ]. / В.И. Лямец, А.Д.Тевяшев. – 2-е изд., перераб. и доп. – Х.: Харьков. нац. ун-т радиоэлектроники, 2004. – 448 с.

379. Ляшенко О.М. Концептуалізація управління економічною безпекою підприємства: [монографія] / О.М. Ляшенко. – Луганськ: вид-во СНУ ім. В. Даля, 2011. – 400 с.

380. Мазур І.І. Детінізація економіки в трансформаційних суспільствах: автореф. дис. на здобуття наук, ступеня докт. екон. наук: спец. 08.00.01 / І.І. Мазур. – К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2007. – 40 с.

381. Мазур І.І. Детінізація економіки України: теорія та практика: [монографія]. / І.І. Мазур. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2006. – 239 с.

382. Мак-Мак В.П. Служба безопасности предприятия как субъект частной правоохранительной деятельности: [монография] / В.П. Мак-Мак. – М.: Компания "Спутник+", 2003. – 220 с.

383. Максимова Т.С., Філімонова О.В., Лиштван К.В. Формування інноваційної політики на підприємстві / Т.С. Максимова, О.В. Філімонова, К.В. Лиштван // Економічний вісник Донбасу, 2010. – № 2 (20). – С. 181-183.

384. Максимович Г.М. Рейдерство: основні схеми здійснення та способи захисту / Г.М. Максимович. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://libfor.com/index.php?newsid=1732.

385. Маргасова В.Г. Зарубіжний досвід забезпечення економічної безпеки регіону / В.Г. Маргасова // Наук. вісн. Черніг. держ. ін-ту економіки і упр. Сер. Економіка, 2011. – Вип. 1. – С. 53-61.

386. Маренич А.І., Мехеда Н.Г. Виявлення та запобігання загроз кадровій безпеці / А.І. Маренич, Н.Г. Мехеда // Фінансовий простір, 2011. – № 3 (3) – С.127-132.

387. Мартинюк В.П. Логістичні аспекти фінансово-економічної безпеки підприємств з ремонту й експлуатації автошляхів: [монографія] / В.П. Мартинюк, О.І. Вівчар. – Тернопіль, Астон, 2013. – 232 с.

388. Марущак С.М. Комплексна оцінка ризику в процесі забезпечення економічної безпеки підприємства / С.М. Марущак // Наукові праці. Науково-методичний журнал. – ЧДУ ім. Петра Могили, 2008. – Вип. 86. – Т. 99. – 2008. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Npchdu/Economy/2008_86/86-19.pdf.

389. Маслій І.В. Про систему заходів протидії тіньовій економіці / І.В. Маслій // Вісник Вищої ради юстиції, 2011. – № 2 (6). – С. 118-125.

390. Матвеев Н.В. Экономическая безопасность предприятия: дис. … канд. экон. наук: 08.00.05 / Матвеев Николай Владимирович – М.: РГБ, 2002. – 112 с.

391. Матвійчук А.В. Обґрунтування вибору наукової спрямованості журналу (вступне слово головного редактора) / А.В. Матвійчук // Нейро-нечіткі технології моделювання в економіці, 2012. – № 1. – С. 7-36.

392. Матеріали 8 Конгресу ООН щодо попередження злочинності та відношення до правопорушників. – Гавана, 1990. – 34 с.

393. Матощук Ю.І. Вплив тіньової економіки України на суб’єктів макроекономічних відносин / Ю.І. Матощук // Магістеріум. Економічні студії, 2011. – № 44. – С. 58-62.

394. Машина Н.І. Економічний ризик і методи його вимірювання: [навч. посіб.] / Н.І. Машина. – Київ: Центр навчальної літератури, 2003. – 188 с.

395. Мелихов А.А. Эволюция подходов к содержанию категории «экономическая безопасность предприятия» / А.А. Мелихов, Э.В. Камышникова // Вісник Приазовського державного технічного університету, 2009. – № 19. – С. 316-319.

396. Мельник А.В. Антикризисное управление организацией по слабым сигналам: дис. … канд. экон. наук: 08.00.05 / Александр Васильевич Мельник. – М.: РГБ, 2003. – 188 с.

397. Мельник М. Німеччина на шляху до боротьби з корупцією / М. Мельник // Право України, 1997. – № 11. – С. 111-115.

398. Мельник О.Г. Системи діагностики діяльності машинобудівних підприємств: полікритеріальна концепція та інструментарій: [монографія] / О.Г. Мельник. – Львів: Видавництво «Львівської політехніки», 2010. – 344 с.

399. Мельник О.Г. Комплексне дослідження стану антисипативного на вітчизняних машинобудівних підприємствах / О.Г. Мельник, Н.Я. Петришин,

М.Є. Адамів // Економіка та управління підприємствами машинобудівної галузі: проблеми теорії та практики, 2014. – № 2 (26). – С. 14-22.

400. Мельник О.Г., Адамів М.Є. Антисипативне управління підприємствами на засадах слабких сигналів / О.Г. Мельник, М.Є. Адамів // Актуальні проблеми економіки, 2013. – № 1 (139). – С. 32-41.

401. Мельникова К.В. Сучасні управлінські підходи до визначення сутності поняття «економічна безпека підприємства» / К.В. Мельникова // Экономика Крыма, 2011. – № 4 (37). – С. 167-170.

402. Мельникова М.В. Підтримка економічної безпеки промислових підприємств регіону в процесі реалізації інвестиційних проектів / М.В. Мельникова, Я.М. Криль // Проблемы развития внешнеэкономических связей и привлечения иностранных инвестиций: региональный аспект. Сборник научных трудов, 2011. – № 1. – С. 254–259.

403. Методы антикризисного управления по слабым сигналам: [монография] / Ю.Г. Лысенко, Р.А. Руденский, Л.И. Егорова и др. – Донецк: Юго-Восток, 2009. – 195 с. – (Сер.: Жизнеспособные системы в экономике).

404. Методы экспертных оценок [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://emm.ostu.ru/lect/lect7.html.

405. Мизес Л. Человеческая деятельность: Трактат по экономической теории. 2-е испр. изд. / Л. Мизес. – Челябинск: Социум, 2005. – 878 с.

406. Минаев Г. А. Безопасность-менеджмент организации: [учеб. пособ.]. Часть 1 (методология, функции, системы) – М: ИПБ, 2005. – 322 с.

407. Мігус І.П. Необхідність розмежування понять «загроза» та «ризик» при діагностиці економічної безпеки суб’єктів господарювання / І.П. Мігус, С.М. Лаптєв // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.economy.nayka.com.ua/index.php?operation=1&iid=821.

408. Міжнародний досвід щодо запобігання та протидії корупції [Електронний ресурс]. – Режим доступу: udscn.guds.gov.ua/files/Dosl/3.doc.

409. Міжнародні правові акти та законодавство окремих країн про корупцію / Є.В. Невмержицький, М.І. Камлик. – К.: Учбово-методичний центр «Школяр», 1999. – 480 с.

410. Місія підприємства. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gufer.net/srategy/976-msya-pdpriyemstva.html.

411. Місце України за рейтингом «Ведення бізнесу 2013» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://bg-law.com.ua/pres-oglyad/23-msce-ukrayini-za-reytingom-vedennya-bznesu-2013.html.

412. Мішин О.Ю., Мішина С.В. Сутність поняття «економічна безпека підприємства» / О.Ю. Мішин, С.В. Мішина // Вісник економіки транспорту і промисловості, 2012. – № 38. – С. 86-92.

413. Міщенко С.П. Концептуальні аспекти економічної безпеки підприємств у ринковій економіці / С.П. Міщенко // Маркетинг і менеджмент інновацій, 2011. – № 2. – С. 190-195.

414. Моделювання економічної безпеки: держава, регіон, підприємство: [монографія] / В.М. Геєць, М.О. Кизим, Т.З.Клебанова та ін. / За ред. В.М. Гейця. – Х.: ІНЖЕК, 2006. – 240 с.

415. Мойсеєнко І.П., Марченко О.М. Управління фінансово-економічною безпекою підприємства: [навч. посіб.] / І.П. Мойсеєнко, О.М. Марченко – Львів: ЛьвДУВС, 2011. – 380 с.

416. Молодецька О.М. Сучасні підходи до класифікації загроз економічній безпеці підприємства. [Електроний ресурс] / О.М. Молодецька. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/27_NNM_2009/Economics/52045.doc.htm.

417. Молчанов А.А. Моделирование и проектирование сложных систем: [учеб. пособ]. / А.А. Молчанов. – К.: Вища школа, 1988. – 359 с.

418. Мороз О.В. Концепція економічної безпеки сучасного підприємства: [монографія] / О.В. Мороз, Н.П. Карачина, А.А. Шиян. – Вінниця: ВНТУ, 2011. – 241 с.

419. Мошенський С.З. Економічний аналіз. / С.З. Мошенський, О.В. Олійник. – Житомир: ПП: «Рута», 2007. – 704 с.

420. Нагребельний В.П. Тіньова економіка / В. П. Нагребельний, В.М. Попович // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К., 1998. – Т.6. – 76 с.

421. Назаров В.В. Деякі аспекти забезпечення безпеки підприємницької діяльності / В.В. Назаров // Недержавна система безпеки підприємництва як суб'єкт національної безпеки України: збірник матеріалів наук.-практ. конф., Київ, 16-17 травня 2001 р. – К.: Вид-во Європейського ун-ту фінансів, інформаційних систем, менеджменту і бізнесу, 2003. – С. 49-53.

422. Найбільш інноваційні економіки світу. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://regionalnyaktsenty.blogspot.com/2011/01/blog-post_17.html.

423. Напрями детінізації економіки України, подолання прихованої зайнятості та отримання заробітної плати в «конвертах»: [інформаційна записка]. – Луганськ, 2010. [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.lir.lg.ua/t_e.doc.

424. Наукова та інноваційна діяльність в Україні у 2009 р.: Статистичний збірник Державного комітету статистики України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ukrstat.org/uk/druk/publicat/kat_u/publnauka_u.htm

425. Наукова та інноваційна діяльність в Україні у 2012 році: статистичний довідник. – К.: Державна служба статистики України, 2013. – 288 с.

426. Наукова та інноваційна діяльність в Україні. Статистичний збірник. К.: ДП „Інформаційно-видавничий центр Держстату України”, 2012. – 305 с.

427. Национальный план противодействия коррупции на 2012–2013 годы [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://kremlin.ru/ref_notes/1172.

428. Національний класифікатор України «Класифікатор професій ДК: 003:2010. – К: «Соцінформ», 2010. – 746 с.

429. Національний класифікатор України «Класифікатор професій ДК: 003: 2010» (зміни та доповнення № 1). Погоджено Міністерством соціальної політики України від 06.02.2012 р. Затверджено наказом Міністерства

економічного розвитку і торгівлі України № 923 від 16.08.2012 р. – К.: «Соцінформ», 2012. – 218 с.

430. Невмержицький Є.В. Корупція в Україні: причини, наслідки, механізми протидії: [монографія] / Є.В. Невмержицький. – К.: КНТ, 2008. – 368 с.

431. Недружні поглинання і економічна безпека підприємства. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nujazz.dp.ua/nedruzhni-poglynannya-i-ekonomichna-bezpeka-pidpryyemstva.php.

432. Нізалов Д.В. Антикризове управління: вибір методів / Д.В. Нізалов // Наукові праці. – К., 2001. – Том 9. – С. 56-58.

433. Нікітіна А.В. Система управління економічною безпекою підприємств / А.В. Нікітіна // Економічні науки: зб. наук. праць, 2012. – № 8. – С. 110-115.

434. NISSAN приймає додаткові дії для подолання наслідків глобальної кризи. [Електронний ресурс]. – Режим доступу :http://www.gas.lviv.ua/ua/novyny/nissan-pryjmae-dodatkovi-diji-dlja-podolannja-naslidkiv-globalnoji-kryzy.html.

435. Новий словник іншомовних слів: близько 40000 сл. і словосполучень / Л.І. Шевченко, О.І. Ніка, О.І. Хом’як, А.А. Дем’янюк; за ред. Л.І. Шевченко. – К.: АРІЙ, 2008. – 672 с.

436. Новікова К.І., Ільїна А.В. Вплив тіньової економіки на фінансову безпеку держави / К.І. Новікова, А.В. Ільїна // Держава та регіони. Серія: Економіка та підприємництво, 2011. – № 4. – С. 36-40.

437. Номоконов В.А. Коррупция в мире и международная стратегия борьбы с ней: [монография] / А.В. Номоконов. – Владивосток, 2004. – 200 с.

438. Обстеження потенціалу виробництва високотехнологічної промислової продукції за період 2005-2007рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ukrstat.gov.ua.

439. Обсяги продажу автомобілів на українському ринку цього року впали на 45%. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zik.ua/ua/news/2014/07/04/

440. Огреба С.В. Удосконалення статистичної оцінки обсягів тіньової економіки як пріоритетний напрям розвитку системи національних рахунків / С.В. Огреба // Міжнародний нобелівський економічний форум «Світова економіка XXI століття: цикли та кризи», 18-21 травня 2011 р. – Дніпропетровськ. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http:// www.duep.edu/section/science/kuz-konk/konk-works/uk.html.

441. Одинцов А.А. Экономическая и информационная безопасность предпринимательства: [учеб. пособ. для ВУЗов] / А.А. Одинцов. – 2-е изд. испр. и доп. – М.: Изд-во "Академия", 2008. – 336 с.

442. Ожегов С. И. Словарь русского языка / С. И. Ожегов. – М.: Рус.яз., 1985. – 797 с.

443. Основы малого бизнеса (теория и решение задач): [монография] / Б.В. Берсенадзе, А.И. Богданов, А.В.Панфилов / под ред. Никитиной Л. Н. 2-е изд. – СПб.: ИПЦ СПГУТД, 2005. – 167 с.

444. Основы экономического и социального прогнозирования: [учеб. пособ.] / Под ред. проф. Е.А. Олейникова. – М.: Рос. экон. акад. им. Г.В. Плеханова, 1996. – 224 с.

445. Основы экономической безопасности (Государство, регион, предприятия, личность) / под ред. Е.А. Олейникова. – М.: Интел-Синтез, 1997. – 288 с.

446. Особенности лицензирования в Великобритании. [Електронний ресурс] – Джерело доступу: http://strazha5.com/lizenzirovanie-gb.html

447. Особливості формування економічної безпеки України в умовах криза / О.С. Колесов, Я.В. Гонтарук, І.В. Сотніченко // Збірник наукових праць ВНАУ. Серія: Економічні науки, 2012. – № 1 (56). – Т.3. – С. 160-165.

448. Официальный сайт Ассоциации автопроизводителей Украины «УкрАвтопром». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ukrautoprom.com.ua/.

449. Офіційний сайт International Organization of Motor Vehicle Manufacturers. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.oica.net/category/production-statistics.

450. Офіційний сайт Transparency international. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.transparency.org/policy_research/surveys_indices/cpi/2010/results.

451. Офіційний сайт Агенства економічної безпеки «SSS» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.sss-m.ru.

452. Офіційний сайт Всеукраїнської Асоціації приватних детективів. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://aupd.org/.

453. Офіційний сайт Головного управління статистики у Львівській області. [Електронний ресурс] – Режим доступу: lv.ukrstat.gov.ua.

454. Офіційний сайт Державного комітету статистики України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ukrstat.com.

455. Офіційний сайт Державного комітету статистики України. Соціально-економічний розвиток України за січень-жовтень 2011 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/.

456. Офіційний сайт Європейської асоціації автовиробників (ACEA). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.acea.be.

457. Офіційний сайт корпорації «Богдан». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://bogdan.ua/.

458. Офіційний сайт Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.me.gov.ua

459. Офіційний сайт Міністерства юстиції України. [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.minyust.org.ua.

460. Офіційний сайт ПАТ «Єврокар» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.eurocar.com.ua.

461. Офіційний сайт ПАТ «Запорізький автомобілебудівний завод». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.avtozaz.com/.

462. Офіційний сайт підприємства із захисту інформації «Русский сезон». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://sezon.iwarp.com/.

463. Офіційний сайт ТОВ «ВО «КрАСЗ» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://krasz.com.ua.

464. Офіційний сайт Українського фонду підтримки підприємництва. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ufpp.gov.ua/verifications.php

465. Офіційний сайт Української федерації індустрії безпеки. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ufib.com.ua/.

466. Офіційний сайт Фонду «Ефективне управління». Звіт про конкурентоспроможність регіонів України 2011. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.feg.org.ua.

467. Офіційниц сайт СРО НП «Альянс специализированных предприятий безопасности» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.aspb-sro.ru/news.htm.

468. Ошуст В.І. Теоретичні аспекти управління ризиками. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://eprints.kname.edu.ua/4193/1/138-142_%D0%9E%D0%A8%D0%A3%D0%A1%D0%A2_%D0%92.%D0%86..pdf.

469. Паламарчук А.И. Принципы и формы интеграции функции учёта в исилении экономической безопасности промышленных предприятий: дис. к.е.н.: 08.06.04 / Паламарчук Олександр Іванович. – Одеса: Одеський державний економічний університет, 2001. – 185 с.

470. Пасєка А.С. Стилі лідерства в системі забезпечення кадрової безпеки суб’єктів господарської діяльності / А.С. Пасєка. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: managment.cdu.edu.ua/attachments/.../А.С.%20Пасєка_Стаття_2.doc.

471. Пашута М.Т., Калина А.В. Прогнозування та макроекономічне планування: [навч. посіб.]. – К.: МАУП, 1998. – 192 с.

472. Перетятько А.В. Аспекти розвитку вітчизняного легкового автомобілебудування / А.В. Перетятько // Економіка: реалії часу. Науковий журнал, 2013. – № 5 (10). – С. 31-37. [Електронний ресурс] – Режим доступу до журн.: http://www.economics.opu.ua/files/archive/2013/n5.html.

473. Пилат Н.І. Лояльність персоналу в умовах мотивації професійної діяльності. / Н.І. Пилат // Проблеми сучасної психології, 2010. – № 10. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pspl/2010_10/601-612.pdf.

474. Письменний О.А. Динаміка і тенденції розвитку автомобільного ринку України / О.А. Письменний // Научные труды ДонНТУ. Серия: экономическая, 2013. – № 4 (46). – С. 283-289.

475. Підтримка конкурентоспроможного потенціалу підприємства / А.Е. Воронкова, В.П. Пономарьов, Г.І. Дібніс. – К.: Техніка, 2000. – 152 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.topknowledge.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=3132:2011-09-20-14-17-21&catid=64&Itemid=155.

476. Плюта В. Сравнительный многомерный анализ в экономических исследованиях: методы таксономии и факторного анализа / пер. с пол. В.В. Иванова; науч. ред. В.М. Жуковской. – М.: Статистика, 1980. – 151 с.

477. Подольчак Н.Ю. Врахування тінізації діяльності в оцінюванні рівня соціально-економічної ефективності систем менеджменту машинобудівного підприємства / Н.Ю. Подольчак // Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення і проблеми розвитку. Вісник Нац. ун-ту «Львів. Політехніка» / відп. ред. О.Є. Кузьмін. – Львів: Вид-во Нац. ун-ту "Львів. політехніка", 2009. – № 657. – С. 285-292.

478. Подольчак Н.Ю. Удосконалення систем мотивації працівників шляхом урахування ризику / Н.Ю. Подольчак // Вісник Національного університету “Львівська політехніка” Менеджмент та підприємництво в

Україні: етапи становлення та проблеми розвитку”. – Львів: НУ “Львівська політехніка”, 2011. – № 714. – С. 139-148.

479. Позднишев Є.В. Інформаційно-аналітичне забезпечення безпеки підприємництва (методи та їх застосування): [навч. посіб.]. / Є.В. Позднишев.– К.: Видавець Позднишев, 2007. – Книга 1. – 89 с.

480. Позднякова Т.П. Лояльность персонала организаций: анализ теоретико-методологических и методических аспектов / Т.П. Позднякова // Перспективы науки и образования, 2013. – № 2. – С.95-103 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pnojournal.files.wordpress.com/2013/01/pdf_130210.pdf.

481. Пойда-Носик Н. Н. Ризики і джерела загроз фінансовій безпеці акціонерних товариств у сучасних умовах [Електронний ресурс] / Н. Н. Пойда-Носик. – Режим доступу: www.teologia.org.ua/20110920172/statti/ dokladi/riziki-i-djerela-zagroz-finansoviie-bezpeci-akcionernix-tovaristv-u-suchasnix-umovax-172.html.

482. Половнев К.С. Механизм обеспечения экономической безопасности промышленного предприятия: дисс. канд. экон. наук. / К.С. Половнев. – Екатеринбург, 2002. – 177 с.

483. Понятие экономической безопасности предприятия. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://superinf.ru/view_helpstud.php?id=543.

484. Портал безопасности ALLSECURITY.info. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://allsecurity.info.

485. Порядок координації проведення планових виїзних перевірок фінансово-господарської діяльності суб'єктів підприємницької діяльності контролюючими органами: Постанова Кабінету Міністрів України від 29.01.1999 № 112. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=112-99-%EF.

486. Поснова Т.В. Механізм функціонування соціальної складової економічної безпеки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец. 08.00.01 / Т. В. Поснова. – К., 2008. – 19 с.

487. Потапенко Ю. Залучення іноземних інвестицій та управління ними для забезпечення економічного росту України / Ю. Потапенко // Економічний вісник ДонНТУ, 2009. – № 9. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://masters.donntu.edu.ua.

488. Прасолов В. И. Технологии обеспечения лояльности персонала в структуре политики безопасности фирмы / В.И. Прасолов // Создание системы корпоративной безопасности. Практические подходы: Материалы конференции 15.04.2005. – Москва. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://it2b.ru/blog/arhiv/651.html.

489. Праця України у 2013 році: статистичний щорічник. – Державна служба статистики України, 2014. – 316 с.

490. Предборський В.А. Тінізаційний аспект процесів початкового нагромадження капіталу в Україні / В.А. Предборський // Формування ринкових відносин в Україні, 2009. – № 1. – С. 17-21.

491. Пригунов П.Я. Сучасні підходи до визначення змісту діяльності фахівців підрозділу безпеки щодо забезпечення економічної безпеки підприємства / П.Я. Пригунов // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія економічна: збірник наукових праць. – Львів: ЛьвДУВС, 2013. – Вип. 2. – С. 294-303.

492. Прикладные нечеткие системы: Пер. с япон. / К. Асаи, Д. Ватада, С. Иваи и др.; под редакцией Т. Тэрано, К. Асаи, М. Сугэно. – М.: Мир, 1993. – 368 с.

493. Притцль Р.Ф. Коррупция, рентоориентированное поведение и организованная преступность в России / Р.Ф. Притцль // Политэконом, 1997. – № 1. – 67 с.

494. Приходько С.В. Формування адекватного реальним виробничо-господарським процесам комплексу заходів реагування на загрози економічній безпеці / С.В.Приходько // Інвестиції: практика та досвід, 2011. – № 4. – С.52-55.

495. Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо державної податкової служби та у зв’язку з проведенням адміністративної реформи в Україні: Закон України від 05.07.2012 № 5083-VI. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5083-17.

496. Про внесення змін до Порядку координації проведення планових виїзних перевірок фінансово-господарської діяльності суб'єктів підприємницької діяльності контролюючими органами: Постанова Кабінету Міністрів України від 15.10.2003 № 1625. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=619-2005-%EF.

497. Про деякі заходи з регулювання підприємницької діяльності: Указ Президента України від 23.07.1998 № 817. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=817%2F98.

498. Про засади запобігання і протидії корупції. Закон України від 07.04.2011 № 3206-VI. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3206-17.

499. Про затвердження критеріїв, за якими оцінюється ступінь ризику від провадження господарської діяльності та визначається періодичність здійснення планових заходів державного нагляду (контролю) у сфері техногенної та пожежної безпеки. Постанова Кабінету Міністрів України від 29.02.2012 № 306. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1324-2007-%D0%BF

500. Про основи національної безпеки України: Закон України від 19.06.2003 № 964-IV. [Електронний ресурс]: – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/964-15.

501. Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності. Закон України від 05.04.2007 № 877-V. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/877-16.

502. Про схвалення Декларації цілей та завдань державного бюджету на 2008 рік: Постанова Кабінету Міністрів України від 01.03.2007 № 316.

[Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/257-2007-n.

503. Промисловість України у 2007-2010 роках: статистичний збірник / за ред. Л.М. Овденко. – К.: Державна служба статистики України, 2011. – 306 с.

504. Противодействие коррупции с помощью международных договоров и обязательств. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.america.dov/st/democracy-russian/2008/august/20081110180909Sreno D0.9276544.html.

505. Прохорова В.В. Управління економічною безпекою підприємств: [монографія] / В.В. Прохорова, Ю.В. Прохорова, О.О. Кучеренко. – Харків: УкрДАЗТ, 2010. – 282 с.

506. Проява С.М. Экономизация коррупции. Механизм противодействия: [монография] / С.М. Проява. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2008. – 159 с.

507. Рагозин Ф. Оценка и картографирование опасности и риска от природных и техногенных процессов (теория и методология) / Ф. Рагозин // Проблемы безопасности при чрезвычайных ситуациях. – М.: ВИНИТИ, 2008. – № 5. – С. 16-41.

508. Райзберг Б.А. Предпринимательство и риск. – М. : ЭКМОС, 1996. – 350 с.

509. Ратошнюк І.М., Стеф’юк Т.Д. Особливості рейдерства в Україні: проблеми та шляхи їх подолання / І.М. Ратошнюк, Т.Д. Стеф’юк. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/15_NNM_2012/Economics/3_111324.doc.htm.

510. РБК Україна. Стрічка новин 09.01.2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://avto.rbc.ua/ukr/vse-ukrainskie-avtoproizvoditeli-v-2013-g-prodemonstrirovali-09012014175800.

511. Реверчук Н.Й. Управління економічною безпекою підприємництва в Україні: дис. … кандидата екон. наук. 08.02.03 / Реверчук Надія Йосипівна. – Львів, 2004. – 227 с.

512. Реверчук Н.Й. Управління економічною безпекою підприємницьких структур: [монографія] / Н.Й. Реверчук. – Львів: ЛБІ НБУ, 2004. – 195 с.

513. Рейдерство: витоки, процедури, способи запобігання: [монографія] / О.А. Бурбело, Г.В. Козаченко, Ю.С. Погорєлов, С.О. Бурбело. – Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2012. – 184 с.

514. Рибнікова Н.О. Діагностика стану економічної безпеки підприємства за методом кореляційної адаптометрії: показники та об’єкти оцінки / Н.О. Рибнікова // Науковий вісник ЛНТУ України. – Львів, 2011. – Вип. 21.6. – С. 294-300.

515. Рівень тінізації української економіки росте [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://tvi.ua/new/2012/08/31/riven_tinizacii_ekonomiki_roste.

516. Розвиток інформаційного суспільства: [колект. моногр.]: [в 10 т.]. Т. 1. Міжнародний бізнес в інформаційному суспільстві / В.В. Рокоча, Б.М. Одягайло, В.І. Терехов, Л.В. Бабій, Н.М. Іларіонова; ред.: В.В. Рокоча. – Київ, 2012. – 237 с.

517. Ротштейн О.П. Soft Computting в біотехнології: Багатофакторний аналіз і діагностика: [монографія] / О.П. Ротштейн, Є.П. Ларушкін, Ю.І. Мітюшкін. – Вінниця: Універсам-Вінниця, 2008. – 144 с.

518. Руденский Р.А. Антисипативное управление сложными экономическими системами: модели, методы, инструменты: [монография] / Р.А. Руденский; научн. ред. проф. Ю. Г. Лысенко. – Донецк: Юго-Восток, 2009. – 257 с.

519. Рудніченко Є.М. Вплив суб’єктів митного регулювання на систему економічної безпеки підприємства: дис. … доктора економічних наук: 21.04.02 / Євгеній Миколайович Рудніченко. – Хмельницький: Хмельницький національний університет, 2014. – 578 с.

520. Рудніченко Є.М. Загроза, ризик, небезпека: сутність та взаємозв’язок із системою економічної безпеки підприємства / Є.М. Рудніченко // Економіка, менеджмент, підприємництво. Збірник наукових праць. – Луганськ, 2013. – № 25. – С. 188-195.

521. Рямов С. Специфічність трансакційних витрат як один з ключових факторів існування тіньового сектора господарства в країнах посттрансформаційної економіки / С. Рямов // Галицький економічний вісник, 2013. – № 2 (41). – С. 25-34.

522. Саати Т. Принятие решений. Метод анализа иерархий: пер. с англ. / Т. Саати. – М.: Радио и связь, 1993. – 278 с.

523. Саввин А.С. Методы обеспечения информационной безопасности предприятия. Дис. ... канд. экон. наук: 08.00.13. / Андрей Сергеевич Саввин. – М.: Росс. эконом. акад. им. Г. В. Плеханова, 2005. – 152 с.

524. Савіна С.С. Організаційно-економічний механізм управління підприємством молочної промисловості / С.С. Савіна / Збірник наукових праць ВНАУ, 2012. – № 3 (69). – Т. 2 – С. 162-167.

525. Салли В.И. К созданию системы оценки состояния угольных шахт / В.И. Салли, С.В. Салли // Уголь Украины. – 2009. – № 6. – С.35-38.

526. Самойленко Є.Г. До питання про вплив напівлегалізованого сектора тіньової економіки на економічне зростання / Є.Г. Самойленко // Європейський вектор економічного розвитку, 2012. – № 2 (13). – С. 443- 448.

527. Самойленко Є.Г. Сутність та етапи еволюції тіньової економіки / Є.Г. Самойленко // Бюлетень Міжнародного Нобелівського економічного форуму, 2012. – № 1 (5). – Том 2. – С. 338-345.

528. Сараєва І.М. Системне моделювання процесу ідентифікації підприємницьких ризиків: [монографія] / І. М. Сараєва. – ІПРЕЕД НАНУ. – О.: Фенікс, 2007. – 188 с.

529. Свистович М.Б. Сутність та основні поняття стратегічного планування / М.Б. Свистович // Державне управління: теорія та практика, 2013. – № 2. – С. 37-43. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Dutp_2013_2_6.pdf.

530. Семенченко Н.В. Стратегії протидії рейдерському захопленню / Н.В. Семенченко // Європейські перспективи, 2011. – № 2. – Ч. 1. – С. 188-195.

531. Семенюк Е.П. Екологізація суспільства: соціальна роль та моделювання: [монографія]. / Е.П. Семенюк, Т.В. Олянишен,

В.М. Сеньківський, О.В. Мельников, Я.В. Котляревський. – Львів: Укр. акад. друкарства, 2012. – 460 с.

532. Семидидько А. Сейчас даже физические лица стали рейдерами / А. Семидидько. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://24.ua/news/show/id/55282.htm.

533. Сергєєва О.В. Діагностика економічної стійкості як складова системи управління підприємством / О.В. Сергєєва // Вісник соціально-економічних досліджень. – Одесса: ОДЕУ, 2007. – Вип. 27 – С. 320–326.

534. Словник української мови. Г-Ж. / за ред. П.П. Доценко, Л.А. Юрчук. – К.: В-во «Наукова думка». – Т. 2., 1971. – 552 с.

535. Словник української мови. З. / за ред. Г.М. Гнатюк, Т.К. Черторизька. – К.: В-во «Наукова думка». – Т. 3., 1972. – 744с.

536. Сметанкина Ю. Что такое рейдерство? / Ю Сметанкина // «Власть», 2007. – № 1. – С. 37-42.

537. Соболев М. Частный детектив / Михаил Соболев // Русский базар, 2006. – № 43 (549). – 26 октября – 1 ноября. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.russianbazaar.com/Article.aspx?ArticleID=9608.

538. Современные методы противодействия коррупции в России [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.fms.gov.ru/upload/iblock/5f7/sov_metod_pk.pdf.

539. Соколенко Т.М. Економічна безпека підприємства в умовах транзитивної економіки / Т.М. Соколенко // Сучасна наука XXI століття: сьома міжнародна наук.-практ. інтернет-конф. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://intkonf.org/kand-ped-n-sokolenko-tm-ekonomichnabezpeka-pidpriemstva-v-umovah-tranzitivnoyi-ekonomiki/.

540. Соскін О. Механізми адаптації економічної моделі України до сучасних цивілізаційно-глобалізаційних зсувів / О. Соскін / Актуальні проблеми економіки, 2010. – № 2 (104). – С. 16-26.

541. Сотніков В.І. Періодизація життєвого циклу інноваційного процесу / В.І. Сотніков, О.О. Сотнікова // Економіка розвитку, 2011. – № 2 (58). – С. 56-58.

542. Стан корупції в Україні. Порівняльний аналіз загальнонаціональних досліджень: 2007-2009, 2011. Звіт за результатами соціологічних досліджень. – Київ, 2011. – 47с.

543. Стародубцева О. Останній рік українського автопрому / Олеся Стародубцева // Українська правда. – 31.01.2011. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.epravda.com.ua/publications/2011/01/31/268858.

544. Статистичний департамент Європейської економічної комісії ООН. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.unece.org/stats.

545. Сторожук Н.В. Методи діагностики та попередження ризиків: алгоритми реалізації процедур антикризового управління інтегрованою будівельною організацією / Н.В. Сторожук // Ефективна економіка. – Дніпропетровськ, 2013. – № 12. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=2644.

546. Стратегии бизнеса: Аналитический справочник. Айвазян С.А., Балкинд О.Я., Баснина Т.Д. и др. / Под ред.Г.Б. Клейнера. – М.: КОНСЭКО, 1998. [Електронний ресурс]. – Джерело доступу: http://www.aup.ru/books/m71/.

547. Стратегии бизнеса: справочник / под ред. Г.Б. Клейнера. – М.: Изд-во КОНСЭКО, 1998. – 288 с.

548. Стратегия США в вопросах борьбы с международной коррупцией (по материалам Торгпредства РФ в США). – БИКИ, 1999. – № 112. – 55 с.

549. Субботин В. Кипр как наш главный партнер / В. Субботин // «2000», 2003. – 19 грудня.

550. Суботник Р.В. Рейдерство в сучасній Україні / Суботник Р.В. // Актуальні питання господарського та цивільного права. Науково-практичний журнал, 2008. – № 6. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.journal.yurpayintel.com.ua/2008/6/article09/.

551. Судакова О.І. Стратегічне управління фінансовою безпекою підприємства / О.І. Судакова // Економічний простір, 2008. – № 9. – С. 140-148.

552. Судоплатов А.П. Безопасность предпринимательской деятельности / А.П. Судоплатов, С.В. Лекарев. – М.: Изд-во ОЛМА-ПРЕСС, 2001. – 382 с.

553. Судоплатов А.П., Лекарев С.В. Безопасность предпринимательской деятельности: [практическое пособие] / А.П. Судоплатов, С.В. Лекарев. – М.: ОЛМА-ПЕРСС, 2001. – 382 с.

554. Сурмин Ю.П. Теория систем и системный аналіз: [учеб. пособ.] / Ю.П. Сурмин. – К.: МАУП, 2003. – 364 с.

555. Сухоруков И.П. Разработка методики численной оценки инновационных рисков некоторых отраслей экономики России / И.П. Сухоруков // Управление общественными и экономическими системами, 2009. – № 2. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: umc.gu-npk.ru/umc/arhiv/.../suhorukov.doc.

556. Сучасне українське рейдерство віртуозне і цілком законне. Роз'яснення експерта. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://antiraider.ua/ucp_mod_ucp_site_arts_show_298.html.

557. Сучасний менеджмент організацій: [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / В. П. Сладкевич, А. Д. Чернявський. – К.: МАУП, 2007. – 488 с.

558. Сучасний тлумачний словник. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uktdic.appspot.com.

559. Сучасні тенденції управління розвитком організаційно-економічних систем (новий погляд): [колективна монографія] / загальна редакція д.е.н. професора Р.Р. Тімірґалєєвої. – Сімферополь: ВД «АРІАЛ», 2014. – 662 с.

560. Сявавко М.С. Інформаційна система «Нечіткий експерт» / М.С. Сявавко. – Львів: Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка, 2007. – 320 с.

561. Сявавко М.С. Математика прихованих можливостей: [навч. посіб.] / М.С. Сявавко. – Острог: Вид-во НУ «Острозька академія», 2011. – 394 с.

562. Тамбовцев В.Л. Экономическая безопасность хозяйственных систем: структура проблемы. Вестник Московского государственного университета. Серия 6. – Экономика, 1995. – №3. – С.3-9.

563. Тарханова З.Э. Функционирование института рейдерства в РФ: дис. … канд. экон. наук: 08.00.01 / Тарханова З.Э. – Владикавказ, 2008. – 223 с.

564. Теоретичні аспекти формування системи управління економічними ризиками. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://referatu.com.ua/oldreferats/18/98480.

565. Тимофеев Л.М. Теневые экономические системы современной России: теория – анализ – модели. [учебник для вузов] / Тимофеев Л.М. – Москва: Издательский центр РГГУ, 2008. – 322 с.

566. Титаренко І.В. Удосконалення процесу інформаційного забезпечення як інструменту ефективного управління підприємством / І.В. Титаренко // Міжнародний збірник наукових праць, 2010. – Випуск 1(19) – С. 349-353.

567. Тихомолова О.О. Моделі антисипативного управління фінансовою діяльністю підприємства / О.О. Тихомолова // Управління розвитком, 2012. – № 1. – С. 37-38.

568. Тіньова економіка в Україні: масштаби та напрями подолання: [аналіт. доп.] / Т.А. Тищук, Ю.М. Харазішвілі, О.В. Іванов; за заг. ред. Я.А. Жаліла. – К.: НІСД, 2011. – 96 с.

569. Тіньова економіка: сутність, особливості та шляхи легалізації: [монографія] / за ред. З.С. Варналія. – К.: Вид-во НІСД, 2006. – 576 с.

570. Ткачук Т. Міжнародний досвід організації економічної безпеки підприємств / Т. Ткачук // Бизнес и безопасность, 2009. − № 4. − С.12-15.

571. Томас В. Якість економічного зрсотання / В. Томас, М. Дайламі, А.Дарешвар та ін.; наук. ред. пер. О. Кілієвич. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2002. – 350 с.

572. Томпсон А.А. Стрикленд А.Дж. Стратегический менеджмент. Искусство разработки и реализации стратеги: [учебн. для ВУЗов] / Пер. с англ.

под ред. Л.Г.Зайцева, М.И. Соколовой. – М: Банки и биржи, ЮНИТИ, 1998. – 576с.

573. Тоцький В.І. Організаційний розвиток підприємства / В.І. Тоцький, В.В. Лаврененко, Київ: КНЕУ, 2005. – 247 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://library.if.ua/book/28/1917.html.

574. Троц І.В. Забезпечення економічної безпеки на підприємстві з метою попередження банкрутства / І.В. Троц // Вісник Житомирського державного технологічного університету. Економічні науки, 2012. – № 1 (59). – Ч. 2. – С. 223-227.

575. Тужилкіна О.В. Підвищення вагомості нематеріальних чинників мотивації праці у формуванні людського капіталу сучасного підприємства в Україні / О.В. Тужилкіна // Актуальні проблеми економіки, 2010. – № 9. – С. 37-41.

576. Тумар М.Б. Основи економічної безпеки підприємств: [навч. посіб.] / М.Б. Тумар. – К.: «Хай-Тек Прес», 2008. – 232 с.

577. Туріянська М.М. Тіньова економіка і національна безпека України / М.М. Туріянська // Научные труды ДонНТУ. Серия: экономическая, 2005. – Випуск 97. – С. 155-163.

578. Тэпман Л.Н. Риски в экономике: [учебное пособие для вузов] / Л.Н. Тэпман. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – 380 с.

579. Україна: всесвітній огляд економічних злочинів. Кіберзлочини в центрі уваги. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pwc.com/ua/uk/press-room/assets/GECS_Ukraine_ua.pdf.

580. Українська економіка йде в тінь. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://vkurse.ua/ua/economics/ekonomika-ukhodit-v-ten.html.

581. Українські корупціонери проти корупції. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.toro.org.ua/news/913.html.

582. Управление риском достижения плановых показателей деятельности промышленных предприятий. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://globalteka.ru/order/9366.html.

583. Управління ризиками банків: [монографія] у 2 томах. Т. 1: Управління ризиками базових банківських операцій / А.О. Єпіфанов, Т.А. Васильєва, С.М. Козьменко та ін. / за ред. д-ра екон. наук, проф. А.О. Єпіфанова і д-ра екон. наук, проф. Т.А. Васильєвої. – Суми: ДВНЗ «УАБС НБУ», 2012. – 283 с.

584. Управління ризиками. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A3%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BB%D1%96%D0%BD%D0%BD%D1%8F_%D1%80%D0%B8%D0%B7%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%BC.

585. Управління фінансовими ризиками. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.proces.biz/Fin/Book/I1/L9.doc.

586. Усов А.В. Моделирование систем с распределенными параметрами: [монография] / А.В. Усов, А.Н. Дубов, Д.В. Дмитришин. – Одесса: Астропринт, 2002. – 664 с.

587. Устенко С.В., Іванченко Н.О. Процеси забезпечення адаптивного моніторингу економічної безпеки підприємства / С.В. Устенко, Н.О. Іванченко // Актуальні проблеми економіки. – Національна академія управління, 2011. – № 11 (125) – С. 169-173.

588. Факторний аналіз прибутку агарних підприємств [Електронний ресурс] / Я. І. Костецький // Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки), 2013. – № 2(4). – С. 162-170. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/znptdau_2013_2(4)__22.pdf.

589. Факторный, дискриминантный и кластерный анализ: пер. с англ./ Дж.-О. Ким, Ч.У. Мьюллер, У.Р. Клекка и др. Под ред. И.С. Енюкова. – М.: Финансы и статистика, 1989. – 215 с.

590. Федоренко Р.М. Система управління ресурсами як основа забезпечення економічної безпеки / Р.М. Федоренко // Недержавна система безпеки підприємництва як суб’єкт національної безпеки України: зб. матер. наук.-практ. конф. – К. : Вид-во Європ. ун-ту, 2003. – С. 224-229.

591. Федоров А.Ю. Рейдерство в России / А.Ю. Федоров // Правоохранительные органы: теория и практика, 2008. – № 2. – С. 60-65.

592. Федоров А.Ю. Рейдерство и корпоративный шантаж (организационно-правовые меры противодействия): [монография] / А.Ю. Федоров. – М.: Волтерс-Клувер, 2010. – 480 с.

593. Финкельштейн С. Ошибки топ-менеджеров ведущих корпораций: анализ и практические выводы / Сидни Финкельштейн. пер. с англ. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2004. – 394 с.

594. Філиппова С.В., Дашковський О.С. Система формування і забезпечення економічної безпеки підприємства / С.В. Філиппова, О.С. Дашковський // Економіка: реалії часу, 2012. – № 2 (3). – С. 17-21. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.economics.opu.ua/n3.html.

595. Флейчук М.І. Легалізація економіки та протидія корупції у системі економічної безпеки: теоретичні основи та стратегічні пріоритети в умовах глобалізації: [монографія]. / М.І. Флейчук. – Львів: Ахілл, 2008. – 320 с.

596. Фонд ИНДЕМ. Россия и коррупция: кто кого? Международный опыт борьбы с коррупцией: от неудач Китая до успехов Израиля // Чистые руки, 1999. – № 3. – С. 12-13.

597. Форум безпеки // Офіційний сайт Української міжбанківської Асоціації членів платіжних систем [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ema.com.ua/ru/about-association/fbrik/.

598. Франк Р.Х. Микроэкономика и поведение / Р.Х. Франк – М.: ИНФРА-М, 2000. – 696 с.

599. Франчук В.І. Основи економічної безпеки: [навч. посіб.] / В.І. Франчук. – Львів: Вид-во Львівського держ. ун-ту внутр. справ., 2008. – 203 с.

600. Франчук В.І. Особливості організації системи економічної безпеки вітчизняних акціонерних товариств в умовах трансформаційної економіки: [монографія] / В.І. Франчук. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2010. – 440 с.

601. Халафян А.А. STATISTICA 6. Статистический анализ данных: [учебник]. 3-е изд / А.А. Халафян. – М.: ООО «Бином-Пресс», 2007. – 512 с.

602. Хандій О.О. Антикризові інструменти управління підприємством: практичні аспекти реалізації / О.О. Хандій // Маркетинг і менеджмент інновацій, 2012. – № 4. – С. 186-192.

603. Харазішвілі Ю.М. Тіньова зайнятість та тіньова оплата праці в Україні: оцінки та прогнози / Ю.М. Харазішвілі // Стратегія розвитку України (економіка, соціологія, право): наук. журн. – К.: НАУ, 2011. – № 4. – Т. 1. – С. 171-182.

604. Харпола Х. Боротьба органів податкової служби з тіньовою сферою економіки України / Х. Харпола // Формування ринкової економіки в Україні, 2009. – Вип. 19. – С. 477-482.

605. Холина А.Г., Миночкина О.Н. Управление предприятием в условиях неопределённости / А.Г. Холина, О.Н.Миночкина // Материалы III Всеукраинской научной конференции студентов «Проблемы управления производственно-экономической деятельностью субъектов хозяйствования» [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://masters.donntu.edu.ua/2012/fknt/kholina/library/article1.htm.

606. Хома І.Б. Формування та використання систем діагностики економічної захищеності промислового підприємства: [монографія] / І.Б. Хома. – Львів: НУЛП, 2012. – 504 с.

607. Хто такі рейдери? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.telegraf.in.ua/kremenchug/2006/09/01/3271.html.

608. Цвігун Т.В. Класифікація ризиків підприємства / Т.В. Цвігун // Економічні науки. Серія: Облік і фінанси: зб. наук. пр. – Луцьк: Луц. нац. техн. ун-т., 2011. – Вип. 8(29). – Ч. 4. – С. 385-393.

609. Циба Т.Є. Особливості і механізм стратегічного планування / Т.Є. Циба // Актуальні проблеми економіки, 2006. – №2 (56). – С. 159-172.

610. Цибуляк Б.З. Захист інформації з обмеженим доступом на засадах аутсорсингу / Б.З. Цибуляк // Вісник НУ “Львівська політехніка”. Серія “Автоматика, вимірювання та керування”, 2012. – № 741. – Ч. 2. – С. 246-250.

611. Цивільна конвенція про боротьбу з корупцією. Ратифікована Законом України від 16.03.2005 № 2476-IV. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_102.

612. Цигилик И.И., Паневник Т.М. Экономическая безопасность предприятия в системе внутреннего экономического механизма / И.И. Цигилик, Т.М. Паневник // Экономика, 2007. – № 8. – С. 3-5.

613. Цілі та завдання Союзу працівників сфери безпеки // Офіційний сайт Союзу працівників сфери безпеки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.allsecurity.kh.ua/o-nas/tseli-i-zadachi.html.

614. Цмоць І.Г. Системи раннього попередження для підприємств з використанням нейромережевих засобів / І.Г. Цмоць, Ю.В. Цимбал, О.І. Цмоць // Актуальні проблеми економки, 2012. – № 10 (136). – С. 283-291.

615. Цмоць О.І. Особливості стратегічного управління підприємства з використанням слабких сигналів / О.І. Цмоць // Технологический аудит и резервы производства, 2012. – № 4/1 (6). – С. 41-42.

616. Цуглевич В.Н. Корпоративный менеджмент в условиях нестабильного рынка / В.Н. Цуглевич, Н.П. Тихомирова // Рос. экон. акад. – М.: Экзамен, 2003. – 318 с.

617. Чепелюк В. Досвід зарубіжних країн у боротьбі з корупцією. / В. Чепелюк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uspishnaukraina.com.ua/uk/strategy/69/244.html.

618. Чередниченко Н.В. Кадрова безпека як складова частина економічної безпеки підприємства. / Н.В. Чередниченко // Управління фінансово-економічною безпекою: матеріали науково-практичної конференції, 28 серпня 2009 року / Відп. за вип. А.М. Куліш. – Суми: СумДУ, 2009. – С. 51-53.

619. Черков В.О., Попов П.О. Приватна детективна діяльність в розвинутих країнах світу / В.О. Черков, П.О. Попов // Вісник Луганського

державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка. – Луганськ: Луганський держ. ун-т внутр. справ. Вісник., 2010. – Вип. № 2/2010. – С. 248-258.

620. Черненко С.А. Оцінка лояльності персоналу при забезпеченні економічної безпеки підприємства / С.А. Черненко. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://srw.kspu.edu/?p=682.

621. Чернявський А.А. Безпека підприємницької діяльності: [конспект лекцій] / А.А. Чернявський. – К.: МАУП, 1998. – 124 с.

622. Чирва Ю.Є., Нестеренко О.М. Оцінка економічної безпеки цукропереробного підприємства на основі інтегральної моделі / Ю.Є.Чирва, О.М. Нестеренко // Бізнес-Інформ, 2012. – № 8. – С. 67-69.

623. Чого хочуть автовиробники. Текст звернення до Президента України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.autoconsulting.ua/article.php?sid=11215.

624. Чорний О.Ю. Міжнародний досвід взаємодії держави та недержавних органів забезпечення безпеки суб’єктів господарювання та його застосування в Україні / О.Ю. Чорний // Вісник Харківського національного технічного університету сільського господарства: Економічні науки. – Харків: ХНТУСГ, 2012. – Вип. 125. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://khntusg.com.ua/files/sbornik/vestnik_125/46.pdf.

625. Шарковский А.Н. Динамика одномерных от ображений: [монографія] / А.Н. Шарковский, С.Ф. Коляда, А.Г. Спивак, В.В. Федоренко. – К.: Наукова думка, 1989. – 216 с.

626. Шевченко І. Особливості формування економічної безпеки підприємства / І. Шевченко // Наука молода, 2010. – № 10. – С. 178-181.

627. Шемаева Л.Г. Система экономической безопасности предприятия во взаимодействии с внешней средой / Л.Г. Шемаева // Бизнес Информ, 2010. – № 12. – С. 72-76.

628. Шепелева А.Ю. Финансовый менеджмент: самое главное: [конспект лекцій] / А.Ю. Шепелева. [Електронний ресурс] – Джерело доступу: http://be5.biz/ekonomika/f011/toc.htm.

629. Шершньова З.Є. Антикризове управління підприємством / З.Є. Шершньова, В.М. Багацький, Н. Д. Гетьманцева. – Київ. нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана. – К.: КНЕУ, 2007. – 676 с.

630. Шинкаренко В.Г., Максимов В.В. Рейдерство в Україні: причини та наслідки / В.Г. Шинкаренко, В.В. Максимов // Вісник економіки транспорту і промисловості, 2009 – № 28. – С. 79-81.

631. Шкарлет С.М. Економічна безпека підприємства: інноваційний аспект: [монографія] / С.М. Шкарлет – К.: Книжкове вид-во НАУ, 2007. – 436 с.

632. Шкарлет С.М. Роль і місце інноваційної політики підприємства у формуванні його економічної безпеки / С.М. Шкарлет // Економіка Криму. Науково-практичний журнал. – Сімферополь: Таврійський національний університет ім. В.І. Вернадського, 2006. – № 16. – С. 32-35.

633. Шуляр Н.М. Якість персоналу як складова економічної безпеки підприємства / Н.М. Шуляр // Проблеми підвищення ефективності інфраструктури. Збірник наукових праць. – К., 2010. – № 27. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://jrnl.nau.edu.ua/index.php/PPEI/issue/view/10.

634. Шульга І.П. Сучасні підходи до формування системи економічної безпеки акціонерного товариства [Електронний ресурс] / І.П.Шульга // Ефективна економіка, 2010. – №10. – Режим доступу: http://www. economy. nayka. com. ua/index. php? operation=1&iid=366.

635. Щодо сприяння забезпеченню конкурентоспроможності української автомобілебудівної галузі: аналітична записка. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/articles/546/.

636. Экономическая безопасность: [учебн. пособ. для студентов вузов, обучающихся по специальностям экономики и управления] / В.А. Богомолов и

др.; под. ред. В.А. Богомолова.– М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2009. – 2-е изд., перераб. и доп. – 295 с.

637. Экономическая и национальная безопасность: Учебник для студентов ВУЗов, обучающихся по специальности «Нац. экономика» и др. эконом. специальностям / Под ред. Е.А. Олейникова; Росс. эконом. акад. им. Г.В. Плеханова. – М.: Экзамен, 2005. – 766 с.

638. Экономические проблемы: [хрестоматия] / Д.В. Зеркалов. – К.: Наук. світ, 2008. – Безопасность бизнеса: в 4 кн. – Кн. 3. – 143 с.

639. Юрій С.М., Тимочків В.В. Сучасні реалії залучення іноземних інвестицій в економіку України / С.М. Юрій, В.В. Тимочків // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/13_NMN_2011/Economics/4_86336.doc.htm.

640. Юрків Н.Я. Економічна безпека підприємств реального сектора на посттрансформаційному етапі розвитку економіки України / Н.Я. Юрків. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/evu/2012_19_1/Yurkiv.pdf.

641. Якубович З.В. Недоліки методик оцінювання рівня економічної безпеки підприємства та шляхи їх усунення / З.В. Якубович // Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення і проблеми розвитку: зб. наук. праць / відпов. ред. О.Є. Кузьмін. – Львів: Вид-во НУ "Львівська політехніка", 2011. – № 704. – С. 71-76.

642. Яременко О.Ф. Механізм управління економічною безпекою машинобудівного підприємства. автореф. дис. к.е.н.: 08.06.04 / Яременко Оксана Федорівна. – Хмельницький, 2009. – 23 с.

643. Ярочкин В.И. Система безопасности фирмы. – М.: Изд-во «Ось-89». – 2003. – 352 с.

644. Ячменьова В.М. Ідентифікація стійкості діяльності промислових підприємств: [монографія] / В.М. Ячменьова. – Сімферополь: Доля, 2007. – 523 с.

645. Aksay Selcuk. Corruption and Human Development / Aksay Selcuk // Cato Journal, 2006. – 26 (1). – pp. 29-48.

646. Babets I. Analysis and evaluation of bribery in development of domestic economy and enterprises / I. Babets, M. Kopytko // News of Science and Education. Economics. – United Kingdom, Sheffield: Science and Education Ltd, 2014. – № 3 (3). – С. 73-79.

647. Becht M., P. Bolton, A. Roel. Corporate governance and control. Handbook of the Economics of Finance. / Constantinides G.M., M. Harris, and R.Stulz (Eds), 2003. – 346 p.

648. Becker G. Crime and punishment: an economic approach / G. Becker // The journal of Political Economy, 1968. – Vol. 76. – № 2. – March/April. – pp. 169-217.

649. Bowles Roger. Corruption. in B. Bouckaert and G. De Gees (eds.), Encyclopedia of Law and Economics. Volume V. The Economics of Crime and Litigation, Cheltenham: Edward Elgar, 2000.

650. Cassel D., Cichy U. The Shadow Economy and Economic Policy in East and West: A Comparative System Approach / D. Cassel, U. Cichy // The Unofficial Economy. Consequences and Perspectives in Different Economic Systems / Ed. by S. Alessandrini and B. Dallago. – Gower, 1987.

651. Chazap J., Harm C. Institutionalized corruption and the kleptocratic state / J. Chazap, C. Harm // IMF: Working Paper, 1999. – Wp/99/9.July.

652. Eskeland G.S., Thiele H. Corruption under moral hazard / G.S. Eskeland, H.Thiele // World Bank: Policy Research Department Working Paper Series 2204, 1999. – pp. 12-19.

653. Faccio M., Lang L. The separation of ownership and control: an analysis of ultimate ownership of Western European corporations / M. Faccio and L. Lang // Journal of Financial Economics, 2003. – № 65. – pp. 365–395.

654. Habib Mohsin, Leon Zurawicki. Country-Level Investment and the Effect of Corruption: Some Empirical Evidence / Habib Mohsin and Leon Zurawicki // International Business Review, 2001. – 10 (6). – pp. 687-700.

655. Kenny Charles. Construction, Corruption, and Developing Countries. World Bank Policy Research. Working Papers. – WPS 4271, 2007.

656. Kopytko M. Analysis of economic crime level in regions of Ukraine as a factor affecting the level of economic security of industrial enterprises / M. Kopytko, O. Khomiv, V. Babenko // Фундаментальные и прикладные исследования в практиках ведущих научных школ = Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools. Серия: Психология. Педагогика. Экономика. – Канада, Онтарио: Accent Graphics Communications & Publishing, 2014 – Вып. 3. – С. 112-123.

657. Kopytko M. Problems of implementation of international practice for ensuring of economic security of enterprises of Ukraine / M. Kopytko // Problems of social and economic development of business. Collection of scientific articles. – Montreal, Canada: Publishing house «BREEZE», 2014. – Vol. 2. – С. 263-266.

658. Kopytko M. Structure of action for the management of industrial enterprise staff loyalty / M. Kopytko // Institutionelle Grundlagen für die Funktionierung der Ökonomik unter den Bedingungen der Transformation: Sammelwerk der wissenschaftlichen Artikel. – Deutschland, Nürnberg: Verlag SWG imex GmbH, 2014. – Vol. 1. – С. 211-214.

659. Kopytko M. Impact of bribery on the performance of industrial enterprises in regions of Ukraine / M. Kopytko, V. Babenko // Materials of the X International scientific and practical conference «Fundamental and applied science» (October 30 – November 7, 2014). – Sheffield. UK.: Science and education LTD. – Volume 4. – Economic science. – pp. 90-92.

660. Krüger A. The political economy of the rent-seeking society / A. Krüger // American Economic Review, 1974. – Vol. 64. – June. – pp. 291-303.

661. Mc Gill W.L., Ayyub B.M. Multicriteria Security System Performance Assessment Using Fuzzy Logic / William L. McGill, Bilal M. Ayyub // The Journal of Defense Modeling and Simulation: Applications, Methodology, Technology, 2007. – October’07. – Vol. 4 – №. 4. – pp. 356-376.

662. Measuring quality of employment. Country pilot reports / United nations economic commission for Europe. – Genewa, 2010. – P. 240.

663. Morck R., Steier L. The global history of corporate governance. Introduction. In. The history of Corporate Governance: the Rise and Sometimes Fall of the World's Great Mercantile Families / R. Morck and L. Steier– NBER and University of Chicago Press, 2005. – 293 p.

664. Rose-Ackerman S. The Economics of Corruption / S. Rose-Ackerman // Journal of Political Economy, 1975. – Vol. 4. – pp. 187-203.

665. Schneider F. Shadow Economies all over the World / F. Schneider, A. Buehn, C. Montenegro, 2010. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://lsfiwi.wiso.uni-potsdam.de/projekte/schattenwirtschaft/Working%20Group%207/03%Buehn_Schneider_Shadow_Economies_ potsdam2010.pdf.

666. Tadic D., Djapan M., Misita M., Stefanovic M., Milanovic D.D. A Fuzzy Model for Assessing Risk of Occupational Safety in the Processing Industry / D. Tadic, M. Djapan, M.Misita, M. Stefanovic, D.D. Milanovic // International Journal of Occupational Safety and Ergonomics, 2012. – Vol. 18. – № 2. – pp. 115–126.

667. Tanzi Vito, Hamid R. Davoodi. Corruption, Growth, and Public Finances / Tanzi Vito, Hamid R. Davoodi. – IMF: Working Paper, 2000. – WP/00/182.

668. The Global Competitiveness Report 2014 – 2015. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.weforum.org/reports/global-competitiveness-report-2014-2015

669. Zadeh L. Fuzzy Sets / L. Zadeh // Information and Control, 1965. – № 8. – pp. 338-353.

670. Zadeh L. Fuzzy sets as a basis for a theory of possibility / L. Zadeh // Fuzzy Sets and Systems, 1978. – № 1. – pp. 3-28.